ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆՆ ԱՌԸՆԹԵՐ
ԱՆՇԱՐԺ ԳՈՒՅՔԻ ԿԱԴԱՍՏՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՏԼԱՍ

ՀԱՏՈՐ Բ

« ԳԵՈԴԵԶԻԱՅԻ ԵՎ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ » ՊՈԱԿ
ԵՐԵՎԱՆ 2008

ԱՏԼԱՍԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՆԱԽԱԳԱՀ, ԱՏԼԱՍԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՄԱՆՈՒԿ

ՀՀ կառավարության առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի նախագահ, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու

ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ԱՅՎԱԶՅԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ - *քիմիական գիտությունների դոկտոր, Հայկական համալսարանի գլխավոր խմբագիր,* ***ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ*** - *պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն,* ***ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ*** - *ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար,* ***ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԲԱԲԿԵՆ*** - *ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ,* ***ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ՌԱԴԻԿ*** - *ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ նախագահ,* ***ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ԱՇՈՏ*** - *պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն,* ***ՄԻՆԱՍՅԱՆ ԷԴԻԿ*** - *պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,* ***ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՊԱՐՈՒՅՐ*** - *պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր* ***ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՀՈՎՍԵՓ*** - *«Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի գլխավոր տնօրեն,* ***ՎԱԼԵՏՅԱՆ ԼԵՄՄԵԼ*** - *ԵՊՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրության ամբիոնի պատվավոր վարիչ, աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ԿԱ ակադեմիկոս*

ՀԱՅՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ՆԱԽԱԳԱՀ, ՀԱՅՈՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԲԱԲԿԵՆ

պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ԱՎԱԼՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ - *ՀՀ կառավարության առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի քարտեզագրության վարչության գլխավոր մասնագետ*

ԱՐՄԱՂԱՆՅԱՆ ՍՄԲԱՏ - *«Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի գլխավոր մասնագետ*

ԲԱԴԱԼՅԱՆ ԳԵՂԱՄ - *ԵՊՀ ավագ գիտաշխատող, խմբագիր*

ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ ՎԼԱԴԻՄԻՐ - *ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս*

ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՊԱՐՈՒՅՐ - *պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր*

ՆԱԶԱՐՅԱՆ ԱՌԴԱ - *«Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի Թեմատիկ քարտեզագրության բաժնի պետ*

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ՀԱՄԼԵՏ - *պատմական գիտությունների թեկնածու*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

7-8 ***Նկարագրություն***

I. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

10 Մարդկային հասարակության զարգացումն Առաջավոր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում

11 Հայկական լեռնաշխարհի հնագարի (պալեոլիթ) մշակույթը 1:3 700 000

12 Հայկական լեռնաշխարհի միջնաքարի (մեզոլիթ), նորաքարի (նեոլիթ) և պղնձաքարի (էնեոլիթ) մշակույթները 1:3 700 000

13 Հնագույն ցեղերը, ցեղային միությունները և պետական կազմավորումները Հայկական լեռնաշխարհում (մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում) 1:3 850 000

14 ***Հայ ժողովրդի կազմավորումը, փեղքաթ***

15 Հայկական պետության առաջացումը և հայ ժողովրդի կազմավորումը (ըստ Մովսես Խորենացու) 1:3 300 000

16 Վանի թագավորությունը (մ.թ.ա. IX-VII դդ.) 1:5 200 000

17 Հայաստանը և Աքեմենյան Պարսկաստանը 1:13 500 000

18 ***Հայաստանը հելլենիզմի դարաշրջանում, փեղքաթ***

19 Հայաստանը (մ.թ.ա. VI-IV դդ.): Հայկական թագավորությունները (մ.թ.ա. IV-III դդ.) 1:4 500 000

Կյուրոս Կրտսերի վարձկան տասա հազար հույների արշավանքի և Հայաստանով նահանջի երթուղին 1:7 700 000

20 Հայաստանը (մ.թ.ա. II դ.):Մեծ Հայքի Արտաշիսյան թագավորությունը 1:3 400 000

21 ***Տիգրան Բ Մեծի գեղարվեստը, փեղքաթ***

22-23 Տիգրան Բ Մեծի տերությունը (մ.թ.ա. 95-69 թթ. կացությամբ) 1:4 800 000

24 Հայ-հռոմեական պատերազմները (մ.թ.ա. 69-66 թթ.), հռոմեական զորավարներ Լուկուլլուսի և Պոմպեիոսի արշավանքները Հայաստան 1:3 800 000

25 Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությունը (I-III դդ.) 1:3 400 000

26-27 Հայաստանն ըստ Ստրաբոնի, Պլինիոս Ավագի և Կլավդիոս Պտղոմեոսի 1:7 200 000

28-29 Մեծ Հայքի թագավորությունը (298-387 թթ.): Քրիստոնեության հռչակումը պետական կրոն (301 թ.) 1:2 300 000

30-31 Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույց»-ի 1:2 300 000

32 Հայաստանը (387-428 թթ.): Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեությունը և հայ գրերի գյուտը 1:3 500 000

33 ***Հայաստանի անկախության վերականգնման ճանապարհին, փեղքաթ***

34 V դ. ազատագրական պատերազմները

Վարդանանց պատերազմը (450-451 թթ.) 1:4 000 000

Վահանանց պատերազմը (482-484 թթ.) 1:4 000 000

35 Հայաստանն ուշ մարզպետության շրջանում (527-640 թթ.) 1:3 500 000

36 Հայաստանը (VII-IX դդ.)

Հայաստանն արաբական արշավանքների շրջանում (640-700 թթ.) 1:4 800 000

Արմենիա ոստիկանությունը (VIII - IX դդ. առաջին կեսին) 1:4 800 000

37 Պավղիկյան շարժումը Հայաստանում և Բյուզանդիայում (VII դ. կես-IX դ.) 1:3 800 000

38-39 ***Հայաստանը զարգացած ավատատիրության շրջանում, փեղքաթ***

40-41 Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.) 1:2 100 000

42 Հայ Բագրատունիների թագավորությունը (908-1020 թթ.) 1:4 000 000

Աշոտի թագավորության թուլացումը և անկումը (1020-1045 թթ.) 1:4 500 000

43 Թոնդրակյան շարժումը Հայաստանում (X-XI դդ.) 1:3 300 000

44 Զաքարյանների իշխանությունը (XIII դ.-XIV դ. սկզբին) 1:1 500 000

45 ***Կիլիկիայի Հայկական պետությունը (1080-1375 թթ.), փեղքաթ***

46 Կիլիկիայի Հայկական պետությունը (1080-1375 թթ.)

Կիլիկիայի Հայկական իշխանապետությունը (1080-1137 թթ.) 1:4 600 000

Կիլիկիայի Հայկական պետությունը (1266-1375 թթ.) 1:2 600 000

47 Կիլիկիայի հայկական պետությունը (1145-1266 թթ., 1198 թ-ից՝ թագավորություն) 1:1 800 000

48 Հայաստանը ռուսական արշավանքների և տիրապետության շրջանում 1:7 000 000

Լենկերանի արշավանքները Հայաստան: Հայաստանը Կարա-կոյունլուների և Ակ-կոյունլուների պետությունների համակարգում 1:4 800 000

49 Հայաստանը XVI դ.: Պարսկա-օսմանյան պատերազմները 1:3 600 000

50 Հայաստանը XVII դ. առաջին կեսին 1:3 600 000

51 Հայերի բռնագաղթը Շահ-Աբաս Ի կողմից Պարսկաստան XVII դ. սկզբին 1:4 000 000

52 ***Հայ ազգային-ազատագրական շարժումները (XVI-XVIII դդ.), փեղքաթ***

53 Հայ ազգային ազատագրական շարժումները (XVI-XVII դդ.) 1:3 500 000

54 Հայ ազգային ազատագրական շարժումները (XVI-XVII դդ.) 1:12 400 000

55 Հայաստանը (XVII դ. երկրորդ և XVIII դ. առաջին կեսին) 1:3 700 000

56-57 Էրզրումի (Կարին) և Վանի Էյալեթները (նահանգներ) XVII-XVIII դդ. 1:1 350 000

58 Հայաստանի ոստիկանությունը (XVII դ. երկրորդ և XVIII դ. առաջին կեսին) 1:4 700 000

59 Իսրայել Օրու ազատագրական գործունեությունը 1:13 600 000

60 Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը XVIII դ. առաջին երեսնամյակում 1:4 000 000

61 Խաչատայի մեկթությունների միությունը 1:750 000

62 Հայաստանը XVIII դ. երկրորդ կեսին 1:3 500 000

63 Հովսեփ Էմինի ազատագրական գործունեությունը 1:20 000 000

64 Երևանի և Նախիջևանի խանությունները XVIII դ. երկրորդ կեսին 1:860 000

65 Հայկական պետության սահմանների ճախագիծն ըստ «Նոր տեսության, որ կոչի Յորդրայ»-ի և «Որդրայի փառաց»-ի 1:5 200 000

66 Հայաստանը (XVIII դ.-XIX դ. սահմանագլխին) 1:3 500 000

67 ***Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսական կայսրությանը, փեղքաթ***

68 Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսական կայսրությանը (1801-1829 թթ.) 1:1 300 000

69 Մարտական գործողություններն Անդրկովկասում 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական և 1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում 1:2 700 000

70 Մարտական գործողություններն Անդրկովկասում 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում 1:2 700 000

71 Պարսկահայերի և արևմտահայերի վերաբնակեցումն Արևելյան Հայաստանի ռուսական տիրույթներ (1828-1830 թթ.) 1:2 000 000

72 Հայկական մարզ (21.III.1828 թ. -10.IV.1840 թ.) 1:800 000

73 Հայաստանը (1801-1840 թթ.) 1:3 600 000

74 Անդրկովկասը (1840-1860 թթ.) 1:3 000 000

75 Ղրիմի պատերազմի (1853-1856 թթ.) Կովկասյան ճակատը և ռազմա-կան գործողությունները սեծուվան ավազանի հարավային շրջանում ... 1:3 700 000

76-77 ***Հայ ազգային ազատագրական շարժումը (XIX դ.-XX դ.) սկզբին, փեղքաթ***

78 Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը 1:250 000

79 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատը 1:1 700 000

80-81 Հայաստանը 1877-1914 թթ. 1:2 300 000

82 Արևելյան Հայաստանը XX դ. սկզբին (1901-1914 թթ.) 1:1 600 000

83 Սասունի 1894 թ. ապստամբությունը 1:280 000

Սասունի 1904 թ. ապստամբությունը 1:280 000

84 Արևմտահայության կոտորածները XIX դ. 90-ական թթ. 1:4 500 000

85 Սասուն-Տարոնը և Բզնունիքը (XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին) 1:450 000

86 Վան-Վասպուրականը (XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին) 1:800 000

87 Արևելահայության հակացարական կեդրոնները XX դ. սկզբին: Հեղափոխական շարժումները Արևելյան Հայաստանում (1905-1907 թթ.) 1:1 600 000

88 Հայ-թաթարական ընդհարումները Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում (1905-1906 թթ.) 1:2 000 000

Աղաձորի և Կիլիկիայի հայության կոտորածները 1909 թ. 1:1 500 000

89 Ճանապարհները և երկաթուղային շինարարությունն Արևելյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում (XIX դ. երկրորդ կեսին - XXդ. սկզբին) 1:2 300 000

90 Հայկական հարցը (1878-1914 թթ.) 1:2 500 000

91 ***Առաջին համաշխարհային պատերազմը (աշխարհամարտ) և հայ ժողովուրդ, փեղքաթ***

92-93 Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ռազմաճակատը (1914-1917 թթ.) 1:1 600 000

94 Հայկական Մեծ եղեռնը (1915-1916 թթ.) 1:5 700 000

95 Օսմանյան կայսրության բաժանման ծրագիրն ըստ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի (1916 թ.) 1:7 250 000

96 1917 թ. ռուսական Փեթրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը 1:3 500 000

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Ռուսաստանում և Անդրկով-կասը 1:3 500 000

97 Արևմտահայության վերադարձը և երկրի վերաշինումը (1917 թ.) 1:2 800 000

98 ***Հայաստանի Հանրապետությունը (1918-1920 թթ.), փեղքաթ***

99 Հայաստանը (1918 թ., հուվար-մայիս) 1:1 500 000

100 Հայ-վրացական պատերազմը (1918 թ. դեկտեմբեր) 1:550 000

«Լոռու ՀԵՂՈ գոտին» (1919-1921 թթ.) 1:350 000

101 Միայնաբարաքան պատերազմ հայ-ադրբեջանական սահմանագլխին (1918-1920 թթ.) 1:800 000

102-103 Հայաստանի Հանրապետությունը (1919 թ., հունվար-հունիս)..... 1:1 000 000

104 Արևելյան Հայաստանի տարածքի և սահմանների ըստ Հայաստանի կառավարության կողմից Գարիկի խաղաղության կոնֆերանս ներկայացված նախագծի 1:2 000 000

Հայ-թուրքական սահմանագիծն ըստ ԱՄՆ-ի ճախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի՝ համաձայն Սևրի պայմանագրի (10.VIII.1920 թ.) 1:3 000 000

105 Հայաստանի Հանրապետության սահմանների խնդիրը ՀՀ և ՌԽՖՍՀ միջև ելքվաղ պայմանագրերում 1:1 600 000

106-107 Հայաստանի Հանրապետությունը (1919-1920 թթ.) 1:1 000 000

108 1920 թ. Մայիսյան խռովությունը 1:1 600 000

109 Թուրք-հայկական պատերազմը (28.IX.-18.XI.1920 թ.) 1:1 400 000

110 Հայաստանի Հանրապետությունն ըստ Աչբարճրապարի պայմանագրի (2.XII.1920 թ.) 1:1 500 000

111 ***Խորհրդային Հայաստան (1920-1991 թթ.), փեղքաթ***

112 Հայաստանի խորհրդայնացումը (XII.1920 թ .- VII.1921 թ.) 1:1 000 000

113 Հայաստանի ԽՍՀ սահմանների խնդիրը (1920-1921 թթ.) 1:1 700 000

114 1921 թ. Փեթրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում 1:1 000 000

115 «Ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականության իրականացումը Հայաստանում (8.XII.1920-IV.1921 թթ.) 1:1 000 000

116 «Նոր ոնտեսական քաղաքականության» իրականացումը Հայաստանում (1921 թ. սպրիլ, մայիս-1928 թ.) 1:1 000 000
117 ՀԽՍՀ, ԼՊԽՄ հնդուստրացումը և կոլեկտիվացումը
Ինդուստրացումը ՀԽՍՀ-ում և ԼՊԽՄ-ում (1928-1942 թթ.) 1:1 500 000
Կոլեկտիվացումը ՀԽՍՀ-ում և ԼՊԽՄ-ում (1929/30-1937 թթ.) 1:1 500 000
118-119 Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Ծոռիրդայնի Միության 1941-1945թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմն և Երկրորդ աշխարհամարտի արևմտանվերոպական ճակատի մարտական գործողություններին
Ռազմաճակատ 1:19 000 000
Թիկունք 1:1 200 000
120 ՀԽՍՀ և ԼՊԽՄ տնտեսությունը (1945-1965 թթ.) 1:1 000 000
121 ՀԽՍՀ և ԼՊԽՄ տնտեսությունը (1965-1985 թթ.) 1:1 000 000
122 Դաղաբաղյան պատերազմ (1991-1994 թթ.) 1:500 000
123 Դաղաբաղյան պատերազմ. Հուշիի ազատագրումը (9.V.1992 թ.) 1:100 000
124 Լեռնային Դաղաբաղի Հանրապետությունը 1994 թ. փլվածաղպարից հետո 1:500 000
125 Հայաստանի Հանրապետության վարչական բաժանում 1:1 000 000
126 ՀՀ, ԼՊՀ Գերագույն խորհրդի (Ազգային ժողով) ընտրությունները 1:1 500 000
127-128 ՀՀ, ԼՊՀ նախագահական ընտրությունները 1:1 500 000
129 ՀՀ, ԼՊՀ Ազգային ժողովի ընտրությունները 1:1 500 000
130 ՀՀ, ԼՊՀ 2007-2008 թթ. ընտրությունները 1:1 500 000

II. ԿՐՈՆ

132 ***Հայաստանում կրոնների և հոգևոր հաստատությունների պատմությունից, գեղարվեստ***
133 Հեթանոսությունը Հայաստանում ինագույն ժամանակներից մինչև մ.թ. III դ. 1:3 250 000
134 Քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում: Քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը (301 թ.) 1:3 400 000
135 Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու թեմական բաժանումը IV դ. սկզբին 1:3 800 000
Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու թեմական բաժանումը մարզպետության շրջանում 1:3 800 000
136 Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու վիճակները (թեմերը) XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին 1:6 000 000
137 Հայոց եկեղեցին և հայ հոգևորականությունը Մեծ եղեռնի շրջանում 1:5 700 000
138 Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու թեմերը և հայրապետական պատվիրակությունները (2008 թ.)
139 Այլ կրոնոլիկ եկեղեցու թեմերը և միաբանությունները
140 Հայ ավետարանական եկեղեցիները

III. ՄՇԱԿՈՒՅԹ

142-143 ***Նախապատմական և միջնադարյան Հայաստանն ըստ հնագիտական գծագրերի, գեղարվեստ***
144 Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզեդարյան հուշարձանները (մ.թ.ա. IV հազարամյակ -II հազարամյակ) 1:2 000 000
145 Հայկական լեռնաշխարհի հուշարձանները (մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջին քառորդ - մ.թ.ա. VII դ.)
Հայկական լեռնաշխարհի երկաթեդարյան հնագիտական հուշարձանները (մ.թ.ա. XII-IX դդ.) 1:3 000 000
Վանի թագավորություն (Ուրարտու) հնագիտական հուշարձանները (մ.թ.ա. IX-VII դդ.) 1:4 400 000
146 ***Հայ մշակույթը (մ.թ.ա. VI -մ.թ.III դդ.), գեղարվեստ***
147 Հայ մշակույթը (մ.թ.ա. VI-III դդ.) 1:4 400 000
148 Հայ մշակույթը (մ.թ.ա. III - մ.թ. III դդ.) 1:3 250 000
149 ***Հայ մշակույթը (IV-XVII դդ.), գեղարվեստ***
150 Հայաստանի վաղմիջնադարյան վաղերեղ, եկեղեցիներ և ամրոցներ (IVդ.-IXդ. առաջին կես) 1:3 000 000
151 Հայաստանի վաղերեղ, եկեղեցիներ, ամրոցներ և կամուրջներ (IX-XIV դդ.) 1:3 700 000
152-153 Հայ գրչության կենտրոնները 1:2 300 000
154 Հայ մշակույթը (XV-XVII դդ.) 1:3 000 000
155 ***Հայ մշակույթը (XVII դ. երկրորդ կես -XXդ. սկիզբ), գեղարվեստ***
156 Հայ մշակույթը (XVII դ. երկրորդ կես - XVIII դ.)
Մշակույթը հայկական գաղթավայրերում 1:15 500 000
Մշակույթը Հայաստանում 1:5 000 000
157 Հայ մշակույթի կենտրոնները Հայաստանում և հարակից շրջաններում (XIX դ. երկրորդ կես-XX դ. սկիզբ) 1:3 500 000
158 Հայ մշակույթի կենտրոններն աշխարհում (XIX դ.երկրորդ կես-XXդ. սկիզբ) 1:14 000 000
159 Հայ տպագրությունը (XVIII դ.-XX դ. սկիզբ) 1:14 000 000
160-161 ՀՀ (մինչև 1991 թ՝. ՀԽՍՀ) և ԼՊՀ (մինչև 1991 թ.՝ ԼՊԽՄ) գիտական հիմնարկները և հանրային զրաղարանները 1920-2006 թթ. 1:1 000 000
162 Հայ տպագրությունը XX դարում
163 Հայ պարբերական մամուլը (1794-2000 թթ.)
164 Ձանգվածային տեղեկատվությունը Հայաստանում (1918-2000 թթ.) . 1:1 500 000
165 Բնակչության մշակութային սպասարկումն և մշակութալուսավորական հիմնարկները ՀՀ-ում (մինչև 1991թ.՝ ՀԽՍՀ), ԼՊՀ-ում (մինչև 1991 թ.՝ ԼՊԽՄ) 1:1 500 000
166 Հայկական բարբառների հնչյունաբանական և ձևաբանական դասակարգման քարտեզ (1915 թ. դրությամբ) 1:8 000 000
167 Հայոց հատորյակցության և փոխադրության ավանդական միջոցները 1:3 500 000
168 Խաչքարերի տարածումը Հայաստանում 1:3 000 000
169 Խաչքարերը Հյուսիսարևելյան Հայաստանում 1:3 000 000
170 Դյամմենի բռնարկումը, շրջանառությունը Հայաստանում և հարակից երկրներում (մ.թ.ա. V դ.-մինչև մեր օրերը) 1:4 000 000
171 Հայոց երկրագործական և անասնապահական մշակույթը (XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ) 1:3 300 000
172 Հայոց տնայնացորդության և արհեստների համալիրները (XIX դ. վերջ -XX դ. սկիզբ) 1: 3 500 000
173 Հայոց բնակարանային համալիրները (XIXդ. -XXդ. սկիզբ) 1:3 500 000
174-175 Հայոց ավանդական ուտեստները (XIXդ. -XX դ. սկիզբ) 1:2 400 000
176-177 Հայկական տարազը (XIX դ. -XX դ. սկիզբ) 1:2 400 000
178-179 Հայոց զորագործական մշակույթը (XIX դ. -XX դ. սկիզբ) 1:2 400 000
180-181 Ասեղնագործության և ժանյակագործության կենտրոնները (XIX դ. - XX դ. սկիզբ)..... 1:2 400 000
182-183 Հայոց զարդերը և զարդանախշերը (XIX դ. -XX դ. սկիզբ) 1:2 400 000
184-185 Հայաստանի պատմամշակութային հուշարձանները (մինչև XIX դ.) . 1:2 400 000
186-187 Երևան քաղաքի պատմամշակութային հուշարձանները 1:47 000
188-190 ՀՀ և ԼՊՀ պատմամշակութային հուշարձանները 1:750 000
191 Սպրդոց ՀՀ-ում և ԼՊՀ-ում 1:1 000 000

IV. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐ ԵՎ ՍՓՅՈՌՔ

193-194 ***Հայկական գաղթավայրերը և Սփյուռքը, գեղարվեստ***
195 Հայկական առաջին գաղթավայրերի առաջացումը (IV-XIII դդ.) 1:10 000 000
196 Հայերի տարածումը Կապադովկիայում (Գաամիրք), Ասորիքում և Կիլիկիայում (XI դ. կես-XII դ. սկիզբ) 1:2 500 000
197 Հայկական գաղթավայրերն Արևմտյան Եվրոպայում (մինչև դարեր-1914թ.) 1:10 000 000
198 Հայկական գաղթավայրերը Հարավարևելյան Եվրոպայում (մինչև դարեր-1914 թ.) 1:4 000 000
199 Հայկական գաղթավայրերը Վրաստանում (մինչև 1914 թ.) 1:1 200 000
200 Հայկական գաղթավայրերը Լեհաստանում, Ուկրաինայում, Մոլդովայում և Ղրիմում (XIV դ. - XX դ. սկիզբ)
Հայկական գաղթավայրերը Լեհաստանում, Ուկրաինայում և Մոլդովայում 1:4 300 000
Հայկական գաղթավայրերը Ղրիմում 1:1 400 000
201 Հայկական գաղթավայրերը Ռուսաստանում, Պարսկաստանում և Հարավարևելյան Ասիայում
Հայկական գաղթավայրերը Ռուսաստանում (XVIII դ.-XX դ. սկիզբ) 1:7 000 000
Հայկական գաղթավայրերը Պարսկաստանում (Իրան), (XVII դ.-XX դ. սկիզբ) 1:7 600 000
Հնդկահայ գաղթավայրերը (XVII-XIX դդ.) 1:22 000 000
Հայկական գաղթավայրերը Հարավարևելյան Ասիայում (XVIII դ.-XX դ. սկիզբ) 1:33 000 000
202 Փոքր Ասիայի, Արևելյան Թրակիայի և Պոնտոսի հայկական գաղթավայրերը (մինչև 1915 թ.) 1:3 500 000
203 Սփյուռքի ձևավորումը Լեռների աշխարհամասրտից հետո 1:6 700 000
204 Հայկական Սփյուռքը Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկաներում ... 1:45 000 000
205 Հայկական Սփյուռքը Հյուսիսային, Կենտրոնական Եվրոպայում և Բալկաններում
Հայկական Սփյուռքը Հյուսիսային, Կենտրոնական Եվրոպայում 1:9 600 000
Հայկական Սփյուռքը Բալկաններում 1:6 500 000
206 Հայկական Սփյուռքը հարավարևմտյան Եվրոպայի երկրներում
Ֆրանսիայի հայկական Սփյուռքը 1:5 300 000
Իտալիայի հայկական Սփյուռքը 1:6 000 000
207 Հայկական Սփյուռքը Արևելյան Եվրոպայում 1:5 000 000
208 Հայերը Թուրքիայում 1:10 000 000
209 Հայերը Ռուսաստանի Դաշնությունում 1:20 000 000
210 Հայկական Սփյուռքը Մեր օձվոր և Միջին Արևելքում 1:7 000 000
211 Հայերը Վրաստանի Հանրապետությունում 1:2 700 000
212 Հայերն Լեռրդեջանի Հանրապետությունում 1918-1991 թթ. (1920-1991 թթ. ԱԽՍՀ) 1:1 300 000
213 Հայերը Ղազախստանում և Միջին Ասիայում 1:12 000 000
Հայերն Ավստրալիայում և Նոր Զեյլանդիայում 1:25 000 000

V. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ

215-218 Հայաստանը հին և միջնադարյան քարտեզներում

VI. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

220-224 Հայոց պատմության համառոտ ժամանակագրություն
225,226 Հայկական արքայատոհմեր
227 Ամենայոց հայոց հովվապետներն և կաթողիկոսներ
228 Հայաստանի երեք հանրապետությունների օրենսդիր, գործադիր մարմինների ղեկավարները և արտաքին գործերի նախարարները

Անվանացանկ (ինդեքս)

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ

- Պետությունների
- Դիտակեցված պետական
- ԽՍՀՄ
- ԽՍՀՄ միութենական հանրապետությունների
- Մեծ Հայքի թագավորության
- Մեծ Հայքի աշխարհների
- Մեծ Հայքի գավառների, երդիրների իշխանությունների
- Էյալեթների, վիլայեթների, ճահագների, մարզերի և օկրուգների

ԱՐՏԱՔԱՍ — Պետությունների մայրաքաղաքներ

ԼՈՒՌ — Վասալ թագավորությունների մայրաքաղաքներ և մարզպանությունների կենտրոններ

Վան — Նահանգների, մարզերի, էյալեթների, վիլայեթների, փաշայությունների և խանությունների կենտրոններ

Վարդենատ — Խոշոր քաղաքներ

Ամնան — Փոքր քաղաքներ, գյուղաքաղաքներ և ավաններ

Հրազան — Այլ բնակավայրեր

ՋՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Գետեր
- Ծովաբող գետեր
- Լճեր, ջրամբարներ

Ջեբուկի — Հանքային աղբյուրներ

ԼԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

5165 Մասիս լ. — Լեռնագագաթներ

Արանցոց դրունք — Լեռնանցքներ

ՀՈԳԵՎՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ

- Կաթողիկոսանիստներ
- Պատրիարքական աթոռանիստներ
- Հայ առաքելական առաջնորդանիստներ
- Հայ կաթողիկե առաջնորդանիստներ
- Հայրապետական պատվիրակությունների կենտրոններ
- Հոգևոր հովվության կենտրոններ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, խաղարտեներներ
- Հայապիտակաան ամբիոններ
- Միջնակարգ դպրոցներ, վարժարաններ, բոլեջներ
- Կիրակնօրյա, մեկօրյա, ծիսական դպրոցներ
- Կաթողիկե դպրոցներ, վարժարաններ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒ, ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ ԵՎ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

- Մատենադարաններ
- Ձեռագիր մատյանների
- Խոշոր գրադարաններ
- Տպագրության կենտրոններ

ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐ

5 հազ. — Հայ ազգաքանչության թիվը

- Խոշոր
- Բազմամարդ
- Սակավամարդ
- Մարած (հայաբափված)

Եղեգնակ — Թեղրեր և ամրոցներ

Այսաս — Նավահանգիստներ

Միջեան — Պաշարված քաղաքներ

Սեթ — Ավերված քաղաքներ

- Ապստամբական շարժումներ և կռվերներ

451 — Ճակատամարտեր՝ տարեվերի նշումով

1054 — Պետությունների և բաղաքների գրավման տարեվերներ

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐ

- Ճանապարհներ
- Երկաթուղիներ
- Նեղդիկ երկաթուղիներ

Խուզաարիերիկի կամուրջ — Կամուրջներ

ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՍԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Վանքեր, եկեղեցիներ
- Հայ առաքելական եկեղեցիներ
- Հայ կաթոլիկե եկեղեցիներ
- Հայ ավետարանական եկեղեցիներ
- Հայ առաքելական մատուռներ
- Հայ կաթոլիկե մատուռներ

Յարմիֆոլական բուրգեր — Հեթանոսական մեհյաններ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Կրթական, մշակութային, հասարակական կազմակերպություններ, միություններ, կենտրոններ
- Կուսակցական կառույցներ, կազմակերպություններ
- Տիկնանց և պատանեյաց միությունները, խորհուրդներ
- Թատրոններ, բատերախմբեր
- Երաժշտական միություններ, երգչախմբեր, պարախմբեր
- Մարզական միությունները, ընկերությունները
- Մանրանկարչություն

ՀԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌԳԱՎԱՌԱՅԻՆ ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

- Պարբերականներ (թերթեր, ամսագրեր, հանդեսներ, տարեգրքեր)
- Հեռատեսահաղորդումներ
- Ռադիոհաղորդումներ

ՄԵԾ ՀԱՅՔ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

- Պետություններ (կայսրություններ, թագավորություններ, խալիֆայություններ, դքսություններ և այլն)

ԱԴԻԱԲԵՆԵ — Իշխանություններ, մարզպանություններ, պրոմիցիպաություններ, կոմսություններ, ամիրայություններ, խանություններ, սուլթանություններ, կյուլսաղաստաությունները,

ՍՅՈՒՆԻՔ — Մեծ Հայքի աշխարհներ (ճահագներ կամ մարզեր)

ԿՂԱՐՔԱՔ — Մեծ Հայքի գավառներ

ՍՅՈՒՆԻՔ ՄԱՍԻԿՈՆԵՑՈՒՆԵՐ — Հայկական նախապարությունները, ավատատիրական, սատրապական իշխանությունները, տոհմերը

ՕՐԴՈՒՆԻՔ — Կդայությունը դաղաթեղաած հայկական իշխանությունները

ՇԱՄԲՈՅԱՆՔ — Ռչ հայկական իշխանություններ

ՀԱՅԵՐ — Ժողովուրդներ, ազգեր, ազգություններ

ԱԼԱՆՔ — Ցեղեր, ցեղային միություններ

ԳՈՒԳԱՐԱՔ — Թրեչխությունները, հայկական սատրապությունները, մելիքությունները

ԱՐՄԵՆԻԱԿ — Բանակաբեմեր, կատեպանությունները

ԿՈՄԱԳԵՆԵ ՋԱՐՈ-ԲԵԼԱԿԱՆ — Պրովինցիայի մեջ մտնող վարչական փոքր միավորներ, ազատ համայնքներ

ՏԱՇԵՐԱՑ — Սեպհականությունները

ԷՐԶԵՐՈՒՄ, ԿԱՐՍ — Էյալեթներ, վիլայեթներ, փաշայություններ, ճահագներ, մարզեր, օկրուգներ

ԱԲԽԱԶԻԱ — Վրաց իշխանությունները, մրավարությունները

ԱՍՈՐՔ — Երկրներ

ԳԱՂԱՏԻԱ — Պատմական երկրամասեր

ՌԵՏՔ-ՊԱՏՍՊԱՆԱՏԱ — Անկախությունը կորցրած կամ գոյությունը դադարեցրած պետությունները, ամիրայությունները

ՀՈՒԼԻՊՅԱՆՆԵՐԻ ԻՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ — Նորաստեղծ պետությունները

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԿՐՃԱՏՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՄԻՐ.	Ամիրայություն
ԴՔՍ.	Դքսություն
ԹԱԳ.	Թագավորություն
ԹԱԳ-ՆԵՐ	Թագավորություններ
ԻԽՍՀ	Ինքնավար Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
ԻՄ	Ինքնավար Մարզ
ԻՇԽ.	Իշխանություն
ԽԱԼԻՖ.	Խալիֆայություն
ԽԱՆ.	Խանություն
ԽՍՀՄ	Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն
ԿԱՅՍՐ.	Կայսրություն
ԿԱՍՏԵՊ.	Կատեպանություն
ԿՅՈՒՐՍԱՂԱՂ.	Կյուրսաղաստաությունները
ԿՈՄՍ.	Կոմսություն
ՀԽՍՀ	Հայաստանի կամ Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
ՀԱՆՔ.	Հանրապետություն
ՄԹԱՎ.	Մթավորություն
ՆԱՀ.	Նահանգ
ՊԵՏ.	Պետություն
ՍԱՏՐ.	Սատրապություն
ՍՊԱՆ.	Սպանությունում
ՎԻԼ.	Վիլայեթ
ՓԱՇ.	Փաշայություն
ՕԿՐ.	Օկրուգ
ազգ.	ազգային
աշ.	աշակերտ
արև.	արևելյան
արմ.	արևմտյան
բ.	բանակ
բնակվ.	բնակավայր
գաղ.	գաղութ
գեն.	գեներալ
գ.	գյուղ
գբ.	գյուղաքաղաք
գրական.	գրական
դ.	դար
դիվ.	դիվիզիա
եկ.	եկեղեցի
զ.	զինվոր
թ-կր.	թեղուկրգի
թն.	թեղանոթ
լ.	լեռ
լ-ցք	լեռնանցք
Լ.	լեռնաշղթա
լ.	լիճ
ծնթ.	ծանոթություն
կ.	կայսր
կղ.	կղզի
կուս.	կուսակցություն
հազ.	հազար
հասարակական	հասարակական
հվ.	հարավային
հս.	հյուսիսային
հրպ.	հրապարակախոս
հրվ.	հրվանդան
Մ.	մեծ
նեղ.	նեղուց
Ն.	ներքին
պատգ.	պատգամավոր
պետ.	պետական
ջրամբ.	ջրամբար
ռզմն.	ռազմանավատ
Սբ	Սուրբ
վ.	վանք
Վ.	վերին
Փ.	փոքր
բ.	բաղաք
բաղ.	բաղաքական
Օսմ.	Օսմանյան

Պետությունների անվանումների կրճատումներ

ԱՄՆ	Ամերիկյան Միացյալ Էմիրություններ
Ավստր.	Ավստրիա
Բրիտ.	Բրիտանիա
Իսպ.	Իսպանիա
Իտ.	Իտալիա
Հուն.	Հունաստան
Նիդերլանդներ	Նիդերլանդներ
Պորտ.	Պորտուգալիա
Ռուս.	Ռուսաստան
ՌԴ	Ռուսաստանի Դաշնություն
ՎՀ	Վրաստանի Հանրապետություն
Ֆր.	Ֆրանսիա

Նշանագրություն

ա/ ԼՊՀ սահմանները տրված են համաձայն ԼՊՀ Սահմանադրության և 9.02.2003 թ. «ԼՊՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՕ-178 օրենքի

բ/ Բացի նշված ցեղանուտոր բնույթի պայմանական նշանակներից, յուրաքանչյուր քարտեզ ունի իր առանձնահատուկ պայմանական նշանները:

Հայ ժողովուրդը պատկանում է աշխարհի հնագույն ժողովուրդների թվին, որն իր ճշգռնակալից ավանդն է մեր դարերվ համաշխարհային քաղաքակրթության հարուստ գանձարանը: Հայ ժողովուրդը շոնդալից մուտք գործեց քաղաքական բատերաբեմ՝ որպես լիակատար ձևավորված ոչ կենսունակ ժողովուրդ, սակայն հայոց հազարամյակների պատմությունը կցկտուր տեղեկություններ է պահպանել հայկական հին ավորց ցեղերի մասին: Հայ ժողովուրդն իր պետականությունն է ստեղծել Հայկական լեռնաշխարհում, որը գործնականում հումքնկնում է մեր պատմական հայրենիքի տարածքի հետ: Հայկական բազավորությունները Մեծ Հայքը դարեր շարունակ հանդիսացել է Առաջավոր Ասիայի երրորդ հզոր ուժը, իսկ Տիգրան Բ Մեծի օրոք հայերը ստեղծել են հզոր աշխարհակալ տերություն, որի տարածքը հայկական բուն տերության մեջ մտնող ենթակա բազավորությունների, քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող երկրների և «դաշնակիցներ», սակայն իրականում հայոց ազրաշեջ արքայի ենթակա ցեղերի հողերի հետ միասին կազմել է շրջոց 3 միլիոն քառ. կմ: Պատմահայր Մովսես Խորենացին միանգամայն իրավացիորեն գրել է իր մեկենաս Սահակ Բագրատունի իշխանին. «...դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի, արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պետանի խոհականերության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ գործավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում» (Մովսես Խորենացի «Պատմութիւն Հայոց», գիրք II, գլ. II):

Հայոց պատմությունը, ցավոք, հայտնի է նաև ծանր ժամանակներով, երբ հայ ժողովուրդը կորցրել է իր անկախությունը և հայտնվել օտարների տիրապետության ներքո: Սակայն թշնամիներին չի հաջողվել ընկճել նրա ազատասեր ոգին: Նա համառ պայքարով ապահովել է իր լայն ինքնավարությունը Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում, մեկը մյուսի հաջորդող հուժկու ապստամբություններով է վերջո տապալել է արաբական լուծը և հիմնել Լաչ Բագրատունիների թագավորությունը, որը կորցնելուց հետո իր մեծ կենսունակությունն է հանդես բերել հեռավոր Միջերկրական ափերին՝ ստեղծելով Կիլիկիայի Հայկական պետությունը: Սակայն բաղաքական սեղաթեղապատ իրադարձությունների պատճառով հայ ժողովուրդը ավելի քան հինգ դար զրկված է եղել պետականությունից, որի վերականգնմանն են ուղղվել նրա բոլոր ջանքերը, ազգային-ազատագրական շարժումները:

Հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգություն ապրեց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, երբ օսմանյան երիտթուրքերի կառավարությունը 1915 թվին իրագործեց արևմտահայության Մեծ եղեռնը, որին զոհ գնացին ավելի քան 1.5 միլիոն մարդ: Հիրավի կարելի է զարմանալ հայ ժողովրդի մեծ կենսունակության վրա, քանի որ նա, Լեթևիկ ասելս խիստ թուլացած և գրեթե արյունաքամ վիճակում, կարողացավ վերականգնել իր պետականությունը 1918 թ. մայիսի 28-ին՝ հիմք դնելով Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը: Թվում էր, թե մեծ ապագա է սպասում վերջինիս, քանի որ 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրված Սևրի պայմանագրով նրան պետք է միացվեր Արևմտյան Հայաստանի ճշգռնալակից մասը՝ 90 000 քառ. կմ տարածքով: Սակայն բաղաքական իրադարձությունները, ոժիտախաբար, այլ ընթացք ստացան: Սևրի պայմանագիրը չեկնաագործվեց Հայաստանի մասով, բուրջ-հայկական 1920 թ. պատերազմի արդյունքում հանրապետությունը կորցրեց իր տարածքի գրեթե կեսը՝ և, հայտնվելով բուրջ-ռուս ոոչնչեկյան արքաների մեջ, 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին խորհրդայնացվեց:

Խորհրդային իշխանության ժամանակաշրջանում թե հանրապետությանը, թե Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի և թե ԽՍՀՄ շրջանում հայ ժողովուրդը ենթարկվեց այլևայլ բռնաճնշումների, վերապրեց 1937 թ. արհավիրքները, կորցրեց իր մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչներին, նրա զգալի հատվածներ աքսորվեցին դեպի Սիբիր, Ալթայի երկրամաս և Ղազախստան: Սակայն հարկ է խոստովանել, որ երկիրը ունեցավ նաև մեծ հաջողություններ տնտեսության, մշակույթի և գիտության ասպարեզներում: Հայրենական Մեծ պատերազմի շրջանում՝ 1943 թվին հիմնադրվեց ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան, երբ հայ մարտիկները Եվրոսպայի անճաչաքիր տափաստաններում խիզախորեն մարտնչում էին հանուն իրենց փոքրիկ հայրենիքի:

Այստեղ ունեցած հայ ժողովրդի մեծագույն իրոք անկախությամբ վերականգնումն էր և ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետությունների բոնապլված հայկական տարածքների միավորումը: Ղարաբաղյան հիմնահարցը, որ բարձրացավ էր ժողովրդի լայն շրջանների կողմից, Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականության տարիներին վերաձևեց հուժկու սրգսպնյան ազատամարտի: Փոքրիկ հայ ժողովուրդը ձեռնոց նետեց խորհրդային ամբողջատիրական կայսրությանը և ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում վերականգնեց իր անկախությունը: Իր բազմադարյան ողջ պատմության ընթացքում հայ ժողովուրդը երբեք այնպիսի ազդեցություն չի ունեցել համաշխարհային պատմության զարգացումների վրա, ինչպիսին ունեցավ հիշյալ տարիներին: Խորհրդային կայսրության սարսափից ծնկի եկած Արևելյան Եվրոպայի երկրներն ու ժողովուրդները, գոտեպնդված հայության խիզախությամբ ու հերոսությամբ, գիտակցեցին, որ ԽՍՀՄ-ն ամենազոր չէ և համառ պայքարի գնով բոլշևիզիի խորհրդային տիրապետությունը:

1990 թ. օգոստոսի 23-ի հոչակագրով հայ ժողովուրդն է լուր աշխարհի հաստատեց իր անկախությունը վերականգնելու ձգտման մասին, իսկ 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեով վերականգնեց անկախությունը: Ստեղծվեցին Հայաստանի երրորդ և Լեռնային Հարաբաղի Հանրապետությունները: Վերջինս, չնայած դեռ իրավական (de-jure) չի ճանաչվել, գնալով տնտեսապես զարգանում է և բաղաքականապես կայանում:

Պատմության հորձանուտներում մեր հարևան շատ ժողովուրդներ անհետացան, սակայն հայ ժողովուրդ իր զավակների հերոսական պայքարի շնորհիվ հարատևեց, մուտք գործեց XXI դար և իր արժանավոր տեղը զբաղեցրեց աշխարհի անկախ ժողովուրդների ընտանիքում:

«Հայաստանի Ազգային ատլաս»-ի Բ հատորը ճկիրված է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմությանը, դրվագված կրոնների ու մասնավորապես քրիստոնեությանը, ջնարկյալնե և հայկական Սփյուռքին: Ատլասի Բ հատորի ծավալն է՝ 232 էջ, որից շուրջ 200-ի հատկացված են քարտեզներին, մնացյալը՝ բացատրական տեքստերին, հին քարտեզների վերատպություններին, ժամանակագրական աղյուսակներին և անվանացանկին:

Սույն ատլասի իրատարակությունը հանրապետությունում անկասկած առաջին և ճշգռնալակից բայլերից մեկն է, ինչը ցույց է տալիս մեր ժողովրդի հիրավի անկախ լինելը: Հայտնի է որ ասիական մի շարք երկրների կամ Ամերիկայի նոր անկախությունն ձեռք բերած պետությունների ազգային ատլասները ստեղծվել են եվրոսպական քարտեզագրական կենտրոնների կողմից: Սակայն, թ. պատիվ հայ մասնագետների, պետք է ասել, որ նրանք «Հայաստանի Ազգային ատլաս»-ը, մասնավորապես նրա Բ հատորը, որտեղ առավել զգալի էին դժվարությունները, կարողացան ստեղծել տեսակետ ուժերով: Դժվարությունները մեծ մասամբ կապված էին այն իրողության հետ, որ մեր պատմաքաղաքները, արվեստագետները, հնագետները կամ ազգագրագետները բավարար պատրաստություն չունեին քարտեզագրության ասպարեզում: Ատլասի Բ հատորի ստեղծումը հիանալի դպրոց եղավ նրանց համար և այժմ ամենայն պատասխանատվությամբ կարելի է ասել, որ հանրապետության մտավոր հերոսը միանգամայն պատրաստ է ստեղծել նոր ատլասներ:

Բ հատորի քարտեզների կազմմամ աշխատանքներին՝ որպես հեղինակներ մասնակցել են հանրապետության այլևայլ բնագավառների ճանաչված մասնագետներ: Քարտեզները հրատարակվել են տարբեր մասշտաբներով՝ կախված նրանց տարածական ընդգրկումից և մասնագիտական ծանրաբեռնվածությունից: Այդ առումով Բ հատորի քարտեզները էապես տարբերվում են Ա հատորի քարտեզներից, որոնք գործնականում բոլորն էլ գոտս աշխարհագրական բնույթ ունեն և համապատասխանաբար որոշակի տարածքներ են ընդգրկում: Բոլոր քարտեզները էլ ունեն պայմանական նշանների միասնական համակարգ՝ անձնասանիտաբեշտ հակիրճ բացատրություններով և ծանոթագրություններով:

Նշելով հանդերձ ատլասի ստեղծման աշխատանքների հետ կապված դժվարությունները, հարկ է ընդգծել, որ հայ աշխարհագրական միտքն ունեցել է հարուստ և փայլուն անցյալ, որն անուղղակիորեն իր նպաստն է բերել «Հայաստանի Ազգային ատլաս»-ի ստեղծման աշխատանքներին: Հայ աշխարհագրական միտքը մեծապես ազդվել է հունա-հռոմեական աշխարհագրագետներից, սակայն պտպաեմել է իր ինքնատիպությունը և ստեղծել իր հարուստ ավանդույթները:

Առաջին քարտեզ հիշեցնող սխեմանները (պատկերները) ստեղծվել են դեռևս նախնադարյան մարդու կողմից: Այդ է ապացուցում Ազագաձի փեշերին գտնված սալաքարը՝ գետակների և առուների մոտավոր պատկերմամբ: Հնարավոր է, որ քարտեզներ հիշեցնող սխեմաներ պատրաստվել են դրանից հետո էլ, մասնավորապես Հայկական լեռնաշխարհում պետականության հաստեղ գալուց հետո, սակայն առայժմ գտածոներ չկան:

Հայաստանում առաջին անգամ տեսնում ենք մ.թ.ա. VI դ. այսպես կոչված Բաբերոնյան քարտեզում: Սակայն վերջինս ընդամենը պարզունակ սխեմա է: Աշխարհագրական միտքը հատկապես մեծ զարգացում ապրեց հունա-հռոմեական աշխարհում՝ պայմանավորված հունական մեծ գաղութացմամբ և հռոմեական աշխարհակալ պետության կազմավորմամբ: Հայաստանի աշխարհագրական նկարագրությունն ընդհանուր գծերով պահպանվել է Հերոդոտոսի «Պատմության» մեջ, սակայն առավել ամբողջական նկարագրությունները տվել են հույն աշխարհագետ ամասիայի Ստրաբոնը (մ.թ.ա.65-մ.թ.25 թթ.), հռոմեացի հեղինակ Պլինիոս Ավագը (23-79 թթ.) և առանձնապես հույն աշխարհագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսը (90-167 թթ.) իր «Աշխարհագրության» մեջ:

Անտիկ աշխարհաքեմների երկերից պարզ է դառնում, որ Մեծ Հայքի թագավորությունն ընդարձակ պետություն էր՝ տարածված Եփրատ գետի ափերից մինչև Կասպից ծով: Հատկապես կանոնակարգված են Կլավդիոս Պտղոմեոսի տեղեկությունները Հայաստանի մասին, որոնց համաձայն թագավորությունը բաժանված է եղել 20 կամ 21 սատրապեցիների կամ աշխարհների, իսկ երկրի երեք նշանավոր լեռնե են եղել Տոսպիտիսը (իմա՝ Վանա լիճ), Լիխնիտիսը (իմա՝ Սևանա լիճ) և Պարսեսան (իմա՝ Կապուտանա լիճ): Շատ կարևոր է Պտղոմեոսի այն տեղեկությունը, թե Կուր գետը հանդիսացել է Մեծ Հայքի թագավորության դյուտիսարեևյան սահմանը:

Հանճարեղ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայոց գրերի ստեղծումից հետո ծաղկեցին հայ պատմագրությունը, գրականությունը, փիլիսոփայությունը, իրավունքը և բնական գիտությունները: Հայոց Պատմահայր Մովսես Խորենացին ոչ միայն ստեղծեց իր հուշավոր «Պատմութիւն Հայոց»-ը, այլև հայ աշխարհագրական մտքի մի այնպիսի կոթող, ինչպիսին «Աշխարհացոյց»-ն է: Վերջինս տալիս է Մեծ Հայքի թագավորության մաճառնամեան վարչական բաժանումը, կարևոր բնակավայրերը և հարստությունները: Մեծ Հայքը մեզ է ներկայանում 15 աշխարհներով և 183/194 գավառներով:

«Աշխարհացոյց»-ը մեծ և անգնահատելի ազդեցություն ունեցավ հայ աշխարհագրական մտքի հետագա զարգացման վրա: XIII դ. պատմագիր և աշխարհագետ Վարդան Արևելցու «Աշխարհացոյց»-ը շարադրված է՝ շատ դեպքերում հենվելով Մովսես Խորենացու երկի տեղեկությունների վրա:

Հայ աշխարհագրական և պատմաաշխարհագրական միտքը մեծապես խթանվեց Վեհեռնիկի Մխիթարյան հայրերի կողմից: Գիշտ է, միևչ այդ՝ 1695 թ. Ամստերդամում լույս էր տեսել աշխարհի կնապատերի քարտեզը՝ «Համառարած Աշխարհացոյց»-ը: Այն՝ թեկուզև Թոմման, Նուլաս և Միթայել Վաանանեցիների (Գորբան գավառ) ձեռքով էր հրատարակվել, սակայն պատրաստվել կամ փորագրվել էր Ամրիանու և

Պետեր Շիւներեկ (Սկեներեկ) եղբայրների կողմից: Նրա ամենամեծ արժանիքն այն էր, որ առաջին հայերեն քարտեզ էր, և հուսնդացի քարտեզագիրները պարզապես հայերեն էին վերածել աշխարհի հոլանդական քարտեզը: Այլ էր վիճակը Վենետիկյան Մխիթարյանների մոտ: 1751 թ. նրանք հրատարակեցին «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց» քարտեզ ըստ հին ու նոր աշխարհագետների, որն իրոք նոր խոսք էր հայ քարտեզագրության ասպարեզում: Նույն թվականին լույս տեսավ «Քարտէզ Հայաստան աշխարհի»-ն ըստ միայն նախկին աշխարհագետների: Որոշ փոփոխություններով դրանք հետագայում վերահրատարակվեցին: Մխիթարյանների հայրերի համար մեծ նվաճում էր 1849 թ. (Վենետիկ-Փարիզ) 10 քարտեզից բաղկացած «Աշխարհացոյց պատկերաց» ատլասի հրատարակությունը: Սրա մեկ տարբերակը կամ քարտեզը նույն թվականին հրատարակվեց առանձին «Քարտէզ Հայաստանեայց աշխարհի» խորագրով: Հայ քարտեզագրության զարգացման գործում մեծ ավանդ ունեցավ հայր Ղ.Ալիշանն իր հրատարակած բազմաթիվ քարտեզներով («Սիսուան», «Այրարատ», «Սիսական» և «Շիրակ»):

Ատոիճանաբար ընդլայնվեց հայ քարտեզագրության աշխարհագրությունը: Բեռլինում լույս տեսավ «Քարտէզ Օսմանեան կայսրութեան»-ը, իսկ 1901թ-ին Բազելում՝ «Հայաստանը և հարևան երկրները» քարտեզը: 1913 թ. Կոստանդնուպոլսում լույս տեսավ «Քարտէզ Օսմանեան Կայսրութեան»-ը՝ բաց ատլասաձև տեքստով: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի քարտեզագրության զարգացմանը մեծ նպաստ բերեցին Հ. և Ռ. Էլիբեկյանները և Եվրոպայի այլ քարտեզագետներ:

1916 թ. Հայաստանի քարտեզը ֆրանսերեն հրատարակեց Է. Բասմաջյանը, իսկ 1918 թ.՝ Զ. Խանգաղյանն իր գրքի հավելվածում:

Պատմական քարտեզագրության առումով մեծ նվաճում էր 1920 թ. Փարիզում Զ. Խանգաղյանի հրատարակած 18 քարտեզանոց կամ 18 տախտակներից բաղկացած ատլասը (Atlas historique de l'Armenie, Paris, 1920. par Z.Khanzadian):

Հայ քարտեզագրության զարգացման խոշոր կենտրոն դարձավ Ռուսաստանը: 1853 թ. Ա. Խուդաբաշյանը Պետերբուրգում ռուսերեն լեզվով հրատարակեց «Հին Հայաստանի քարտեզ»-ը՝ կցելով այն Եղիշեի երկի ռուսերեն բարգմանությանը: 1858 թ. նա այդ նույն խորագրով քարտեզը (մասշտաբ 1:410 000) հրատարակեց իր «Обозрение Армении» աշխատությանը կից: Արժեքավոր էր 1877թ. Պետերբուրգում Ք.Պատկանյանի կողմից հրատարակված «Աշխարհի ըստ Պտղոմեոսի» քարտեզը, որը լույս տեսավ նրա "Армянская география VII века" աշխատության կից: Հայերեն լեզվով շատ քարտեզներ լույս տեսան Թիֆլիսում, որոնք մեծ մասամբ զուտ աշխարհագրական բնույթ ունեին: Որպես պատմական քարտեզ, անհրաժեշտ մեծ հետաքրքրություն էր ներկայացնում Գ.Վարդանյանի 1910 թ. Թիֆլիսում հրատարակած մեծադիր «Քարտէզ Հին Հայաստանի»-ն: Ոչ պակաս արժեքավոր էր 1912 թ. Բաքվում հրատարակված "Карта Закавказья (Этнографическая)" քարտեզը, որը պատկերացում էր տալիս Անդրկովկասի էթնիկ կազմի վերաբերյալ: Պատմաբանների համար առանձին արժեք են ներկայացնում Կովկասյան ռազմամսագարի ցվիրված քարտեզները, որոնք լույս են տեսել ռուսերազրական պատեռազմների և Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Հարկ է նշել, որ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության զարգացման համար կարևոր դեր կատարեցին Վ.Բոնդարենկոյի, Ղ.Ալիշյանի, Ք.Պատկանյանի, Ն.Ադոնցի և այլոց պատմաաշխարհագրական բնույթի աշխատությունները:

Հայ քարտեզագրությունը մեծ զարգացում ապրեց խորհրդային իշխանության շրջանում, չնայած եղկրում քարտեզներ չէին հրատարակվում: Տպագրվում են ՀԽՍՀ քարտեզներ, դպրոցական զանազան ատլասներ և տարաբնույթ այլ քարտեզներ: Շատ արժեքավոր էր Խ.Վեղոյանենկոյի «Քարտեզ Հայաստանի ԽՍՀ»-ն 1:200 000 մասշտաբով, որը հրատարակվեց Լենինգրադում: Այն լույս տեսավ նաև ռուսերեն: Նշանակալից քայլեր կատարվեցին պատմական քարտեզների հրատարակման ուղղությամբ: Այսպես, 1939 թ. լույս տեսավ «Մեծ Հայք» դարերի քարտեզների ժողովածուն»: Սակայն հայ պատմական քարտեզագրությունը հատկապես վերելք ապրեց Երկրորդ աշխարհամարտից հետո:

Պատմական քարտեզագրության ասպարեզում հատկապես մեծ էին ակադեմիկոս Ս.Երեմյանի ծառայությունները: 1951 թ. լույս տեսավ նրա 7 քարտեզից բաղկացած ատլասը «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի առաջին հատորին կից: Սույն ատլասը 1952թ-ին լույս տեսավ նաև ռուսերեն, իսկ շատ չանցած՝ որոշ հավելումներով, այն վերահրատարակվեց Բեյրութում: Իսկ, երբ ՀԽՍՀ ԳԱ երկրաբանության ինստիտուտի աշխարհագրության բաժինը Ա.Բաղդասարյանի ղեկավարությամբ ձեռնամուխ եղավ «Հայկական ՍՍՌ» ատլասի հրատարակությանը (Երևան-Մոսկվա,1961թ.), ապա Ս.Երեմյանի մի շարք քարտեզներ՝ ճվիրված Վահի (Ուրարտուի), Տիգրան Մեծի, Մեծ Հայքի Արշակունեաց, Հայ Բագրատունիների պետությունների, Զաքարյան իշխանության և այլն, տեղ գտան ատլասում: Նույն թվականին ատլասը հրատարակվեց նաև ռուսերեն: 1963 թ. լույս տեսավ հեղինակի «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի աշխատությունը, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ Հայաստանի Հանրապետությունում պատմական աշխարհագրության զարգացման վրա:

Ավանդն ամբողջական չէր լինի, եթե չնշեինք, որ ատլասում տեղ գտան Հայկական ԽՍՀ «Նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ» քարտեզը և Հայաստանը պատկերող մի քանի հին քարտեզների արտատպությունները (Աշխարհի Բաբելոնյան քարտեզը, Պտղոմեոսի Հայաստանի քարտեզը, Պետիճգերյան աղյուսակի Հայաստանին վերաբերող մասը և այլն):

Հայաստանն արտացոլող հին քարտեզների գեղակշիռ մասի ֆաքսիմիլեները (պատճենները) հրատարակեց Զ.Խանգաղյանը՝ ընթերցողի դատին հանձնելով "Atlas de Cartographie historique de l'Armenie" ատլասը (Paris. 1960): Այն ճվիրված էր Խորհրդային Հայաստանի 40-ամյակին և հիշեցնում էր մարդկությանը, որ հայ ժողովուրդը 1915 թ. ենթարկվել է ցեղասպանության:

Հին քարտեզների ֆաքսիմիլեների տպագրության առումով մեծ և արժեքավոր աշխատանք է կատարել բրիտանահայ Ռ.Գալչեանը, որը 2003թ. հրատարակեց "Historic Maps of Armenia. The Cartographic Heritage" խորագրով աշխատությունը, իսկ 2007թ-ին Լոնդոնում լույս ընծայեց "Countres South of the Caucasus in Medieval maps (Armenia, Georgia and Azerbaijan)" ատլասը, որոնք պարունակում են մի քանի տասնյակ հին քարտեզների ֆաքսիմիլե պատճենները, որոնք վերաբերում են Հայաստանին և հարևանից երկրներին:

Ակադեմիկոս Ս. Երեմյանի պատմական քարտեզները լայնորեն շարունակեցին լույս տեսնել տարբեր հեղինակների աշխատություններին կից, «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակության ութհատորյակում և մասնավորապես Հայկական սովեռատական հանրագիտարանում: Կարևոր էր նրա ներդրումը ուսումնական պատմական քարտեզների առաջին հրատարակության ասպարեզում: Նրա հեղինակած քարտեզներով Սփյուռքում լույս տեսան հինգնպատակ ուսումնական թնոյի մի քանի ատլասներ: Մի շարք պատմաաշխարհագրական և պատմական քարտեզներ հրատարակեց աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Թ.Հակոբյանն իր աշխատություններին կից կամ առանձին՝ ուսումնական նպատակներով: Հայաստանի պատմական աշխարհագրության հետագա զարգացման համար կարևոր դեր խաղաց նրա «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» աշխատությունը, որն ունեցավ մի քանի հրատարակություն:

Հայ պատմական քարտեզագրությունը վերջին շրջանում մեծ զարգացում ապրեց Սփյուռքում: ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Կ.(Ա.) Մութաֆյանը 2001 թվին տպագրեց իր "Atlas historique de l'Armenie" ատլասը, որը հայ ժողովրդի պատմության ամբողջական ատլաս ստեղծելու հաջող փորձ էր:Նույն թվականին լույս տեսավ մեր հայրենակից Ռ.Հ.Հյուսիսի հեղինակած "Armenia: A Historical Atlas"(The University of Chicago Press) ատլասը: Երկու հեղինակներն էլ առաջնորդվել էին գեղամանական, ֆիզիսիական և անգլո-ամերիկյան պատմական քարտեզագրության հարուստ ավանդույթներով և օգտագործել կուտակված հարուստ փորձը, ինչպես նաև ՀՀ-ի գիտնականների ձեռքբերումները Հայաստանի պատմական քարտեզագրության ասպարեզում:

Հայոց պատմության ամբողջական ատլասի ստեղծման հերթական փորձ կատարվեց Հայաստանի Հանրապետությունում 2004 թ. պրոֆեսոր Բ.Հարությունյանի կողմից: «Մայմիլան-Արմենիա» հրատարակչությունը լույս ընծայեց նրա «Հայաստանի պատմական ատլաս»-ի Ա մասը, որն ունեցավ մի քանի հրատարակություն: Սույն ատլասի ստեղծումն ըստ էության նախապատրաստվել էր հեղինակի քարտեզների հրատարակությամբ դպրոցական և բուհական դասագրքերում, Հայկական սովեռատական հանրագիտարանում և այլուր: Բ.Հարությունյանի կողմից նշանակալից աշխատանք կատարվեց ուսումնական մեծադիր քարտեզների հրատարակության ուղղությամբ, իսկ նրա «Տիգրան Մեծի տերությունը» քարտեզը հրատարակվեց նաև անգլերենով:

Այժմ հանրապետության գիտական հասարակայնության դատի է հանձնվում «Հայաստանի Ազգային ատլաս»-ի Բ հատորը, որը հանրապետության մեսվրոր նեռումի արգասարեր դրսևորման լավագույն օրինակ է: Այստեղ իր համակողմանի արտացոլումն է գտել ոչ միայն հայ ժաղովրդի պատմությունը, ինչը շատ առումներով նախապատրաստված էր նախորդ ուսումնասիրողների կողմից, այլև մշակույթը, կրոնը և եկեղեցին, գաղթավայրերը և Սփյուռքը, որոնք դժբախտաբար, քարտեզագրության տեսանկյունից չէին դարձել հայ և օտարազգի ուսումնասիրողների ցնուրյան առարկա: Ատլասի Բ հատորի հեղինակային և խմբագրական կոլեկտիվները մեծ և արդյունավետ աշխատանք կատարեցին հնարավորին ամբողջական և կատարյալ իրականացնելու սույն հրատարակությունը: Այն միաժամանակ բացահայտեց պատմական քարտեզագրության մեջ տեղ գտած բացթողումները, որոնք անհրաժեշտ է հաղթահարել առաջիկայում:

«Հայաստանի Ազգային ատլաս»-ի կազմման և ձևավորման աշխատանքները պատշաճ ժամկարգակով իրականացվեց ՀՀ Կառավարությանն առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈՒԿ-ի Թեմատիկ քարտեզագրության բաժնի աշխատակիցների կողմից (ղեկավար Ա.Նազարյան), որոնք՝ հաղթահարելով ատլասաստեղծման աշխատանքների շատ դժվարությունները, ընթերցողին են ներկայացնում քարտեզագրական առումով համաշխարհային մակարդակին համահունչ մի ատլաս:

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ՝
Բ. Հարությունյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԴԱՀԱՅԻՆ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄՈՒՆ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Հայկական լեռնաշխարհ
Իրանական բարձրավանդակ
Հիսուսային Միջագետք
Հարավային Միջագետք
Սիրիա-Պաղեստին
Փոքր Ասիա
Եգիպտոս
Ուշ հուլսեն
Ուշ հուլսեն
Ուշ հուլսեն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳԱՐԻ (ՊԱԼԵՈԼԻԹ) ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

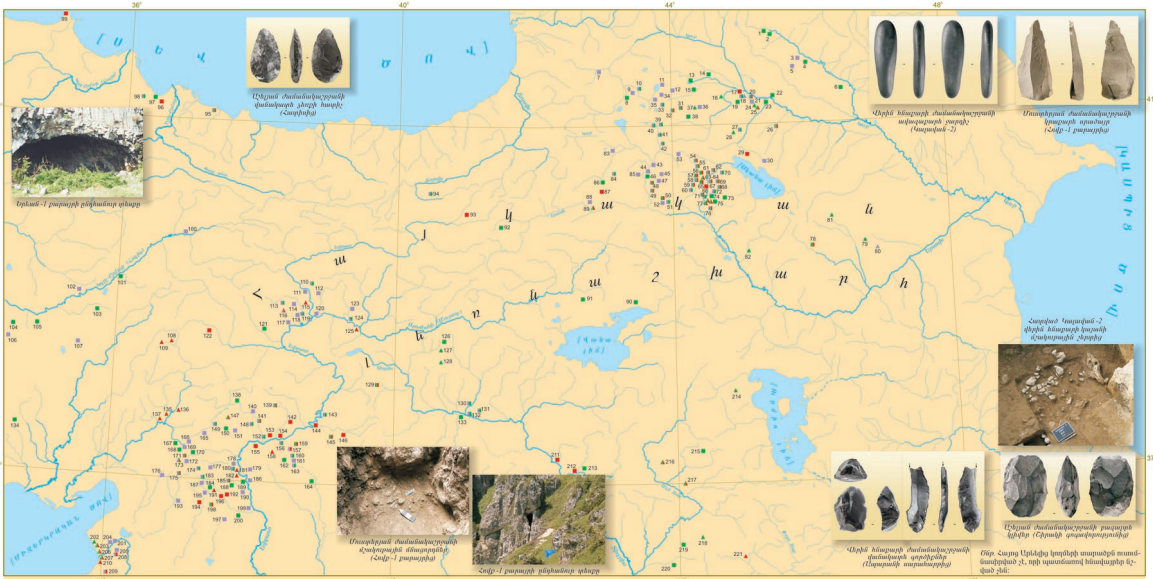

Ժամանակաշրջանի գունանիշերը

- Ստորին հնաշրջանի (սպանիոլիթ)
- Միջին հնաշրջանի (ազաշելիոլիթ)
- Վերին հնաշրջանի (սպանիոլիթ)

Հուշարձանի գունանիշերը

- Բարձրադիր բնակատեղիներ և բնակավայրեր
- Բաց-ոչ կամ սահմաներ և հնավայրեր

1. Քիարատոր
2. Օսմանաղ
3. Նորշեր
4. Մեկան
5. Գիլան
6. Քոմլեր-բեղի
7. Գիլանաքիսի (Պեյնաքի)
8. Խոմեստրի
9. Մեկրատեղ-գրան
10. Մրուսարաբաղ
11. Չիլիքան
12. Գեմանիս
13. Գոմանքեր
14. Մաստչիլրեկ
15. Նոսաքեր
16. Ոռամ
17. Հաքոտ
18. Գեղանքարի խոնձ
19. Գեյնիկ
20. Հաբաղի խոնձ (Հաբաղի, Հաքնանքի, Կաղրի-գերի և այլն)
21. Ալի-Բաբաքաքի
22. Կարսիբրտասանակ
23. Ամոնարի Սաքանիի
24. Դաստաղանքի
25. Գանջի
26. Պատաքարի խոնձ (Կոշտաքար, Հիշ-Գեուշկ և այլն)
27. Եռնոքաքան-1
28. Հոնշ-1
29. Կաղանքարի խոնձ (Կապանքան-1-2)
30. Նանքրասակ
31. Մեծարանի խոնձ (Մեծանքան-1-4)
32. Պատաքարքի խոնձ (Պապաքարքրա-1-5)
33. Բաղաքարանների խոնձ (Հաքնանքրան-1-4)
34. Դաշտաղանքիքարեր (Պաշտանքի-1-3)
35. Նոքրանքան-1
36. Գիլիքեղեն-1
37. Կարգաքաս Հիլիքա-1
38. Մաքաստաղքա-1
39. Քարշոտան-1
40. Ամիքեղեն-1-4
41. Կրաստաք-1
42. Ձեղտան
43. Հիքոլանքան-1
44. Հայկանքոր-1
45. Բեմիքանքի-1
46. Գեմնաքան
47. Հոտոն-1
48. Սրտանքի խոնձ (Սատանի-Գար, Մրեկանի բրդր, Երեքաղել բրդր և այլն)
49. Դաշտանքի-1-2
50. Ոլոտ-1
51. Մրաքանատոն-1
52. Ծաղկաղանք-1
53. Ոլիքաք-1
54. Ամբարանքի խոնձ (Կապանքան-1-2)
55. Միքաք-1-3
56. Լուսաքրտ-1-3
57. Մաքարան-1-3
58. Կարդեմիս-1-3
59. Քաղանքի-1-4
60. Ամանան-1-2
61. Սրանք
62. Լուսանքան
63-64. Լուսանքան-1-2
65. Ալիքաքար
66. Ոռատրան
67. Խոտոնաս-1-5
68. Ցրարքեր-1-11
69. Ծանեսան-1-2
70. Քյոնոքարան-1-2
71. Սրանի-1-3
72. Հատեղի խոնձ (Հատեր-1-21, Ծատ-1-11, Ստոման-1-6, Կատրատան-1-2)
73. Ստամաս-2 (Ստարքոր-1-2)
74. Ստամաս-1
75. Ձորատրքոր-1
76. Մեշտանան-1-6
77. Եղեան-1-3
78. Մեկանարքոր-1
79. Քարքար
80. Ստանի-1-2
81. Ոռար
82. Գաղանա
83. Ոստաս (Չիլանաս)
84. Մաքնաշեկ Սուլտ
85. Մեն Չեքան
86. Ոստրոր-գեհան
87. Ծաղիքեկաս
88. Թոքրու-գեհան
89. Գարդանանքի Հուլեր
90. Գարդեկ (Հաշիքեան)
91. Էշքեանքեան
92. Ամիքլանաքան
93. Ջառոտ
94. Գեկ Կրանի
95. Ծոլանի
96. Սամանան-2
97. Սամանան-1
98. Քոկանքրդ-Ֆիքիրլան
99. Իսնարքարան
100. Ծանի-սեքի
101. Գեեանքեր Բասանարոնս
102. Ոստրոր
103. Ոստրանի Կաքարանի
104. Սոսքլանեկ
105. Ամիքաղ Եղեկերի
106. Էղեքրի-գեհան
107. Սեքա-գան
108. Ծաղրեկ (Հաղրան)
109. Գիրեքրի-ծաղրարան
110. Ոլեին-գեհան
111. Ստասաշ
112. Ամանի-սեքի
113. Սարարեքեան-սեքի
114. Եեեքրի-սեքի
115. Ստանքերի Ծաղի
116. Քրոշլանանեմ Եեի
117. Չիրեքեի Ծաղանքան
118. Ջրեքիրեքարշ Հուլեր
119. Գարդեկ (Հաշիքեան)
120. Էշքեանքեան
121. Էղեքրաք Ծաքեքեի
122. Ստանքարան-Կրլանեքան
123. Եղեքրդ Բեքրլան
124. Գեեանարան Գուլաբ
125. Ստարաստ-Կաքա-Մոլեկան
126. Նանաս Գեեեի
127. Ստարքեի-ծաղրարան
128. Ստրեեի-ծաղրարան
129. Գեկաղ
130. Բարքրրտան-գեեեի
131. Օրտ
132. Ամեկաղ
133. Բուաշա Սիրբ
134. Ծաքնանաս-գեեի
135. Ալշան
136. Էղեքանան
137. Գարտան
138. Էղեքլաղ-Ծաքանա
139. Գեղեի (Գեղեան)
140. Գեեքեի-Ֆաղ-Մշան
141. Էեեքեանաս-գեեի-Ֆաքեան
142. Սիրտրան
143. Ձեքեի Սիրբ
144. Ամեկ Սիրբ
145. Ձաքեեան Բաղաղան
146. Ստասեան-սեքի
147. Բրեքրեի-ծաղրարան
148. Գարեքրի-Էլեքրեի Սիրբաղան
149. Գանի-գաղի-բրեան
150. Ձեքան-հուլար
151. Ֆեքան (Ֆրրբաք-ծաղրան)
152. Գեեանան-սեքի
153. Ամատան (Էեքեանաս)
154. Գեեանան-սեքի
155. Ամանի-սեքի
156. Բեքես-ծաղրարեի
157. Ծաղանա Գեեքրեեի-բեքի
158. Հաքաղի-ծաղրարա
159. Ամիքի-սեքի
160. Բեքեքեեի-բրեան
161. Ամեքաղ Նեքեի-բրեան
162. Հեեքաղի-հուլար
163. Ստանի Նեքեի-բրեան
164. Բաքաղ-բրեան
165. Բեքեքրեի
166. Ամանաղեի-Սիրաղան Ստան
167. Հաաքի-հուլար-բրեան
168. Ամեքիրեքդ
169. Ամա-էլ 43
170. Գուան-բեքի
171. Էա-էլ-Ամա-14
172. Էա-էլ-Ամա-18
173. Էա-էլ-Ամա Մաղաղաղաղի
174. Ստրանի
175. Բոաքաղեեի-սեքի
176. Ստաքան
177. Սեքանեի (Ստաքաղեաք)
178. Նեքեի (Բրեքեքք)
179. Ոլբան
180. Ոլուոր
181. Ոլուոր (Բրրբաք-ծաղրան)
182. Ոլուոր Սեղեանի
183. Սաա
184. Ստրան-հուլար
185. Սիրաքեար
186. Սեքան-Գաղեքրբրդ Սրաան
187. Ամանանատրա-Ամեքաղ
188. Սլանի-Ֆաքրեեի
189. Սեքան-հուլար (Եղեքրբ)
190. Ամեքրդ
191. Սեքան-ծաղրաան
192. Հաքնոտ
193. Ստրաանու-սեքի
194. Ստաքարատ
195. Գեեքրեեի
196. Հաքան
197. Բաեեքրդաշա-բրեան
198. Բրրբրաան
199. Ֆեեաքարատ
200. Ամեքեեքրդ
201. Սեքրաքեա
202. Ֆեքրան-ծաղրաան
203. Բեեքի (Բրրբաք-ծաղրաան)
204. Ստրքի-գեեի (Սեքարբաք)
205. Ստրքեեատ
206. Ստանաղ-ծաղրաան
207. Ամեքրեեի-ծաղրաան
208. Հեեքրդ
209. Ստրքաղ Ֆեեքան
210. Ամեքրեեի-ծաղրաան
211. Ֆաքան
212. Ստրան
213. Բեեքեաքաղի Սիրբ
214. Բեաքրաան
215. Ամանեքրեան
216. Հաեեքրաղ
217. Բաքրաղ
218. Սաքեեեի
219. Սեքաեեատ
220. Էրրեի
221. Ամաքի
222. Գարեքրաղ-ծաղրաան
223. Գեեքրեեի-ծաղրաան
224. Գեեքրեեի-ծաղրաան
225. Գեեքրեեի-ծաղրաան
226. Գեեքրեեի-ծաղրաան
227. Գեեքրեեի-ծաղրաան
228. Գեեքրեեի-ծաղրաան
229. Գեեքրեեի-ծաղրաան
230. Գեեքրեեի-ծաղրաան
231. Գեեքրեեի-ծաղրաան
232. Գեեքրեեի-ծաղրաան
233. Գեեքրեեի-ծաղրաան
234. Գեեքրեեի-ծաղրաան
235. Գեեքրեեի-ծաղրաան
236. Գեեքրեեի-ծաղրաան
237. Գեեքրեեի-ծաղրաան
238. Գեեքրեեի-ծաղրաան
239. Գեեքրեեի-ծաղրաան
240. Գեեքրեեի-ծաղրաան
241. Գեեքրեեի-ծաղրաան
242. Գեեքրեեի-ծաղրաան
243. Գեեքրեեի-ծաղրաան
244. Գեեքրեեի-ծաղրաան
245. Գեեքրեեի-ծաղրաան
246. Գեեքրեեի-ծաղրաան
247. Գեեքրեեի-ծաղրաան
248. Գեեքրեեի-ծաղրաան
249. Գեեքրեեի-ծաղրաան
250. Գեեքրեեի-ծաղրաան
251. Գեեքրեեի-ծաղրաան
252. Գեեքրեեի-ծաղրաան
253. Գեեքրեեի-ծաղրաան
254. Գեեքրեեի-ծաղրաան
255. Գեեքրեեի-ծաղրաան
256. Գեեքրեեի-ծաղրաան
257. Գեեքրեեի-ծաղրաան
258. Գեեքրեեի-ծաղրաան
259. Գեեքրեեի-ծաղրաան

Մասշտաբ 1:3 700 000

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՋՆԱԳԱՐԻ (ՄԵԳՈՒԹՈՒ), ՆՈՐԱԳԱՐԻ (ՆԵՌԼԻԹ) ԵՎ ՊՈՆՇԱԳԱՐԻ (ԷՆԵՌԼԻԹ) ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԸ

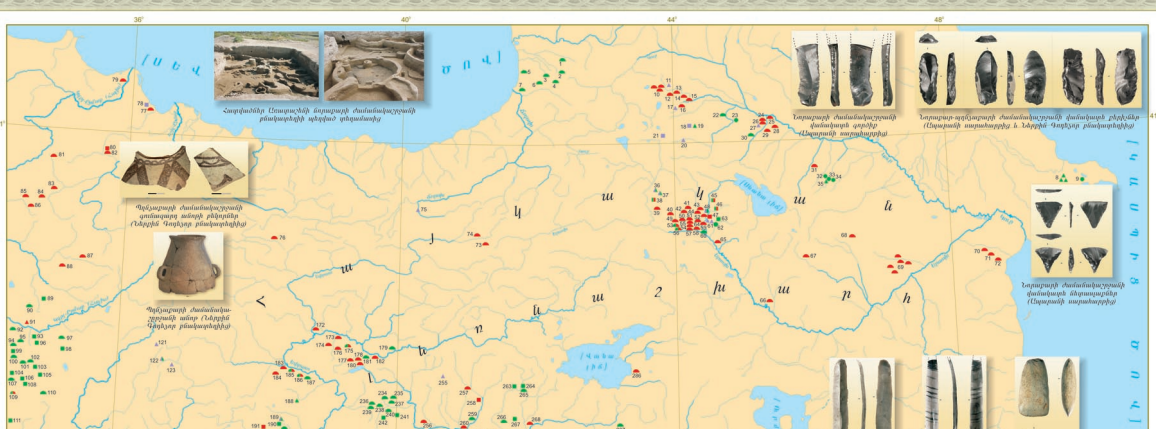
Հայաստանի Ազգային արխիվի ինստիտուտի բանավոր-պատմական
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ բեկորներ (Ղեղերի Գոգեղոյր բնակատեղիից)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ բեկորներ (Ղեղերի Գոգեղոյր բնակատեղիից)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ գդալներ (Ազգային ատենադարան)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ բեկորներ (Ազգային ատենադարան)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ գդալներ (Ազգային ատենադարան)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի կարմրագույն ոճար (Ազգային գիտական հավաքածու)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ ոճար (Ազգային գիտական հավաքածու)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի հարթաքար նշան (Էվենանի)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ գդալներ (Ազգային ատենադարան)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ գդալներ (Ազգային ատենադարան)
Ինստիտուտի ժամանակաշրջանի գունավոր ամորֆ գդալներ (Էվենանի

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՑԵՂԵՐԸ, ՑԵՂԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ (մ.թ.ա. III - II հազարամյակներում)

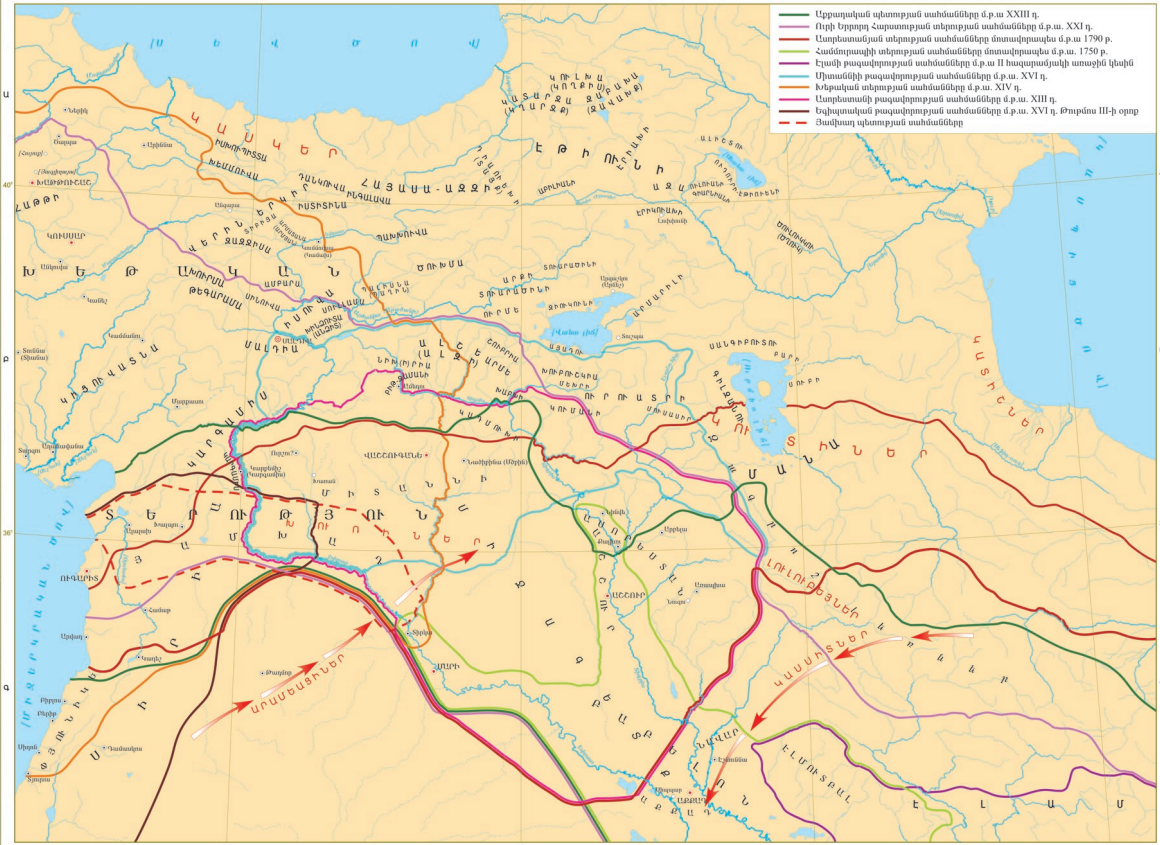
Աքքադական պետության սահմանները մ.թ.ա XXIII դ.
Ուրի Երրորդ Հարաբության տերության սահմանները մ.թ.ա. XXI դ.
Ասորեստանյան տերության սահմանները մոտավորապես մ.թ.ա 1790 թ.
Համմուրապիի տերության սահմանները մոտավորապես մ.թ.ա. 1750 թ.
Էլամի թագավորության սահմանները մ.թ.ա II հազարամյակի առաջին կեսին
Միտանիի թագավորության սահմանները մ.թ.ա. XVI դ.
Խեթական տերության սահմանները մ.թ.ա. XIV դ.
Ասորեստանի թագավորության սահմանները մ.թ.ա. XIII դ.
Եգիպտական թագավորության սահմանները մ.թ.ա. XVI դ. Թութմոս III-ի օրոք
Ցամաքյա պետության սահմանները
ՀԱՅԱՍԱ-ԱԶԶԻ
ԽԵԹԱԿԱՆ
ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ
ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ
ՍԱՄԱՐԻԱ
ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ
ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱԿԱԴԻԱՅԻ
ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ
ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ
ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ
ԷԹԱՄՈՒՆԻ
ԷԼԱՄ
ԷԼԱՄՈՒՆԵՐ
ԱՐԱՄԱՅԻՆՈՒՄ
ԱՐԱՄԱՅԻՆՈՒՄՆԵՐ
ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐ
ԿԱՍՍԻՏՆԵՐ
ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ
ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՆՆԱՅԻ
ՄԱՆՆԱՅԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻ
ՄԻՏԱՆՆԻ ԵՎ ԽԵԹԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ԽԵԹԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱԿԱԴԻԱՅԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ
ՄԻՏԱՆՆԻՆԵՐԻ ԵՎ ՍԱՄԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԱՔՔԱԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՍՍԻՏՆԵՐԻ ԵՎ ԼՈՒՎԻԱԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԱՄԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵԱՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՒՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱԲԵԼԱԿԱՆ ԵՎ ԱՄՈՐԵԱԿԱՆ ԵՎ ԷԼԱՄ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայերն աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից են: Հայ ժողովուրդը կազմավորվել, զարգացել է Հայկական լեռնաշխարհում և պատկանում է հնդեվրոպական ժողովուրդների ընտանիքին, որի նախահայրենիքը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, Անատոլիական սարահարթի հյուսիսարևելյան և Իրանական բարձրավանդակի հյուսիսարևմտյան տարածքներում: Այդ են ապացուցում երկու տասնյակից քիչ ավելի սեմական բառերի փոխառությունները հնդեվրոպական լեզուներում, ինչը հնարավոր էր միայն Առաջավոր Ասիայում նրանց սերտ համակեցության պայմաններում: Օրինակ՝ սեմական Իշտարը հայերենում վերածվել է Աստղիկի, գերմաներենում՝ Stern-ի, անգլերենում՝ Star-ի:

Ժողովրդագրացման գործընթացներն սկսվել են վաղնջական ժամանակներից, սակայն այդ մասին սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ չեն պահպանել: Ուստի ուսումնասիրողներն ստիպված են դիմել ժողովրդական բանավոր ավանդապատումների օգնությանը, որոնք երեքն են՝ Արմենոսի և նրա զինակիցների Հայաստան գալու մասին հունական ավանդազրույցը, որը պահպանվել է Ստրաբոնի «Աշխարհագրութեան» մեջ, «Հայկի և Բելի պատմությունը», որը գրի են առել հայոց պատմահայր Մովսես Խորենացին իր «Պատմութիւն Հայոց»-ում և Սեբեոսը՝ իր «Պատմութեան» մեջ և Թորգոմյանների մասին վրացական ավանդազրույցը:

Հունական ավանդազրույցը, որն ունի հայկական ակունքներ, սակայն հարմարեցվել է հունամակեդոնական ծավալապաշտական քաղաքականության հեռահար նպատակներով, հայտնում է, որ Յասոնի և մյուս արգոնավորդների հետ Կողքիս է գալիս Արմենոսն իր զինակիցներով՝ Թեսալիայի Արմենիոն քաղաքից: Երբ Յասոնը, ձեռք բերելով ոսկե գեղմը, վերադառնում է Հունաստան, Արմենոսը և նրա զինակիցները իջնում են հարավ՝ հաստատվելով Ակիլիսենեում, Սիսպիրիտիսում, Կալաքենեում և Ադիաբենեում: Արմենոսի անունը տարածվում է երկրի վրա, որն ստանում է Արմենիա անվանումը, իսկ հարևան ժողովուրդները հայերին կոչում են «արմենիներ» Արմենոսի անունով: Այն իրողությունը, որ Կողքիսից եկողներն առաջինը կարող էին հայտնվել Սիսպիրիտիսում և ոչ թե Ակիլիսենեում, որոնք համապատասխանում են Սպերին և Եկեղիքին, ցույց է տալիս, որ շարժումը եղել է ոչ թե հյուսիսից հարավ, այլ արևմուտքից արևելք, ըստ որում այսպես կոչված՝ արմենասակենների մի մասը հաստատվում է Ասորեստանի մասեր կազմող Կալաքենեում և Ադիաբենեում:

«Հայկի և Բելի պատմությունը», որ ծագում է հեթանոսական անհիշելի ժամանակներից, հետագայում հարմարեցվել է քրիստոնեական վարդապետությանը: Համաձայն Պատմահոր երկում պահպանված տարբերակի՝ աստվածներից առաջինները զարհուրելի էին և նրանցից սերեց հսկաների ցեղը: Նրանց մեջ աչքի ընկավ Բել Տիտանյանը, որն աստիճանաբար իրեն եթարկեց մյուս հսկաներին: Սակայն նրա իշխանությունը չճանաչեց խաժակն և գեղագանգուր Հայկը, որը Բաբելոնի անհաջող աշտարակաշինությունից հետո, երբ ծնվում է նրա անդրանիկ որդի Արամանյակը, չվում է իր աղխով Արարադի երկիրը և հաստատվում մի լեռնոտն հարթավայրում: Այնուհետև իր թոռ Կադմոսին հանձնելով այդ երկրամասը՝ նա շարժվում է հյուսիս-արևմուտք և հաստատվում Հարքի դաշտում: Անակնկալի գալով Բել Տիտանյանը նամակ է ուղարկում Հայկին՝ առաջարկելով զսպել հոգու ըմբոստությունը, ենթարկվել իրեն և հյուսիսի ցուրտ երկրից տեղափոխվել իր տերության ցանկացած մասը: Ավանդազրույցի համաձայն՝ Հայկը մերժում է Բելին, և վերջինս մեծ բանակով շարժվում է հյուսիս՝ պատժելու իր դեմ ըմբոստացած Հայկին: Կադմոսից լուր ստանալով բշնամու գալստյան մասին՝ Հայկն իր աղխով, որը կազմում էր 300 մարդ, եղբայրներով և ուստերով, փեսաներով, եկած միացած մարդկանցով և ընդոծինձներով, բոլոր տղամարդկանցով շարժվում է մի լճի ափ, որի ջուրը աղի էր (իմա՝ Վանա լիճը) և Հայոց ձորում ճակատամարտ է տալիս Բելի առաջապահ զորքերին: Երկու կողմերն էլ կռվում էին համառությամբ և Բելը, զարմացած հայկյանների դիմադրությունից, որոշում է բարձրանալ մոտակա բլուրը, որից նա իջել էր իր առաջապահների հետ և սպասել հիմնական զորքերի գալստյանը: Հայկը, կռահելով նրա նպատակը, առաջ է նետվում և եռասայր նետով խոցում նրա կուրծքը: Բելը գոհվում է, իսկ նրա զորքը՝ ցրվում: Այն վայրը, որտեղ սպանվեց Բելը, Հայկը կոչում է Գերեզմանք և կառուցում է ամրոց՝ կոչելով Հայք:

Հայկի մահից հետո Արամանյակը, իր եղբայրներ Խոռին, Մանավազին թողնելով Հարքի արգասաբեր դաշտը, շարժվում է հյուսիս ու հաստատվում Մասիս և Արագած լեռներով շրջապատված Այրարատյան դաշտում: Նրա հետնորդները տարածվում են երկրով մեկ. Շարան՝ Շիրակում, Գուշարը՝ Գուգարքում, Գեղամը՝ Սևանա լճի ավազանում, Սիսակը՝ Սյունիքում, Առանը՝ Հայոց Արևելից կողմերում, որոնցից սերում են գարդմանացիների, ուտեացիների և ծավդեացիների իշխանական տները: «Հայկի և Բելի պատմություն»-ից պարզվում է, որ Հայկյաններն իրենց են ենթարկում տեղական սակավաթիվ բնակչությանը, որը կամովին ընդունում է նրանց գերիշխանությունը և աստիճանաբար ձևավորվում է մի ժողովուրդ, որը Հայկի անունով սկսում է կոչվել հայ, իսկ Հայկյանների երկրի անունով, քանի որ նրանք եկել էին Թեգարամա կամ Թագարամա երկրից՝ «Թորգոմի ազգ», իսկ երկիրը «Թորգոմի տուն»:

Բավական է թռուցիկ հայացք նետել հունական և հայկական ավանդազրույցներին, որպեսզի պարզ դառնա, որ դրանք ոչ թե իրար հակասում են, այլ լրացնում: Հունական ավանդազրույցում գործողությունները ծավալվում են Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում, իսկ հայկականինը՝ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական և արևելյան շրջաններում: Հայտնի է, որ Եփրատից դեպի արևելք բնակվողների համար անդրեփրատյան բնակիչները հանարվում էին հաբթիներ: Ուստի Հայկ կնշանակի ոչ այլ ինչ, քան «Հաթթի երկրի բնակիչ»: Այս առումով հետաքրքիր է Հայկի հանմնատությունը պարսիկ, հնդիկ և նմանատիպ այլ էթնանունների հետ: Հայկյանների մասին, ինչպես ցույց է տվել Ս. Հմայակյանը, տեղեկություն է պահպանել ասուրական արձանագրություններից մեկը: Կումենու երկիրը և նրա մայրաքաղաքը գրավելիս ասորեստանյան արքան մասնավորապես պահանջում է իրեն հանձնել 300 անհնազանդ ընտանիքների, որոնց հետագա ճակատագրի մասին դժբախտաբար, սեպագիր աղբյուրները լռում են: Սակայն դժվար չի տեսնել, որ Պատմահոր երկում տրված է նրանց հետագա պատմությունը, միայն թե 300 ընտանիքները դարձել են 300 մարդ: Ինչպես վերը տեսանք, Հայկյանները ծայր արևելքում հաստատվել էին Ադիաբենեում: Շինազանդվելով Ասորեստանի թագավորին՝ նրանք տեղափոխվել էին Կումենու երկիր, որի թագավորը պարտություն կրելով՝ ստիպված էր եղել նրանց հանձնել ասորեստանցիներին: Սակայն, դատելով Մովսես Խորենացու հաղորդումներից, նրանք կրկին ըմբոստացել ու հեռացել էին հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ սկզբում հաստատվելով Կադմոսի երկրում (իմա՝ Կադմոսի երկիր) և այնուհետև Հարքի դաշտում: Ի դեմս առասպելական Բելի՝ ասորեստանցիները Հայկյաններին հաղթել չկարողացան և վերջիններս, տարածվելով Հայկական լեռնաշխարհում, դարձան այն թթխմորը, որը միավորեց Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերին՝ կազմավորելով հայ ժողովրդին:

Ըստ վրացական ավանդազրույցի՝ Արագած և Մասիս լեռների միջև ընկած ընդարձակ դաշտում բնակվում էր Թարգամոսն իր ութ զավակների՝ Հաուսի, Քարթլոսի, Հերոսի, Եգերոսի, Քարդոսի, Մովկասանի, Ռանոսի և Կովկասոսի հետ: Նրանք ենթարկվում էին չար հրեշ Նեբրովքին: Թարգամոսի (իմա՝ Թորգոմ) մահից հետո Հաուսը (իմա՝ Հայկ) իր եղբայրների հետ կռվել է տալիս Նեբրովքին և սպանում նրան: Եղբայրները միմյանց միջև բաժանում են երկիրը: Սև և Կասպից ծովերի միջև ընկած երկիրը բաժին է ստանում ավագ եղբայր Հաուսը, Քարթլոսը ուղևորվում է ծմակաշատ Քարթլի երկիրը, որը ստանում է նրա անունը, Հերոսը՝ Աղվանք կամ Հերեթ, Եգերոսը՝ Արևմտյան Վրաստան, Կավկասոսը՝ Հյուսիսային Կովկաս: Ռանոսի, Քարդոսի և Մովկանի անունները մտել են վրացական ավանդազրույցի մեջ, անտարակույս, շատ ավելի ուշ և չեն կապվում որոշակի էթնանունների հետ: Լեռնոտի Մռռվելին, որը գրի է առել այս ավանդազրույցը, հայտնում է նաև, որ Քարթլայաններն սկզբում խոսում էին հայերեն, սակայն, երբ Քարթլիում հաստատվեցին բերձեները (իմա՝ հուլերը), օսերը, դուլձուկները, հրեաները և ուրիշներ, սոմխուրի լեզուն (իմա՝ հայերենը) աստիճանաբար աղավաղվեց և վերածվեց քարթուլիի (իմա՝ վրացերենի): Վրացական ավանդազրույցը ևս հին ակունքներ ունի, սակայն այնտեղ տուրք է տրված Հայ Բագրատունիների թագավորության ժամանակներին, երբ Հայոց տերության մեջ մտել էին ոչ միայն այսրկովկասյան երկրների մեծ մասը, այլև որոշ հյուսիսկովկասյան երկրներ: Ավանդազրույցը Թարգամոսի անվան հետ կապելը բացահայտում է նրա ազդեցությունը հունական և հայկական ավանդազրույցների հետ, սակայն Քարթլոսի և նրա ազգակիցների հայախոս լինելը ցույց է տալիս, որ այդ դրվագը կապվում է Հայաստանում արդեն հայախոս դարձած սկյութներին, որոնք կորցնելով իրենց տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում, փորձում էին վերադառնալ հայրենի հյուսիսկովկասյան տափաստանները, սակայն որոշ հատվածներ ճանապարհին հաստատվեցին Քարթլիում և հարևան երկրներում:

Մենք մեջ բերեցինք հայ ժողովրդի զազվորման մասին պահպանված երեք ավանդապատումները, որոնք մեզ հնարավորություն են տալիս ուրվագծելու հայ ժողովրդի կազմավորման հնագույն շրջանը: Սրանց և գրավոր աղբյուրների հիման վրա կարելի է հիմնական գծերով տալ հայ ժողովրդի կազմավորման պատմությունը:

Հայկական լեռնաշխարհը վաղնջական ժամանակներից բնակեցված է եղել հայկական և այլ հնդեվրոպական ցեղերով, որոնցից վերջինները հեռացել են իրենց ապագա հայրենիքները՝ Եվրոպայում և Ասիայում: Հայկական լեռնաշխարհում եղել են նաև ոչ մեծ թվով ոչ հնդեվրոպական ցեղեր, որոնք ժամանակի ընթացքում ձուլվել են հայերին: Խեթական պետության հանդես գալը Փոքր Ասիայում (մ.թ.ա. XVIII դ.) և Միտանանի պետության ստեղծումը Հյուսիսային Միջագետքում արագացնում են Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության հասարակական-տնտեսական զարգացումը: Խեթական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասում հիշատակում են Հայասա-Ազզի պետական կազմավորումը (մ.թ.ա. XV-XIII դդ.), որը Խեթական պետության դեմ համառ պայքարի գնով պահպանում է իր անկախությունը: Շատ ուսումնասիրողներ հակված են Հայասայի հետ կապելու մեր ժողովրդի «հայ» էթնանվան առաջացումը, սակայն Հայասան պարզապես առաջին հայկական կազմավորումներից էր: Հիշատակվում են այլ պետական կազմավորումներից Մելիդուի թագավորությունը, Խուալվան կամ հետագայի Ծուփանին, Էնզիտուն և Ալզին: Վանա լճից արևմուտք մ.թ.ա. XIII-XI դդ. տարածվել է Նաիրի ցեղային միությունը, որ, ասորեստանյան արձանագրությունների համաձայն, իր մեջ ներառել է 80-ից ավելի ցեղեր:

Մ.թ.ա. XIII-XII դդ. Փոքր Ասիան ենթարկվեց «ծովի ժողովուրդների» հարձակմանը: Թրակափռյուգական ցեղերը դեպի արևելք իրենց գաղթի ճանապարհին ոչնչացրին Խեթական երբեմնի հզոր պետությունը՝ առաջ բերելով տեղական ժողովուրդների և ցեղերի մի վիթխարի շարժ: Նրանց ճնշման տակ Թեգարամա երկրի բնակիչները շարժվեցին հյուսիս-արևելք և հարավ-արևելք՝ սկզբում հաստատվելով Ակիլիսենե (Եկեղյաց), Սիսպիրիտիս (Սպեր), ապա նաև՝ Կալաքենե ու Ադիաբենե երկրներում: Հավանաբար տեղական բնակչությունը նրանց կոչում էր «եկյալներ կամ եկվորներ», որը ժամանակի ընթացքում տարածվեց գավառի վրա: «Եկեղյաց» հավանաբար նշանակել է «եկեալների» գավառ: Սակայն ավելի մեծ դեր էր վիճակված Թեգարամա երկրի այն բնակիչներին, որոնք իրենց դեպի արևելք ճանապարհին հասան մինչև Ադիաբենե և՝ ըմբոստանալով ասորեստանյան թագավորի դեմ, անցան Կումենու, իսկ վերջինիս պարտությունից հետո՝ չենթարկվելով ասորեստանցիներին, շարժվեցին դեպի Կադմոսի երկիրը և այնուհետև հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ դեպի Հարքի արգավանդ դաշտ: Արամանյակի օրոք Հայկյանները հաստատվեցին Այրարատյան դաշտում, որի անունը Պատմահայր Մովսես Խորենացին կապում է հայոց Արա Գեղեցիկ թագավորի անվան հետ: Արամանյակի որդի Արամայիսի օրոք ստեղծվում է Հայկյանների Այրարատյան թագավորությունը մ.թ.ա. 1032 թվին, ինչը կարելի է եզրակացնել հայոց շարժական տոմարի որոշ հաշվարկներից: Պետության ստեղծումը և Արմավիր քաղաքի հիմնադրումը տեղի ունեցավ այդ թվականի օգոստոսի 11-ին կամ Նավասարդի 1-ին: Կապածից վեր է, որ օգոստոսի 11-ը աստղաբաշխական որևէ երևույթի հետ չի առնչվում և կապված է Արմավիրի հիմնադրման և պետության հռչակման հետ, ինչպես Հռոմի հիմնադրումը դարձել է հռոմեական տոմարի սկիզբ: Հայկյաններից և ոչ մի թագավորի անուն արձանագրված չէ գրավոր աղբյուրներում՝ բացառությամբ Արամե-Արամի, որն իշխել է մ.թ.ա. շուրջ 859-843 թթ.:

Ասորեստանյան բանակների հարվածների ներքո թուլանում է Արամե-Արամի Այրարատյան թագավորությունը և Վանա լճի ավազանի արևելյան մասում հանդես է գալիս մի նոր պետություն Բիահինիլի անունով, որն ասորեստանյան աղբյուրներում հայտնի է Ուրարտու, իսկ աքքադական սեպագրերում՝ Ուրաշտու անունով: Հայտնի է, որ Բիահինիլի թագավորության արքաները երբեք իրենց պետությունը Ուրարտու չեն կոչել: Պարզապես ասորեստանցիները Հայկյանների պետության անունը տարածեցին նոր հանդես եկած պետության վրա և այն կոչեցին իրենց արտասանությամբ Ուրարտու: Եվ քանի որ Բիահինիլի անունից ծագում է Վան քաղաքի անունը, շատ ուսումնասիրողներ Բիահինիլի թագավորությունը կոչում են Վանի թագավորություն: Վանի թագավորներին (Սարդուրի Ա, Իշպուինի, Մենուա, Արգիշտի Ա և Սարդուրի Բ) հաջողվեց իրենց իշխանության ներքո միավորել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի մեծ մասը և, քանի որ թագավորական հարստությունը ներկայացնող ցեղախումբը փոքրաթիվ էր, Վանի թագավորներն իրականացնում էին բնակչության տեղաշարժեր՝ նվաճված ցեղերին տեղափոխելով տարբեր երկրամասեր: Թագավորության բնակչության ավելի քան 90 տոկոսը հայեր էին և այդ տեղափոխությունների ու բռնագաղթերի հետևանքով հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացները խիստ արագացան: Շուրջ կես միլիոն բնակիչների բռնագաղթեցումը միայն Արգիշտի Ա և Սարդուրի Բ թագավորների օրոք լեռնաշխարհը վերածեց մի մեծ կաթսայի, որի մեջ իրար էին խառնվում տարբեր ցեղերի ներկայացուցիչներ: Աստիճանաբար տոհմացեղային համայնքն իր տեղը զիջում է հարևանական կամ աշխարհագրական համայնքին: Բռնագաղթեցումներ շատ են եղել: Հիշենք միայն 6600 մարտիկների՝ իրենց ընտանիքներով Էրեբունիում հաստատվելը կամ Մենուախինիլի քաղաքը գաղութաբնակներով բնակեցնելը:

Վանի թագավորական տոհմն արագ հայացավ՝ չնայած ավանդույթի ուժով դեռ երկար շարունակում էին թողնել արձանագրություններ՝ Վանյան սեպագրերով: Կիմերական և սկյութական ցեղերի արշավանքերը խիստ թուլացրին այն և Հայկյանները՝ հանձինս Արամանիի՝ Պարույր Սկայորդու հայոց թագավոր դառնալուց հետո, վերականգնեցին Այրարատյան թագավորությունը: Արամանին ընդարձակեց հայոց թագավորության սահմանները բոլոր ուղղություններով՝ գրավելով Ասորեստանյան դաշտը, Եփրատից արևմուտք ընկած հողերը՝ մինչև Մաժակ քաղաքը ներառյալ և Սև ծովի ափերը: Հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացներն էլ ավելի արագացան և այն թևակոխեց իր ավարտական փուլը: Երվանդունիների իշխանության շրջանում, չնայած տեղ-տեղ պահպանվել էին այլալեզու ցեղերը, սակայն հայ ժողովրդի կազմավորումն ավարտվել էր, իսկ Ստրաբոնի համաձայն՝ Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշեսի և Ծոփքի թագավոր Զարեհի օրոք Հայաստանի բնակչությունը դարձել էր միալեզու:

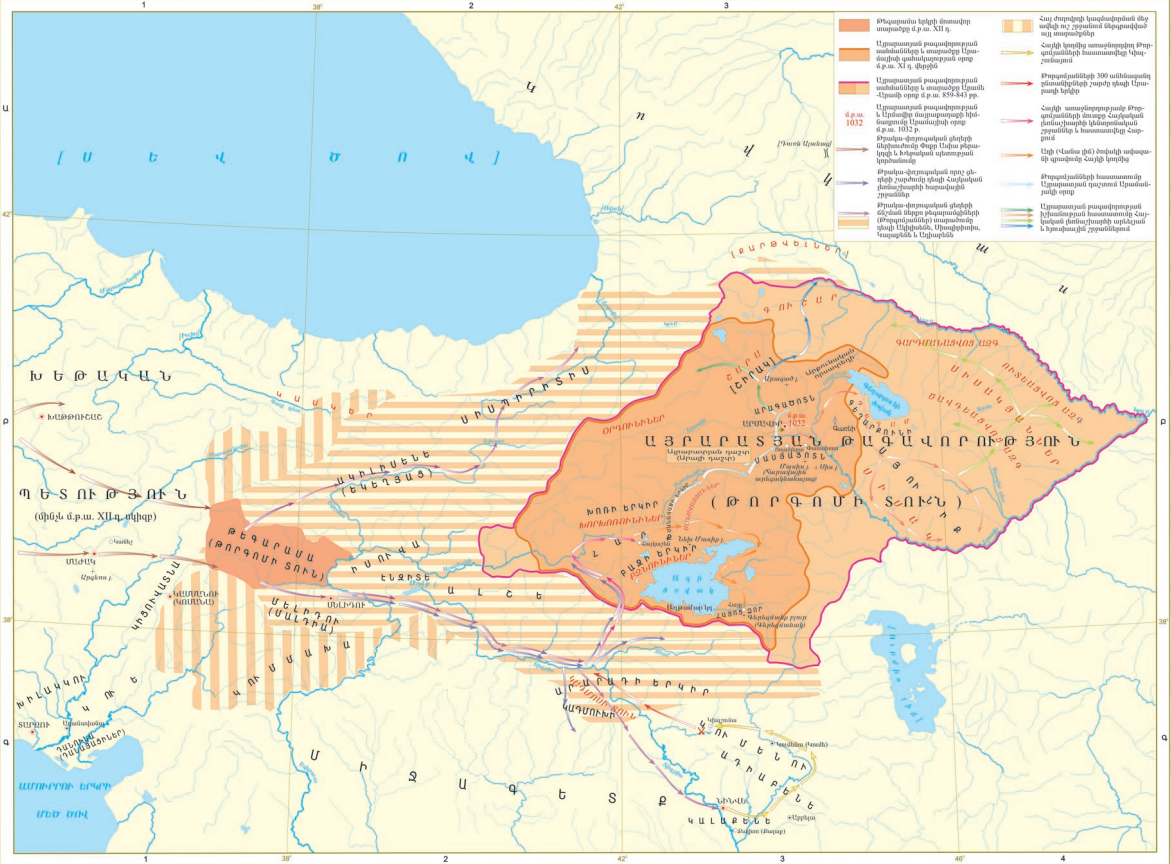
Ք ա ղ ա ք
[Ս Ե Վ Ծ Ո Վ]
Ք ո ղ ա ն
Ա ռ ա ջ
Ա ր ա ք
Ա ր ա ս
Ա ր ա ք ս
Ի ր ա ն

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (մ.թ.ա. IX - VII դդ.)

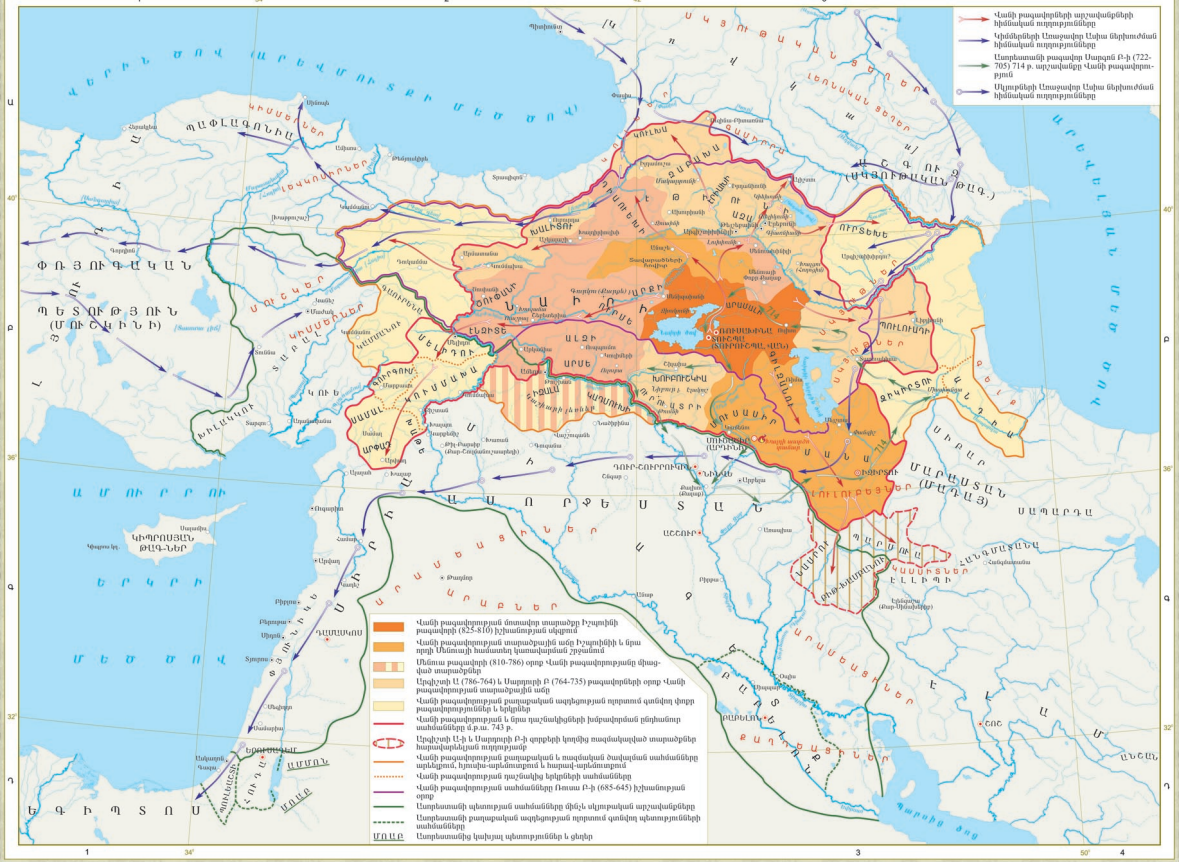
Վանի թագավորների արշավանքների հիմնական ուղղությունները
Կիմմերների Մեծագույտ Ասիա Ներխուժման հիմնական ուղղությունները
Ասորեստանի թագավոր Սարգոն Բ-ի (722-705) 714 թ. արշավանքը Վանի թագավորության
Սկյութների Մեծագույտ Ասիա Ներխուժման հիմնական ուղղությունները
Վանի թագավորության ծուռավոր տարածքը Իշպուինի թագավորի (825-810) իշխանության սկզբում
Վանի թագավորության սարաշաչային անդր Իշպուինիի և նրա որդի Մենուայի հանձառեղ կառավարման շրջանում
Մենուա թագավորի (810-786) օրոք Վանի թագավորության միաց-ված տարածքներ
Արգիշտի II (786-764) և Սարգոնի Բ (764-735) թագավորների օրոք Վանի թագավորության սարաշաչային անդր
Վանի թագավորության ընդարձակ ազդեցության ոլորտում կանգնող փոքր թագավորություններ և երկրներ
Վանի թագավորության և նրա դաշնակիցների իսթրավորման ընդհանուր սահմանները մ.թ.ա. 743 թ.
Արգիշտի II-ի և Սարգոնի Բ-ի զորքերի կողմից ռազմակալված տարածքներ հարստանալության ուղղությամբ
Վանի թագավորության ընդարձակման և ռազմական ծավալման սահմանները արևելքում, հյուսիս-արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում
Վանի թագավորության դաշտային երկրների սահմանները
Վանի թագավորության սահմանները Ռուսա Բ-ի (685-645) իշխանության օրոք
Ասորեստանի պետության սահմանները միևնույն պետության արշավանքների
Ասորեստանի բարաբական ազդեցության ոլորտում գտնվող պետությունների սահմանները
ՄՈՒԱԸ Ասորեստանից կախյալ պետություններ և ցեղեր
ՄԵԾԱԳՈՒՅՏ ԱՍԻԱ
ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՄՈՒՇԿԻՆԻ)
ՓՐԱԳԻԱ
ՄԱՍԻՍ
ՄԵԼԻՏԵՆԻ
ՍԱՄՍԱՏ
ԿՈՒՆԵ
ԱՐՍԱՄՈՍԱՏ
ԱՐՍԱՄ
ԱՐՍԱ
ԱՐՍԱՆ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՔԱՂԱՔ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՎԱՆ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՎԱՆ ՄԵԾԱԳՈՒՅՏ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՎԱՆ ՄԵԾԱԳՈՒՅՏ ՄԱՍԻՍ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՎԱՆ ՄԵԾԱԳՈՒՅՏ ՄԱՍԻՍ ՄԵԼԻՏԵՆԻ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՎԱՆ ՄԵԾԱԳՈՒՅՏ ՄԱՍԻՍ ՄԵԼԻՏԵՆԻ ԱՍԻԱ
ԱՐՍԱ
ԱՐՍԱՆ
ԱՐՍԱՆԱՇԱՏ

Պարսից Աքեմենյան տերության սահմանները մ.թ.ա. VI դ. վերջին

Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունների սահմանները մ.թ.ա VI դ. վերջին

Սատրապական բաժանման մեջ չընդգրկված Պարսքի ապահարկ ոստանը

Կապադովկիկիայի միացված Պակտյուիկի տարածքը

XIII Սատրապությունների թվահամարը ըստ Հերոդոտոսի

ԿՈՂԱՔՆԵՐ ԱՐՔԱՅՆԵՐ Աքեմենյան Պարսկաստանի մեջ մտնող կամ նրանից դուրս գտնվող սպահարկ. բայց ընձաներ բերող ցեղեր և ժողովուրդներ

Պարսից «Արքայական ճանապարհը»

Աքեմենյան Պարսկաստանի՝ Բալկաններում տարածքային առավելագույն մեծաքերությունների սահմանը

Պերսեպոլիսի ավերակները

Շուշի (Սուսա) ավերակները

Մասշտաբ 1:13 500 000

Մ.թ.ա. VI-IV դդ. Հայաստանում իր դիրքերն ամրացնում է նոր ցեղատոհմերի արքայատոհմը: Այդ ժամանակ Առաջավոր Ասիայում իրար հաջորդած տերությունները խարխլեցին ճանկին բաղաքական հավասարաչափությունը, որը մինչև մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին կեսը խարսխված էր երեք տերությունների կողից տարածաշրջանը բաժանելու և վերահսկելու սկզբունքի վրա: Այնմ Միջերկրածովից մինչև Պնդոս գետի ափերը, Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոսի հարավային սահմանները տիրում էր սրբանենյան գահակալած հայասան ցեղերները վարչականորեն ընդգրկված էին 20 սատրապությունների մեջ, որոնցից ամենամեծը նեղոսում էր մի քանի երկրներ կամ ցեղեր: Հայաստանն էլ գտնվում էր Աբեմենյան XIII սատրապության մեջ, թեև Երզնկի Հայաստանն ավելի ընդարձակ շրջանակներ ուներ: Քաղաքական առումով, այս ժամանակաշրջանի Հայաստանը հին արևելյան բաղաքներատների ժառանգն էր, որը պատեհ առիթի էր սպասում միավորանվելու իր բաղաքական անկախությունը: Տնտեսական և սոցիալական առումով, այս փոփոխությունները մի կարևոր դարաշրջան էր՝ մ.թ.ա. III դ. վերջին - II դ. սկզբնավրեն Ասիայում հայկական բաղաքներատությունների մասնակցությունը ուժեղացնելու նպատակով: Մշակութային առումով այս ժամանակ վերաշխարհում, վերահսկասակարդվում էր հազարամյակներ շարունակ Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ավանդական մշակույթը հանպարվեով հարևան երկրներում ձևավորված և ստեղծագործաբար յուրացվող նորբերման ու հոկտեր արժեքներով:

Մ.թ.ա. IV դ. 30-ական թթ. Աքեմենիդ Մանդրոնեսցու արշավանքներից կործանվեց Աբեմենյան տերությունը, և նրա հետ միասին վերացավ Հին Արևելքի վերջին տերությանի կողմից ստեղծված աշխարհաքաղաքական հավասկարգը: Սրան փոխարինելու եկան երկրների և ժողովուրդների միջև նոր բաղաքական, սոցիալական ու տնտեսական հարաբերություններ, որոնք միջերկրածովից մինչև Հնդկաստան, Սև ծովի ավազանից մինչև Նեղոսի հովտներ ձևավորեցին մի շարք հելլենիստական պետություններ: Կարճ ժամանակ սեղեսի մնալուց հետո Հայաստանի ազնվական Մանկանեանների տիրապետության տակ, թեև Հայաստանի մասնավոր բաղաքներին ավանդական իշխել Երվանդունիների տոհմի բաղաքվոնեերը: Մի միասնական հարր պետության մեջ Հայաստանը միավորելու վտանգ տեսնելով՝ սելեկյան տիրապետերը փորձում էին երկրիր տրոհել բաղաքական մրցակցից միավորելնի: Այս խնդրում հատկապես ճշանակալից հաջողությունների հասավ Անտիոքոս III-ը, որն Արեևելյան ճշանակալի արշավանքից առաջ իր թիկունքն ապահովվելու նպատակով, մ.թ.ա. III դ. վերջում Հայաստանի արևմտյան հատասաաց մեկկեսում, իսկ Մեծ Հայքում, Եղեսիան Վերջինին գահընկեց անելով, իշխանության գլուխ բերեց սարատոնգոս Արտաշեսին: Հոռմի կողմից Սելեկյան տերության գնաստմանը մ.թ.ա. 190թ. Մագնեսիայում տարած հարթանակի հետևանքով ձևավորվեցին մի քանի անկախ հայկական բաղաքվորություներ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Օռոնքում:

Ձևաբաղաքներ լիարժեքորեն դասկապես ծրվվեց, երբ Մեծ Հայքում մ.թ.ա. 95թ. գահ բարձրացավ Արտաշես II արքայի թոռը՝ Տիգրան Բ-ն: Նա կարճ ժամանակաթերում Մեծ Հայքին միացրեց Տիվերի բաղավորությունը: Միշ ցնկանուեցին հարևան ցեղերը, որոնք ենթարկվեցին Տիգրանի դարձավ Մեսոպոտամիայի հարավային մասերը, ինչպես նաև Ասորիքը, Ֆենիկիան, Սամարիան, Գալիլեան, Իդումեան, Ամանիտիսը, Սելևկիան, Ասկալոնը, Գազան, Ամանոսը, Ամանոսի ամբողջ հարավային մասը, Ասորիքի ամբողջ հարավային մասը, Ասորիքի ամբողջ հարավային մասը, Ասորիք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (մ.թ.ա. VI - IV դդ.)։ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (մ.թ.ա. IV - III դդ.)
Մասշտաբ 1:4 500 000
Մարմարական ամենամեծը մ.թ.ա. 615 թ.
Պատրոյտների ամենամեծը մ.թ.ա. VI դ. վերջին
Մերոյական տերության և մաստիանական Ուրարտիայի ամենամեծին իրենց նրբատաշ շրջանում
Պարսից Կյուռոսյան տերության ամենամեծը մ.թ.ա. VI դ. վերջերին
Կլեոմենիսի տերության սասդարությունների ամենամեծը մ.թ.ա. VI դ. վերջերին
Սասդարությունների մարտերի Պարսյանների սասդարը
XIII ՍԱՍԴԱՐ
Սասդարությունների թվանշանը
Կլեոմենիսի Պարսկաստանի մեջ ծտենց ապանադի, սմբուսի վիպի թեմանենց բերդ վերի
Հայկյան բազալտաբերդերենի ամենամեծին Կլեոմենիսյան սաչսպանելերից հետո
Հունական սահման բազալտ-գնդաբերդերենի տարածքը
Մեծ Հայքի բազալտաբերդերենց սեկտորներ Ոսկը-Հոմանելենի բազալտաբերդերի ամենամեծին
Ոսկը-Հոմանելենի բազալտաբերդերենց սեկտորների հոմանելենի բազալտաբերդերի ամենամեծին
Հայոց բազալտաբերդերի սեկտորների ամենամեծ Պարսյունելենի Կոտայարվիպանի վիպերենց մետ
Պրասյական բազալտաբերդերի ամենամեծին մ.թ.ա. III դ. 70-ական թթ.
Պրաս բազալտաբերդերի նրբերենց գրանիտի Մեծ Հայքի տարածքերենց
Մեծ Հայքի սեկտորների ամենամեծին մ.թ.ա. տարբ 275 թ.
Հայկական բազալտաբերդերենի տարածքը մ.թ.ա. IV դ. վերջին և մ.թ.ա. III դ. սկզբին
Մեծերդաս և Մեծերդաս բազալտերի վերջերենց բազալտաբերդերենց
Քիչերով գրված նեռ
1 ՍՈՒՐԻԱՆ ՏԱՐԱԾՇՐՋԱՆ
2 ՔԱՐԻԱԿԱՆԱՆ ՊԱՐԱԼԻՍԱՆԻ
ՊՈՆՏՈՍ
ԼՈՒՍԻՈՒՍԻՆԻ ԹԱԳ.
ՍԻՍՈՍ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՄԱՍԻՆ
ՄԱՍԻՆ
ՄԱՍԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (մ.թ.ա. II դ.)։ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՏԱՇԻՍՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎՔՍԻՆՅԱՆ ՊՈՆՏՈՍ
ՍԻՆՈՊԷ
ԱՍՏԱՍ
ՊՈՆՏՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԼԱՆԻԱ
ԱՐՏԱՇԱՏ
ՍՈՒՍԱՆԻՔ (ԿԱՐԻԿ)
ԱՐԱՔՍԻ ՀՈՎԻՆ
ԱՐԱՔՍԻ ԳԵՏԻՆ
ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԾԱՄՈՐ
ԱՐՏԱՇԱՏ
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ
ԱՐԱՐԱՏ
ՍԱՍՈՒՆ
ԱՂՎԱՆՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
(մ.թ.ա. II դ. վերջերից)
ԿԱՍՊԻԱՆԵ (ԿԱՍՊՅԱՆ)
ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԱՆՁԱԿ
ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՔԱԼԵՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
(մ.թ.ա. 123 թվից)
ՍԱՄՈՍԱՏ
ԿՈՄԱԳԵՆԵ
ԿԻԼԻԿԻԱ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
(մ.թ.ա. 162 թվից)
ԱՍՈՐԻՔ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
(մ.թ.ա. 132 թվից)
ՍԵԼԵՎԿԻԱ
ԱՆՏԻՈՔ
ԱՍՈՐԻՔ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ ՄԵԾ ՊԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մ.թ.ա. I դ. առաջին տասնամյակներին Մեծ Հայքի թագավորությունը Տիգրան Բ թագավորի ներքևում ջաղջողով բռնում է պտղաբեր նկեսմոնների ողին և վերածվում մի աշխարհակալ պետության, որի դեմ դուրս է գալիս Հռոմը, որպես նոր ուժեղ գերիշխանության որդուտոմ գտնվող նվազող նվիրեալ, դաշնակից, սակայն իրականում Հայոց տեսադաշտի բազմաբնակ ազգերության որդուտոմ հայտնված ցեղային նեխանասերի հետ ուներ շարց 3 գլխով բառակիսի եվ տարածք։ Բավական է դիտել է.գ.ա. I դ. բարգաբանված բարեռեթով հանձոպելու, որ այդ շրջանում Նաղաձեռանից մինչև հարավյան ծովեզեռս ձգվող բազմազանիք աշխարհի տարածքում գլուրում ունկնի ենթը մեծ տեսդրում՝ Հռոմեական Նաձրապետությունը, Տիգրան Մեծի աշխարհակալ տեսդրությունի և Հան կոչվող Չինական տեսդրությունը։ Նրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55 թթ.) տեսդրությունի՝ իր նեթական և կերիշխանության մեջ դարձնելու տարածքներով, տաճանանգաղում էր Հռոմ Լեռնա թեքանկյուն Հռոմեական Հանրապետությունը, իսկ Միջին Լեռնաշխարհում՝ Չինական տեսդրությունը։

Անառարկելիս, Տիգրան Բ Մեծը եղել է անմնացանգաղոր հայ բարգաբական գործիչների շարքում, ինչը պատճառ է դարձել, որ Տիգրան Մեծի տեսդրության պատմությունը մշտապես գնահատ հայոց պատմագիրների ուշադրության կենտրոնում։ Դժբախտաբար անհոգի հեղինակների գերակշիռ մասը հանձնաբ է եկել ծանրապարտ Հռոմի բառապատիրության և անբարոյական ու անկամ բշեանական գիրքերից է մնացյալաբերել Տիգրան Բ Մեծի գործունեությունը, ինչը հետևանքում, ցավոր, որոնցից է Ստեմոտարի պատմագրությունը՝ դեռևս Թ. Մոմզենի, Թ. Ռեյնաքի և ուրիշների։ Այդ միտումնվոր հատկանվա ուժեղ են բարգական արդի պատմագիրության մեջ։ Տիգրան Բ Մեծին հանդիս պատահաբեռնե է գնահատել Ֆրանսիայի Ազգանվոր պատմության Ռենե Գրուսեն։ «Տիգրանը, բիրտությունասված այդ մեծ տիրակալը... անշրդ.ա. շատ ավելի է արժանի պատմության հիացմունքին, քան բուս ծանանգակվեց Միջիրատ Եվպատորը, թեև ցանկանանք նկատել, որ Միթրիդատը վայրում կերպով «ենթնասանությամբ հասցրեց իր երկրիրը», մինչդեռ Տիգրանն պատեհեց իր ժողովրդի հանդեպանքը հարատևանքը։

Հայ իրականությամբ մեջ Տիգրան Բ-ի գործունեությունն և նրա տեսդրության պատմությունն ընդհանրապես մեջ մեծ է.ա. Մանանդյանի դերը, որը կաղդուսալով անհոգի աշխարհի հանձնատարաբ չեղոք դիրքորոշում ունեցող վերբրաանական ծագում ունեցող պատմագիրների երկերի միջոցով լուսաբանել խնդրը առարկան։ Ավելի ուշ Տիգրան Բ Մեծի տեսդրության աշխատությունները նվիրեցին սիրուսրական պատմագրի Հուանա Գրանեն, հայատանական պատմագրին Գ. Մանդալյանը, Ռ. Մանդալյանը, Ս. Ասլանյանը և ուրիշներ։ Մանրակրկիտ ուսումնասիրությունի ցույց տրվեց, որ Տիգրան Բ Մեծի օրոր Մեծ Հայքի թագավորությամբ վերավերնը Մոսպատեր Մարկի աշխարհակալ տեսդրության, եղել է մեկանգամից օրինաչափ, իսկ հայոց արքայից արքայի պայքարն ընդդեմ Հռոմի ոչ բեն հանգամանքային էր, ինչպես կարծում են Արևմտյան շատ պատմագրեներ, այլ ինքնուրույն բարգաբական գործիչ, որի գործունեությունը պայմանավորված է եղել հայկական բարգաբերական շահերով և հետևաբար խնդրելիով։

Տիգրան Բ-ն, որ հայ-պարթևական անհոգով պատերազմի հետևանքով հայտնվել էր պարթևական պատանդության մեջ (Strabo, XI,14,15. Just., XLII,2), դեռևս Արտավազդ Ա-ի իշխանության օրոր, Մեծ Հայքի բարգաբերական գան բարձրացավ մ.թ.ա. 95 թվին՝ նր հոր Տիգրան Ա կամ Տիգրան բարգաբի մահից հետո։ Պատանեկան տարիներին նա ապրում էր Հռոմում, պարթևական գարեշեմի գիծերով «Տորանեսաոս հովիտներ» կոչվող երկրամասերը Հայաստանի հարավարևելյան կողմերում։ Ստրաբոնասկայսաև Մաքսասանի սահմանագիծի՝ Վերարանեսաոյ հայրենիք պարթևական արքունիքից Ալիպանով հազաստմեր՝ Տիգրան բարգաբրեվ մի վերտամ, որտեղ նա հետևաբարով հինգտարեց Տիգրանանվերտ ամրաբարգար (App., Mithr.,67).

Դժվար է ասել, թե ինչ ծրագրերով ու կրավանքներով էր վերադարձել Տիգրան Բ-ն, սակայն շուտով նրա հանգամանքները փոխվեց, որ նր ժառանգած բարգաբերությունը տոնանանգաս բարգաբած ու գարգացած երկիր է, որը ունակ հնարավորություն է տալիս վարքեր նուսերվոր բարգաբերական բարգաբերությունների հանգամանքներ։ Ստրաբոնը գրում է, որ Տիգրանը բարեհաջող էր նեռամ բարգաբերական ունակ ունեցող բարգաբերական հանգամանքներ։ Ստրաբոնը գրում է, որ Տիգրանը Ս Կամ Տիգրան

Մասշտաբ 1:4 800 000

ՀԱՅ - ՀՌՈՄԵԼԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ (մ.թ.ա. 69 - 66 թթ.), ՀՌՈՄԵԼԿԱՆ ՋՈՐԱՎԱՐՆԵՐ ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԵՎ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՍԵՎԱՆԻ ԼԻՃ
ԵՎՔՍԻՆՅԱՆ ՊՈՆՏՈՍ
ՊՈՆՏՈՍ
ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ
ԳԱԼԱՏԻԱ
ԿԱՊԱԴՈԿԻԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՊՈՒՏԱՆ
ԳՈՄԱԳԵՆԵ
ՍԱՄՈՍԱՏ (ԱՍԱՍԻԱ)
ՍՈՒՐԻԱ
ՍԱՄԱՐԻՏԱՆ ՊՈՆՏՈՍ
ՍԱՄԱՐԻՏԱ
ԱԲՐԱՄՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԾ ՀԱՅՔ
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ
ՏԻԳՐԱՆՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ
ՏԻԳՐԱՆՈՍԻԿԵՐՏ
ՎՐԱՍՏԱՆ (ՎԻՐՔ)
ՄՈՍԵՏԵՆԻ ԱՎԱՆԱՅԻ
ԱՂՎԱՆՔ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԱՂՎԱՆՔ)
ԿԱՍՊԻԱ
ԱՍՏՊԱՏԱԿԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՍՏՊԱՏԱԿԱՆԻ
ԳԱՆԶԱԿ
ՓԵՐԱՍՊԱ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՐՈԵՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՈՒՐԻԱ
ՆԵՐՔԻՆ (ՄԵՍՊԵՐԻԱԿԱՆ) ԾՈՎ
ԵՂԵՌՍԱԼԵՄ
ԵՂԻՊՏՈՍ
ԿՈՂԿԻԱ
ՄԻԹՐԻԴԱՏ
ՄԻԹՐԻԴԱՏ
ՄԻԹՐԻԴԱՏ

Պիտուոյտների սահմանները I դ. սկզբին
Կոտոս բաղաքի իշխանության սկզբ (37-43 թթ.) վիրամոնարքության Հայոց թագավորության սահմանները
Ներոն կայսեր օրոք (54-68 թթ.) վիրամոնարքված Մոզքի թագավորության սահմանները
Տրդատես կայսեր կոչից Վաղարշ Ա-ին հուսիսում Մեծ Հայքի արևելյան շրջանների մուտքագր սահմանները (Հաղբատես կայսեր (117-138թթ.) իշխանության գլուխ գալով Վաղարշ Ա-ն իշխեց ամբողջ Մեծ Հայքում)
Պարթևա-հռոմեական սահմանագիծ Միջագետքում 166 թ. հաշտության համանայն Հռոմեական կայսրության սահմանները Միջագետքում 198 թ. հետո
Հայոց գրգռիչ ոգեղորյալներ Պարսկաստանի իրտեղանական շրջանցիքում բաղաքվող Արաքսյան Ս-ի որդի Արտաշեսի տիրույթների սահմանները (228-230 թթ.)
256-259 Հայոց Խոսրով Ա (Տրդատ Բ) թագավորի տիրույթների արևելյան սահմանը 252-256 թթ. և վիրամոնառատուորը Մեծ Հայքի ամբողջ տարածքում 256-259 թթ.
Տրդատ Գ-ի (288-330 թթ.) և Խեղանի Մասամբանի տիրույթների սահմանագիծը Մեծ Հայքում 288-293 թթ.
Մեծ Հայքի թագավորության հարատևանման սահմանները 293-298 թթ. ըստ հայ-պարսկական 293 թ. հաշտանգանքի
Հռոմեական պրոմինցիա Փոքր Հայքի սահմանները և տարածքը III դ. վերջին
Մեծ Հայքի աշխարհների սահմանները III դ. վերջին
Պարսկա-հռոմեական սահմանագիծ և Մեծ Հայքի թագավորության հարավ-արևելյան սահմանները ըստ Մոզքերի 298 թ. 40-ամյա հաշտության պայմանագրի
Հռոմեա-պարսկական 37 թ. պայմանագրով Մեծ Հայքի թագավորությունից Սյունիքների և Վրաստի միավորած տարածքները
Արաքսյան Ս թագավորի տիրույթները Մեծ Հայքում 252-256 թթ., 259-261 թթ.
Մեծ Հայքի թագավորության տարածքը 37-261թթ. և 298-387 թթ.
Մոզքերի պայմանագրով Հռոմեական կայսրությունը միացնում Սեբաստիայում կրկնվելի տարածքը, որը Դիոկղետիանոս կայսրը հանձնեց Մեծ Հայքին
Հռոմի, Վրաստի և տարմանների զորքերի գործողությունները
52-54 Միթրատ Ծաունակալների հաշվետի ստի բարձրացված ծառայակով
Պարթև-հայկական զորքերի մուտքը Արտաշատ և Տրդատ Ա-ի գահակալությունը
Հռոմեական զորավար Կորբուլոն 54-59 թթ. արշավանքի հրամանը
Տրդատ Ա-ի հայ-պարսկական զորքերի ճանապարհ 58-59 թթ.
Հայ-պարսկական զորքերի գործողությունները 59-62 թթ.
Տրդատ Ա-ի 61 թ. արշավանքը Վրաստան
62 Հռոմեական զորավար Պետո

Քաղաքական աշխարհի բարդեցած ըստ Սթրաբոնի «Աշխարհագրության» (մ.թ.ա. I - մ.թ. I դդ.)

- Մեծ Հայքի բաղադրության սահմանները Տիգրան Մեծ (189-160) բաղադրի իշխանության վերջին շրջանում
- Փոքր Հայքի բաղադրության սահմանները մ.թ.ա. II դ. սկզբներին
- Եռակի բաղադրության սահմանները մ.թ.ա. II դ. 70-ական թթ.
- Մեծ Հայքի բաղադրության սահմանները մ.թ.ա. I դ. վերջին և մ.թ. I դ. սկզբին
- Այլ պետությունների սահմանները մ.թ.ա. I դ. վերջին և մ.թ. I դ. սկզբին

Նշում. Քարտեզում նշված չեն փասալ բաղադրությունների սահմանները մ.թ.ա. I դ. վերջին և մ.թ. I դ. սկզբին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ԸՍՏ ՊԼԻՆԻՈՍ ԱՎԱԳԻ
«ՌԱՆՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ»
ԵՎՐՈՊԱՅԻ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՊՈՆՏՈՍ
ՍԱՄՍՈՆ
ՍԻՆՈՊԵ
ՍԱՄՍՈՆՅԱՆՆԵՐ
ՍԱՄՍՈՆ
ՄԻՍԻԱ
ՄԻՍԻԱՆՆԵՐ
ՍՈՒՍԱ
ՍՈՒՍԱՆԵՐ
ՍՈՒՍԻԱՆԱ
ՍՈՒՍԻ

«Աշխարհի քարտեզ»-ն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի՝ կլիմայական գոտիների նշումով (պատրաստված Մարտին Հայդգեյմյուլերի կողմից, Սթրասբուրգ, 1513թ.)

«Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի» քարտեզ (ըստ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության», Հռոմ, 1482թ.)

Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Հայաստանի, Վիրքի (Իբերիա), Կողքիսի և Աղվանքի (Ալբանիա) քարտեզը» (Ասիայի III քարտեզ), քարտեզագիր Սեբաստիան Մյունսթերը, փորագրված փայտի վրա (1540 թ.)

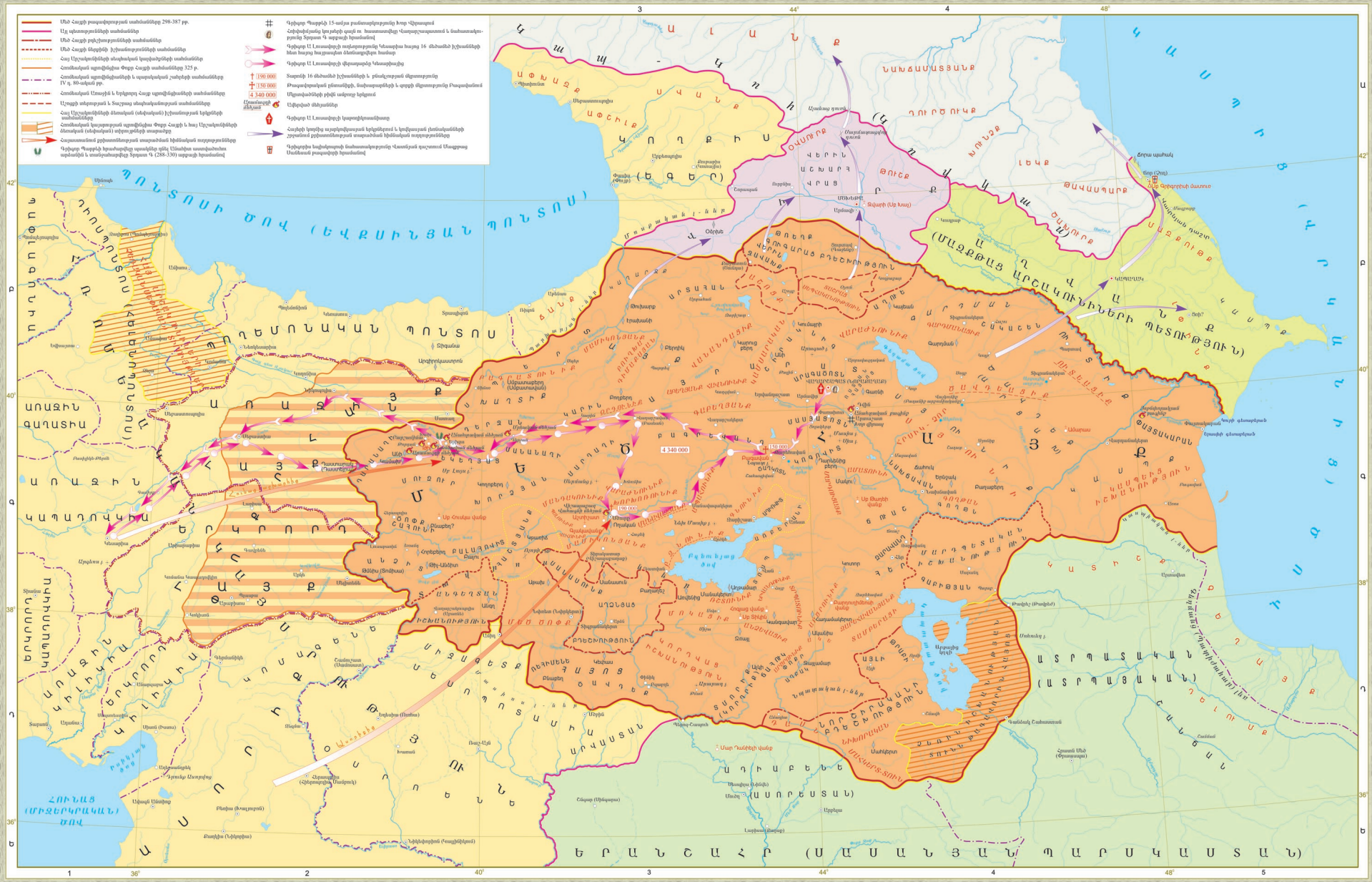
Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները 298-387 թթ.
Այլ պետությունների սահմանները
Մեծ Հայքի բռիչիության սահմանները
Մեծ Հայքի նեցիների իշխանությունների սահմանները
Հայ Աշշանների սեպուհական կալվածքների սահմանները
Հռոմեական պրովինցիա Փոքր Հայքի սահմանները 325 թ.
Հռոմեական պրովինցիաների և պալատական շահերի սահմանները IV դ. 80-ական թթ.
Հռոմեական Առաբիան և երեքերդ Հայք պրովինցիաների սահմանները
Աշոցի տերությունի և Տաշրաց սեպուհական սահմանները
Հայ Աշշանների ձեռակալ (սեպուհական) իշխանության երկրների սահմանները
Հռոմեական կայսրության պրովինցիա Փոքր Հայքի և հայ Աշշանների ձեռակալ (սեպուհական) տիրույթների տարածքը
Հայաստանում քրիստոնեության տարածման հիմնական ուղղությունները
Գրիգոր Պարթևի հրամանքը պահպանելու դեմ Սնահեր սատանաձուհու ապստամբի և տանջահարվելը Տրդատ Գ (288-330) արքայի հրամանով
Գրիգոր Պարթևի 15-ամյա բանտարկությունը Խոր Վիրապում
Հռոմեական կայսերի զորի ու հասարակաց Վաղարշապատում և նահատակությունը Տրդատ Գ արքայի հրամանով
Գրիգոր Ա Լուսավորչի ուղևորությունը Կեսարիա հայոց 16 մեծամեծ իշխանների հետ հայոց հաշտարար մեռնելուքիրու համար
Գրիգոր Ա Լուսավորչի վերադարձը Կեսարիայից
Տարոնի 16 մեծամեծ իշխանների և բնակության մկրտությունը
Թագավորական ընտանիքի, նախարարների և զորքի մկրտությունը Բագավանում
Մկրտվածների բիսի ամրոց կոչում
Մարտագրի մեծիներ
Մեծերված մեծիներ
Գրիգոր Ա Լուսավորչի կաթողիկոսանիստը
Հայերի կողմից այսպիսիկապատ երկրներում և կուսկրաստ լեռնակամարների շրջանում քրիստոնեության տարածման հիմնական ուղղությունները
Գրիգորիոս Նազիանզացու հանձնարարությունը Վասիլիոս Մեծի Սամոսատ Մաքրության հրամանով
Ամանորդ
Ամանորդ մեծիներ
Ամանորդ մեծիներ
Ամանորդ մեծիներ

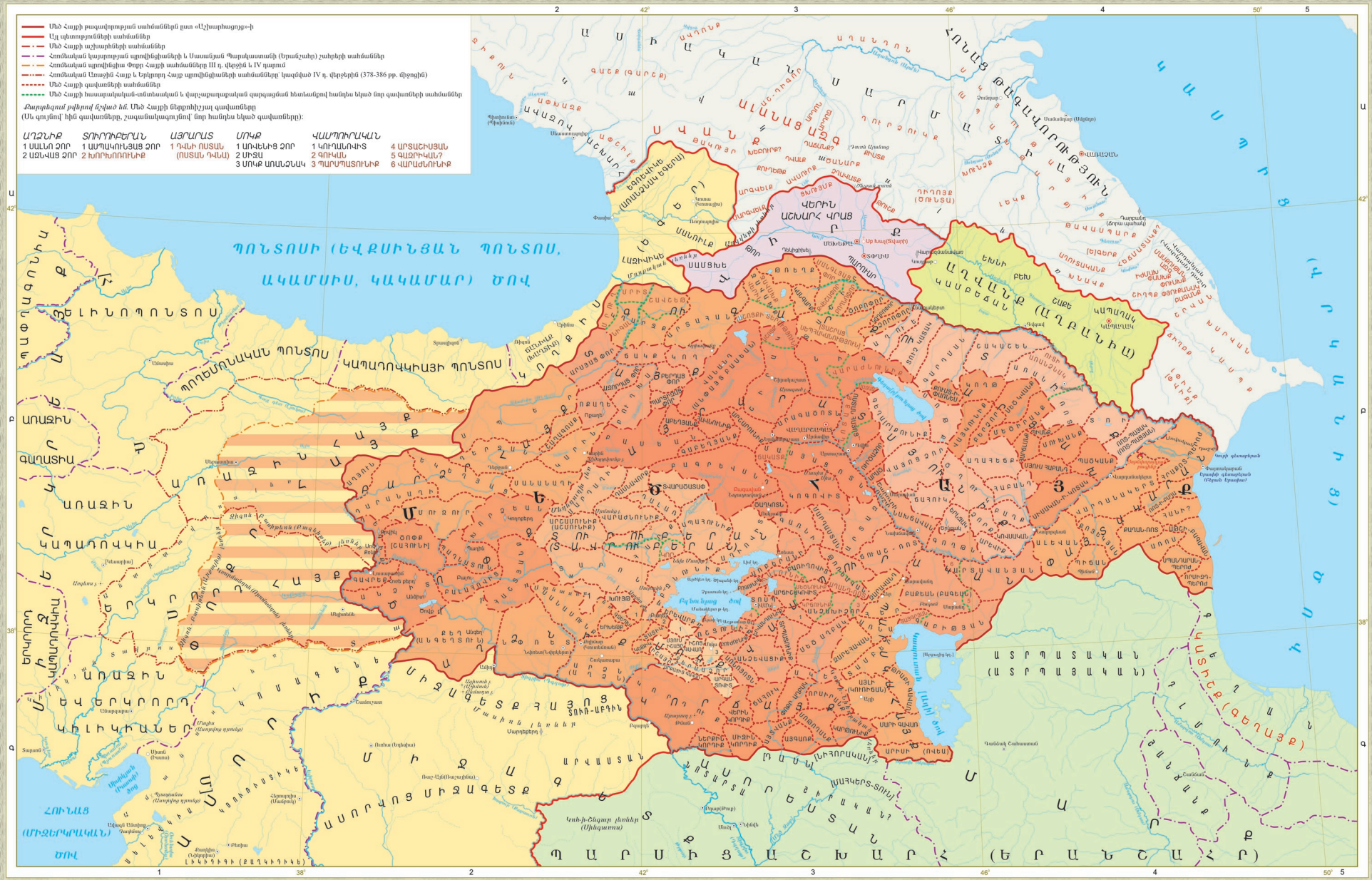

Մասշտաբ 1:2 300 000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (387 - 428 թթ.) : ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

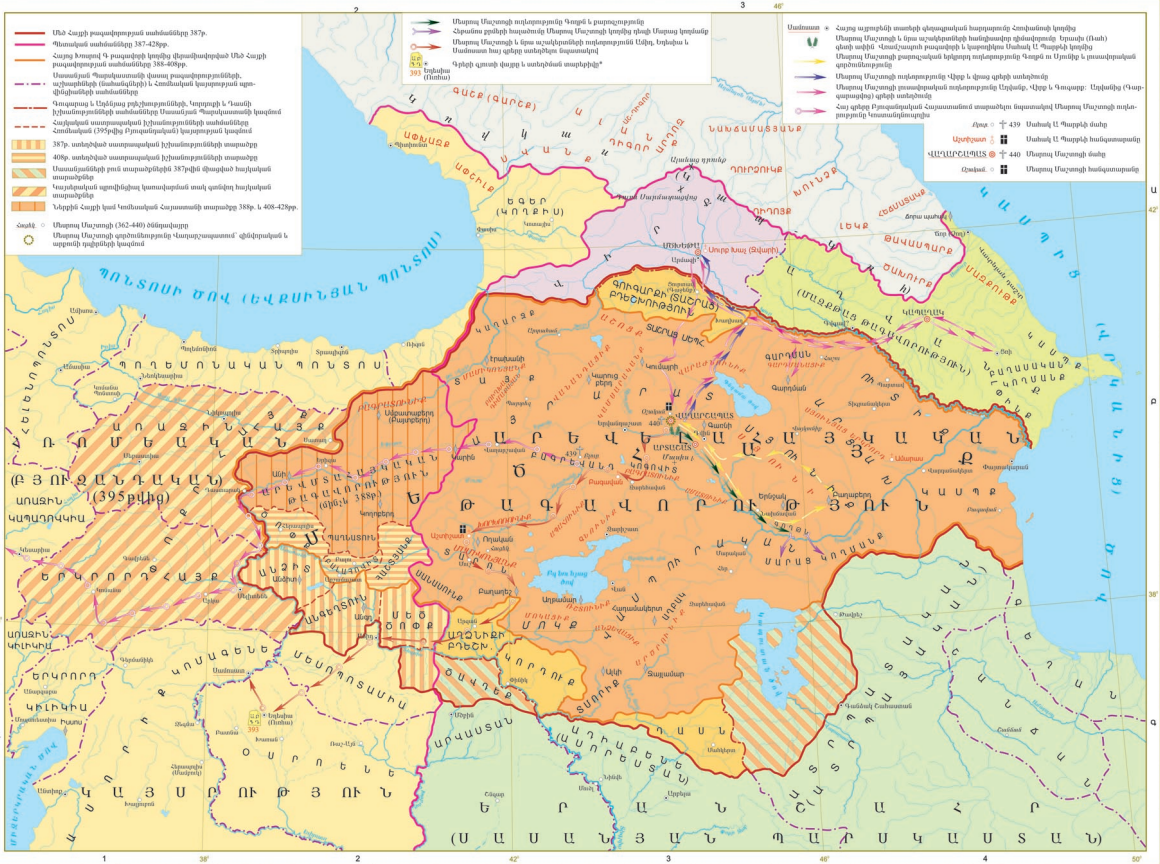
Մեծ Հայքի բաժանման սահմանները 387թ.
Պետական սահմանները 387-428թթ.
Հայոց Թագավոր Կ թագավորի կողմից վերամիավորված Մեծ Հայքի բաժանման սահմանները 388-408թթ.
Սասանյան Պարսկաստանի վասալ բաժանմունքներին, աշխարհներին (մեսխանների) և Հոռոմական կայսրության պետ-վիճակների սահմանները
Կոլխիդայում և Աղձնիքում բդեշխությունների, կողմերի և հեռավոր իշխանությունների սահմանները Պատանական Պարսկաստանի կազմում
Հայկական սատրապական իշխանությունների սահմանները Հոռոմական (395թվից Բյուզանդական) կայսրության կազմում
387թ. ստեղծված սատրապական իշխանությունների տարածքը
408թ. ստեղծված սատրապական իշխանությունների տարածքը
Սասանյանների բուն սատրապներին 387թվին միացված հայկական տարածքները
Կայսրության պրոմինցիայում կառավարման տակ գտնվող հայկական տարածքները
Ներքին Հայքի կամ Կոտմանական Հայաստանի տարածքը 388թ. և 408-428թթ.
Հոգեք Մեսրոպի Մաշտոցի (362-440) ծննդավայրը
Մեսրոպ Մաշտոցի գրագիտությունը Կարսի և բարբարությունը
Հերմոնս քաղաքի հարավային Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից գրված Մեսրոպ կողմանք գիրն ավելի Վռամշապուհ թագավորի և կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևի կողմից
Մեսրոպ Մաշտոցի գրագրական երկրորդ ուղևորությունը Կարսում ու Մրուվին և բուսավարական գործունեությունը
Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունը Վիրք և գրաբ գրերի ստեղծումը
Մեսրոպ Մաշտոցի բուսավարական ուղևորությունը Էրզնկա, Վիրք և Գուգարք: Ամպեմից Գաղզանոնց գրերի ստեղծումը
Հայ գրերը Բյուզանդական Հայաստանում տարածվելու ընթացքում Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունն կոռանդնեությամբ
Ամառան Հայոց ազգասիրի տաճարի գեղաքանդան հարդաբանը Հռոմանոսի կողմից
Մեսրոպ Մաշտոցի և նրա աշակերտների հանդեսավոր գինովորությունը երեսուն (Եռան) գերի ավելի Վռամշապուհ թագավորի և կաթողիկոս Սահակ Ա Պարթևի կողմից
Մեսրոպ Մաշտոցի բարդագական երկրորդ ուղևորությունը Կարսում ու Մրուվին և բուսավարական գործունեությունը
Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունը Վիրք և գրաբ գրերի ստեղծումը
Մեսրոպ Մաշտոցի բուսավարական ուղևորությունը Էրզնկա, Վիրք և Գուգարք: Ամպեմից Գաղզանոնց գրերի ստեղծումը
Հայ գրերը Բյուզանդական Հայաստանում տարածվելու ընթացքում Մեսրոպ Մաշտոցի ուղևորությունն կոռանդնեությամբ
Դրոց Մեսրոպ Մաշտոցի մահ
Սարգիս Ա Պարթևի մահ
Սարգիս Ա Պարթևի հանգամանքը
Վարդան Ա Մեսրոպ Մաշտոցի մահ
Հայաստ. Մեսրոպ Մաշտոցի հանգամանքը
ՊՈՆՏՈՍԻ ԾՈՎ (ԵՎՔՍԻՆՅԱՆ ՊՈՆՏՈՍ)
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՀՈՌՈՄԱԿԱՆ ՊՈՆՏՈՍ
ՍՈՒՐԻԱ
ՄԵՍՈՊՈՏԱՄԻԱ
ՍՈՒՐԻԱ
ՍՈՒՐԻԱ
ՍՈՒՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՇՈՒԱՐԴԱՐԻ

387 թ. Մեծ Հայքի բաժանմունքը, որի գոյությունը՝ հիշվված որոշ ընդհատումների, հաշվվում է ավելի քան 6 դար, բաժանվեց Մեսոպոտամիայի Արևելյան տերությունների Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև։ Հայոց բաժանմունքում նրանց մասերը էլ սեղմում բաժանվածներ էին, որոնց միջնորդությամբ Հռոմեական տարածքում կազմում էր նախկին Մեծ Հայքի բաժանմունքում մեկ հիմնական, անջատ Հռոմեական կայսրության, իսկ Արևելյանում՝ բաժանմունքում տարածքը, որ կազմում էր նախկին Մեծ Հայքի բաժանմունքում չորս հիմնական ոստան և հարևանությունում գտնվող մի քանի ոստան։ Հայոց բաժանմունքի գերիշխանության նկատմամբ պայքարը հանգրվանում էին հայկական բաժանմունքի գոյությունը՝ պատված հարևան պահնորդներով վերացնելու համար։ 388 թ. մահացավ Արևմտյան Հայաստանի բաժանմունքի արքա Արշակ Գ-ն, և հռոմեացիները, պահի հարմար գտնելով, վերացրին բաժանմունքը և այն վերածեցին կոմսության՝ նշանակելով հիմնականությունը։ Սասանյան արքունիքն ավելի հանդուգն գտնվեց և Արևելահայկական բաժանմունքում վերակազմեց էր, ինչը հարձակում էր թե՛ Հռոմի և թե՛ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ։ Պարսկական զորքերը գանվեց բաժանմունքի ամբողջ բաժանմունքի և բանտարկեցին Վեհու՝ գրեթան Հայ բարձրաբաց Զուանշատի զորք (որը տեսեր ոչ երդող խիզախությունն ու կամքը և ոչ էլ բարբարական հեռանար ծրագրեր), 408 թ. հռոմեացիները նրա սասացած իրենց հատվածը։ Գնչտ Է. Վասնշապուհ բաժանվի զորք ստեղծվեցին հայոց գրքը, սակայն բաժանմունքում գնալով բարձրանում էր։ Հայերին օտար հայասանդրական վարքերնելու նկատմամբ, պարսից արքունիքը հայերնելի գան բարձրացրեց բաժանմունքում Հայաստանի՝ իրեն առաջ բերեալ դիմադրությունն ու ընդոստությունը։

Շատ շանսաց մի կողմ բողնելով դիվանագիտական խաղերը՝ 428 թ. պարսից արքունիքի գահերեց պիտ հայոց բաժանմունքում Արտաշես (Արտաշիր) Գ-ին, կարգալուն ոչ պիտ կարողիս Սահակ II Պարթևի՝ գրեալով նրան իր տերությունից, իսկ Հայոց բաժանմունքում վերածեց մարզպանության, որ մեծ ինքնավարություն ուներ, սակայն կառավարվում էր պարսիկ մարզպանի նիստիցը։

Հայ ժողովրդը հեաշտվեց անկախության կորստի հետ և մի քանի դար շարունակ պայքար մղեց իր անկախությունը վերականգնելու համար։ Այդ պայքարում նա գնաց մեծ զոհողությունների հանրեց բեղեալ ինքախրոց, անկողոտում կայք և նաստանկայաց գրածնմնում։ Բայց էր Հայաստանի բաբարական նաստանկայաց գրածնմնում։ Հայ ժողովրդի պայքարում էր պարսկական տերությանը, իսկ VII դ. 40-ական թվականներից սկսած՝ արաբական հարձակումների է ենթ դեմ։ Չնայած մեծ կորուստներին՝ հայ ժողովրդի իր մեջ ուժ էր գտնում գրեթե յուրաքանչյուր 3-4 տասնամյակը մեկ հուժկու պատերազմներ բարձրացնելու նաստ գանվելնելու հետ և միշտ ոչ ինքնավարությունները բարձրացնելու նաստ գանվելնելու հետ և միշտ ոչ ինքնավարությունները։

Բարձրացնելու իշխանության վերատիրելու հետ նրանց մեջ ոչնչ չէր փոխվել։ Ենթվեր միլուսի պատասխանությամբ՝ «Դիվանությունն սանամ հայոց ընդանարնեիցի, որովհետև թեպետև հարկ պարսից արքունիքիցի էր գնում, սակայն հայոց հեծնաբոլոր ամրոցապես ընդանարնեիցի մեջ։ Ինչպես նաև ամրոցներ ունեին։ Ինչպես նաև Վասպուրականն և Հայոց պատանեազնեն», գլ. II.)։ Երեքդի նարտ պաշտոնեներ՝ պարզապես հարկահավաքներ, հաստատվեցին մեծ բաժանմունքում։ Այդ նաև ամրապնդեցին մի Հայոց կաթոլիկոսի մեջում։ Սակայն Հայկական մարզպանությունը չէ թեքնավարությունը։ Ինչպես 428 թ. Արեևելյան Հայաստանը տարածքային տեսակետից մասնատեալց և Գուգարքը Վրաց մարզպանությանն ու Ուտիքը՝ Աղվանից մարզպանությանը, Թայտակարանը, Պարսկահայքը մեծ մասը և Նորմեալքը՝ Պարսից նահանգների մեջ դարձրեց հեաոտ, ձգտաստանս սաաս էր բերում պարսից արքունիքի սանամասարությանը։ Այդ ամենը նաև հայ ազգաբնակչության կայսրության հետ կապված հարցը կարող էին մեծամեծ սեզմեն կայսրության կողմն և սպասամբերյ սասանյան տերությունության դեմ։ Չնայած Սահակ II Պարթևի կարողությունները հետաքնեցնց հետո պարսից արքունիքը գլխում էր Հայոց կեղեցիքի պահնի էր ազգեցության մեջ, ոչնչանանեալ, վերջինս շարունակում էր մնալ սանամարդիմնարդի ուժը, ուստի պիտակը արքունիքը դրդեց բաժանելու նաստիի մեջ սասարան մեջ զարգշտանանելու համար։ Սակայն Հայկական մարզպանությունը չէ թեքնավարությունը։ Ինչպես նաև Պարսկաստանի միջև երկարատև պատերազմի, որի արդյունքում Հայաստանը 591 թ. բաժանվեց կրկին միջև և Սասանյան դարձավ մեծ մասն անգամ լրջազանդական կայսրությանը։ Այս պատճառով հետևանքով երեքս տերությունների էլ խիստ բարազամ, իսկ հայերի պատասխանությունն՝ ինքնավարությունը՝ ոչ ինքնավարությունը՝ ոչ ինքնավարությունը՝ ոչ ինքնավարությունը։ Սասանյան դարձավ մեծ մասն գրեթե ամբողջ Հայաստանը։ Իսկ պարսից արքունիքը դեռ մեծ ազդ էր ունդեցել էր հայոց եկեղեցիի բրդաստանանան

Մասշտաբ 1:4 000 000

Պեռոյզների սահմանները 527-591 թթ.
Երանշահի (Մասանյան Պարսկաստան) մարզպանությունների և աշխարհների սահմանները
Հուսդրիխանս Ա կայսեր ռազմական Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք պրոմոնտորիների սահմանները (536 թ.)
Մասրոպական և ինքնավար այլ իշխանությունների սահմանները
571 թվին Փոքրասիական աշխարհազորի մեջ մտցված Մուսլիյոց իշխանության սահմանները
Հայքական մարզպանությունն ամբողջը միավոր 571 թ.
Արևելասիրական բազմաբնակության մեջ ներգնկված մոնոֆիզիտական սուրբերը
Մեծ Հայքի (Ներքին Հայք), Պոպիտենական Պոնտոսի և սատրապական իշխանությունների սահմանները
Հայքի 539 թ. հանրապետական ազատամարտության տարածման մոտավոր շրջանը
Հայքին 572 թ. հանրապետական ազատամարտության տարածման մոտավոր շրջանը
Ազատամարտական շարժումներ Վրաց և Էրզրումից մարզպանությունների մոտ
Պարսից արքայից արքա Հրմսկիսան Հոգիրնի (590-591 թթ.) հարիրեն խոստացված Հայոց բանակներության սահմանները
Պարսկա-ցրտաբնակական սահմանագիծը Հայաստանի 591 թվի բաժանումից հետո
Բյուզանդական կայսրության պրոմոնտորիների սահմանները Մաուրիկիոս (Մորիկ) կայսեր (582-602) վարչական վերափոխություններից հետո
Հայք անուն կրող պրոմոնտորիների տարածքը Մաուրիկիոս կայսեր վարչական վերափոխություններից հետո (VI դ. վերջ)
Սպան
Հայաստանի Ուրծ մարզպանության Հայքի Հարավարևելյան մասերը
Հայաստանի Ուրծ մարզպանության Հայքի Հարավարևմտյան մասերը
Հայաստանի Ուրծ մարզպանության Հայքի Հյուսիսարևելյան մասերը
Հայաստանի Ուրծ մարզպանության Հայքի Հյուսիսարևմտյան մասերը
Հայաստանի Ուրծ մարզպանության Հայքի Կենտրոնական մասերը

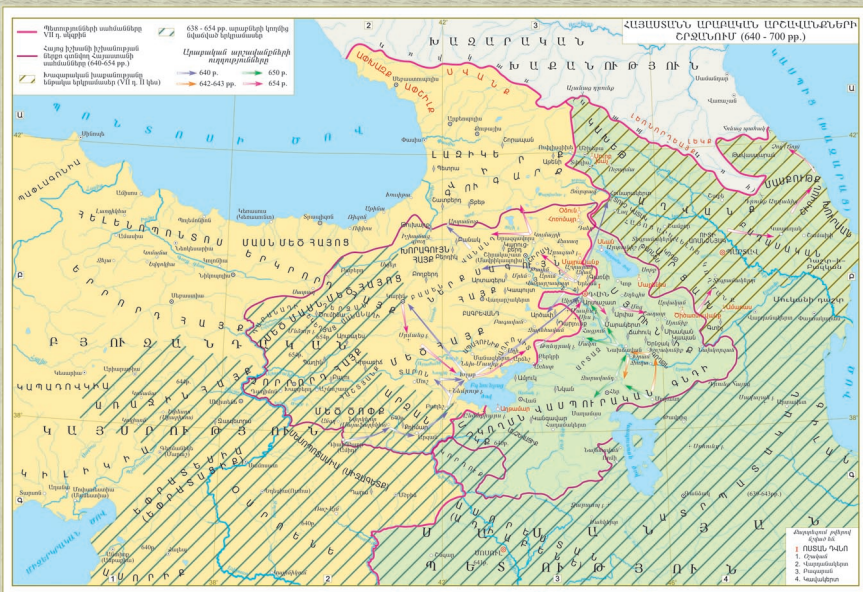
ՀԱՅԱՍՏԱՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱԼՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԼՈՒՄՈՒ (640 - 700 թթ.)
Պետությունների սահմանները VII դ. սկզբին
Հայոց իշխանի իշխանության մեջտեղ գտնված Հայաստանի սահմանները (640-654 թթ.)
Խաղալական խաղաներությունը ենթակա երկրամասեր (VII դ. II կես)
638 - 654 թթ. պարսիների կողմից նվաճված երկրամասեր
Արաբական արշավանքների ուղղությունները
640 թ.
642-643 թթ.
650 թ.
654 թ.
ԽԱԶԱՐԱԿԱՆ
ԽԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԲՅԶՈՒՆԴԻԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՍԻՍ ԳԱՎԱՌ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ԱՐԱՐԱՏ
ԱՐՇԱՆՈՒՆԻՔ
ԱՍՊԱՏՐԱԿԱՆ
ԳՈՒՆԻՔ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
ՏԱՎՈՒՇԻ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՍՈՒՆ
ՄՈՒՇ
ՏԱՐՈՆ
ՄԱՍԻՍ
ՄՈՒՇ
ՏԱՐՈՆ
ՄԱՍԻՍ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՍՅՈՒՆԻՔ

Պետությունների սահմանները VII-IX դդ.
Արաբական խալիֆայության Արծրունիա ոստիկանության սահմանները
Սահմանային ամրոցությունների շրջանի (Մուտքի) սահմանները
Շարժման սկզբնական սպառածման շրջանը
Շարժման մեջ ընդգրկված նոր տարածքներ
Պավլիկյանների հինգնական հանդիպումներ
Շարժման կենտրոնը 855 - 872 թթ.
Պավլիկյանների ապաստանարան շարժման ճնշումից հետո
Արծրունիա ոստիկանության փարպական միավորներ
Արաբական խալիֆայության կուսակալություններ (ոստիկանություններ)
ԱՌԱՔՅԱԼ ԱՐԱՊԻՆԻՄԻ
ՋԵՏԻԹԻԿ
ԽԱԶԱՐԱԿԱՆ
ԽԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՓԽԱԶԱՑ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
(VIII դ.)
ՊՈՆՏԱԿԱՆ (ՔՈՐՋԵՐԻ) ԾՈՎ
ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՌԱՔՅԱԼ ԱՐԱՊԻՆԻՄԻ
ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՍՏՊԱՏԱԿԱՆ
ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՍՊԻԱՆ ԾՈՎ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ԱՐԱՔՍ
ԱՐԱՍ
ԱՐԱՐԱՏ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ԱՄՍԵՆԳԻՐ
ԱՄՍԵՆԳԻՐ ԳԱՎԱՌ
ԱՄՍԵՆԳԻՐ ՍԱՐԵՐ
ԱՄՍԵՆԳԻՐ ՍԱՐԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱՄՍԵՆԳԻՐ ՍԱՐԵՐԻ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ԱՐՏԱՇԱՏ
ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԳԱՎԱՌ
ԱՐՏԱՇԵՍ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԳԱՎԱՌ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՍԱՐԵՐԻ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՍԱՐԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՍԱՐԵՐԻ ՍԱՍՆԱՅԻՆ ԴԱՇՏ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՍԱՐԵՐԻ ՍԱՍՆԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՍԱՐԵՐԻ ՍԱՍՆԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (ՏԻՆԻՍՈՒՐՔԱՅԻՆ)
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՍԱՐԵՐԻ ՍԱՍՆԱՅԻՆ ԴԱՇՏԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (ՏԻՆԻՍՈՒՐՔԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱ

IXդ. կեսերին Հայաստանը թեակոխեց զարգացած ավատատիրության դարաշրջան: Երկիրը վերակազմեց իր փաստական անկախությունը, գերությունից վերադարձած հայ իշխանները ձեռնամուխ եղան երկրի վերաշինությանը: Ամեն ինչնչության թիվը, երկրագործության մեջ սկսեց լայնորեն կիրառվել եռադաշտային համակարգը, սկսեցին հողը պարարտացնել գոմաղբով ու անտառային հողով և մեծ չափերով մշակել բաց-արաբոստանային ու տեխնիկական մշակաբույսեր: Մեծ տարածում ստացավ երկաթե խոփով գութաքը:

Արտաքին պայմանները բարենպաստ էին երկրի անկախության վերականգնման համար: Արաբական խալիֆայությունը ծվատվում էր հպատակ ժողովուրդների ապստամբություններից և զահակալական կռիվներից, Բյուզանդական կայսրությունը վերստին ուժեղացել էր և ձեռնամուխ եղել իր երբեմնի տարածքների ազատագրմանը, ուստի լոկ ամիրաժեշտ էր մի թաղաքական ուժ, որ ձեռնամուխ լիներ երկրի անկախության վերականգնմանը: Այդպիսի ուժ էին Բագրատունիները:

Հայ իշխանները 875 թ. ժողով գումարեցին և որոշեցին դիմել արաբական խալիֆին Աշոտ Ա Բագրատունի իշխանին թագավոր ճանաչելու խնդրանքով: Սակայն արաբները մտադիր չէին ընդունելու հայերի խնդրանքը և միայն այն բանից հետո, երբ բյուզանդական վտանգը սպրսպեցրեց նրանց, խալիֆայությունը 885թ. թագ և արքայական հանդերձներ ուղարկեց Աշոտ Ա Բագրատունի իշխանաց իշխանին: Իրական վտանգ կար, որ հայերը կարող են անցնել Բյուզանդիայի կողմը, որի Բարսեղ (Վասիլ) I կայսրը նույնիսկ հին հայկական սովորության համաձայն թագ խնդրեց Աշոտ Ա Բագրատունուց՝ որպես թագակիր ասպետի: Ճիշտ է Բարսեղ (Վասիլ) I-ը հայ էր, սակայն տվյալ դեպքում նա առաջնորդվում էր ոչ թե ազգային զգացմունքներով, այլ քաղաքական լուրջ հաշվարկներով:

Աշոտ Ա Բագրատունու թագադրությամբ, որ կատարվեց 885 թվին Բագարանում, ավելի քան չորս ու կես դար առաջ կործանված Հայոց թագավորությունը վերականգնվեց: Բագրատունյաց առաջին գահակալը կարճ ինչով՝ մինչև 890 թ., սակայն դեռևս իշխանաց իշխանի պաշտոնը վարելիս, և գահակալության շրջանում կարողացավ իր տիրապետության տակ վերցնել Այսրկովկասի մեծ մասը՝ հիմք դնելով Բագրատունիների հայոց տերության: Լուրջ հաջողությունների հասավ նրան փոխարինած որդին՝ Սմբատ Ա-ն (890-914 թթ.): Շնչված արաբական ամիրայությունների մի քանի ավերիչ արշավանքներին՝ նրան հաջողվեց ամրապնդել իր իշխանությունը, հայոց տերության գերիշխանությունը հաստատել Հյուսիսային Կովկասի մի շարք ցեղերի վրա, կայազոր պահել Ալանաց դռներում, արևելքում բազմաթիվ սահմանները հասցնել մինչև Պարսավ, իսկ արևմուտքում՝ մինչև Կարին քաղաքը ներառյալ: 906 թ. նրա մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Տաթևի վանքի նավակառիկը: Խիստ հպարտ իր հաջողություններով, նա իրեն հռչակեց Տիեզերակալ թագավոր Հայոց և Վրաց, արքայական թագ տվեց վրաց իշխան Ատրներսեհին, ճանաչեց Ադվանից Համամ իշխանին թագավոր՝ ընդդեմ Ալան, որ Տիեզերակալ Սմբատի գերիշխանության ներքո գտնվում են հպատակ թագավորություններ: Դժվար է ասել, թե ինչ ազդումներով էր առաջնորդվում Սմբատ Ա-ն այդ քաղաքականությունն իրագործելիս, սակայն փաստ է, որ դա վատ օրինակ ծառայեց թե՛ հայ, թե՛ վրաց և թե՛ աղվան իշխանների, ինչպես նաև հայոց տերությանը ենթակա արաբական ամիրայությունների համար: Այդ իրեն շատ շուտով զգացնել տվեց: Սմբատ Ա-ի ոչ միշտ ճկուն քաղաքականությունը նրա դեմ դուրս բերեց Արծրունիներին, երբ հայոց թագավորը վերցրեց Նախճավան քաղաքի իր շրջակայքով և հանձնեց Սյունիներին: Եվ երբ Գագիկ Արծրունի իշխանը, մի կողմ դնելով համահայկական ու համապետական շահերը, ներկայացավ բողոքով Ատրպատականի Յուսուփ Սաջյան ամիրային, ապա վերջինս պահը հարմար գտավ՝ հայկական գործերին միջամտելու: Նա Գագիկ Արծրունուն թագադրեց որպես հայոց թագավոր և անմիջապես արշավեց Սմբատ Ա-ի դեմ: Վերջինս, որ մինչ այդ հաջողությամբ կազմակերպել էր երկրի պաշտպանությունը, ապավիթեց Կապույտ բերդի ամրություններին, իսկ թագավառանգները Աշոտը, Նյուս և Սուշեղը պարտություն կրեցին Նիգ գավառում՝ Ձկնավաճառի ճակատամարտում: Արմատապես փոխվեց Յուսուփի վերաբերմունքը հայ իշխանների նկատմամբ: Սմբատ Ա-ին ձերբակալելուց հետո նա այլևս նրանց կարիքը չուներ և հայ իշխանները, որոնք աջակցել էին նրան, նույնպես ենթարկվեցին հալածանքների: Երկրում բռնկվեց հուժկու ազատագրական պայքար, որի գլուխ անցավ Սմբատ Ա-ի որդի Աշոտ Բ (Երկաթ) Բագրատունին : Արաբների դեմ սկսեցին պայքարել Գագիկ Արծրունի թագավորը և նրա եղբայր Գուրգենը: Ապստամբական ուժերի հրամանատարությունը հանձն առավ Կոնդ Մարզպետունի իշխանը, որը՝ հաղթանակ տանելով Կառնիի և մի քանի այլ ճակատամարտերում, բշնամուն դուրս բշեց երկրից: Իր հերթին Աշոտ Բ թագավորն արաբական զորքերին ջախջախեց Սևանա լճի ծովամարտում: Երկիրը վերականգնեց իր լիակատար անկախությունը, իսկ Աշոտ Բ թագավորն իր խիզախության և անկոտրուն բնավորության համար ստացավ Երկաթ մականունը: Հայկական տերությունը պահպանվեց, սակայն նրա կազմից դուրս եկավ Վասպուրականը, որը վերածվեց հայկական առանձին թագավորության և միայն որոշ ժամանակ անց ճանաչեց Բագրատունյաց թագավորների գերագահությունը: Սակայն արաբները ճանաչեցին Աշոտ Բ Երկաթի՝ (914-928 թթ.) գերագահությունը այնուս արքայիկների նկատմամբ՝ տալով նրան Շահնշահ տիտղոսը, այսինքն՝ թագավորների թագավոր:

Արաբ բագավորի օրոք (928-953թթ.) Կարսը հռչակվեց մայրաքաղաք, որտեղ կառուցվեց հոյաշեն Առաքելոց (Աբասաշեն) եկեղեցին: Ջախջախվեց Հայաստանի անդորրը խախտած Ափխազաց Բեր թագավորը: Նրա գերիշխանությունը ճանաչեց Դվինի ամիրայությունը: Արաբի հաջորդ Աշոտ Գ-ն ռազմական ուժի շրահանդեսև կազմակերպեց՝ դուրս բերելով մեծ զորքերով Հայաստան եկած Ձնչկիի դեմ 80 հազարանոց բանակ, որի արդյունքում մեծ ծրագրերով արևելք եկած կայսրը սկսեց խոսել բարեկամության լեզվով: Սակայն նրա օրոք թագավորության տրոհման գործընթացը շարունակվեց: Երբ Աշոտ Գ-ն մայրաքաղաքը տեղափոխեց Անի, նրա եղբայր Մուշեղն իրեն թագավոր հռչակեց Կարսում: Ճիշտ է, նա ստիպված եղավ ճանաչել Աշոտ Գ-ի գերիշխանությունը, սակայն արդեն բուն Հայաստանի տարածքում ծնունդ առավ երկրորդ հպատակ թագավորությունը: Աշոտ Գ-ին հաջորդեց նրա որդի Սմբատ Բ-ն (977-990 թթ.), որը, նույնպես հայտնի է Տիեզերակալ տիտղոսով: 977-982 թթ. իրեն թագավոր հռչակեց նաև Սմբատ Բ-ի մյուս եղբայր Գուրգենը (Կյուրիկե) Գուգարքում՝ ծնունդ տալով Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորությանը: 987 թ. Արուլ-Հայթա Ռավվադյանի արշավանքի ժամանակ իրեն թագավոր հռչակեց Սյունյաց գահերեց իշխան Սմբատը՝ ստեղծելով մի նոր թագավորություն, որը սկսյալ ճանաչեց Անիի Բագրատունյաց գահակալի գերիշխանությունը: Ուժեղացավ Տայքի կյուրապաղատությունը, որը, չնայած պաշտոնապես թագավորություն չէր, սակայն Այսրկովկասի առավել հզոր իշխանություններից մեկն էր: Սմբատ Բ-ի անհաջողությունները մեծ հարված հասցրին նրա հեղինակությանը՝ առաջ բերելով երկրի ավագանու մեծ դժգոհությունը: Հավանաբար նաև սպասվեց կամ թուլացվեց, և գահի բարձրացավ նրա եղբայր Գագիկ Ա-ն (990-1020 թթ.):

Գագիկ Ա-ի օրոք Անիի թագավորությունը ծաղկում ապրեց: Հայոց թագավորն, իր գերիշխանության տակ պահելով այսրկովկասյան արքայիկներին, շարունակում էր կրել «Թագավոր Հայոց և Վրաց» տիտղոսը: Նա իրեն ենթարկեց Գողթնի ամիրայությունը՝ տիրանալով Երասխի հովտին և Վվինի քաղաքին: Գագիկ Ա-ի, Տայքի կուրապաղատության և մյուս թագավորությունների զորքերը 998 թվին ջախջախեցին Հայաստան արշաված Մամլուկ ամիրայի զորքերին Ծմբրայի ճակատամարտում: Կռվի ժամանակ հատկապես աչքի ընկան Անիի թագավորության զորքերը, որոնց ղեկավարում էր սպարապետ Վահրամ Պահլավունին: 1001 թ. Տայքի անմատակց կյուրապաղատ Դավիթի իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդիային: Արևելք եկած Բարսեղ Բ կայսրին ներկայացան տեղական բոլոր արքայիկները, սակայն Գագիկ Ա-ն իր արժանապատվությունից ցածր համարեց նրան ներկայանալը, իսկ իրեն կայսեր մոտ չարախոսած Աբուսաիկ Արծրունու տիրույթները միացրեց Անիի թագավորությանը: Նա իր հողերին միացրեց նաև Վայոց Ձորը և Սյունիքի մի քանի գավառներ, Փառխտով թագավորության տարածքը կիսեց Գաձձակի ամիրայի հետ՝ վերցնելով նրա մեծ մասը, պատժեց իր դեմ ընբոստացած Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Դավիթ Լմեհոլինին՝ ռազմական կալանքի տակ դնելով նրա տիրույթները: Մեղայակաոով սպանց Գագիկ Ա-ին ներկայացած Դավիթ Անհողինը ներմամբ արժանացավ և վերստացավ իր տիրույթները: Հայոց բանակի թիվը հասավ 100 հազարի՝ ապահովելով պետության խաղաղ կյանքն ու

անդորրը: Պատմիչի խոսքերով՝ խաղաղություն էր տիրում Հայոց երկրում և չկար մեկը, որ վտանգեր նրա խաղաղ կյանքը:

Իրադրությունը կտրուկ փոխվեց Գագիկ Ա-ի մահից հետո, երբ ավագության իրավունքով գահ բարձրացած Հովհաննես Սմբատի և նրա եղբայր Աշոտ Դ-ի միջև պայքար սկսվեց բագավորական իշխանության համար: Ի վերջո Անիի բագավորությունը բաժանվեց երկու եղբայրների միջև՝ պայմանով, որ Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո բագավորական իշխանությունը անցնելու է Աշոտին: Հովհաննես-Սմբատիի անցավ Անիս իր շրջակա գավառներով, իսկ Աշոտին՝ արտաքին երկրամասերը:

Հույս չունենալով այլևս Անիի բագավորության աջակցության վրա՝ Վասապուրականի Սենեքերիմ բագավորը Բյուզանդիայից հաճձնեց իր բագավորությունը (8 քաղաք, 72 ամրոց, 115 վանք, 4000 գյուղ)՝ փոխարենը ստանալով Սեբաստիա քաղաքն իր շրջակայքով: Նրա հետ գնացին 14 հազար զինվորներ իրենց ընտանիքներով: Հովհաննես-Սմբատը, որ անժառանգ էր, կտակեց բագավորության իր բաժինը Բյուզանդական կայսրությանը, և 1041 թ. Աշոտ Դ-ի և նրա եղբոր մահից հետո կայսրությունը՝ համաձայն կտակի, որոշեց տիրել Անիին: Սակայն հայրենասեր ուժերը գահ բարձրացրեցին Աշոտ Դ-ի 16-ամյա որդուն՝ Գագիկ Բ-ին, որը զսպեց անհնազանդ իշխանություններ և իր իշխանությունը տարածեց ողջ բագավորության վրա: Անհաջողությունն կրելով ռազմի դաշտում՝ բյուզանդացիները փորձեցին հասնել իրենց նպատակին խորամանկությամբ: Նրանք Գագիկ Բ-ին հրավիրեցին Կոստանդնուպոլիս իր վիճելի հարցերը լուծելու համար, սակայն, երբ նա մեկնեց կայսրություն, նրան ձերբակալեցին և պահանջեցին Անին հանձնել կայսրությանը: Ի վերջո Գագիկ Բ-ն ստիպված եղավ հանձնայնվել՝ ստանալով Պիզուն և Կարնեպաղատը Կիլիկիայի սահմանագլխին, իսկ 1045 թվին բյուզանդական զորքերն առանց դիմադրության տիրացան Անիին: Անին բագավորությունն ընկավ: Ցնչտ է շարունակում էին զրպատել Կարսի, Տաշիր-Զորագետի և Լյուսիկիի բագավորությունները, սակայն նրանք թույլ էին և ի վիճակի չէին համահայկական խնդիրներ լուծելու:

Անին բագավորության անկումից ընդամենը մի քանի տարի անց սկսվեցին սելջուկ-թյուրքերի արշավանքները: Դրանք սկզբում կրում էին հետաքրքրական և ավարառուական բնույթ: 1047/1048/1049 և 1054 թթ. արշավանքների ժամանակ բշնամին մեծ ավարով և գերիներով թողնում էր կրկին: Վերջին արշավանքի ժամանակ Զրաց գավառում գնումն համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Մանազկերտը և Կարսը: Սելջուկ-թյուրքերի 1064 թ. արշավանքը գլխավորում էր Ալփ-Արսլան սուլթանը: Գրավվեց Անին, որի բնակչությունը ենթարկվեց կոտորածի ու կողոպտի: Գրավվեցին Կարսը, Կարինը և մի շարք այլ բաղաքներ: 1071թ. Ալփ-Արսլանը Մանազկերտի ճակատամարտում ջախջախեց բյուզանդական կայսր Ռոմանոս-Դիոգենեսի զորքերը: Կնքված հաշտության համաձայն Հայաստանի մեծ մասն անցավ սելջուկ-թյուրքերին, որոնք շատ չանցած տիրացան ինչպես Հայաստանի մնացած տարածքին, այնպես էլ Փոքր Ասիայի մեծ մասին:

Սելջուկ-թյուրքերի հսկայածավալ պետությունը վերեք ապրեց Մալիք-Շահի օրոք (1072-1092 թթ.): Սակայն միևնույն ժամանակ խարխլվեցին միասնական կենտրոնածիգ իշխանության հիմքերը և Մալիք-Շահն անմահ զոհ գնաց պալատական դավաղրության: Նրա մահից հետո պետությունն ատոհմաճաքար տրոհվեց՝ ծնունդ տալով բազմաթիվ ամիրայությունների:

Հայ ժողովրդի համար սկսվեց ծանր ժամանակաշրջան: Շատերը սելջուկ-թյուրքերի հալածանքներից փախչում էին հարևան Վրաց թագավորություն, Լոռու և Լյուսիկիի թագավորություններ: Օգտվելով սելջուկ-թյուրքերի թուլացումից՝ վերելքի ուղին բռնեց Վրաց թագավորությունը Դավիթ IV Շինարար թագավորի օրոք (1089-1125 թթ.): Նա միավորեց վրացական հողերի մեծ մասը, տիրացավ Տփղիսի արաբական ամիրայությանը և Տփղիսը հռչակեց թագավորության մայրաքաղաք: Այնուհետև նա գրավեց Լոռու թագավորությունը և սկսեց խրախուսել հայերի հաստատվելը Վրաց թագավորությունում: Նա հայերի համար կառուցեց Գառնա քաղաքը (այժմ՝ Գորի), նրանց լայնորեն ներգրավեց պետական կառավարման և բանակի մեջ: Վրաց թագավորության ուժեղացումը հույսեր արթնացրեց հայերի շրջանում սելջուկ-թյուրքերի տիրապետությունից ազատվելու համար: Դավիթ IV-ի խնդրանքով դիմեցին Անիի բնակիչները, և, երբ վրաց զորքերը մոտեցան քաղաքի պարիսպներին, Անիի հայ բնակիչները բացեցին քաղաքի դարպասները: Հարևան մահմեդական իշխանությունները միացյալ ուժերով արշավեցին Անիի վրա և պաշարեցին այն: Քաղաքի բնակչությունը համառ դիմադրում էր, սակայն Դավիթ IV թագավորի մահը և օգնության բացակայությունն ստիպեցին քաղաքի պաշտպանները զենքը վայր դնել: Հաղդաղանները վերակազմեցին իրենց իշխանությունը Անիում՝ շարունակելով հալածանքների ենթարկել քրիստոնյա բնակչությանը:

Անիի համար պայքարը վերսկսվեց 1161 թվին, երբ վրաց Գեորգի թագավորի զորքերը գրավեցին վաճառաշահ Անին, իսկ մեկ տարի անց տիրացան Դվինին: Սակայն վերջնականապես հաստատվել այս քաղաքներում վրացական զորքերին չհաջողվեց: Կարևոր նշում ճան Անիի 1175 թ. ապատագրումը: Վրաց արքունիքում սկսեց կարևոր դեր խաղալ Սարգիս Զաքարյանը, որի որդիներից ավագը՝ Զաքարեն հետագայում դարձավ ամիրապասալար (ապարպետ), իսկ կրտսերը՝ Իվանեն, պետության արաքեյ: XII դ. վերջերին նրանք հայ-վրացական զորքերի գլուխ անցան ազատագրական կռիվներ սկսեցին սելջուկյան ամիրայությունների դեմ՝ բշնամուց ազատագրելով Անին և Շիրակը, Կարսը, Սնանա լճի ավազանը, Այրարատյան դաշտը՝ Ամբերդ ամրոցով, Սյունիքը, Արցախը և Ուտիքի նշանակալից մասն ու Բաղքեանդը: Հայ-վրացական զորքերը մոտեցան Շահ-Արմենների պետության մայրաքաղաք Խլաթին և պաշարեցին այն, սակայն անզգուշաբար բշնամու ձեռքը գերի ընկավ Իվանեն և հառքական պատերազմը ստիպված եղան ավարտել: Ազատագրական պատերազմի արդյունքում Հյուսիսարևելյան Հայաստանում կազմավորվեց Զաքարյանների իշխանությունը, որը մեծ դեր խաղաց Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կյանքում: Զաքարե Զաքարյանի տիրույթները գտնվում էին Անիի շրջանում, Իվանե աթաբեկինը՝ Այրարատյան դաշտում և նրա շրջակայքում, նրանց հորեղբայր՝ Վահրամ Զաքարյանի տիրույթները՝ Ուտիքում՝ կենտրոն ունենալով Գագ ամրոցը: Ազատագրական կռիվների արդյունքում վերակազմվեցին հայ իշխանական շատ տներ և ձևավորվեցին նորերը: Սյունիքում ծնունդ առավ Օրբելյանների իշխանությունը, Վայոց Ձորի մի մասում, Գեղարքի շրջանում, Ճահուկ Շահապոնի տարածքում՝ Պռոշյանների կամ Խաղբակյանների իշխանությունը, Արցախում՝ Հոլտանների իշխանությունը, Արագածոտնում՝ Վաչուտյաններին, Շիրակում՝ Պահլավունիներին, Դսեղում՝ Մամիկոնյաններին, Հյուսիսարևմտյան Ուտիքում՝ Արծրունիներին և այլն: Հայաստանի ազատագրված տարածքներ տնտեսական և մշակութային վերելք ապրեցին: Ծաղկում ապրեցին Անին, Դվինը, Կարսը, Նախճավանը, Լոռին և այլ քաղաքներ: Զարգացավ ճերքին և արտաքին առևտուրը: Աշխուժացան տարանցիկ առևտրի մայրուղիները: Խորացան ճորտատիրական հարաբերությունները: Հանդես եկան վերածնների առաջին տարրերը, սակայն Հայաստանում վերածնունդ այդպես էլ հառքական չտարավ քաղաքական անբարենպաստ զարգացումների պատճառով:

XIII դարի 20-ական թվականների սկզբին Այսրկովկասում հայտնվեցին Սուլթեյ Բահաուդրի և Ջեբե-Նոյոնի մոնղոլական զորքերը, որոնք պարտության մատնեցին հայ-վրացական զորքերին Կոտմանի ճակատամարտում: Այնուհետև Վրացական թագավորությունը՝ Զաքարյանների իշխանության հետ, հարձակման ենթարկվեց խորեզմշահ Ջալալ-էդ-Դինի զորքերի կողմից: Իկոնիայի սուլթանությունն, Այսրյանների պետությունն և Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը միացյալ ուժերի ներքո Ջալալ-էդ-Դինի զորքերը պարտության կրեցին, իսկ Ջալալ-էդ-Դինը շատ չանցած սպանվեց: Սակայն XIII դարի 30-ական թվականների ընթացքում Հայաստանը գրավվեց մոնղոլների կողմից, որոնք Առաջանը Ասիայում հիմք դրեցին Հուլաղյանների իրղանությանը: Մոնղոլները Հյուսիսարևելյան Հայաստանում վարեցին Զաքարյանների իշխանությունը բուլացնելու և նրանց հպատակ իշխանություններն առանձնացնելու քաղաքականություն: Մոնղոլական լուծն ուժեղացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ նրանք՝ հակառակ քրիստոնյաների պապերիքների, Ղազան-Ղանի օրոք պետական կրոն հռչակեցին ոչ թե քրիստոնեությունը, այլ մահմեդականությունը: Օտար նվաճողների լծի ներքո հայկական ավատատիրությունն աստիճանաբար իր տեղն սկսեց զիջել եկվոր զավթիչների հասարակական-տնտեսական հարաբերություններին: Հայաստանը՝ մուտք գործելով ուշ միջնադար, բեկոխեց ավատատիրական հարաբերությունների լեցման շրջան:

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (885 - 908 թթ.)

Հայ Բագրատունիների տերության սահմանները IX դ. վերջին և X դ. սկզբին
Այլ պետությունների սահմանները
Հայ Բագրատունիների տերության մեջ մտնող բազավորությունների, իշխանությունների և սպարապետ ամրոցությունների սահմանները
Հայոց տերության բազավորական ազգությունում որոշում գտնող բազավորությունների և ամրոցությունների սահմանները
Բյուզանդական կայսրության բանակախմբերի և փաստացի անվտանգություն ունեցող պարապետ ամրոցությունների սահմանները
«Հայոց և Վրաց բազավոր, Տիեզերական» Սմբատ Ա-ի (890-914) արքունի երկիրը
Հայ Բագրատունիներին ենթական սպարապետ ամրոցությունների տարածքը
Հայ Բագրատունիների տերությունից դուրս մնացած հայկական տարածքների սահմանները
Աշոտ Ա և Սմբատ Ա Բագրատունի բազավորների արշավանքները
Սմբատ Ա Բագրատունի բազավորի արշավանքները
Հայկական կայսրությունը Լանգաց դրությամբ
Համեմատ բազավորությունն իր մեջ էր ներառում Հայոց Արենիքի կողմերի տարածքի մեծ մասը և Մեղրիքյան Արմենիան: Հատուցագրում այն բաժանվում է մի քանի բազավորությունների և իշխանությունների:
Դ. Ա. - ԴԱՎԻԹ ԱՄՐԻՍԱՅՈՒՆ
Ա. Ա. - ԱՎԱՆԻԿ ԱՄՐԻՍԱՅՈՒՆ
ՄԵԾ ՀԱՅՔ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆ
ՏԱՐՈՆ
ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ
ՏՈՒՄԱՆ
ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՄԲԱՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ
ԱՇՈՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ
ԱՇՈՏ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՓՈՔՐԱՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՄԲԱՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՄԲԱՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՎ ԱՇՈՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՄԲԱՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՎ ԱՇՈՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՎ ԱՇՈՏ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ
ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ ՄԵԾԱՐԱՆ ԵՎ ՓՈՔՐԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՍԱՍՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏԱՐՈՆ ԵՎ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՔ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆ ԵՎ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍՄԲԱՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՎ ԱՇՈՏ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՎ ԱՇՈՏ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԵՎ ԱՇՈՏ ԵՐԿԱՅՆԱՏԵՍ

ՀԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
(908 - 1020 թթ.)
Մասշտաբ 1:4 000 000
Պետությունների սահմանները 921թ. դրությամբ
Բյուզանդիային կայսրության սահմանները XI դ. սկզբին
Գագիկ Ա-ի իշխանության բարգավաճման ազդեցությամբ ստեղծված բյուզանդիայի և իշխանության սահմանները
Ալիի բարգավաճման գագաթ բարգավաճումն ունեցած սահմանները XI դ. սկզբին
Բյուզանդական կայսրության գագաթ Տաշիր-Բարձրավանքի կիրառողությունների սահմանները
Տաշիր կիրառողությունը Դավթը Բագարատունու անմատչելի սահմանները 979-1001թթ.
Ալիի բարգավաճման սահմանները Բագրատ Գ-ի օրոք X դ. վերջին
Դ.Ա.- Դ.Ի.Մ. ԱՐԴԱՅՈՒԹՅՈՒՆ
ՊՈՆՏԱԿԱՆ (ՔՐՈՒՄԱՅԻ) ՄՈՎ
ԱՍԱԼԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՔՐՈՒՄԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՍԱՍԱ
ՍԱՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՍԱՍԱ
ՍԱՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԵԼՋՈՒԿՅԱՆՆԵՐԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մասշտաբ 1:3 300 000
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԱՊԱՏՈՍՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՄԵՆԻԱ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ԱՐՑԱԽ
ԳԱՆԶԱԿ
ԱՐԱՍԱԾՈՏՆ
ՏԱՐՈՆ
ՏՈՒՄԱՆՅԱՆ
ՏԱՇԻՐ
ՎԱՆԱՆԴ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
ԱՐՄԵՆԻԱ
ՄԱՍԻՍ
ՏՈՒՄԱՆՅԱՆ
ՏԱՇԻՐ
ՎԱՆԱՆԴ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
ՍՅՈՒՆԻՔ

ՋԱՔԱՐՅԱՆՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (XIII դ. - XIV դ. սկզբին)

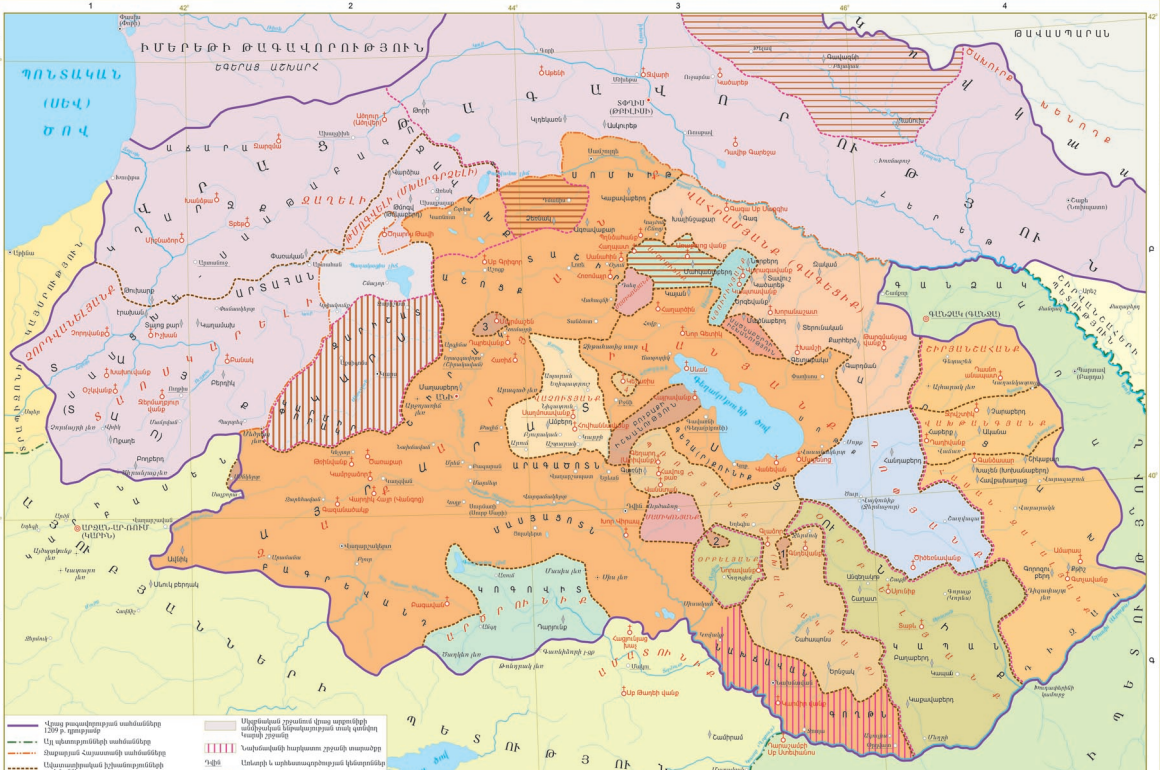
ԻՄԵՐԵԹԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵԳՐԻՍԻ ՄՇՏԱՐ
ՊՈՆՏԱԿԱՆ (ՍԵՎ) ԾՈՎ
ԹԱՎԱՍՊԱՐԱՆ
ԳԱՎՈՌՈՒԹՅՈՒՆ
ՏԳԻԼԻՍ (ԹԻՖԼԻՍԻ)
ՍՈՄԽԻԹ
ՎԱՆԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆ
ՄՈՒՇ
ՍԱՍՈՒՆՅԱՆՔ
ՍԱՍՈՒՆՅԱՆՔ
ՍԱՍՈՒՆՅԱՆՔ

Հայաստանը 1045 թ. Կիլիկիայի Հայկական թագավորության անկումից, տասնամյակներ անց (բանն այստեղ անց ենթադրվում տեղադրությունից ավելի, որտեղ գտնվում էին, որոնց հետևանքներն ավելի ուժեղաբար ինն զգացին Հայաստանի մեծ մասին տիրապետ Բյուզանդական կայսրության հակահայկական բաղաքականության արդյունքում։ Բյուզանդական տիրապետին ենթարկում էին պետական հայկական գինուժը, տասներում էին հայոց զորաջիղերին և իշխանների տեղապահների կայսրության նորերին և վիզիտ իրենց տիրույթները, իրարամտում էին նաև բնակչության զանգվածները։ Ինչպես Ասողիկն է գրում՝ «Ամենայն ազգաց ազգաց ազգաց

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1080 - 1137 թթ.)

Ֆիլարետոս Վարդանմնոնս իշխանության մուտքը սահմանվել է 1084 թ.

Կիլիկիայի Հայկական իշխանապետության սահմանները 1137 թ.

Բյուզանդական կայսրության սահմանները XI դ. 40-ական թթ.

Բյուզանդական կայսրության սահմանները հաստատված է ստորագրվելիս հետո (1096-1099 թթ.)

Հայկական իշխանությունների տարածքը XI դ. 70-ական թթ.

Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության տարածքը 1080 թ.

Քարտեզում թվերով նշված են.

1. ԵՐՈՒՍԱԼԵՄԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (1099 թ-ից)
2. *ՕՇԻՆՅԱՆՆԵՐ*
3. *ՍԱԼԱՄՆԵՐ*

Կիլիկիայի Հայկական իշխանապետության միացված հողեր

1080-1095 թթ. (Ռուբեն Ա-ի և նրա զանակից Կոստանդին օրոր)

1095-1100 թթ.

1100-1129 թթ.

1129-1132 թթ.

Լևոն Ա-ի օրոր (1129-1137) ժամանակավորապես զավթված հողեր

Խաչակիրների պետությունները

Խաչակիրների ժամանակավոր տարածաշրջանային ենթամասնություններ

ԻԿՈՆԻՈՒՄ
ՍՈՒԼԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՍԻՍ
ՍԱՄՍԱՏ
ՏԱՐՍՈՆ
ՄԱՄԻՍՏԻ
ՍԱՂԱՐ
ՍԱՍՈՒՆ
ՀԱՅԿ 1
ՕՇԻՆՅԱՆՆԵՐ
ՍԱԼԱՄՆԵՐ
ՄԱՂԱՐԿԱ
ՄԱՄԻՍՏԻ
ՍԱՍՈՒՆ
ՍԱՄՍԱՏ
ՍԱՂԱ

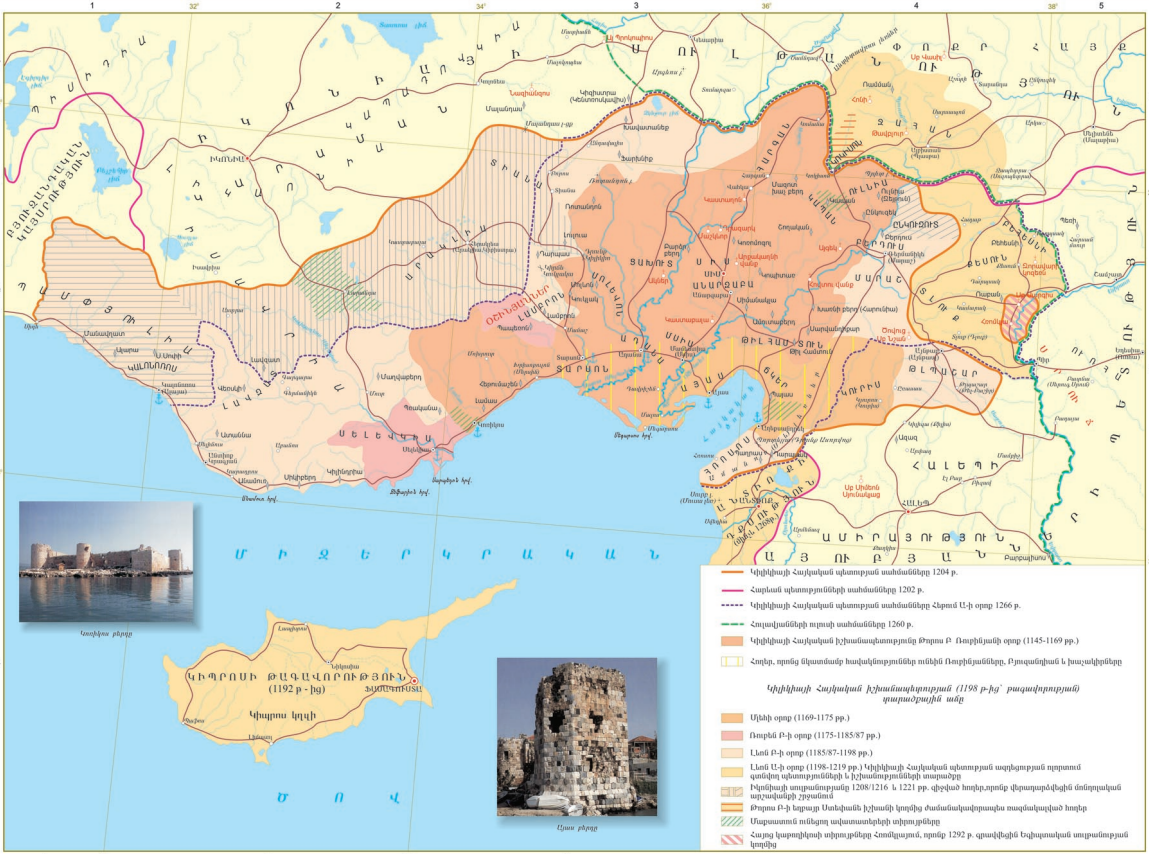
Կիլիկիայի Հայկական պետության սահմանները 1204 թ.
Հարևան պետությունների սահմանները 1202 թ.
Կիլիկիայի Հայկական պետության սահմանները Հեթում Ա-ի օրոք 1266 թ.
Հալալվանների ուլուսի սահմանները 1260 թ.
Կիլիկիայի Հայկական իշխանապետությունը Թորոս Բ Ռուբինյանի օրոք (1145-1169 թթ.)
Հողեր, որոնց նկատմամբ հավակնություններ ունեին Ռուբինյանները, Բյուզանդիան և խաչակիրները
Կիլիկիայի Հայկական իշխանապետության (1198 թ-ից՝ թագավորության) կարգավիճակի սանդ
Մլեհի օրոք (1169-1175 թթ.)
Ռուբեն Բ-ի օրոք (1175-1185/87 թթ.)
Լևոն Բ-ի օրոք (1185/87-1198 թթ.)
Լևոն Ա-ի օրոք (1198-1219 թթ.) Կիլիկիայի Հայկական պետության ազդեցության ոլորտում գտնվող պետությունների և իշխանությունների տարածքը
Խրմանների սուլթանությանը 1208/1216 և 1221 թթ. վիրված հողերը,որոնց վերադարձվեցին մոնղոլական ասպետների շրջանում
Թորոս Բ-ի եղբայր Ստեփաննի իշխանի կողմից ժամանակավորապես ասպետակալված հողեր
Մաբաստոնում ոսկեղեն սախատարերի տիրույթները
Հայոց կաթողիկոսի տիրույթները Հոռոմկայում, որոնք 1292 թ. գրավվեցին Եգիպտական սուլթանության կողմից
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ
ԿԻՊՐՈՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (1192 թ - ից)
ՄԱՄԵՌԻՆԱՆ
Կիպրոս կղզի
Սալամին
Լարնակա
Նիկոսիա
Ֆամագուստա
Կերինիա
Պաֆոս
Լիմասոլ
Կուտինա բերդը
Սյան բերդը
Սեբաստիա
Սիս
Ադանա
Մամեստիա
Տարսոն
Ադրանա
Հալեպ
Ալեքսանդրետ
Ասորիք
Ասորաստան
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն)
Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն (Ասորիք Սուրբ-Ասորիք Ասորաստան Ասորաստանի Սելևկյան թագավորություն

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՆՈՒԼԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆԱՆԻՐԻ ԵՎ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԸՐՋԱՆՈՒՄ
Պետությունների սահմանները 1220 թ.
Ցանցային Հայաստանի սահմանները 1220 թ.
Վրաց թագավորության բաղաքական ազդեցության գոտուում գտնվող պետությունների և կեղծյալի սահմանները
Ռազբարյանների հարկատու Նախնա-վանի երկրամասի սահմանները
Չիլդիզ-խանի տեղության սահմանները 1227 թ.
Պետությունների սահմանները 1258 թ.
Նշանակալից չտեղով վերաբերված դարձած հարկական տարածքներ
Մոնղոլական զորավարներ Ջեբե-Նոյոնի և Սուբեդեյ Բահադուրի արշավանքի երթուղին
Մոնղոլական զորքերի 1236 թ. արշավանքի երթուղին
Մոնղոլական զորքերի 1242-1260 թթ. արշավանքների երթուղին
Ժամանակում թվիրով հիմված եմ.
1. ԻՍԼԱՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԱԼԱՄՈՒՏ կենտրոնով)
2. ԻՍԼԱՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՍԱՄԱՐՔԱՆԴ կենտրոնով)
Մասշտաբ 1:7 000 000

ԼԵՆԱԹԵՄԻՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆԱՔԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱԼԱՆՈՅԱՆ ԼՈՒՌԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱԼՈՒՄԻՆ
Օսմանյան կայսրության սահմանները Փոքր Ասիայում 1402 թ.
Լենկթեմուրի պետության սահմանները 1405 թ.
Պետությունների սահմանները 1425 թ.
Կապա-կրդությունների պետության սահմանները 1451 թ.
Ակ-կոյունլուների պետության սահմանները XV դ. 70-ական թթ. սկզբին
Պետությունների սահմանները 1491 թ.
Արցախի մելիքներ՝ Հյուսիսային սահմանները XV դ. 80-ական թթ.
Վրաց մասամբ հիշատակությունների սահմանները
Վրաց (Մաղթ) թագավորության 1431-1491 թթ. վերաբաժան հարկական հողերի սահմանները
Ուշգեղ Իշխանի 6 000 զինուորներով գաղթը Լոռի
1441 Կաթողիկոսական վերանասնաստանը Հաղարծնագետում
1465 Հայոց թագավորության վերականգնման փորձ Աղթամարի կղզուներկում կրոնից
Մի բանի հազար սեբաստացիների կենտրոն բարձրը Լենկթեմուրի կողմից
Հ. Ի - Հայաստանի իշխանությունը Դ.-Դ. Դարա-Դայրան
Ա.Հ - Ինարքեի ղանիությունը
Մասշտաբ 1:4 800 000
Ուզեի Հոջայի խան թվիրամանիի 1385 թ. արշավանքը
Լենկթեմուրի արշավանքները
Առաջին (1386-1387 թթ.)
Երկրորդ (1394-1396 թթ.)
Երրորդ (1399-1404 թթ.)
Ակ-կոյունլուների պետության տարածքը 1425 թ.
Մանգիշլակի պետության տարածքը XV դ. վերջին
Օսմանյան պետության տարածքը 1425 թ.
Տրապիզոնի կայսրության տարածքը 1461 թ.
Ուզեի Հոջայի տարածքը 1461 թ.
Ժամանակ ցայտուրդներ ձեռքում
ձեռք. 1453 թ.
ձեռք. 1475 թ.
ձեռք. 1489 թ.

Պատերազմների սահմանները 1514թ.
Պարսկա-օսմանյան սահմանները 1524թ.
Պարսկա-օսմանյան սահմանները ըստ Մնամիանի 1555թ. մայիսի 26-ի պայմանագրի
Կապույտ շերտ գոտու սահմանները ըստ Մնամիանի պայմանագրի
Պատերազմների սահմանները Կ. Պոլսի 1590թ. մայիսի 21-ի պայմանագրից հետո
ԱՐԵՎԱԼՅԱՆ
Հայկական կիսանավերի իշխանությունների և մելիքությունների սուտակներ
Մեհեն
Հատակագիծ
Օսմանյան կայսրության կողմից ձեռնարկված գրաբարձրեր
1514-1524 թթ.
1533-1555 թթ.
1578-1590 թթ.
Սեֆյան Պարսկաստանից և Օսմանյան կայսրությունից կախման մեջ գտնվող վրացական բազավորությունները 1590 թ-ից միայն Օսմանյան կայսրությունից
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Արմ. Հայաստանի տարածքում առաջացած ջրդեպան հուշարձանները (Շրջանագրությունը)
ԱԲԽԱԶԱՐԱ
Իմերիայի բաղաքորդությանի ենթական իշխանությունները
ԿԻՐԻԼԼԱԿ
Պատանական երկրամասեր, մարզեր, գավառներ
Թարգ-գարգակալան պատերազմների ժամանակ պլիսանոր ճանապարհների վայրերը և ամրոցները
1514
1534
1584
Սեֆյանների մաշտաբատար Իսպահանի գրաբոլոր տարածները Սելիմ I Մեհեդ, Մուրադ III Սաանմեի և Մեբրան III-ի գրքերի կողմից
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱԿԱՍԵՍ
ՄԵԾ ԴԱԼԱՐՈՒ
ՓՈՔՐ ԴԱԼԱՐՈՒ
ՕՍԵԹԻԱ
ՉԵՉՆԻԱ
ԱՂՎԱՆՔ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ՔԱՐԹԼԻ
ՄՈՒԽԱԹԱՍ
ԿԱԽԵԹԻ
ԳՈՒՐԻԱ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԵՖՅԱՆՆԵՐԻ (ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ) ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՖԱՎԵՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՖԱՎԵՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՊՈՂՈՍԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ)
ՍԱՖԱՎԵՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԻՋԱԳԵՏԵՔԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ)
ՍԱՖԱՎԵՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (ԱՐԵՎԱԼՅԱՆ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ)
ՄԵՍՊՈՏԱՄԻԱ
ՄԻՋԱԳԵՏՔ
ՄԵՍՊՈՏԱՄԻԱ (ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ)
ՍԱՄԱՐԱ
ԲԱԳԴԱԴ
ՍԱՄԱՐԱ
ԱՍՏԱՐԱ
ԱՍՏԱՐԱ
ԱՍՏՐԱԽԱՆ
ԱՍՏՐԱԽԱՆ
ՍԱՖԱՎԵՆԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVII դ. առաջին կեսին

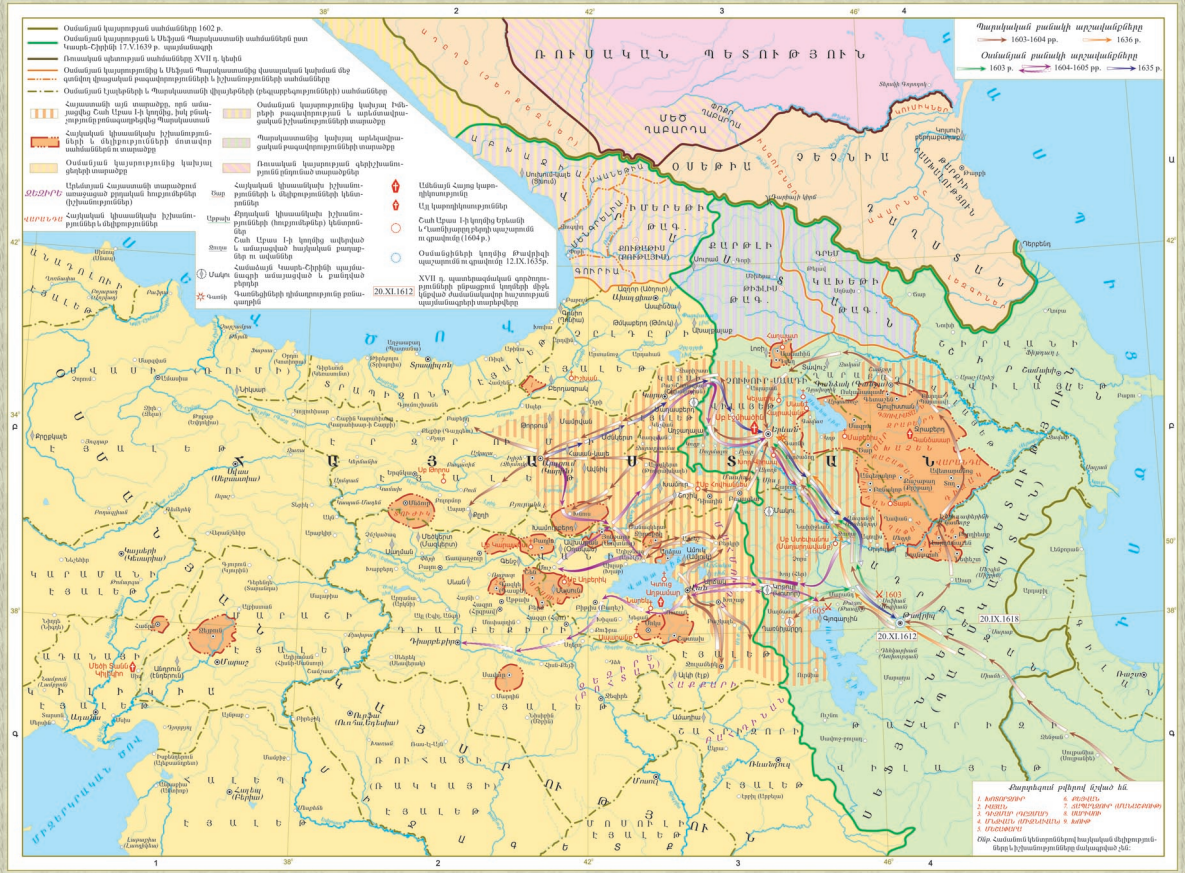

Մասշտաբ 1:3 600 000

ՀԱՅՏԵՐԻ ԲՌՆԱԳԱՂԹԸ ՇԱՀ-ԱԲԱՍ Ա-Ի ԿՈՂՄԻՑ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ XVII դ. սկզբին

ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՄԱԶԱՆԴԱՐԱՆ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ
ՍՍՀՄ
ԹՈՒՐՔԻԱ
ՍԱՖԱՎԵՆԻ ԿԱՅԱՍՏԱՆ

Հայ պատմագրությունը հայոց նոր պատմության դպրոցում է XVII դ. կեսերը միջին Հայաստանի Ամիրա-Սարգսյանների մեջ։ Ամենանշանակալի ներկայացուցիչներն են Սեբաստիայի Լեռնաբերդի բուժուհայրի հեղինակությամբ հեղ. ազգային տոմարական գաղափարների խնամակալ Հայաստանում ձևավորված XVII դ. կեսերին անկախ նրանց ազգությունից։ Ինչպես պարզաբանում է Լ. բարձ. պատվաբ.-բարբաջան պատմագրության գլուխով, իսկ հայ գրականության ոլորտում նեղ մասնագետ ծանոթությունս դրանով ավարտված հանգամանքներ ունի։

Օտարերկրյա պետությունների տիրապետության հնգամյա Հայաստանում մեծ նարդամ հասարեցին հայ ժողովրդի։ Հանդեպանը արեամաքոր նրան հայ ժողովրդի հանդեպ պարզեա-բարքական կանոնաբանությունը, որոնց ուղեկցում էին ոչ միայն նրանց անվանարարությունը և կոտրատում, այլև բռնադատրեցով և պարտադրեցով, ինչը մեծապես ոչնչացնում է դարաբար զարմիրների դեմ։ Այս պահանջի և հոգևոր գործունեության հիմնական գիծն էր, որ նրանք վերկոչեցին բարաբական ազգանունի գիտությունների մեջ։ Ի նշան դրանց, Հայաստանի ազգանունների գրանցումը դարձավ ոչ միայն հայերենի և նրանց հետեկեկ էր ծանոնանալու բոլոր բնակչությանը, այլ գործունեությունն գտնում էին, որ ազգասոցարարությունը հնարավոր է ենթադրական պետությունների օգնությամբ, որոնք նրանցվերկոնում ազգանունների գրանցումը։

1547 թ., երբ հարաբերական դարաբ էր սասպանդ պարսկա-օսմանյան կոիվներում, հայոց կաթողիկոս Մտեփանոս Ն Սալմաստացին հրաբերում է գաղտնի ժողով, որը ընդարձակ է նամակ Հայաստանի ազատագրության խնդիրը։ Որբոտում են ընդունում գիրն Վենետիկ Հանրապետությունը և կաթողիկոսի գլխավորությամբ պատվիրակություն են ուղարկում Եվրոպա պայմանագիր կանելուներ։ Պատվիրակությունը 1549 թ. մեկնեց Վենետիկ, այնտեղեն նավով Հռոմում, անցավ Գերմանիա և Լեհաստան՝ հասնելով ոչ մի պարզեցնի, սակայն ազգանվան գրեր հասան։

Մեծապարարեալ ջրմեջեց հայ գրագիրները։ Մասնավորն 1555 թ. հայոց տարբերվեց հնան, երբ Հայաստանը միջի միջև բաժանեցին Օսմանյան կայսրությունն ու Պարսկաստանը, պարսկական հայաձնանցիների հետևանքով Սիրատանա բարաբում հասատանված հայոց Միրզան Ս. Սիրատանցի կաթողիկոս 1562 թ. մի ոտ ժողով գումարեցրեց նոյ նպատակով հանդիպեցնելու։ Նա նպատակ էր հետապնդում տեսությունի գիտությունի ոլորտում ձևավորել գիտական ազգանունների գրանցումը։ Ժողովները ազգանունները գրանցվեցին ոչ միայն գրանցվեց ենթադրվեց, գիտությունները ոչ միայն գրանցվեցին ենթադրվեց, որ գլխավորեց Սրբազան Գրիգորագիրն։ Սակայն այս անգամ էլ հայ գրագիրները հարաբերում չունեցան, իսկ բան չանեցան միջոցներ պարսկաս-օսմանյան պատերազմներ, պարսկական Շահ-Աբաս I բարաբանի նպատակներ ունեցավ ազգանունների գրանցումը։ Ազգանունների գրանցումը դարձավ 330 հազար մարդ, շարաբեցնելի ազգասոցարարությունների ու սկսված սոցի, ինչպես նաև օսմանյան բռնապատերազմների ու ռեգիոնալ ազգասոցարարի գրեթե ամենաբարդ գործը։ Ինչ թե, բան տանելի միայն ամենքին 1670 թ. կասեցեն-Հերցեն հայ ազգասոցարարությունը։ Հայոց նոր Օսմանյան կայսրությունի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջևանց միջև բաժանեցին Հայաստանը, որի արևելյան մեծ մասն անցավ բարբերեն, իսկ արևմտյան ավելի փոքր հատվածը պարսկերեն։ Ժողովրդի ազգասոցարարությունը դարձավ ոչ միայն գրանցվեց և նկարագրեց, միայն գրանցվեցին մի շարք բարդություններ և հայ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչներ կոկեն օրենսդրական հայոց դարձրեցին Հայաստանի ազատագրության հնդերը։ Դարձ մեծարանը նպաստեցին միայն պատերազմները Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև։

1645 թ. պատերազմ սկսեց Վենետիկի Հանրապետությունն և Օսմանյան կայսրությունն միջև, նրանք մեծ հույսեր ունեց ազգասոցարարությունը գնալու գանվող ժողովրդական շրջանում։ Սկսվեց, ինչպես ասվեց ժողովրդական բարբաչական և հուսալու գործիչներ բաց վերակոչում էին, որ իրենց կարող են հասնել ազգասոցարարի միայն հասատանի միջոցով։ 1662 թ. Սիրատանա Հայոց կաթողիկոսությունը հայաստան Գ. Գալուստաքիզ, Մեսոնիրի հոգևոր պատրիարք Մանկան և Հանիսի սարդեց կարողները Մոնթեռոս Ներսեսով գիտեցնի Հոռոմ պարզեի խնդիրներ իրենց օգնել ազատագրական պայքարում։ Դեի Էմինն սարդեցրեց Գ Կարապետին ազգասոցարարությունը։ Հայոց ազգասոցարարությունն մի նեղբր գանվեց բրնատեցա ժողովրդական։ Հանանգաստ հանդիպեցնելու ազատագրության։ Ֆրանսիայում հրատարակվեց Լուսավորիչս XIV-ին ուղղված նամակում նշում էր, որ Օսմանյան կայսրությունի բոլոր ազատագրի բրնատեցա ժողովրդները հույս ունեն ազատագրվել բարբաչան լեզվ ֆրանսիական օգնությամբ։

Կայսրությունի չարմեան մեծ գերազանցվեցին Եղուսաստանի հայոց պատրաստ Եղիսաբա Ս.Ցրնաբեցի, Հովսեփ Հանդեսեցի, Կ.Ցոլոի հայոց պատրիարքը, Մանկ Կայսրությունի ազատագրեց, հայ ազատագրական ինքնությունի գաղափարները։ Հանդեսեցի Ռոստոմի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հ. Գալուստաքիզ, Մեսոնիրի հոգևոր պատրիարք Մանկան և Հանիսի սարդեց կարողները Մոնթեռոս Ներսեսով գիտեցնի Հոռոմ պարզեի խնդիրներ իրենց օգնել ազատագրական պայքարում։ Դեի Էմինն սարդեցրեց Գ Կարապետին ազգասոցարարությունը։ 1663 թ. կրկին գիտեցնում է Ֆրանսիայի Լուսավորիչին, որ նա ազատագրի ազատագրական գաղափարներ ունի։ Ինչպես գրում է Ֆրանսիայի Լուսավորիչս XIV-ին ուղղված նամակում նշում էր, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր ազատագրի բրնատեցա ժողովրդները հույս ունեն ազատագրվել բարբաչան լեզվ ֆրանսիական օգնությամբ։

Կայսրությունի չարմեան մեծ գերազանցվեցին Եղուսաստանի հայոց պատրաստ Եղիսաբա Ս.Ցրնաբեցի, Հովսեփ Հանդեսեցի, Կ.Ցոլոի հայոց պատրիարքը, Մանկ Կայսրությունի ազատագրեց, հայ ազատագրական ինքնությունի գաղափարները։ Հանդեսեցի Ռոստոմի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Հ. Գալուստաքիզ, Մեսոնիրի հոգևոր պատրիարք Մանկան և Հանիսի սարդեց կարողները Մոնթեռոս Ներսեսով գիտեցնի Հոռոմ պարզեի խնդիրներ իրենց օգնել ազատագրական պայքարում։ Դեի Էմինն սարդեցրեց Գ Կարապետին ազգասոցարարությունը։ Հայոց ազգասոցարարությունն մի նեղբր գանվեց բրնատեցա ժողովրդական։ Հանանգաստ հանդիպեցնելու։ Ֆրանսիայում հրատարակվեց Լուսավորիչս XIV-ին ուղղված նամակում նշում էր, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր ազատագրի բրնատեցա ժողովրդները հույս ունեն ազատագրվել բարբաչան լեզվ ֆրանսիական օգնությամբ։

Ազատագրական գաղափարներ ունեցան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գրիգորագիրը։ Նա 1664 թ. Հոռոմ գնալիս Գ

Սև ծով
Կասպից ծով
Սևանա լիճ
Վան լիճ
Ուրմիայի լիճ
Օսմանյան կայսրություն
Սեֆյան Պերսիա
Պարսկաստան
Ռուսաստան
Ղրիմի թերակղզի
Ղրիմի խանություն
Ղրիմ
Ղրիմ-Թաթարներ
Ղրիմ-Թաթարներ
Ղրիմ-Թաթարներ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ (XVI - XVII դդ.)

ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՖԱՎԻԱՆ ԱՇԽԱՐՀ
ՀԱՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱԶԱՏ ԵՎ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՖԱՎԻԱՆ ԱՇԽԱՐՀ
ՍՈՒԼԹԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (XVII դ. երկրորդ և XVIII դ. առաջին կեսին)

ՍԱՓԱՎԱՆԴ (ԾԻՐԵՐԴԱՆԵՐ)
ՍԱՍՈՒՆ
ՄԱՍԼԵԲ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆ
ՄԱՍԼԵԲ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՈՒՆ
ՄԱՍԼԵԲ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԱՌԱՆՁԻՆ

ՍԵՎ ԾՈՎ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԸՍՏ 1639 Թ ԿԱՍՊԻ-ՀԻՊԻՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ
ՔԱՐԹԼԻ-ԿԱԽԵԹԻ ԱՐԵՎԵԼԱՎԱՐՅԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՐԹԼԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՄԻՆՉԵՎ 1762Թ.)
ՔԱՐԹԼԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1762Թ. ԱՆԿԱԽ)
ԿԱԽԵԹԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԻՆՉԵՎ 1762Թ.)
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԵԾԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ XVIII դ. II կեսին
ՔԱՐԹԼ-ԿԱԽԵԹԻ (ԱՐԵՎԵԼԱՎԱՐՅԱՆԱԿԱՆ) ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՀՄԱՆԸ XVIII դ. II կեսին
ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԻ (ԳԱՀԱՆԳԻ) ԱՐԵՎԱԼԻ ՓԱՍԱՎԱԼ ՍԱՀՄԱՆԸ XVII դ. II կեսին
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԻ և պարսկական վիլայեթների (բեկլարբեկությունների) սահմանները XVIII դ. I կեսին
ՎԱՆԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՄԻՋԻՆԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
ՎԱՆԻ և ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԵՐԻ ՄԻՋԻՆ-ԱՍԵՆԱԿԵՐԻՆ (գավառներին) սահմանները
ԲԱՅԱԶԵԹԻ, ՄՈՒՇԻ և ՀԱՐԻՆ-ԿԱՐԱՒԻՇԱՐԻ փաշայությունների սահմանները XVIII դ. II կեսին
ԲԱՅԱԶԵԹԻ փաշայության գավառակների սահմանները XVIII դ.
Հայկական կիսաանկախ իշխանությունների և մելիքությունների կենտրոններ
Հուրմուզեների կենտրոններ
Փաշայանիստ սանջակների (վիլայեթների) կենտրոններ
Օսմանյան միջին-ասենականների և պարսկական նահեր-թոլուբների (XVIII դ. II կեսից՝ մահալների) կենտրոններ
Գյուղերը (տարբերում) միջնաբերդի (սանջակների) կենտրոնների (հայկական աղբյուրներում՝ «պարոնանիստ»)
Դեղատոմսական սարերների կարգավերսի՝ մարշիմնի աթոռանիստ
Արմ. Հայաստանի տարածքում պահպանված հայկական կիսաանկախ իշխանությունների և մելիքությունների տարածքը
ԲԱՅԱԶԵԹԻ (ԱՐԵՎԵԼԱՎԱՐՅԱՆԱԿԱՆ) ԲԱՅԱԶԵԹԻ ՓԱՇԱՅՈՒԹՅԱՆ տարածքը XVIII դ. II կեսին
Ղզլբաշների կողմից Վանի էյալեթի Էքբրադ-ի բեն-ի Կոթուրի (Ղոթուր) միջնայի ռազմակալված տարածքը XVII դ. II կեսին
ՄԱՀՄՈՒՐԴ Հաղորդումներ
Քարտեզում թվով նշված է
1 Վանի կենտրոնական սանջակի ենթակա Դավոնի տերությունը
Նշեր. Արձանի (օսմանյան աղբյուրներում՝ Էրեխեքի) սանջակը XVIII դ. II կեսից մտնում էր Վանի կենտրոնական սանջակի մեջ:
Ուստահաս, ինչպես նաև Մոկի և Շատախի հայկական մելիքությունները ենթարկվում էին Հաքարիին:
Նույնանուն կենտրոնները միջնաբերդ (սանջակներ) մակագրված չեն:
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԷՅԱԼԵԹ
ՄԱՍՈՒՐԻ ԷՅԱԼԵԹ
ՇԱՀԱՐԻԶՈՐԻ
Մարդինի (Մարդին)
Դիարբեքիր (Դիարբեքիր)
Ուրֆա (Ուրֆա)
Մոսուլ (Մոսուլ)
Բաղդադ (Բաղդադ)
Սեբաստիա (Սեբաստիա)
Էրզրում (Էրզրում)
Էրզինջան (Էրզինջան)
Տրապիզոն (Տրապիզոն)
Սամսուն (Սամսուն)
Սինոպ (Սինոպ)
Անկարա (Անկարա)
Կոնիա (Կոնիա)
Ադանա (Ադանա)
Հալեպ (Հալեպ)
Դամասկոս (Դամասկոս)
Երուսաղեմ (Երուսաղեմ)
Գազա (Գազա)
Կահիրե (Կահիրե)
Սուեզ (Սուեզ)
Մեքքա (Մեքքա)
Մեդինա (Մեդինա)
Ջիդդա (Ջիդդա)
Սանա (Սանա)
Ռաբաատ (Ռաբաատ)
Ադեն (Ադեն)
Մոխա (Մոխա)
Ալեքսանդրիա (Ալեքսանդրիա)
Ռոսետա (Ռոսետա)
Դամիետ (Դամիետ)
Ալեքսանդրիա (Ալեքսանդրիա)
Ալեքսանդրետ (Ալեքսանդրետ)
Սալոնիկ (Սալոնիկ)
Ադրիանուպոլիս (Ադրիանուպոլիս)
Ստամբուլ (Ստամբուլ)
Սամսուն (Սամսուն)
Սինոպ (Սինոպ)
Տրապիզոն (Տրապիզոն)
Էրզրում (Էրզրում)
Էրզինջան (Էրզինջան)
Սեբաստիա (Սեբաստիա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVII դ. երկրորդ և XVIII դ. առաջին կեսին)

Պետական սահմանները XVII և XVIII դդ. սահմանապիտին
Վասալ պետությունների և իշխանությունների սահմաններ
Հացահատիկային մշակաբույսեր (ցորեն, գարի, բրինձ, տարեկան և այլն)
Բամբակենի
Տեխնիկական այլ մշակաբույսեր
Խաղողագործություն
Պտղաբուծություն
Անասնապահություն
Մեղվաբուծություն
Ձկնորսություն
Հանքարդյունաբերություն
Ջրանցքներ
Քաղաքի արդյունահանում
Գունավոր մետաղներ
Երկաթ
Ոսկի
Ծծմբային հրաբուխ
Քաղաքներ
Կարավանատներ
Մեր դարը ընտրված տարածքում տարածված են եղել տնտեսագործությունը և արտհանագործությունը:
Մասշտաբ 1:4 700 000
ՍԱՎԱՆԻ ՀԻՆԱԳՈՒՅՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՍՆԵԾ
ՍԱՍՈՒՆ
ԶՈՒՐԱՌ
ԱՍԱԴՈՒԼԻՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԹԱԼԻՇ
ԼՈՌԻ
ԹԵԼԱՎ
ԹԱԼԻՇԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՏՓԽԻՍ (ԹԻՖԼԻՍ)
ԱՐԱՔԱԾՈՏՆ
ԱՐԱՐԱՏ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳԱՆԶԱԿ
ԳՈՐԻՍ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՍԱՍՈՒՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ՍԱՎԱՆԻ ՀԻՆԱԳՈՒՅՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՄՍԱՏ
ԱՆԻ
ԱՆԻ ԱՄՐԱՍՈՒՄ
ԱՆԻ ԱՄՐԱՍՈՒՄ
ԱՆԻ ԱՄՐԱՍՈՒՄ

ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐՈՒ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԱՌՆՈՒՄ
ՍԱՌՆՈՒՄ
ՍԱՌՆՈՒՄ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ - ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ XVIII դ. առաջին երեսնամյակում

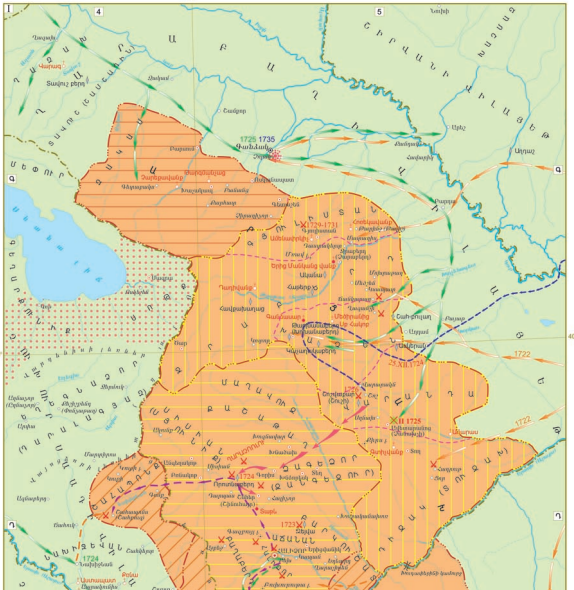

- Պետությունների սահմաններ XVIII դ. սկզբին
- Պարսկաստանի վիլայեթների և Օսմանյան կայսրության էյալեթների սահմաններ
- Պարսկաստանից և Օսմանյան կայսրությունից վասալական կախման մեջ գտնվող վրացական թագավորությունների և իշխանությունների սահմաններ
- Հյուսիսվրացական իշխանությունների սահմաններ
- Արցախի, Սյունիքի, Գանձակի և Ղարադաղի մելիքությունների սահմաններ
- 1723 թ. պայմանագրով Ռուսական կայսրությանը միացված Մերձկասպյան երկրների սահմանագիծը
- Արցախի ազատագրական շարժման հիմնական շրջանները
- Ազատագրական շարժումը ընդգրկված Արցախի և Ուտիքի շրջաններ
- Սյունիքի ազատագրական շարժման հիմնական շրջանները
- Ազատագրական շարժման այլ շրջաններ
- Դավիթ-Բեկի կողմից պարսկական կամ բուրբական լծից ժամանակավորապես ազատագրված շրջաններ
- 1722-23 թթ. ռուսական զորքերի և նավատորմի պարսկական արշավների երթուղին
- Թուրքական զորքերի արշավների երթուղին
- Հյուսիսկովկասյան լեռնականների ապաստանարաններն Այսրկովկասում
- Պարսից խանների արշավանքների ուղղություններ դեպի այսօրվա ազատամարտերի դաշտ
- Դավիթ-Բեկի արշավանքը Շահասպոնը
- Հայ-պարսկական միայնալար ուժերի մարտական գործողությունները օսմանյան զորքերի դեմ
- Թուրքական զորքերի նահանջը Սյունիքից
- Ավան Յուզբաշու օգնությունը սյունեցոց ազատամարտերին
- Հայ-վրացական բանակների հանախնդրությունը Շուլավոր՝ ռուսական բանակին միանալու համար
- Իվան Կարապետի ուղևորությունը դեպի Արցախ
- Երևանի և Հաղբատի հերոսական պաշտպանությունը

- Նշաքիր շահի կողմից պաշտոնապես ճանաչված Խաժաստի մելիքությունների միության սահմանները

Քաղաքների գրավման տարիները.

1723-ռուսական, 1725-բուրբական, 1735-պարսկական զորքերի կողմից

- Վարչական շրջանների և ինքնատիպական իշխանությունների կենտրոններ
- Վանքեր
- II 1725 Օսմանյան 6000-ոց զորախմբի ոչնչացումը Վարանդայի գինված ուժերի կողմից

ԶՈՐԱՍԼԻ
- Գավառներ (մահալներ)
- ՀԱՍԼԻՈՒՐ Դավիթ-Բեկի իշխանության կենտրոնը

Քարտեզագիր թվով ճշված է
Լ. ԴՈՒՍԼԱՆԼՈՒ ԿԵՏՍՐՈՒԹՅՈՒՆ

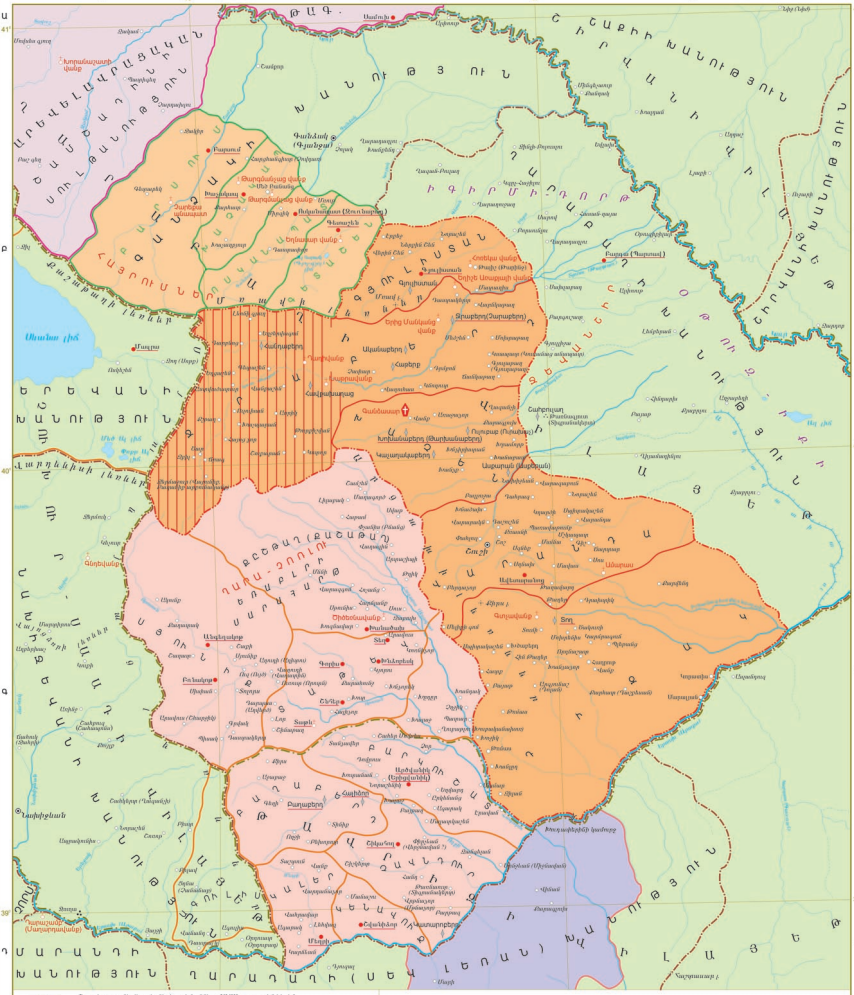
Պարսպաստան վիպերգների սահմանները XVIII դ. սոսիրի կնիքն
Խամսայի մելիքությունների սահմանները
Խամսայի մելիքությունների միությունի սահմանը
Սյունեցի հայկական մելիքությունների սահմանները
Գանձակի խանությունի մեջ մտնող հայկական մելիքությունների սահմանները
Աշնակավանցական (Մարբ-Հասնիերի) բռնակալությունի սահմանները XVIII դ. կիսերդոր կնիքն
Խամսայի մելիքությունների միության սարածքը
Սյունեցի մելիքությունների սարածքը
Գանձակի խանությունը ներսում հայկական մելիքությունների սարածքը
Երևանի խանությունի կազմում Ջրաբերդի մելիքության սարածքը (XVIII դ. կիսերդոր կնիքն)
Ղարաբաղի խանությունի հայկական մելիքությունների սարածքը
Նախիջևան
Պարսպաստանի վիպերգերի, խանությունների կնիքներենից
Գեղարդ
Տեղ
Խամսայի մելիքությունների կնիքներենից
ԱՐՎԵՍՏԱՅԻՆ
Մահմեդական իշխանությունենից
Ամոլոյ
Գանձակ (Գանձասար)
Գանձակի խանություն
Գանձակի վանքը
Գանձասարի վանքը
Գանձասարի վանքի Գեղարդ
Գանձասարի վանքի Գեղարդ
Գանձասարի վանքի Գեղարդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XVIII դ. երկրորդ կեսին

ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՄԱՐԱ
ՍԱՄԱՐԱ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՄԱՐԱ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՄԱՐԱ ԳԱՎԱՌ

Ռուսաստանի պատերազմական գործողությունները Հովհաննես Եվմինի ազատագրական գործունեության ընթացքում
1. ՇԱՆԴԱՄԱՐ ԱՌՎԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 2. ՏՈՒՍԱՅԻՆ
3. ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԱՌՎԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 4. ՇԱՆԴԱՄԱՐՈՎԻ
5. ԱՐԱՔՍԻՆԻ 6. ԻՄԻՐԵԱՆ ԹԱԳ. 7. ՔԱՐԱԼԻ ԹԱԳ.
8. ԿԱՆԱԴԱՅԻ ԹԱԳ. 9. ՀԱՅՈՒՍՏԱՆ. 10. ԳԱՆԱՆԻ
Ռուսական պատերազմական գործողությունները Հայաստանում
Հայաստանի պատերազմական գործողությունները Հայաստանում
Ռուսական գրոհները Հայաստանում
Հայաստանի գրոհները Ռուս

ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVIII դ. երկրորդ կեսին

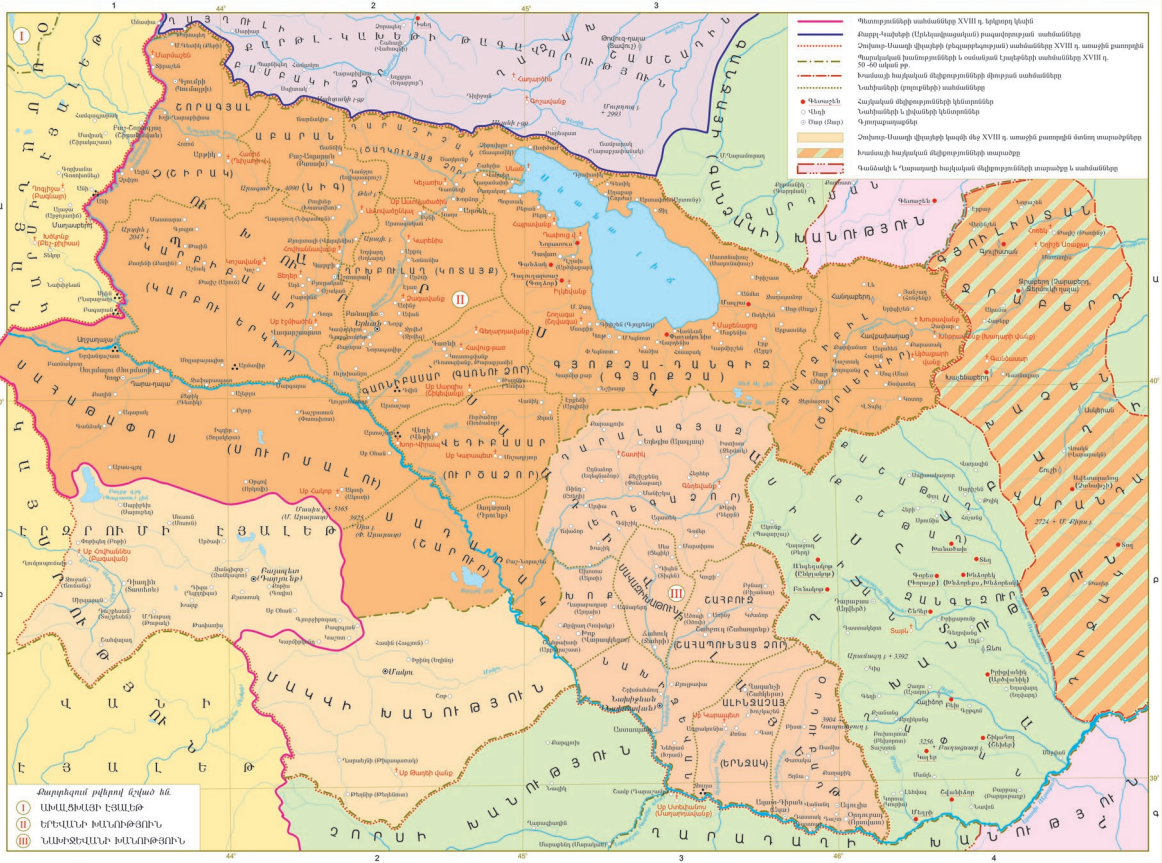
Պետությունների սահմանները XVIII դ. երկրորդ կեսին
Քարտ-Կախեթի թագավորության սահմանները
Զոհրաբ-Սևանի վիլայեթի (գեղարքունիքի) սահմանները XVIII դ. առաջին քառորդին
Պարսկական իսմայելիների և օսմանյան էյալեթների սահմանները XVIII դ. 50-60-ական թթ.
Խամսայի հայկական մելիքությունների միության սահմանները
Նախիջևանի (զոռաթների) սահմանները
Հայկական մելիքությունների կենտրոնները
Վանի Նախիջևանի և լիպտների կենտրոնները
Գյուղաքաղաքներ
Զոհրաբ-Սևանի վիլայեթի կազմի մեջ XVIII դ. առաջին քառորդին մտնող տարածքները
Խամսայի հայկական մելիքությունների տարածքը
Գանձակի և Ղարադաղի հայկական մելիքությունների տարածքը և սահմանները
Քարտեզում թվերով նշված են.
I ԱԽԱԼՔԱԼԱՅԻ ԷՅԱԼԵԹ
II ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
III ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՐԹԼ-ԿԱԽԵԹԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԱՄՍԻԼԴԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱԿԿԱՅԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՇԱՐՈՒՐԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԴԱՐԱԳԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԼԻԽԱՆՋԱՅԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՇԱՀՍՈՒԱՅՈՒՆ
ՇԱՀՍԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԱՆՁԱԿԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԱՆՁԱԿԻ ԵՎ ԴԱՐԱԳԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ՄԱՍԻՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՄԱՍԻՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ՀՅՈՍԻՍԱՅԻՆ ՄԱՍԻՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԻ ԱՐԵՎՄՈՒՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾ ԸՍՏ «ՆՈՐ ՏԵՏԵՐԿ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՅՈՒՐԴՈՒԲԿ»-Ի ԵՎ «ՈՐԴԳԱՅԹ ՓԱՌԱՑ»-Ի

Պետությունների սահմանները XVIII դարի երկրորդ կեսին

Մտերիմիկք Հայկական պետության սահմանները ըստ «Որդգայթ Փառաց»-ի

Հայկական պետության մաս կազմող Մեծ Հայքի աշխարհները, Մասցոնն և Երրորդ Հայքերի, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները ըստ հեղինակային տեքստի գանգառաջնորդների

Երկրորդ Հայքն և Մեծ Հայքի «Վշտաբերայրդ»-ի ազգանվերից ստացերված աշխարհների սահմանները

Տարածքներ, որոնք փաստորեն լուսց են տարում այդ վարչական շրջանների մեջ

Նշմ. «Որդգայթ Փառաց»-ի հեղինակները Հայքի մեջ են մտցրել Արևմտյան Գոգաստան, Միապահան շրջանը, Գուգարքի մեջ՝ Բարթաղաշեղ և Ցիլէն Հաքերի սահմանն ընկած հոները, Արցախի մեջ՝ Խաչենքի բարքերի իր շրջանները, Խոր ու Երասանի գետերի շրջանի շրջանը (սա լուսց է տարում նաև Հուրիի մեջ), Վասպուրականի մեջ՝ Արծկոր և շրջակայքը, Աղձի բարդգի շրջանը, Կոտուրքի մեջ՝ Ցիլէն Սարգսյանս (Սալբանս) բարդգի շրջանները ընկած տարածությունը, Թարգամարգի մեջ՝ Ցիլէն Դաղբարդի ընկած տարածք:

ԸՍՏ ՆՇՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՈՒՐԻՆԵՐԻ

Մասշտաբ 1:5 200 000

Պետությունների սահմանները XVIII դարի երկրորդ կեսին

Մտերիմիկք Հայկական պետության սահմանները ըստ «Որդգայթ Փառաց»-ի բնագրի քննության

Հայկական պետության մաս կազմող Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները

Նշմ. Փոքր Հայքի իրականում ավելի հանձնառ տարածք է ընդգրկել, քան երեք Հայքերի միացյալ տարածքը, ինչպես նշում է «Լոր տեսարան», որ երկի յորքրպան-ը:

Հայկական պետության մաս կազմող Մեծ Հայքի աշխարհները, Մասցոնն և Երրորդ Հայքերի, Կիլիկիայի և Հյուսիսային Միջագետքի սահմանները

Նշմ. Մասցոն, Երկրորդ և Երրորդ Հայքերի տարածքը չի հանձնառասանմանում իրական վարչական միավորների տարածքին, սակայն բնագրի հատուցատորությունը պահպանելու համար դրանց սահմանները տրվում են ըստ «Լոր տեսարան», որ երկի յորքրպան-ի:

Երկրորդ Հայքի սահմանները ըստ «Լոր տեսարան», որ երկի յորքրպան-ի

20 (13) Հայկական ստեղծիկիք պետությունում մեջ ներառ Մեծ Հայքի աշխարհները և գրաս վարչական միավորները մեջ ներառ գավառները և բարգաքիքի բիրվի ըստ «Լոր տեսարան», որ երկի յորքրպան-ի

Նշմ. Գավառների բիրվի Մեծ Հայքի հանար չի համանասանանում «Վշտաբերայրդ»-ի ազգանվերին, իսկ գավառապանվեր բիրվի է, բայց որ հաշվի չի առնված Խորի ձանապարհի գավառները բիրվը:

ԸՍՏ ՆՇՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՈՒՐԻՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ

Մասշտաբ 1:5 200 000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (XVIII դ.- XIX դ. սահմանագլխին)

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐ
ՉԵՇՆԻԱ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՄԱՐԱ
ՔԱՐԹԼ-ԿԱԽԵԹԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՇԱԲԻՐԽԱՆ
ՇԻՐՎԱՆԻ ԽԱՆ.
ԴԱՐԱԲԱԳԻ ԽԱՆ.
ԹԱԼԻՇԻ ԽԱՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ)
ՏՈՒՄԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ
ԱՐԱՐԱՏ
ՄԱՍԻՍ
ՎԱՆ
ԱՐՏԱՇԱՏ
ԱՐՏԱՍ
ԱՐՄԱՎԻՐ
ԱՌԱՔԱԾ
ԱՂՎԱՆՔ
ԱՄԱՍԻԱ
ԱՆԻ
ԳԱՆՁԱԿ
ԴԱՐՈՒՆ
ԹԱՎՇԻ
ԳՈՐԻՍ
ԳՈՂԹՆ
ԼՈՌԻ
ԴԱՇՏԱՅԻ
ԱՍՏԱՊԱԿ
ԱՍՏԱՂԱՆԴ
ԱՍՏԱՂԱՆԴ
ԱՍՏԱՂԱՆԴ

Հայ-ռուսական հարաբերությունների թեկնածելիորեն նոր փուլ XVII դ., երբ զարգացած Եվրոպայի առջև փոքրիկ Մոսկովյան իշխանությունը աստիճանաբար ուժեղացնում՝ վերածվեց իսկ տերության՝ Ռուսական միասնական մեծ Կայսրության՝ Եվրասիական հսկայական ծավալներ ունեցող հսկայական կայսրությունը: Աշխուժացան հատկապես հայ-ռուսական սոնտարական կապերը: Նոր Ջուղայի հայ խոջաների 1667 թ. ռուսական Պետեր ցարին ելիզիրելի սլնատտ գան՝ սոնտարական պրոտեկցիաներ սոտանալու և վրդով սոնտարոյ իրեն ձեզդ ինքզներ գրաստերով: Հայ-ռուսական հարաբերությունները որոշիչ փերք սատրելիսի հարավեր Ղրիմ՝ ռուսաց պրոտեկցիում բանկացուցիչություներ վարելու շրջանում, երբ ռուսական ցար Պյոտր I-ի խոստացավ արշավանք կազմակերպել ալ Մարմարյաս՝ Հուսիսային պատերազմ շՀերնեի դեմ հարգանքա սանարոնի հասգենից հեռու: Ղնյաստ յան սարքանոտ սոտաստ ալ Խարիերի, Պյոտր I-ի բանակ գնալուցա՝ տեսնելու վերաբերվելու Հայաստանի գրաստերոյ սոտանալ, կա կանեմ ի Մարմարյաս Արեւելյան Հայաստանի հետ միացնել Ռուսական կայսրությանը:

Պյոտր I-ի պատերազմը արշավանքը սկսվեց 1722 թվին: Ռուսական ցամաքային ուժերը՝ Հարավվրա մոսկալ, գրաստիրեն Ղերբենդ, Բաքուն՝ սատրանելով մեկ մեծ Ռաշտ, իսկ ծովային ուժերը՝ գրաստիրեն Էնզելի (Պեռլի) ծովախզնեցիցը: Հայերը մեծ հուսով էին դիմավորում ռուսական զինվորականների հետ և կրասպանում գրաստերի հետ հավաքվելու Գանձակից դեպ հետո գոնվող Ղզալ վայրում՝ սպասում էին ռուսական գրաստերի կողմից Շամախիի գրավմանը, որպեսզի միանան նրանց: Սակայն բարբարան գրաստերի արշավանքը Հայաստան և Ղարաբաղ, ու մինչ այդ Պյոտրի I-ի կրասն սպասարդերը օտանանեցին Ղարաբաղ՝ տանելով իր բանակը Գանձակ, որպեսզի միանան հայերին: Ալ մեկ ալ ռուսական զորքերի կողմից Շամախիի գրավումը՝ Հոսուսանդարի գրաստերոյ սպասանալիք էին Ռուսական գրաստերոյ հետ միասնաբար գրաստերոյ ամրապնդելու համար: Հայերը ակնկալում էին ռուսական զորքերի կողմից Շամախիի գրավմանը, որպեսզի միանան նրանց: Ալ մեկ ալ սպասանալ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆԸ (1801 - 1829 թթ.)

Ռուսական կայսրության սահմանները 1801 թ.
Ռուսական կայսրության սահմանները Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո (12.X.1813 թ.)
Ռուսական կայսրության փաստական սահմանները Ադրիանոպի հաշտության ու Սանսես լճի ավազանի շրջանում և Ջանգեզուրում 1813-1826 թթ.
Ռուսական կայսրության սահմանները Թուրքմենչայի (10.II.1828 թ) և Ադրիանոպրի (2.IX.1829 թ) հաշտության պայմանագրերի կնքումից հետո
Արևելյան Հայաստանի դիտարկած ու արեւելյան սահմանները
Պարսկական խանությունների և Օսմանյան կայսրության փաստաբանությունների սահմանները
Աբբասի և Ուտիրի հայական մելիքությունների դիտարկած և արեւելյան սահմանը
Հայկական մելիքությունների սահմանները
Քարթլ-Կախետիի (Արևելավրացական) և Իմերիի բաղանվորությունների նեցական իշխանությունների սահմանները
Ռուսական կայսրության միավորված տարածքներ
1801թ.
1803-1813 թթ.
1828 թ.
1829 թ.
1805 Ռուսական կայսրությունի միավորված տարածքների գրավման տարեթվերը
1819 Ռուսական կառավարում մտցնելու տարեթվերը
1813-1826 թթ. Ռուսական կայսրության փաստական իշխանության տակ գտնվող տարածք
1813-1826 թթ. Պարսկաստանի փաստական իշխանության տակ գտնվող տարածք
Տարածք, որի հակիական բնակչությունը պատերազմների հետևանքով տեղահանվել էր տեղացիներին Արքսի հեռևային շրջանները
Ռուսական կայսրությունը միավորված տարածքներ
ԻՄԵՐԵԹԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՐԹԼ-ԿԱԽԵԹԻ (ԱՐԵՎԵԼԱՎՐԱՑԱԿԱՆ)
ԹԻՖԼԻՍ
ԹՐԻԱԼԵԹ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
(մինչև 1801թ.)
ԱԽԱԼՑԽԱՅԻ
ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ
(ՋԱՎԱԽՔ)
ԱՐԴԱՀԱՆ
ԱԽԱԼՑԽԱ
ԱՍՊԱՐԱ
ԱՍՊԱՐԱ
ԲՈՐՉԱԼՈՒ
ԴԱՇԿԱՆԴԻ
ԴԱՇԿԱՆԴԻ
ԱՍՏԱՓԱ
ԴԱՇԿԱՆԴԻ
ԴՈՒՍՏԱՆՅԻ
ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ
ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ
(ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ ԴՈՒՍՏԱՆՅԻՆ)
ՍՈՒԼԹԱՆԻ
ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՇԱՔԻԻ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՇԻՐՎԱՆԻ
ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՉԵՂԱՄԻՐ
ԲԱՆԴԱ
ԲԱՆԴԱ
ԲԱՆԴԱ

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆԴՐԵՎԱԿԱՆՈՒՄ 1804-1813թթ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԵՎ 1806-1812 թթ. ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԾՐՋԱՆՈՒՄ

ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՎԱՆ ԼԻՃ
ՊԵՐՍԻԱ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ՕՍՏԵՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՄԻԱ
ՍԱՐԴԻՆԻԱ
ՍԻՑԻԼԻԱ
ՄԱԼԹԱ
ՔՐԵՏԷ
ՍԱՄՈՍ
ՍԱՄՈՍԻ ԱՄՍ.
ՍԱՄՈՍԻ ԿԱՊԻՏԱՆ
ՍԱՄՈՍԻ ԱՄՍ.
ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Հոյ
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ղրիմ
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ռումելիա
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Անատոլիա
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Սիրիա
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Իրաք
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Եգիպտոս
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Հեջազ
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Եմեն
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ալժիր
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Տրիպոլի
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Թունիս
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Մարոկոս
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ադեն
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ասիր
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ասիր
ՍՈՒԼԹԱՆ Ամսի Ասիր

Պետությունների սահմանները 1826 թ.
Ռուս-պարսկական մասնական սահմանագիծը 1826 թ.
Ռուսական կայազորայան սահմանները Թարգմանչայի 1828 թ. փետրվարի 10-ի ռուս-պարսկական և Էդրիանուպոլի 1829 թ. մայիսների 2-ի ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրերի կնքումից հետո
Ռուսական կայազորայան մեջ մտնող վրացական գրա-վազորայների սահմանները
Ռուսական կայազորայան սահմանները, մարզերի և պրո-վինցիաների, Պարսկաստանի խանությունների և Օս-մանյան կայազորայան փաշայությունների սահմանները
Հայկական մարզի սահմանները (21.III.1828-10.IV.1840)
Ռուսական կայազորայան նեցուկաբար գավառների սահմանները
Շանթի գլխավորությամբ կոկնայության լեռնականների շարժման շրջանը
Պարսկական զորքերի մարտական գործողությունները 1826 թ.
Պարսկական զորքերի մարտական գործողությունները 1827-1828 թթ.
Պարսկական զորքերի նահանջը
Ռուսական զորքերի մարտական գործողությունները 1826 թ.
Ռուսական զորքերի մարտական գործողությունները 1827-1828 թթ.
Ռուսական զորամասերի հետամնաց Լենքորանից
Գեներալ Նրեմուզի պատմիչ արշավանք ապատամբած խանությունների դեմ
Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսական կայազորայանը միացված տարածք
Ռուսական զորքերի մարտական գործողությունները 1828 թ.
Ռուսական զորքերի մարտական գործողությունները 1829 թ.
Թուրքական զորքերի մարտական գործողությունները 1828 թ.
Թուրքական զորքերի մարտական գործողությունները 1829 թ.
Թուրքական զորքերի նահանջը
Ադրբեջանական պայմանագրով Ռուսական կայազորայանը միացված տարածքներ
Գրիբոյեդ Մանուչարյանի 500-ոց հեծելյալ զորքամասերի մոտավոր շրջանը
Հայ կամավորական ջոկատների և աշխարհազորայինների մասնակցությունը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներին
1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցած հայ կամավորների և աշխարհազորայինների թիվը
1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին մասնակցած հայ կամավորների և աշխարհազորայինների թիվը
19-20.VI.1829
28.VIII.1828
Ճակատամարտերի և բաղաքների գրավման տարեթվերը
Մանանգական խաների և բեկերի կողմից Էջան-Միրզայի խանի-ության դեմ սանձազրգիռ հոսդարձերների կռվերի մոտ
Պայմանագրի կնքման վայր՝ տարեթվի նշումով
Հաշտության բանակցությունների անցկացման վայրեր՝ տարե-թվերի նշումով
Ռուս սալաթների կողմից Ա.Ս. Գրիբոյեդովի «Խելքից պատուհաս»-ի բնամարմրությունը Երևանում
Հայերի օգնությամբ զինվորական հոսանքների ստեղծում Էջմիած-նում
Ռուսական
Պարսկական
Թուրքական
Զորքերի դասավորությունը
Պաշտպան քաղաքներ
1828 Ռուսական կայազորայանը միացված երկրամասերի գրավման տարեթվերը
1822 Ռուսական կայազորայանը միացված երկրամասերում ռուսական կառավարում մտցնելու տարեթվերը
Նշան. Իրարամերձությունների թվականները տրված են ին տոմարով:
Մասշտաբ 1:2 700 000

ՊԱՐԿԱՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՎԵՐԱԲԼԱԿԵՑՈՒՄՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐ (1828 - 1830 թթ.)

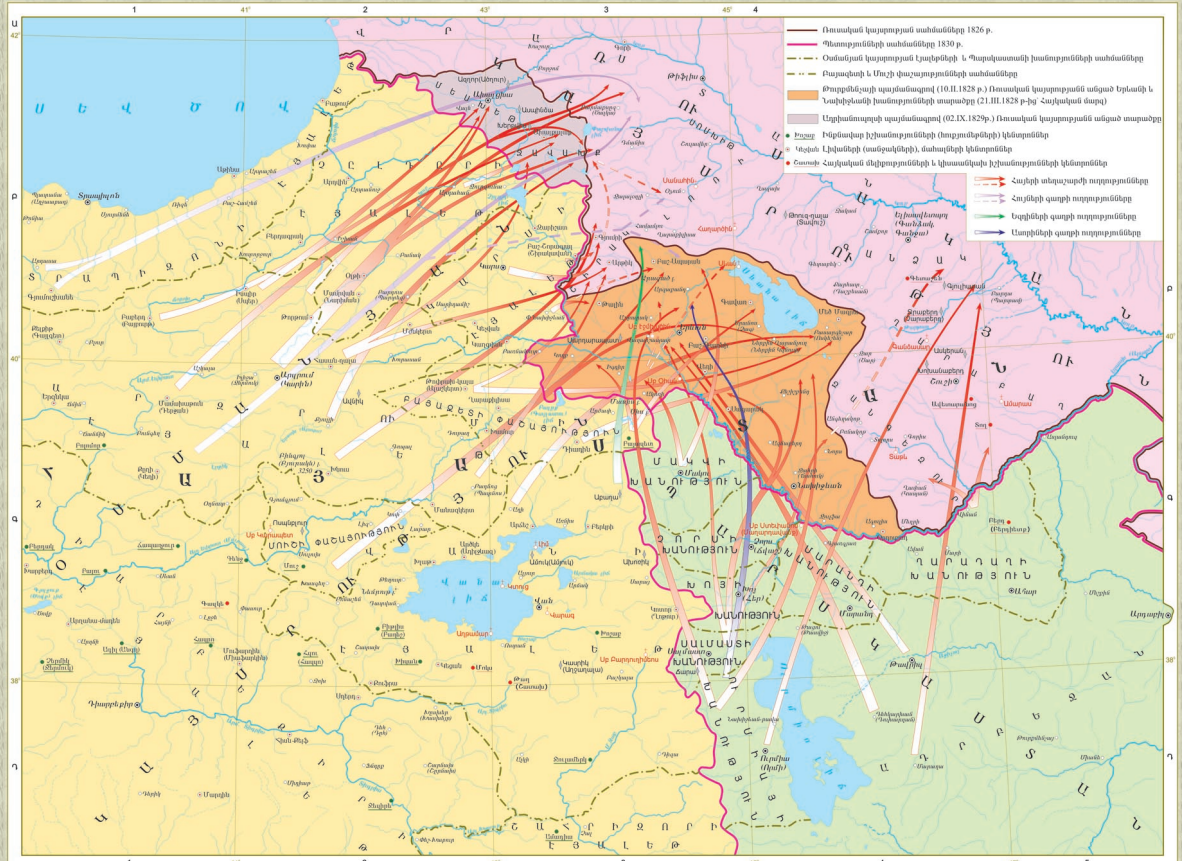
Ռուսական կայսրության սահմանները 1826 թ.
Պետությունների սահմանները 1830 թ.
Օսմանյան կայսրության էյալեթների և Պարսկաստանի խանությունների սահմանները
Բայազետի և Մուշի փաշայությունների սահմանները
Թուրքմենչայի պայմանագրով (10.II.1828 թ.) Ռուսական կայսրությանն անցած Երևանի և Նախիջևանի խանությունների տարածքը (21.III.1828 թ-ից Հայկական մարզ)
Ադրիանոպլի պայմանագրով (02.IX.1829թ.) Ռուսական կայսրությանն անցած տարածքը
Բազար Ինքնավար իշխանությունների (հուշյալմեթների) կենտրոնները
Տեղեան Լիվանների (սանջակների), ժամալների կենտրոնները
Շառոյի Հայկական մեծիրատությունների և կիսաանկախ իշխանությունների կենտրոնները
Հայերի տեղաշարժի ուղղությունները
Հույների գաղթի ուղղությունները
Եզդիների գաղթի ուղղությունները
Ասորիների գաղթի ուղղությունները
Սեվ ծով
Ռուսաստան
Թիֆլիս
Ալեքսանդրապոլ
Գյումրի
Սարդարապատ
Ղարաքիլիսա
Ղազախ
Ղարաբաղ
Գանձակ
Նախիջևան
Սալմաստ
Ուրմիա
Սուլթանիա
Թավրիզ
Մարանդ
Ղարադաղ
Սարդար
Ալաշկերտ
Բասեն
Մանազկերտ
Բիթլիս
Մուշ
Բասեն
Ալաշկերտ
Դիարբեքիր
Մարդին
Ուրֆա
Սամոսատ
Տրապիզոն
Սեբաստիա
Ամասիա
Թոքատ
Սեբաստիա
Ամասիա
Տոկատ
Սամսուն
Սինոպ
Ինեբոլու
Ինեբոլու
Սամսուն
Սինոպ
Սեբաստիա
Ամասիա
Տոկատ
Սամսուն
Սինոպ
Ինեբոլու

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՐԶ (21. III. 1828 թ. - 10. IV. 1840 թ.)

Պետական սահմանները Թուրքմենչայի հուս-պարսկական 10.II.1828 թ. հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո
Հայկական մարզի սահմանները
Հայկական մարզի գավառների և Օրդուբադի օկրուգի (շրջանի) սահմանները
Մահմանների սահմանները
ԵՐԵՎԱՆ Հայկական մարզի կենտրոնը
Նախիջևան Գավառների և օկրուգի (շրջանի) կենտրոնները
Քարտեզում դիտրով էջված են՝
I ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌ
II ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌ
III ՕՐԴՈՒԲԱԴԻ ՕԿՐՈՒԳ (ՇՐՋԱՆ)
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
1 ՍԱՐԱՅԼՈՒ
2 ԴԱՐԱԳԵՏ - ՓԱՐՊԻՆԵԻ
3 ԿԱՐՈՒԲԱՍԱՐ
4 ԴԱՐԱՇԻՆԱԿ
5 ԿԻՍԱԳՈՒԼԱՂ (ԿՈՏԱՅՔ)
6 ՁԱՆԳԵԶԱՍԱՐ
7 ԳԱՆԻՄԱՍԱՐ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
8 ՍԱԼԱՍԱՆՍԱՅՈՒՆ
9 ԱԼԻՆՑԱՆԱՅ
ՕՐԴՈՒԲԱԴԻ ՕԿՐՈՒԳԻ (ՇՐՋԱՆԻ) ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
10 ՇԱԼԱՆԱՔ
11 ԴԱՍՏԱ
12 ԱԳՈՒԼԻՍ
13 ՕՐԴՈՒԲԱՂ
Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի)
Էջմիածնի (Վաղարշապատ)
Նախիջևան
Սևան
Ծաղկանձոր
Ամասիա
Գանձակ
Ղարաբաղ
Ղարաղլուխ
Ղարաղիլիսա
Ղարաղամ
Ղարաղալա
Ղարաղանդ
Ղարաղաշ
Ղարաղոյ
Ղարաղուշ
Ղարաղուլ
Ղարաղամբար
Ղարաղանլու
Ղարաղաբաղ
Ղարաղաշլու
Ղարաղեշ
Ղարաղեշլու
Ղարաղեշլար
Ղարաղեշլեր
Ղարաղեշլերի
Ղարաղեշլերին
Ղարաղեշլերիցն
Ղարաղեշլերիցն
Ղարաղեշլերիցն

ԼԵՌԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԵՐԿՐԻ (ՀԵՐՔԵԶՆԵՐ ԵՎ ԱՌՎԵՐՆԵՐ)
Ռուսական սահմաններ 1801 թ. դրությամբ
Ռուսական սահմաններ 1829 թ. դրությամբ
Օսմանյան կայսրության էյալեթների և Պարսկաստանի անդրաքաջության խանությունների սահմանները
Մնդզուվլասում Ռուսական կայսրության կողմից ստեղծված վարչաքաղաքական սահմանները
1801-1829 թթ. Մնդզուվլասում Ռուսական կայսրության միացված տարածքները
Ռուսական կայսրության ենթական թաքցնող չամիսարության տարածքը
Հայկական կիսանկախ իշխանությունների տարածքը և նրանց սահմանները Սելջուկյան Հայաստանում
ԴԱՂԱՏԱՆ
Անկախությունը պաշտպանած հյուսիսկովկասյան երկրներ և ցեղամատներ
Սասուր Հայկական կիսանկախ իշխանությունների և մելիքությունների կենտրոնները
Բրաբոն Այլ կիսանկախ իշխանությունների կենտրոնները
Երևան Պարսկաստանի խանությունների, Օսմանյան կայսրության էյալեթների, Ռուսական կայսրության նոր ստեղծված գավառների կենտրոնները
Սանկտ Այլ փոքրաքաղաքների կենտրոնները
Մեծությունը բերված է էջերում հետ 1 ԴԵՐԲԵՆԴԻ ԾԱԿՈՒՐԴ 3 ԵՎԼԽԻՄ ՄՈՒՍԱՎՈՐՈՒՄ
2 ՋԱՐ-ԲԱՂԱՆ 4 ԻՄԱՄԻ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ՕՍԵԹԻԱ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ՔԱՐԱԹԵՎԻ
ԿԱՐԱՍՈՒՆԻ
ԱԽԱԼՔԱԼԱԿԻ
ԱԽԱԼՑԻԽԻ
ԱՂՎԱՆՔ
ԱՐՑԱԽ
ԳԱՆՁԱԿ
ԵՐԵՎԱՆ
ԴԱՐԲԵՆԴ
ԲԱԿՈՒ
ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ
ՍՈՒՆԴԱ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍԱՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ՍՈՒՆ ԳԵՏ
ՍՈՒՆԴԱ ՍՈՒՆ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ 1840 թ.

(ՍԻՆԻՆ 1847 թ.)

Պետական սահմանը 1840 թ. դրությամբ
Ռուսական կայազորային հանձնակազմի, մարզերի սահմանները
Ռուսական կայազորային տեղամասերի, գաղտնիների, տեղամասերի և կենտրոնների սահմանները
Շամիլի իմամատի (իմամությունի) սահմանները
Կիսանկախ տարածքները,որոնց Ռուսական կայազորային միավորումը XIX դ. կիսքում կիսվել
Կովկասյան կրթությունի գծի ռազմական փաստորական տարածքները
Մեծամյան առափնյա գծի և Ազիմասյան փաստորական կրթից կառավարվող տարածք
Սևաքնձական գծի ռազմական փաստորություն
Լեռնային Դաղստանի ռազմական փաստորություն
Սիրասարական ֆիտանոցների, Ծիրքերյան պետատնտեսության և Սանտրբալանի տարածքները
Երեկան Գանձանքի, տեղամասերի և չշրջանացումների կենտրոնները

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (1840 -1860 - ական թթ.)

Պետական սահմանը 1840-1860 թթ. դրությամբ
Ռուսական կայազորային հանձնակազմի, մարզերի և տեղամասերի սահմանները 1846 թ.
Երեկանի հանձնակազմի սահմանները 1849 թ.
Մինչև 1859 թ. Շամիլի ազդեցության տակ գտնվող տարածքների սահմանները
Ռուսական կայազորային հանձնակազմերի և մարզերի սահմանները 1860 թ.
Ռուսական կայազորային գաղտնիների, տեղամասերի, խանությունների, ռազբարանների, բարբարանությունի սահմանները 1860 թ.
Ռուսական կայազորային գաղտնիների և տեղամասերի, սահմանները 1868 թ.
Երեկանատրի հանձնակազմի սահմանները 1868 թ.

Հողերի փոխադարձությունի մեջ մտնող գյուղերները
Մոսրայի հանձնակազմի գեղարանի տարածքը 1850 թ.
Ղեղարքիլյան տարածքները մինչև 1858 թ.
1859 թ. հետո Թիֆլիսի և Դաղստանի մարզերին միացված տարածքներ
Ռազբարի հանձնակազմի գեղարանի տարածքը 1860 թ.
Թիֆլիսի հանձնակազմի գեղարանի տարածքը 1862 թ.
Ռուսաստանից անվանի տարածքները մինչև 1864 թ.
Դաղստանի մարզերի 1860 թ. և Թիֆլիսի հանձնակազմի 1868 թ. գեղարանի տարածքները
Սոչիսուի ռազմական ճանի տարածք
Կարսանի և Թիֆլիսի մարզերի կազմակերպման հարցեր

Մասշտաբ 1:3 000 000

ՍԻՆՈՊԻ ԵՎԱՍՏԱՊՈՒՄ 18. XI. 1853 թ.
ՂՐԻՄԻ ՊՈՏԵՐԱԶՈՒՄ (1853-1856 թթ.) ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԵՎԿԱՏԵՐ ԵՎ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳԻՐՔՈՂՈՒՄԸՆԹԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՍԵՎԾՈՎԱՅԻՆ ԱՎԱԶԱԿԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԵՐԱԶԱՌՈՒՄ
Սևաստոպոլ
Բալակլավա
Ինկերման
Ալմա գետ
Ալուշտա
Ֆեոդոսիա
Սուդակ
Ռուսական զորքերի դասավորությունը միսկ-ի պատերազմի
18.XI.1853
Սինոպ
Սև ծովի ռազմական գործողությունները
Սև ծով
Ռ Ո Ւ Մ Ա Ն Ա Ս Տ Ա Ն
Ս Ա Ր Ա Տ Օ Վ
Ս Ա Մ Ա Ր Ա
Ս Ա Ն Կ Տ Պ Ե Տ Ե Ր Բ Ո Ւ Ի Ն

Հայ ժողովուրդ թեկնածեց XIX դ., երբ Ռուսական կայսրությունն աստիճանաբար հաստատվում էր Անդրկովկասում՝ մի քանի փուլերով տեր դառնալով Արևելյան Հայաստանի հյուսիսարևելյան հատվածին: Այնքան մեծ էր ասելությունը պարսկական տիրապետության նկատմամբ, որ արելեպհայերը պատրաստ էին ընդունել ռուսական տիրապետությունը և օգնել ռուսական զեղքի հաղթանակին: Ռուս-պարսկական 1804-1813 թթ. և ռուս-բուրքական 1806-1812թթ., ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. և ռուս-բուրքական 1828-1829 թթ. պատերազմների արդյունքում Արևելյան Հայաստանի տարածքի գերակշիռ մասը միացվեց Ռուսական կայսրությանը: Հայերը՝ հերոսությամբ անօրինակ հրաշքներ գործելով, ռուսական կայազորի հետ միասին թույլ չտվեցին պարսիկներին գրավել Շուշին, Խլի-Ղարաբիհայում և Խարազնում համառ դիմադրեցին Երևանի խանի զորքերին, իսկ Գրիգոր Մաճուչարյանցի ղեկչ 500 մարտիկի հասած ջոկատը Ղազախի, Շամշադինի (իմա՝ Սամշի), Դիլիջանի, և Սևանի շրջաններում համարձակ կռիվներ էր մղում պարսկական հրոսակների դեմ՝ գերությունից ազատելով հարյուրավոր հայ ընտանիքներ: Հայ կամավորական ջոկատները ռուսական զորքերի կազմում մասնակցեցին նաև Երևանի գրավմանը: Ռուսական զեղքի հաղթանակից իրենց մեծ նպաստը բերեցին հայազգի գեներալ Վալերիան (Ռոստոմ) Մադաթովը, ապացա կարողիտս Ներսես Աշտարակեցին և շատ ուրիշներ: Հայ ժողովրդի էթնիկ միջուկի ուժեղացման առումով շատ կարևոր եղավ պարսկահայերի և արևմտահայերի գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան ռուսական տիրույթներ (շուրջ 135 հազար մարդ) : Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսական կայսրությանը մեծ հույսեր ծնեց հայ գործիչների շրջանում, թե ռուսական արքունիքի միջոցով հնարավոր կլինի վերականգնել հայկական պետականությունը դյուսիսի հզոր տերության հովանավորության ներքո: Մի խումբ հայ գործիչներ (Խաչատուր Լազարյան, Ալեքսանդր Խուդաբաշյան, Կոնստանտին Աղորյան-Երեվանցաքաղաք և ուրիշներ), որոնք իրենց «հայ պատրիոտներ» էին անվանում, հետևելով Եկատերինա II-ի ժամանակ Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ Հովսեփ Աղորյանի, Հովհաննես Լազարյանի և Շահամիր Շահամիրյանի ջնչված նախագծերի օրինակին, 1827 թ. վերջերին Ս.Պետերբուրգում կազմում են մի նոր նախագիծ և ներկայացնում ցարական կառավարությանը: Գաղտաթաղվածակա նպատակներ հետապնդող ցարիզմը մերժեց այն, չնայած առաջարկվում էր ընդունվեց ինքնավարություն Ռուսական կայսրության կազմում: 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած Երևանի և Նախիջևանի խանություններից Նիկոլայ I կայսրը ստեղծեց մի սովորական մարզ, որին տրվեց Հայկական անունը՝ հայերին պարզապես սփոփելու համար:

XIX դ. առաջին կեսին ուժեղացավ ազատագրական շարժումը Արևմտյան Հայաստանում, որին նպաստեցին Ռուսաստանի հաղթական պատերազմները Օսմանյան կայսրության դեմ՝ օսմանյան լծից ազատագրվելու հույսեր ծնելով հայերի շրջանում: Հակաթուրքական պայքարում աչքի ընկան Զեյթունն ու Սասունը, Վանի, Կարսո, Մուշի և Բայազետի շրջանների գյուղացիները: Զեյթունցիները 1808-1848 թթ. ավելի քան 10 անգամ ինքնապաշտպանական կռիվներ մղեցին Մարաշի բուրք փաշաների դեմ՝ պաշտպանելու համար իրենց ազատությունը:

Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգային ազատագրական շարժման դրսևորումներից մեկը եղավ պայքարը «Ազգային սահմանադրության» համար: Չնայած ամիրայական խալի հարուցած դժվարություններին, Ն.Ռուսիյանի, Գ. Օտյանի և Սերվիչեին (Սերվետ Վիչենյան) կազմած նախագիծը՝ վայելելով ժողովրդի լայն շրջանների աջակցությունը, 1860 թ. մայիսի 24-ին հաստատվեց Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կողմից: Դա սակայն կառավարությունը միայն 1863 թ. մարտին վավերացրեց այն, վերջինիս հողվածների թիվը 150-ից իջեցնելով 99-ի՝ կրճատելով սամանյան արմատական հոդվածները, իսկ Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի կազմը 400-ից իջեցնելով 140-ի:

Արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրության»՝ թեկուզ բլլսատված տեսքով, Օսմանյան կառավարության կողմից հաստատվելը նշանակալից առումով պայմանավորված էր Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությամբ: Զեյթունը (Ուլնիա) գտնվում է Մարաշից դյուսիս՝ Կիլիկյան Տավրոսի լեռներում: XIX դ. կեսերին Զեյթունի գավառակում բնակվում էին ավելի քան 30 հազար հայ, որից 17 հազարը Զեյթուն գյուղաքաղաքում: Զեյթունը դեռևս Մուրադ IV սուլթանի հատուկ հրովարտակով ազատված էր հարկերից, ապրում էր կիսաանկախ կյանքով և միայն որոշ գումար էր մուծում Կոստանդնուպոլսի Այա-Սոֆիային: Իրենց ազատությունը պաշտպանելու համար Զեյթունի հայերը բազմիցս դիմադրել էին Մարաշի փաշաների զորքերին: 1860 թ. Զեյթունը կրկին հարձակման ենթարկվեց Խուրշիդ փաշայի կողմից, սակայն վերջինիս զորքերը հաջողության չհասան: Զեյթունահայությունը վաղուց արդեն դարձել էր օսմանյան իշխանությունների աչքի փուշը, ուստի , երբ պատեհ առիթ ստեղծվեց՝ կապված հողային վեճերի հետ, Մարաշի Ալիզ փաշան 1862 թ. բուրքական տաս հազարանոց կանոնավոր զորաջոկատով և մեծաթիվ բաշիբոզուկներով արշավեց Զեյթունի դեմ: Զեյթունցիները մի մարդու պես հանդես եկան թշնամու դեմ: Հակառակորդի դեմ դուրս բերելով 5-6 հազար կռվողներ, որոնց ղեկավարում էին Նազարեթ Սուրենյանը, Մերտիր Յաղուբյանը, Աստվածատուր Եենիտուկյանը և Ղազար Շովրոյանը, գեյթունցիները ջախջախեցին Մարաշի Ալիզ փաշայի զորքերին: Աչքի ընկան ժողովրդական բազմաթիվ հերոսներ, որոնցից էին Մարկոս Թաչշյանը, Մահտեսի Գրիգորը և ուրիշներ: Միայն գեյթունցիների կողմից «Կոտորածի ձոր» անունն ստացած կիրճում թշնամին 750 զինվոր կորցրեց: Սակայն սպառվում էր հայերի զինամթերքը և նրանք ստիպված եղան դիմելու Ֆրանսիային: Դրանից վախեցած սուլթանական կառավարությունը հրաժարվեց Զեյթունի վրա նոր արշավանքից, իսկ գեյթունցիք պարտավորվեցին վերադարձնել գրավված 2 հրանոթ, ռազմական ավարը և վճարել հարկերը: Չնայած ոման ավարտին, Զեյթունի ապստամբությունը մեծ նշանակություն ունեցավ հայ ազգային ազատագրական շարժման մեջ՝ անգնահատելի դեր կատարելով հայ ժողովրդի ազգային գիտակցության բարձրացման և հայ ազգի ձևավորման մեջ: Ապստամբությունը խրախուսեց և պաշտպանել եմ հայ մեծ հեղափոխական դեմոկրատ Մ. Նալբանդյանը, արևմտահայ նշանավոր գործիչներ Հ. Սվաճյանը, Մ. Մամուրյանը, Մ.Պեշիկթաշլյանը, Ծերենցը և շատ ուրիշներ: Նրանք զեյթունցիների օրինակով ազատագրական պայքարի էին կոչում ամբողջ հայ ժողովրդին: Ապստամբությամբ առիթով Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց նշանավոր «Մահ քաջորդվոյ», իսկ Սմբատ Շահազիզը՝ «Հայկական բաջասրտութեան ապացույց» ու «Եղուկ-խնեն և Զեյթուն» բանաստեղծությունները:

Ռուս-բուրքական 1877-1878 թթ. պատերազմի արդյունքում Հայկական հարցը միջազգայնացավ: Ռուսական զորքերի հաջողվեց գրավել Բայազետի սանջակը, Կարսը և Էրզրումը, սոխալ թուրքերին կնքելու Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Հայերը կամավորական ջոկատներ ստեղծեցին և մասնակցեցին պատերազմական գործողություններին: Ռուսական զորքերի հրամանատարության մեջ գգալի թիվ էին կազմում հայերը՝ գեներալներ Մ. Լոռիս-Մելիքովը, Ա. Տեր-Ղուկասովն և ուրիշներ: Հայերը կարևոր դեր կատարեցին Կաղզվանի, Արդահանի, Կարսի և այլ կարևոր կենտրոնների գրավմամբ գործում: Սակայն արևմտահվեղությանան տերությունների ճնշման ներքո Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանավեց Բեռլինում և Հայկական հարցը, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում 16-դրվ էր, դարձավ 61-դրվ Բեռլինի համաձայնագրում: Եթե սկզբում հայկական ճանաչեցներում ռեֆորմների իրականացման երաշխավորը Ռուսաստանն էր, ապա Բեռլինի համաձայնագրով դրա երաշխավորը դարձան եվրոպական մեծ տերությունները, ինչն ըստ էության ի չիր դարձրեց հաղթական պատերազմի արդյունքները Հայկական հարցում: Ռուսաստանն ստացավ միայն Կարսի, Արդահանի և Բաթումի երկրամասերը:

Ինչպես և պետք էր սպասել, թուրքական իշխանությունները բոլորովին մտադիր չէին ռեֆորմներ անցկացնել հայկական ճանաչեցներում՝ ապահովելու համար հայերի ամձր և գույքը: Այդ էլ խթան հանդիսացավ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նոր վերելքի համար: Դա սիզն է 1877-1878 թթ. ռուս-բուրքական պատերազմը Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվել էին մի շարք խմբակներ, իսկ ազգային-ազատագրական շարժումը տարածվել էր Սասունում, Մուշում, Էրզրումում, Վանում, Չարսաքջալում և այլուր: 1869 թվին Ալեքսանդրապոլում հիմնվեց «Բարեկիսասակ ընկերություն»-ը, իսկ 1874 թ.Ղարաբիլիսայում՝ «Հայրենիքի սիրո զրասենեակ»-ը: Սրանք իրենց առջև խնդիր էին դրել բարձրացնել ժողովրդի հայրենասիրական ոգին և վերականգնել երկրի անկախությունը: Ցարական իշխանությունները վերջ տվեցին նրանց գործունեությանը՝ հալածանքների ենթարկելով դրանց ջնաավոր դեմքերին:

1872 թ. Վանում հիմնվեց «Մտիթիռ ի փկրնթիռ» գաղտնի ընկերությունը, որը գոյատևեց ընդամենը 2 տարի սակայն պատերազմից հետո 1881 թ.

Կարիճում հիմնվեց «Պաշտպան հայրենեաց» գաղտնի կազմակերպությունը՝ արհեստավոր Խաչատուր Կերեբջյանի (Կարեբջյանի) գլխավորությամբ: Կազմակերպությունը իր առջև խնդիր էր դրել զինված ապստամբություն բարձրացնել և ազատվել բռնակալությունից: Կազմակերպությունը մեծ հեղինակություն ուներ Ժողովրդի շրջանում և շուտով նրա անդամների թիվը հասավ շուրջ հինգ հազարի: 1882 թ. կազմակերպությունը բացահայտվեց թուրքական ոստիկանության կողմից և նրա անդամները դաժան հալածանքների թիրախ դարձվեցին:

1881 թ. «Հայրենասէրների միութիւն» անունով խմբակ ստեղծվեց հեռավոր Մոսկվայում, սակայն ցարական ոստիկանությունը հետապնդումների հետևանքով 1884 թ. այն դադարեցրեց իր գործունեությունը:

1882 թ. Թիֆլիսում հիմնադրվեց հայրենասիրական մեկ այլ խմբակ, որը ձևավորվեց Գ. Արծրունու, Բաֆֆու, Ռ. Պատկանյանի և այլոց հայացքների ներքո: 1885-1886 թթ. այն քայքայվեց՝ տարբեր խմբավորումների հանդես գալու պատճառով:

XIX դ. վերջերին հայ իրականության մեջ թերևս ամենաճշգանվոր երևույթը հայ բանաբույսեան կուսակցությունների հանդես գալն էր: 1885 թ. Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում ստեղծվեց «Արմենականների» կուսակցությունը, որի հիմնադիրն էր նշանավոր արևմտահայ գործիչ Սկրտիչ Փորբուզյանը (1848-1921թթ.): Նա իր սկզբնական գործունեությունը ծավալեց Վանում՝ մասնակցություն բերելով «Յառաջադիմական միութիւն», «Հիմնակիր», «Բաղաքական ակումբ» կազմակերպությունների հիմնադրմանը: 1885 թ. նա ստիպված էր փախչել Մարսել, որտեղ սկսում է իրատարակել «Արմենիա» թերթը, որից էլ իր անունն է ստանում Արմենականների կուսակցությունը: Կուսակցությունն ուներ իր ծրագիրը, որը կոչվում էր «Վարդապետարան Հայաստանի ազատագրութեան»: Նրա անդամների ճշանաբանն էր «Ազատութիւն կամ մահ»: Արմենականների գլխավոր խնդիրն էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը:

1887 թ. մի խումբ կովկասահայեր Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքում հիմնադրեցին Հնչակյան կուսակցությունը, որն իր անունն ստացավ կուսակցության հրատարակած «Հնչակ» թերթից: Հիմնադիրներն էին Ավետիս և Մարո Նազարբեկյանները (Նազարբեկ), Ռուբեն Խանազատը և ուրիշներ: Հնչակյանների նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանում ձեռք բերել ընդարձակ ռամկապետական, քաղաքական ազատություն և ազգային անկախություն, որոնք և դառնում են մոտակա պայման: Դրան հասնելու համար գլխավոր միջոցը համարում էին հեղափոխությունն և զինված պայքարը: Նրանք մեծ հույսեր ունեին այդ պայքարում ստանալու մեծ տերությունների օժանդակությունը: Սոցիալիզմը նրանց համար եղել է հեռավոր ապագայի խնդիր:

Հայ իրականության մեջ, անտարակույս, ամենակարևոր դերը խաղացել է «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն» կուսակցությունը, որը հիմնադրվեց 1890 թ. Թիֆլիսում Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմոն Զավարյանի, Ստեփան Զորյանի (Ռոստոմ), Խաչատուր Մալումյանի (Ակնունի) և այլոց կողմից: Կուսակցությունը հանդես եկավ ազգային ազատագրական պայքարի դրոշով: Դաշնակցականները ձգտում էին հասնել Հայկական հարցի լուծմանը և ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից: 1890 թ. դաշնակցականները և հնչակյանները միավորվելու անհաջող փորձ կատարեցին: Գաղափարական տարբերությունների պատճառով միավորումը չստացվեց: Նրանք փորձում էին ցույցերի, արշավանքների, զինված ելույթների, ահաբեկչական գործողությունների միջոցով կազմակերպել ժողովրդին և ստիպել մեծ տերություններին լուծելու Հայկական հարցը:

1890 թ.նրանք կազմակերպեցին 100 հոգանոց զինված ջոկատի արշավը Արևմտյան Հայաստան Սարգիս Կուկունյանի գլխավորությամբ, որը հաջողություն չունեցավ: 1896 թ. մի խումբ դաշնակցականներ Կոստանդնուպոլսում գրավեցին օսմանյան բանկը՝ պահանջելով իրականացնել Բերլինի տրակտատի 61-րդ հոդվածը: Եվրոպական տերությունների դեսպանների միջամտությամբ նրանք ստիպված եղան անցնել արտաստահմա՝ առանց հաջողության հասնելու: 1897 թ. դաշնակցականները կազմակերպեցին Խանասորի արշավանքը, որը ձախողվեց Օսմանյան կայսրության հենց սահմանագծերին:

Դրանից հետո մի շարք անհաղթահարելի դժվարությունների պատճառով դաշնակցությունը ստիպված եղավ իր գործունեությունը տեղափոխել Կովկաս: Դաշնակցությունը բարդություն էր նաև սոցիալիստական գաղափարներ:

Թուրքական իշխանություններն՝ ահաբեկված հայ ազգային-ազատագրական շարժումներից, 1895-1896 թթ. զանգվածային կոտորածներ կազմակերպեցին Արևմտյան Հայաստանում, որին զոհ գնացին 300 հազարից ավելի հայեր: Մեծ արշավանք կազմակերպվեց ապստամբած Սասունի դեմ 1894 թվին, որին զոհ գնացին 10-15 հազար մարդ: Վայրագություններն այն աստիճանի էին, որ ստիպված եղան միջամտել արևմտյան մեծ տերությունները: 1895 թ. մայիսի 11-ին Լեգիպտի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Կոստանդնուպոլսում մշակեցին և սուլթանական կառավարությանը ներկայացրին հայկական վեց վիլայեթներում (Էրզրում, Բիթլիս, Վան, Դիարբեքիր, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ կամ Խարբերդ և Սեբաստիա) բարեփոխումներ անցկացնելու ծրագիրը: Թուրքական իշխանությունները դրան պատասխանեցին հայերի զանգվածային զարհուրելի կոտորածներով, սակայն ի վերջո ստիպված եղան նախապիճ ընդունել: Հայերը մեծ կորուստներ տվեցին և կարողացան ինքնապաշտպանություն կազմակերպել Զեյթունում, Վանում և մի քանի այլ վայրերում: Այդ անհավասար, ծանր և դաժան պայքարում ծնվեցին այնպիսի ժողովրդական հերոսներ, ինչպիսիք էին ազատասեր ու հայրենասեր մարտիկներ Գևորգ Չավուշը, Աղբյուր Սեթրոը, Մուրանը, Անդրանիկը և ուրիշներ: Մեծ տերություններն անտարբեր գտնվեցին հայկական ողբերգության ճկատմամբ և ձգտում էին Հայկական հարցը ծառայեցնել լոկ իրենց շահերին:

Ցարական իշխանությունները խեղդում էին հայ ազգային-ազատագրական շարժումները՝ զբաղեցնելով ավելի շատ թուրքանպաստ դիրք: Փակվում էին հայկական դպրոցներ, իսկ 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքով բոնագրավվեցին Հայոց եկեղեցու կալվածքներն ու գույքը, որոնց նկամտությունով էլ պահվում էին հայկական դպրոցները: Հունիսի 12-ի օրենքը մեծ ցասում առաջ բերեց ժողովրդի լայն շրջաններում: Օրենքի գործադրումն ամենուրեք հանդիպեց ժողովրդի միահամուռ դիմադրությանը: Հույցեր եղան Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, Ալաչյախայում, Եղիսավետպոլում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Շուշիում, Էջմիածնում, Լոռիում, Ղամարլույում, Նախիջևանում, Ախալքալաքում և հայաբնակ այլ վայրերում: Ցարիզմի հակահայկական ուղղվածությունն այնքան ակնհայտ էր, որ ցուցարարներին սկսեցին միանալ ազգամ ադրբեջանցիները:

1905-1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին կովկասահայությունը լայն մասնակցություն ունեցավ հեղափոխական ելույթներին, որին ի պատասխան ցարիզմը կազմակերպեց հայաբաթարական (իմա՝ ադրբեջանական) ընդհարումները: Ամակնկալի գալով բախումների առաջին փուլում և կրելով նշանակալից կորուստներ կովկասահայությունը կարողացավ կուսակցությունների ղեկավարությամբ կազմակերպվել և արժանի հակահարված տալ ցարիզմի ձեռքին գործած դաժան բաթարներին (իմա՝ ադրբեջանցիներին):

Հայկական հարցը կրկին վերարացվեց 1912-1914 թթ.՝ կապված Բալկանյան I-ին պատերազմում Օսմանյան կայսրության կրած պարտության հետ: Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանության գլխավոր բարգմանիչ Ա.Մանդելշտամի կողմից 1913 թ. հունիսի 8-ին կազմվեց Արևմտյան Հայաստանում անցկացվելիք ռեֆորմների ռուսական նախագիծը, որով հայկական վեց վիլայեթների տարածքից՝ բացառությամբ որոշ հատվածների ստեղծվելու էր Հայկական նահանգ, որը կառավարելու էր բուրքաթատակյ կամ եվրոպացի մի քրիստոնյա հինգ տարով՝ սուլթանի և մեծ տերությունների համաձայնությամբ: Սակայն մեծ տերությունների և մասնավորապես Գերմանիայի ճնշման ներքո նշված նախագիծը չընդունվեց և Օսմանյան կայսրությունը 1914 թ. հունվարի 26-ին ռուսբուրքական համաձայնագրով միայն ստիպված եղավ հիշյալ վեց վիլայեթների և Տրապիզոնի վիլայեթի տարածքից ստեղծել երկու նահանգ: Դրանցից առաջինի մեջ մտնելու էին Էրզրումի, Սվասի և Տրապիզոնի վիլայեթները, իսկ երկրորդի մեջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի և Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի վիլայեթները: Դրանք պետք է կառավարվեին եվրոպացիների կողմից, որոնց առաջարկելու էին մեծ տերությունները և հաստատելու էր սուլթանը:

1914 թ. հունիսի 19-ին (օգոստոսի 1-ին) սկսված Առաջին աշխարհամարտն ի չիր դարձրեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը: Գերմանիայի կողմում պատերազմի մեջ մտած Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպեց արևմտահայության Մեծ եղեռնը, որին 1915-1916թթ. զոհ գնացին 1.5 միլիոն հայեր: Այնուհանդերձ այրուձաքամ և գրեթե կոտրանման եզրին հասած հայ ժողովուրդն իր մեջ ուժ գտավ 1918 թվի մայիսի 28-ին վերակազմելու իր անկախությունը՝ ստեղծելով Հայաստանի առաջին հանրապետությունը:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ 1862 թ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

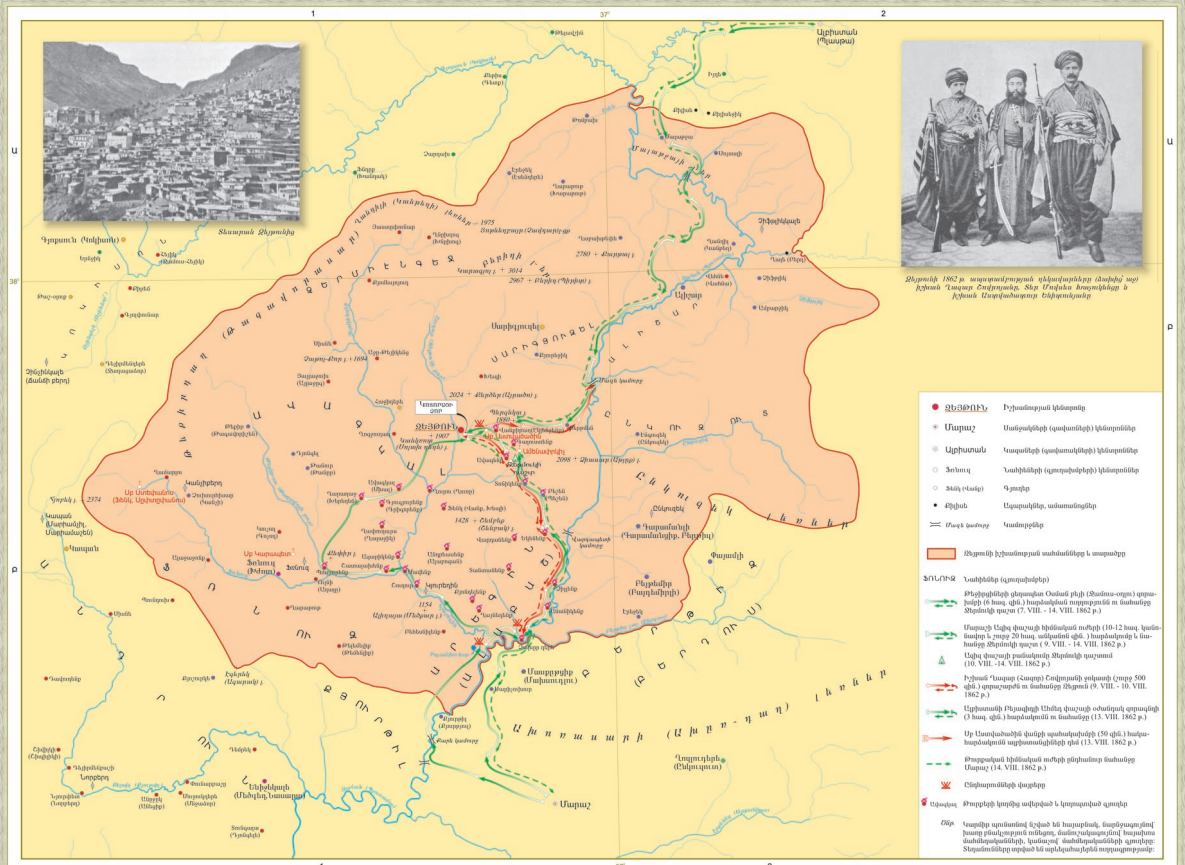

Մասշտաբ 1:250 000

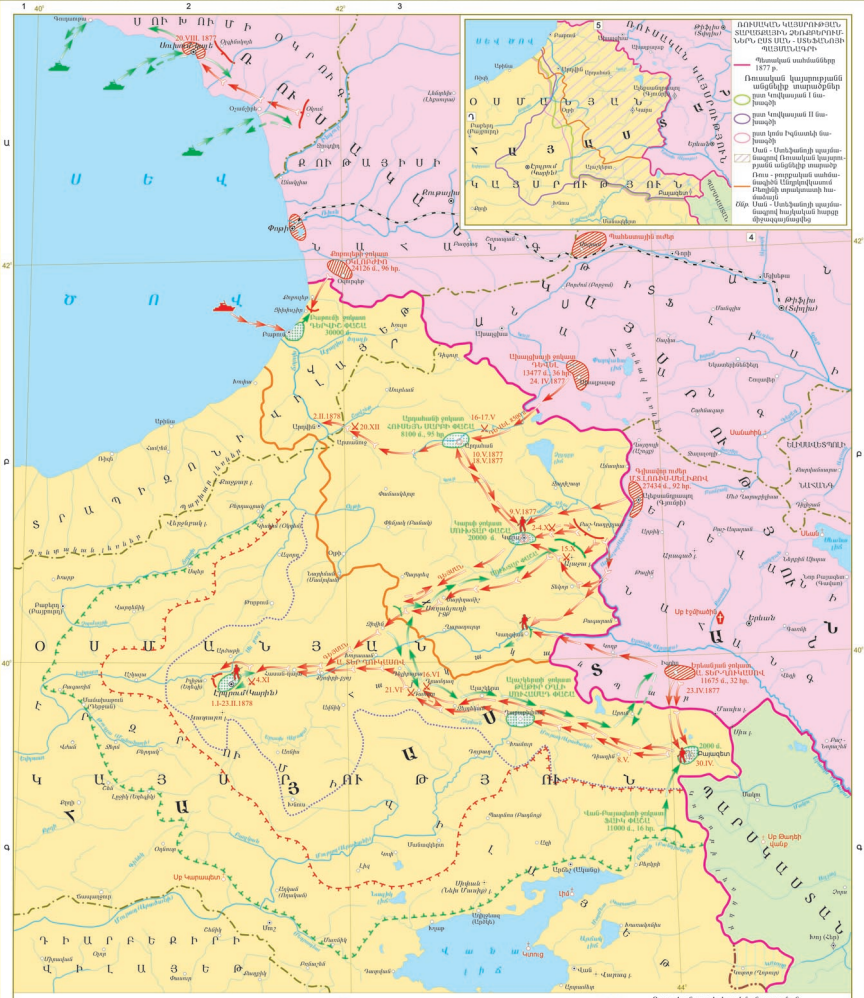
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄԻՆ ԵՎԵՐ ԵՎՍ ՍԱՍ - ՍԵՎԱՆԻՆ ՊԱՏԱՇՈՒՄԱՎՈՐ
Պետական սահմանները 1877 թ.
Ռուսական կայազորային անցնելիք տարածքներն
ըստ Վոլոսյան I նախագիծի
ըստ Վոլոսյան II նախագիծի
ըստ Նոս Իպլանտի նախագիծի
Սան - Ստեֆանոյի պայմանագրով Ռուսական կայազորային անցնելիք տարածք
Ռուս - թուրքական սահմանագիծ Մեղրիպետյանում Բեռլինի արտաքսառի հանձարյն
Նկար. Սան - Ստեֆանոյի պայմանագրով հայկական հարցի վերաբերյալ
Սև ծով
Սևաստոպոլ
Ղրիմ
Ղրիմի թերակղզի
Ազովի ծով
Ռոստով
Դոնի գետաբերան
Դոնի գետ
Ռոստովի նահանգ
Դոնի գետ
Ստավրոպոլ
Ստավրոպոլի նահանգ
Կուբան գետ
Կուբանի նահանգ
Սարատով
Սարատովի նահանգ
Վոլգա գետ
Սամարա
Սամարայի նահանգ
Ուրալ գետ
Ուրալսկ
Ուրալսկի նահանգ
Ուֆա
Ուֆայի նահանգ
Կազան
Կազանի նահանգ
Վյատկա գետ
Վյատկայի նահանգ
Պերմ
Պերմի նահանգ
Կամա գետ
Ռուսական կայազորային սահմանները ըստ Բեռլինի 1878 թ. արտաքսառի
Պարսկաստանի սահմանները ըստ Բեռլինի 1878 թ. արտաքսառի
Ռուսական զորքերի դասավորությունը
Թուրքական զորքերի դասավորությունը
Նկար. Ռազմաճակատի գործողությունների ժամկետները տրված են նիկ տոմարով:
Կրճատումներ
հր. - հրանոթ
մ. - մարտիկ
Ռուսական սահմանները 1877 թ.
Ռուսական կայազորային ճանապարհներ, օկրուգների և Օսմանյան կայսրության վիլայեթների սահմաններ
Բերդաքաղաքներ
Ռուսական զորքերի տեղաբաշխումը պատերազմի սկզբին
Թուրքական զորքերի տեղաբաշխումը պատերազմի սկզբին
Ռուսական զորքերի առաջին հարձակումը (1877 թ. ապրիլ - հունիս)
Թուրքական զորքերի հարձակումը (1877 թ. հունիս - օգոստոս)
Ռուսական զորքերի ճանապարհը
Թուրքական զորքերի ճանապարհը
Ռուսական զորքերի կրկնաբեր հարձակումը (1877 թ. սեպտեմբեր - 1878 թ. փետրվար)
Հայ կամավորների մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին
Ռուսական զորքերի կողմից պաշարված քաղաքներ
Ռուսական զորքերի կողմից կրկնակի պաշարված քաղաքներ
Թուրքական լիազորների կողմից առաջարկված զինադադարի սահմանագծումն զինը
Ռուսական զորքերի սահմանագծումն զինը ըստ զինադադարի պայմանների
Թուրքական զորքերի սահմանագծումն զինը ըստ զինադադարի պայմանների
Ռուսական կայազորային սահմանները ըստ Բեռլինի 1878 թ. արտաքսառի
Պարսկաստանի սահմանները ըստ Բեռլինի 1878 թ. արտաքսառի
Ռուսական զորքերի դասավորությունը
Թուրքական զորքերի դասավորությունը
Նկար.
Կրճատումներ
հր. - հրանոթ
մ. - մարտիկ
Սևաստոպոլ
Ղրիմ
Ազովի ծով
Ռոստով
Դոնի գետաբերան
Դոնի գետ
Ռոստովի նահանգ
Դոնի գետ
Ստավրոպոլ
Ստավրոպոլի նահանգ
Կուբան գետ
Կուբանի նահանգ
Սարատով
Սարատովի նահանգ
Վոլգա գետ
Սամարա
Սամարայի նահանգ
Ուրալ գետ
Ուրալսկ
Ուրալսկի նահանգ
Ուֆա
Ուֆայի նահանգ
Կազան
Կազանի նահանգ
Վյատկա գետ
Վյատկայի նահանգ
Պերմ
Պերմի նահանգ
Կամա գետ
Ռուսական կայազորային սահմանները ըստ Բեռլինի 1878 թ. արտաքսառի
Պարսկաստանի սահմանները ըստ Բեռլինի 1878 թ. արտաքսառի
Ռուսական զորքերի դասավորությունը
Թուրքական զորքերի դասավորությունը
Նկար. Ռազմաճակատի գործողությունների ժամկետները տրված են նիկ տոմարով:
Կրճատումներ
հր. - հրանոթ
մ. - մարտիկ
Ս Ա Ր Ա Տ Օ Վ Ի Ն Ա Հ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

Պետությունների սահմանները 1878-1914 թթ.
Ռուսական կայսրության նահանգների, մարզերի, օկրուգների, Օսմանյան կայսրության վիլայեթների և Պարսկաստանի մարզերի սահմանները
Ռուսական կայսրության գավառների, շրջանների և Օսմանյան կայսրության սանջակների սահմանները
Բարվի քաղաքապետարանին ենթակա տարածքների սահմանները
Բեռլինի 1878 թ. տրավատով Ռուսական կայսրությանն անցած տարածք
Բեռլինի 1878 թ. տրավատով Պարսկաստանին անցած տարածք
Դպրոցներ
Արդյունաբերության և առևտրի կենտրոններ
Գավառների, շրջանների և սանջակների կենտրոններ
Ազգային - ազատագրական շարժումների շրջանների ու կենտրոնների (տարեթվերի նշումով)
1894 1904 Սասունի 1894 և 1904 թթ. ապստամբությունները
Գործարաններ
Գյուղատնտեսական կալվածներ
Երկաթուղիներ
Կառուցվող երկաթուղիներ
Գլխավոր ճանապարհներ
Երկրորդական ճանապարհներ
1908 թվականին Օսմանյան կայսրությունում և 1905-1911 թթ. Պարսկաստանում տեղի ունեցած բուրժուական հեղափոխությունների կենտրոնները
Ա. Մանանդյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվելիք Հայկական նահանգի սահմանները
Հայ քաղաքական գործիչների կողմից Հայկական նահանգի մեջ Տրապիզոնի վիլայեթի Գյումուշխանի սանջակից մեծամասնությամբ Դաշտ գետի վերին հոսանքի շրջանի սահմանները
Ռուսական նահանգներ
Ռուսական գավառներ
Օսմանյան վիլայեթներ
Օսմանյան սանջակներ
Պարսկաստանի մարզեր
Ռուսական գավառներ
Օսմանյան սանջակներ
Ռուսական գավառներ
Օսմանյան սանջակներ
Ռուսական գավառներ
Օսմանյան սանջակներ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XX դ. սկզբին (1901 - 1914 թթ.)

Պետական սահմանները 1914 թ.
Ռուսական կայսրության նահանգների, մարզերի, գավառների (գրաֆների) սահմանները
Ռուսական կայսրության գավառների, շրջանների և Օսմանյան կայսրության սանջակների սահմանները
Ռուսական կայսրության սահմանները
Կոկնդի Խանության սահմանները ըստ արևելյան հայտնաբերված քարտեզագրության Փարիզի հնագրադրամների 19-դ. կոմերցիոն Պետերբուրգի ճանապարհ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

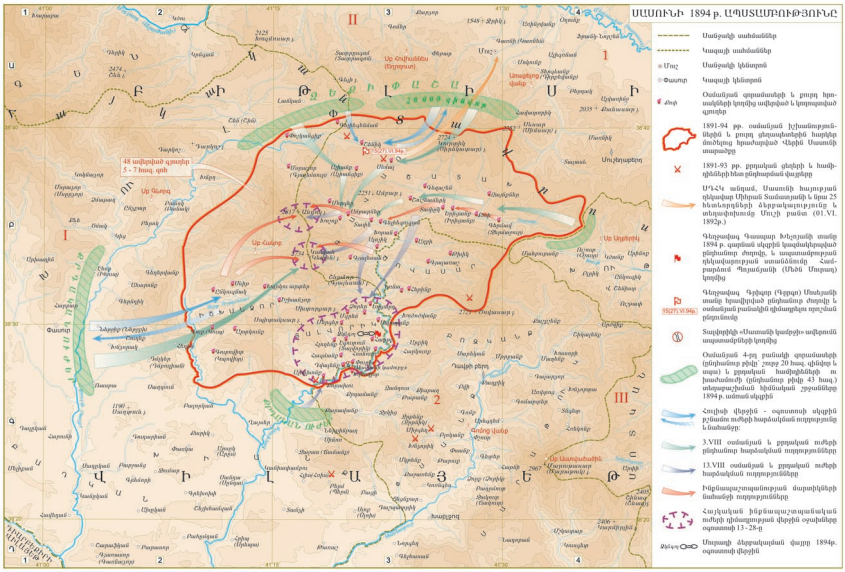

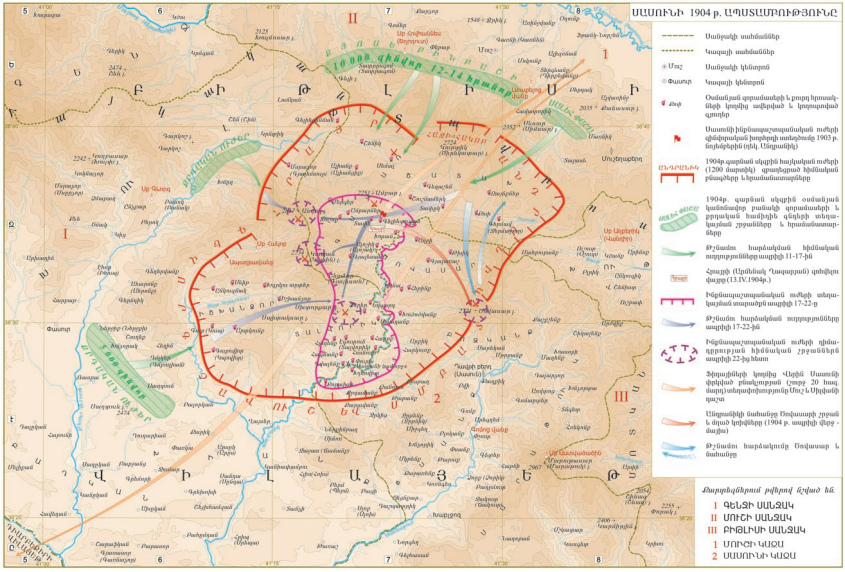

Մասշտաբ 1:280 000

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ XIX դ. 90-ական թթ.

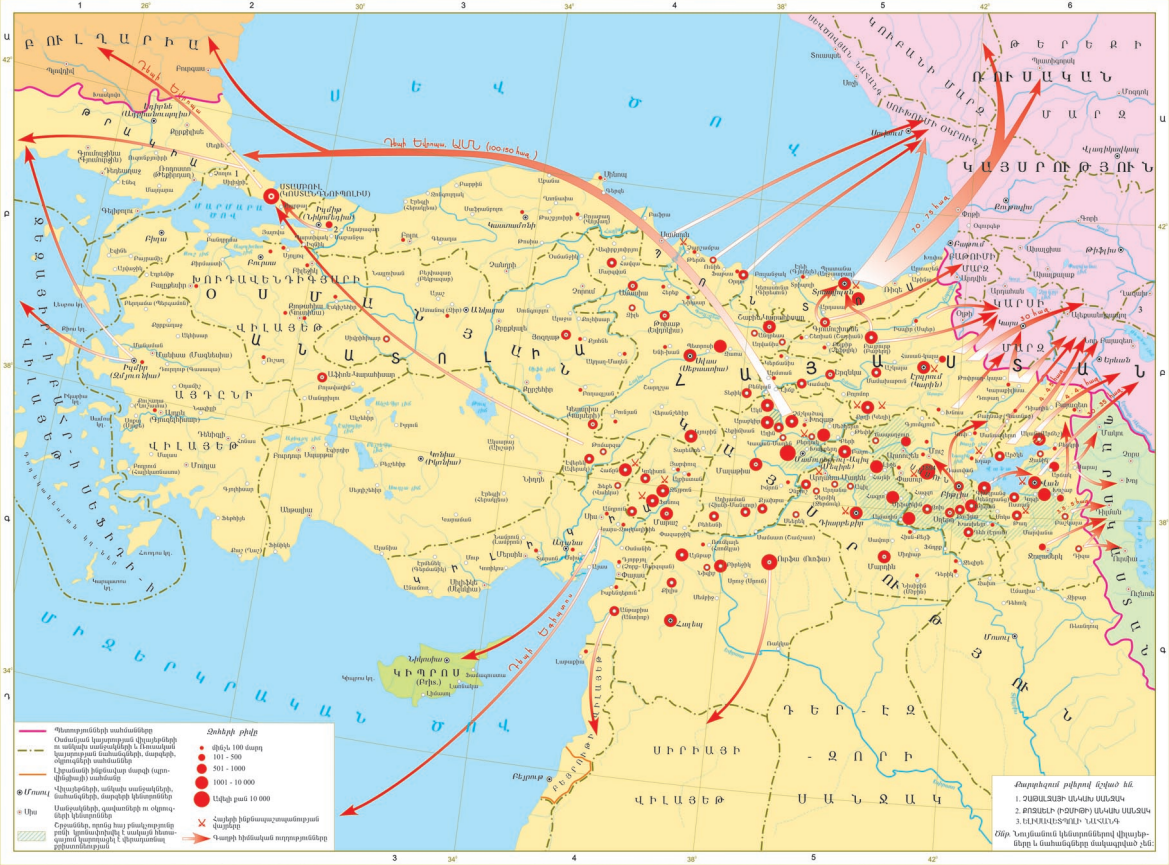
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՄԱՐՄԱՐԱ ԾՈՎ
ՄԵԴԻՏԵՐԱՆԱԿԱՆ ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻԱԿԱՆ ԾՈՎ
ԿԱՐՄԻՐ ԾՈՎ
ԲՈՒԼԳԱՐԻԱ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՄԱՐԶ
ԹԵՐԵԶԻ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՐԶ
ՍԱՆՋԱԿ
ՍԻՐԻԱՅԻ
ՎԻԼԱՅԵԹ
ԴԵՐ-ԷԶՈՐԻ
ՍԱՆՋԱԿ
ԿԻՊՐՈՍ
ՍՈՒԴԱՆ
ՍԱՀԱՐԱ
ՍԱՀԱՐԱ ԱՆԱՊԱՏ
ՍԱՀԱՐԱ ԱՆԱՊԱՏ
ՍԱՀԱՐԱ ԱՆԱՊԱՏ

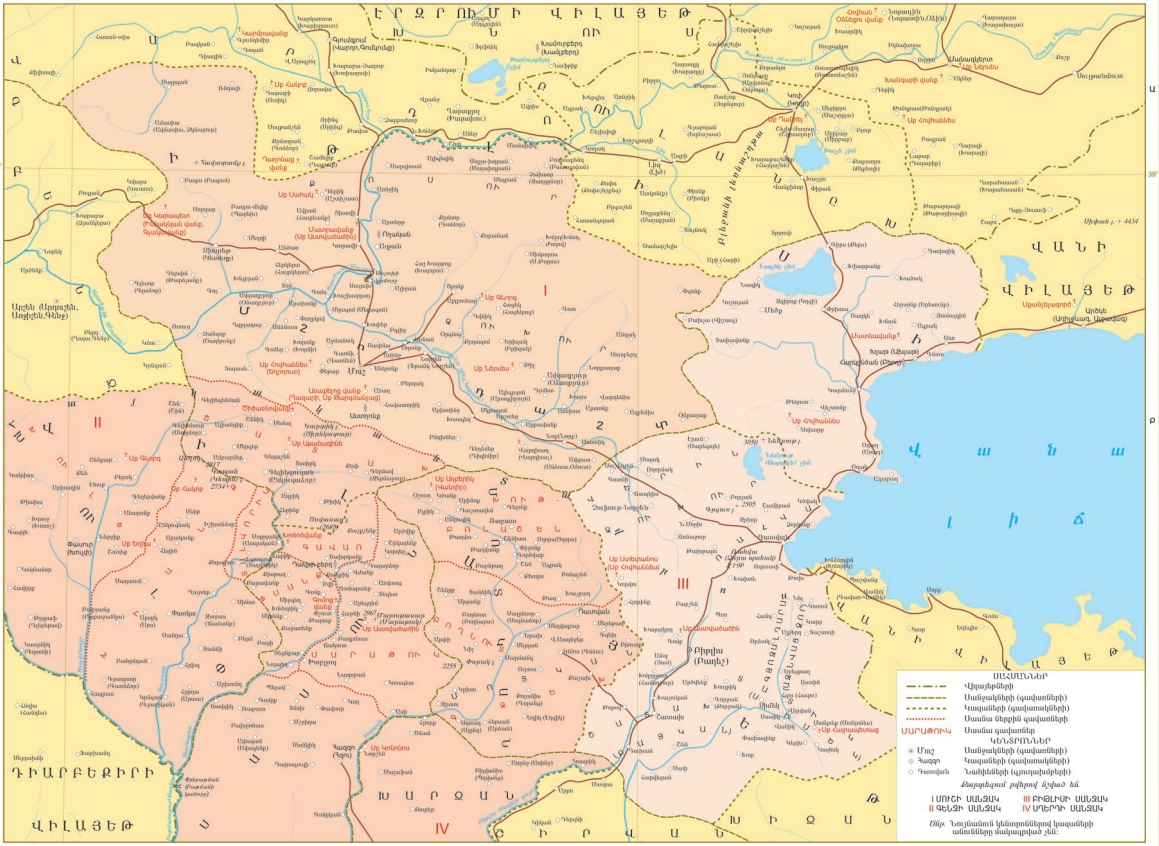
ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՎԻԼԱՅԵԹ
ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹ
ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹ
ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՎԻԼԱՅԵԹ
ԽՍՐՈՍԱՆ
ԽՍՐՈՍԱՆ
Վան
Լիճ
Արեւելեան Հայաստան
Սեւ Ծովեր
Ալեր
Ալեր
Ալ

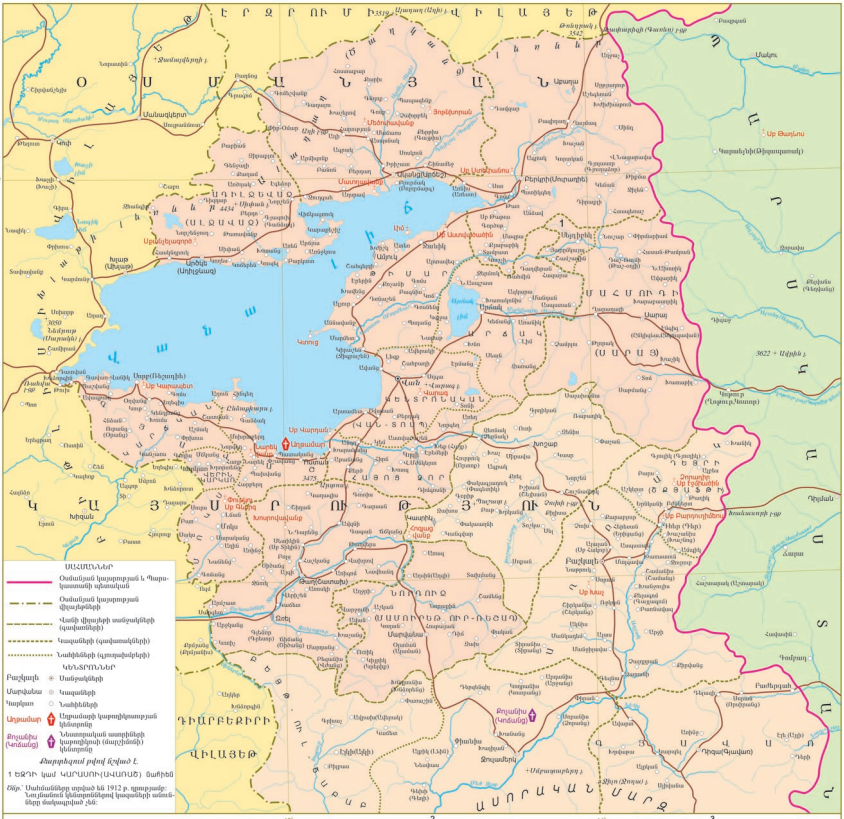
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԿԱՅԱՍՏԱՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՍՏԱՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ՊԵՐՍԻԱ
ՍԱՄՍՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳ
ՎԱՆ - ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
ՎԱՆԻ ԼԻՃ
ՎԱՆԻ ՀՈՍՔ
ՎԱՆԻ ՀՈՍՔԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՎԱՆԻ ՀՈՍՔԻ ՍԱՐԱՀԱՐԹ

ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՏԱՐԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ XX դ. սկզբին։ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1905 - 1907 թթ.)

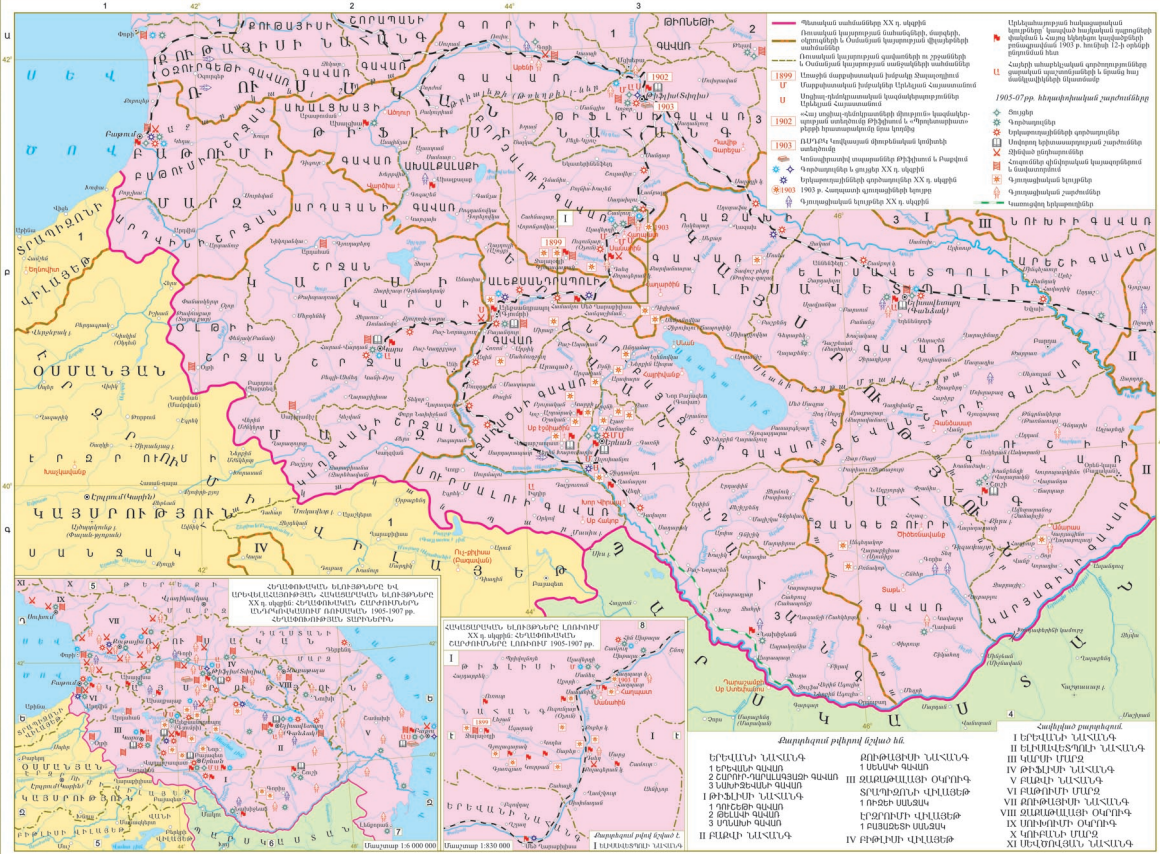

Մասշտաբ 1:1 600 000

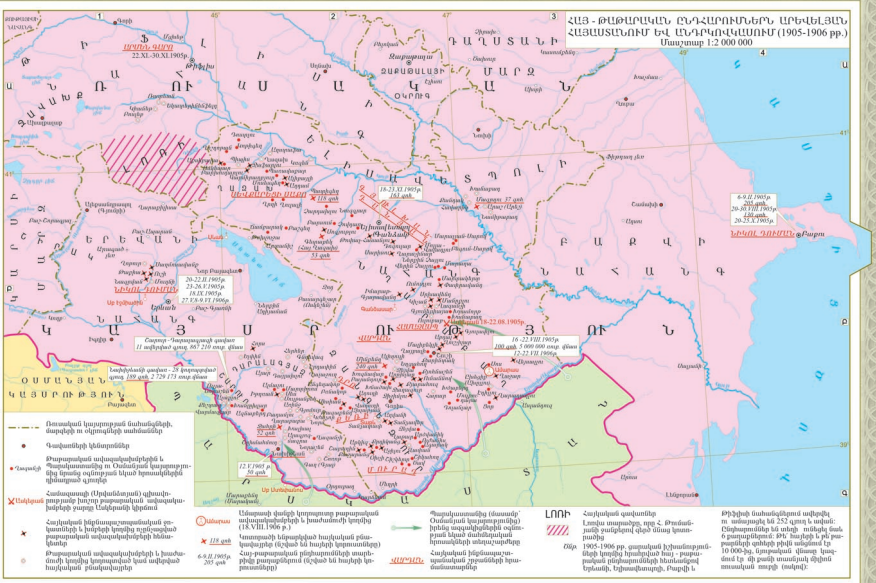
ՀԱՅ - ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՂՅԱՐԱԿԱՍԱՍՈՒՄ (1905-1906 թթ.)
Մասշտաբ 1:2 000 000
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՊԵՐՍԻԱ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ԱՂՅԱՐԱԿԱՍԱՍՈՒՄ
ԴԱՂՍՏԱՆԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՍԻՍ ՕՎԱՆԻՍ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ԱՐԱՍ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳՅՈՒՄՐԻ
ԱԼԱՎԵՐԴԻ
ԱՍԿԱՆԻ ԾՈՎ
ՍԱՄՍՈՆ
ՏՐԱԲԶՈՆ
ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ՍԱՄՍՈՆ
ՍԻՆՈՊ
ԱՆԿԱՐԱ
ՍԱՄՍՈՆ
ՍԻՆՈՊ
ՍԱՄՍՈՆ
ՍԻՆՈՊ
ՍԱՄՍՈՆ
ՍԻՆՈՊ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ ԵՎ ԵՐԿԱԹՈՒՂԱՅԻՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՈՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (XIX դ. երկրորդ կեսին - XX դ. սկզբին)

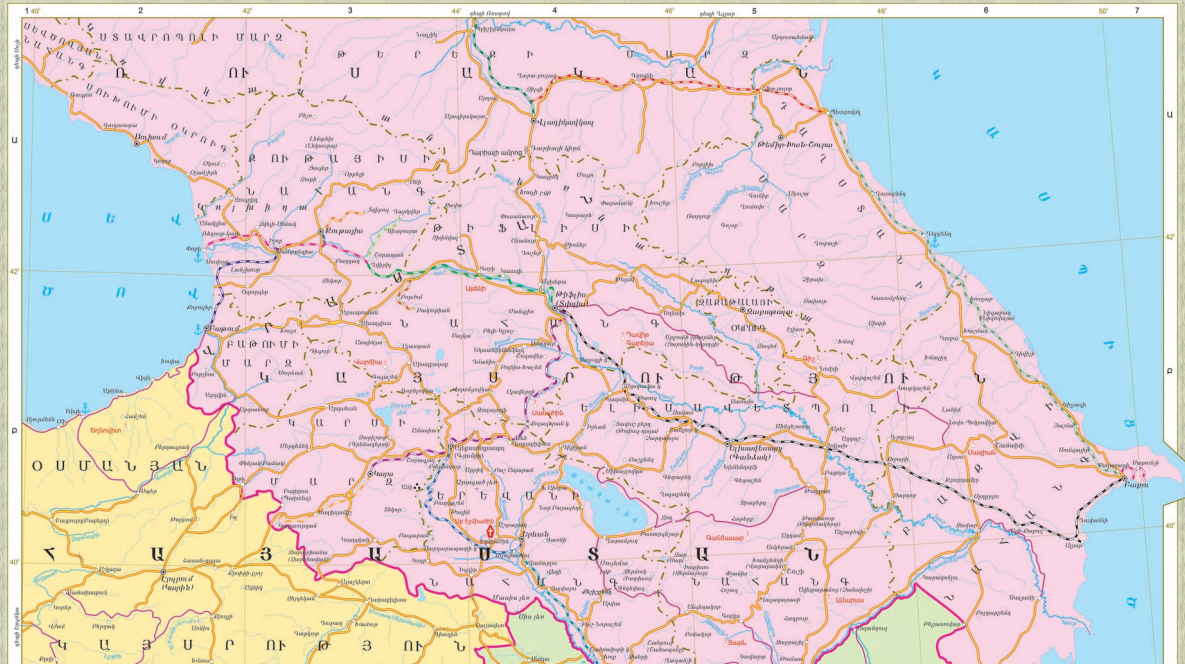
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԵՎԱՆԻ ԼԻՃ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶ
ՍԱՄՍՈՒՆԻ ՕԿՐՈՒԳ
ՔՈՒԹԱԻՍԻ
ԹԵՐԵՔԻ ՄԱՐԶ
ԹԻՖԼԻՍԻ
ԶԱՍԵՊՍԱՅԻ
ՍՈՒՄԱԽԻ
ԱԶԵՐԲԱՅՋԱՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ՎԱՅՈՑ ՁՈՐ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳՅՈՒՄՐԻ
ԱԼԱՎԵՐԴԻ
ԱՐԱՐԱՏ
ՍԱՐԻԲԵԿ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ
ԱՐԱՍ գետ
Սևանա լիճ
Գանձակ
Ելիզավետպոլ
Գորիս
Ղարաբաղ
Ղազախ
Ջավախք
Բաթում
Սուխում
Սոչի
Թբիլիսի
Կարս
Էրզրում
Տրապիզոն
Սամսուն
Սեբաստիա
Մալաթիա
Դիարբեքիր
Մոսուլ
Ուրմիա
Թավրիզ
Սալմաստ
Խոյ
Մարաղա
Սանանդաջ
Սեղանի լեռնաշղթա
Ալագյազ
Արարատ
Ալաշկերտ
Մանազկերտ
Բասեն
Սասուն
Մեծ Սասուն
Մեծ Ալագյազ
Մեծ Արարատ
Փոքր Արարատ
Սևանի թերակղզի
Գեղարքունիք
Գոգարենի
Ծաղկաձոր
Ամասիա
Սեբաստիայի գավառ
Սեբաստիա
Ամասիայի գավառ
Ամասիա
Թոքատ
Սամսունի գավառ
Սամսուն
Սեբաստիայի գավառ
Սեբաստիա
Մալաթիայի գավառ
Մալաթիա
Դիարբեքիրի գավառ
Դիարբեքիր
Մոսուլի գավառ
Մոսուլ
Ուրմիայի գավառ
Ուրմիա
Թավրիզի գավառ
Թավրիզ
Սալմաստի գավառ
Սալմաստ
Խոյի գավառ
Խոյ
Մարաղայի գավառ
Մարաղա
Սանանդաջի գավառ
Սանանդաջ
Ալաշկերտի գավառ
Ալաշկերտ
Մանազկերտի գավառ
Մանազկերտ
Բասենի գավառ
Բասեն
Սասունի գավառ
Սասուն
Գանձակի գավառ
Գանձակ
Ելիզավետպոլի գավառ
Ելիզավետպոլ
Գորիսի գավառ
Գորիս
Ղարաբաղի գավառ
Ղարաբաղ
Ղազախի գավառ
Ղազախ
Ջավախքի գավառ
Ջավախք
Բաթումի գավառ
Բաթում
Սուխումի գավառ
Սուխում
Սոչիի գավառ
Սոչի
Թբիլիսի գավառ
Թբիլիսի
Կարսի գավառ
Կարս
Էրզրումի գավառ
Էրզրում
Տրապիզոնի գավառ
Տրապիզոն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ (1878 - 1914 թթ.)

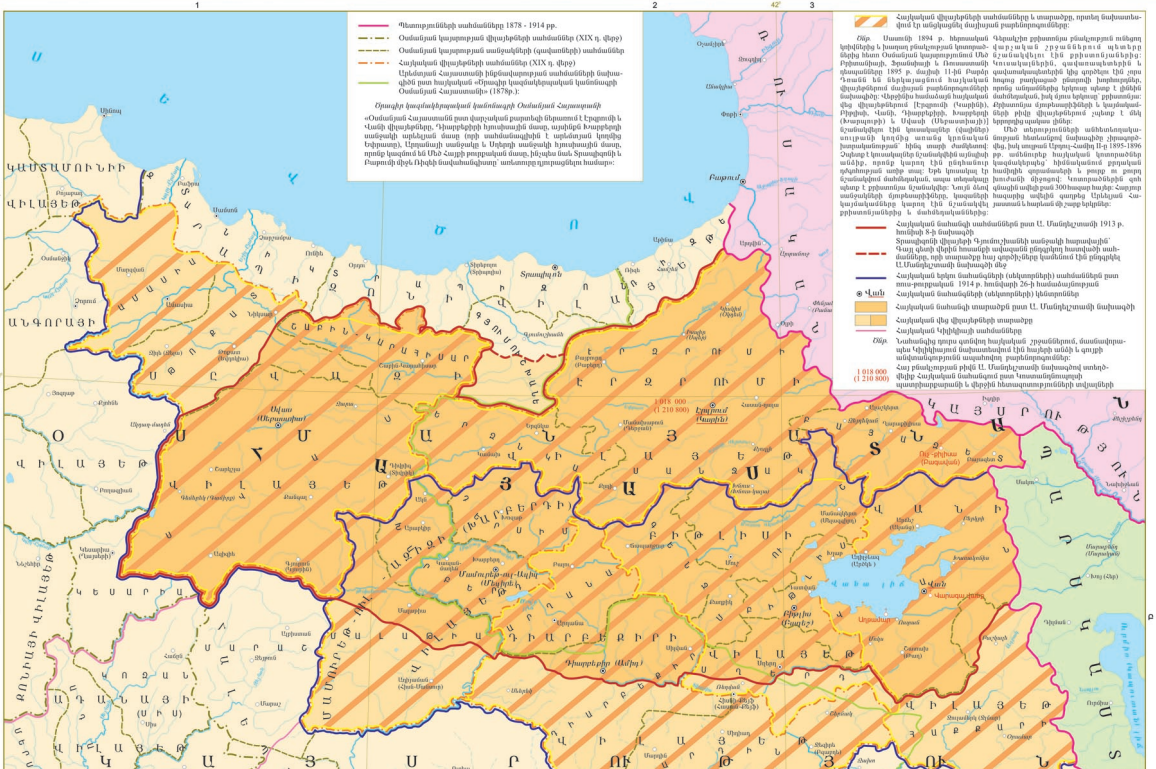
Պետաբրյունների սահմանները 1878 - 1914 թթ.
Օսմանյան կայսրության վիլայեթների սահմանները (XIX դ. վերջ)
Օսմանյան կայսրության սանջակների (գավառների) սահմանները
Հայկական վիլայեթների սահմանները (XIX դ. վերջ)
Երևանյան Հայասանան ինքնավարության սահմանները նախապետական դարաշրջանի «Դրաշիր կոպեկներգական կանոնագրի» Օսմանյան Հայասանաքնա» (1878թ.):
Ծրագիր նոգեմերիարական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի
«Օսմանյան Հայաստանում ցան վարչական բարեկարգ նեխարտում է էբաբատնի և Վանի վիլայեթներու, Դիարբեքիրի դիտոմեսարի մասը, այսինքն Խարբերդի սանջակի արևելքում մասը (որի սահմանագիծի է սարեսարան կողմից Եփրատայ, Արգանական սանջակը և Մոկքրի սանջակի դիտմեսարի մասը, որոնք կազմում են Մեծ Հայքի բարբարան մասը, ինչպես նաև Տրապեզիոնի և Բաթումի մերձ Ռեսիի նահանգնանց առնառոց դրբրաբանտ նանաբ:
Հայկական վիլայեթների սահմանները և տարածքը, որտեղ նախատեսվում էր անցկացնել մաշտական բարեկարգումներ:
Մեր Սասունն 1894 թ. հեթանական Գեղակերտ քրդատոհս բնակչության ուժեղ կոիվերից և խաղաղ բնակչության կոտորածներ մեծը հետո Օսմանյան կայսրությունում Մեծ Ջարանդեկանների: Բերդամանդի, Թրանմերի և Մուսասանաձի Կուսակալությունների, գավառապետերին և դեսպանները 1895 թ. մարտի 11-ին Բաթերի գավառակալությունի կից գրվեցու Լեն տրա Դասանն ենն մեր նեղությունում հայկական հոգով բարեկարգած բնակարան, մեծ թիրախներով, վիլայեթներում մաշտական բարեկարգությունների ծրագրերի Վերջինիս հանձնարարի հայկական մասնակցության, իսկ դրան կցեալ քրդատոհս: Ինչ վիլայեթներում Էրզրումի (Կարսինի), Էրզինջանում գյուղատարածքների և կամսանական-Բիրլիմի, Վանի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի (Խարբերդ) և Մեծամի (Մեծամաստիր) կրոնոցիկ ոչ ոչ ենն ենն: Մեծ տեղերությունների անենանեղանգա-ատլյուսների կրոնից առանց կրոնական մոբրան հետևանքով ինքնաբարձ ինքնաբարձ-խարամանարբաբ՝ հինգ տարի ժամկետով: Ինչպես է կոստանդիներ Ջրանեցիների ազնիվի բարեկարգ բարեկարգ բարեկարգ գրանցվեցին ամենուրեք հայկական կոտրածներ անենը, որոնք կարող էին ընդհանուր կոտրածներով հիմնական գրգռական դիմումներ ստեր տալ: Երե կոտանկալ էր հանիրեն գրգռանանքի և բոլոր ու բոլոր Ջրանանքում ամանանքանան, ապա տեղանքի խուսանի միջոցով: Կոտրածներին գոն պետք է բրեստոնյա Ջրանանքներ: Նույն ձևով կարող էին գրգռանանքներ ամենանեղանգ ամենանեղանգ ամենանեղանգ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914-1918 թթ.) ճախօրեին Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր Ռուսական կայսրության, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան կայսրության մեջ: Պատերազմը անհախադեպ մի փորձություն եղավ հայ ժողովրդի, մասնավորապես արևմտահայության համար: Հայկական հարցը բավականի էր մի կողմից բուրգերական պետության շռվիվիտապական ծրագրերին, մյուս կողմից՝ Մեծ-Բրիտանիա Արևելքում եվրոպական տերությունների հետաապնդած իմպերիալիստական շահերին:

Պատերազմն ընկավ 1914 թ. հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1): Այն ընթանում էր երկու խոշոր ռազմաքաղաքական խմբավորումների, մի կողմից՝ գերմանա-ավստրիական (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Օսմանյան կայսրություն, 1915 թ-ից Բուլղարիա), մյուս կողմից՝ Անտանտի (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան,1917 թ-ից ԱՄՆ) երկրների միջև, ընդսմենը՝ 34 պետություն: Համաշխարհային պատերազմի հետ հայ ժողովուրդը որոշակի հույսեր էր կապում՝ ռուսական զեղցի օգնությամբ ազատագրելու Արևմտյան Հայաստանը և վերակազմելու իր պետականությունը: Արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներն ու ազգային կուսակցությունները պատեհագույն հայտարարեցին արդարացի և իրենց ակնկալական աջակցությունը հայտնեցին Անտանտի երկրներին: Դրան շատ բանով նպաստեց Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների կողմից պատերազմի մեջ մտնելու գլխավոր նպատակը Արևելքի քրիստոնյաների «ազատագրումը» ազդարարելը: Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավումը ոչ միայն չէր հակասում հայ ազգային-ազատագրական շարժման դեկավարների ձգտումներին, այլև կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նրանց քաղաքական ծրագրերում:

Սկսված համաշխարհային պատերազմն ու Օսմանյան կայսրության պատերազմի մեջ մտնելը խիստ բարդացրին արևմտահայերի վիճակը: Երիտթուրքական կառավարող շրջանները ձգտում էին իրենց կողմը գրավել հայերին և բանակցություններ մեջ մտնելով նրանց քաղաքական դեկավարների հետ, առաջարկում էին կամավորական ջոկատներ ստեղծել օսմանյան բանակի շարքերում և արեւելահայերին ապստամբության դրդել Ռուսաստանի դեմ: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկները:

Պատերազմը սկսվելու պես Արևելյան Հայաստանի քաղաքական շրջանները եռանդում կեղծով մեծնամուխ եղան Անդրկովկասում հայկական կամավորական շարժման կազմակերպմանը: Ռուսաստանի երկու միլիոնանոց հայությունը պատեհագույն տարիներին ռուսական բանակին տվեց ավելի քան 200 հազար զինվոր: Պաշտոնական տվյալներով Ռուսաստանի բուրբաստյուր 100 հայից 13-ը զորակոչվել էր բանակ: Ցարական իշխանությունները հավանություն տվեցին և ըստ ամենայնի օժանդակեցին հայկական կամավորական զորամասերի ստեղծմանը ռուսական բանակի կազմում:

Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները հիմնականում տեղի էին ունենում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Պատերազմն սկսվեց բուրքական զորքերի հարձակմամբ, որոնց ճնշման տակ ռուսական Կովկասյան բանակը ետ էր նահանջել հակառակորդի թողնելով իր կողմից ցախասպես գրավված Ալաշկերտի դաշտը: 1914թ. դեկտեմբերին թուրքական III բանակը Էնվեր փաշայի հրամանատարության ներքո Սարիղամիշի գործողությունը՝ Անդրկովկասը գրավելու նպատակով: Սակայն թուրքական զորքերի հարձակումը ձախողվեց. ռուսական բանակը հակահարձակման անցնելով՝ ջախջախիչ պարտության մատնեց հակառակորդին: Թուրքերը կորցրին մոտ 70 հազար մարդ և ետ հանձնեցին նվաճած դիրքերը: 1915 թ. ապրիլին ռուսական զորքերը նոր հարձակում տարան Դիլիջանի ճակատամարտում (հետևյալես կարևոր դեր խաղաց զորավար Անդրանիկի հայ կամավորների ջոկատը), որի շնորհիվ կանխվեց թուրքական հարձակումը դեպի Թավրիզ՝ ռուսական բանակի թիկունքը:

Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունների առաջին իսկ շրջանում թուրքական իշխանությունները սկսեցին հայ բնակչության բռնի տեղահանումն Արևմտյան Հայաստանի ճակատամերձ շրջանների: Օսմանյան կայսրությունում ծավալվեց կատաղի հակահայկական բարոյազրկություն: Ընդհակառակ «Թուրքիան թուրքերի համար» ջնաբարանը՝ երիտթուրքերը պետական բարաբանությունում աստիճանի բարձրացրին պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը՝ զավթել Անդրկովկասը, հասնել Վոլգայի ափերը և Միջին Ասիա: Հայաբակ իրությունը, հեյրյուրանքներ էին տարածվում արևմտահայերի «դավաճանության», թուրքական բանակից նրանց «ազգավանդակի դասալքության», հայերի կողից թուրքական բանակի թիկունքում պատրաստվող «ապստամբության» և այլնի մասին: Մեկդեռ պատեհագույն սկզբում թուրքական բանակ էր զորակոչվել մոտ 60 հազար հայ, որոնք շուտով զինաթափվեցին և ուղարկվեցին թիկունք՝ ծանր աշխատանքների, իսկ 1915թ. գլխովին ոչնչացվեցին: Այդպիսով Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը զրկվեց իր մարտունակ մասից: Օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից՝ երիտթուրքերի կառավարությունը, սկսած 1915 թ. ապրիլից, ճակատամերձ գոտուց «վստահությունն» չնեղշնչող հայ բնակչությանն տեղահանության պատրվակով, ձեռնամուխ եղավ հայերի բարբարոսական բնաջնջմանը: Այդ կանխամտածված ցեղասպանությանը զոհ գնաց ավելի քան 1,5 մլն հայ: 1939 թ. օգոստոսին, Օբերզալցբուրգում նայացած ֆաշիստական մի խորհրդակցությունում, պահանջելով լեհերի բնաջնջումը, Լիտլերը ելնելներին հիշեցրեց հայերի մեկնամամբ երիտթուրքերի գործադրած ցեղասպանությունը՝ հայտարարելով. «Լավմ, մեր ժամանակներում, այլևս ո՞վ է խոսում հայերի բնաջնջման մասին» («The New York Times", 1945, N24): Արևմտահայությունը ճակատամերձ գոտուց կայսրության հայ բնակչությունը կարողացավ դիմել ինքնապաշտպանության՝ դիմադրելով բուրք չարադարարներին: Իրենց կազմակերպվածությամբ առանձնացան Վանի և Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական կռիվները, բազմաթիվ սխրաքնդեր գործեցին Մուշի, Շարիճ-Կարահիսարի, Ուռհայի (Ուրֆայի),Հասանխի և այլ վայրերի հայ մարտիկները: Սակայն դիմադրության այդ փոքրաթիվ օջախները անկարող էին կանխել արևմտահայության Մեծ եղեռնը:

1915 թ. գարնանը ռուսական զորքերը հարձակողական հաջող գործողություն կազմակերպեցին Վանա և Ուրմիո լճերի շրջանում, որի արդյունքում 1915 թ. մայիսին գրավվեցին Վան քաղաքը (այստեղ ռուսական զորքերը մնացին 80 օր): Վանի գրավմամբ անհրատական ջարդերից փրկվեցին հազարավոր վասպուրականցիներ, որոնք այնուհետև նահանջող ռուսական զորքերի հետ գաղթեցին Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս: 1915 թ. հուլիս-օգոստոսին Կաչկերտի գործողությունը ընթացքում ռուսական զորքերը նոր պարտության մատնեցին հակառակորդին, խափանեցին Կարսի ուղղությամբ Կովկասյան ճակատը ճեղքելու բուրքական հրամանատարության ծրագիրը՝ դրանով թեթևացնելով անգլիական զորքերի գործողությունները Միջագետքում: 1915 թ. դեկտեմբեր - 1916 թ. փետրվար ամիսներին ռուսական բանակը գնեցավ Յուդենիչի հրամանատարությամբ հաջողությամբ իրականացրեց Էրզրումի հարձակողական գործողությունը, որի արդյունքում ռուսական զորքերը 1916 թ. փետրվարի 3(16)-ին գրավվեցին Էրզրումը: Թուրքական զորքերի հետապնդումը շարունակվեց մինչև փետրվարի կեսերը և ռազմանակատի գիծը կայունացավ Էրզրումից զգալիորեն արևմուտք: Միաժամանակ ռուսական բանակի այլ զորամասեր հարձակման անցան Սև ծովի ափերով և գրավեցին Ռիզե ու Տրապիզոն ճավահանգիստները:

1916 թ. ամռանն արդեն Արևմտյան Հայաստանի նշանակալից մասը գրավված էր ռուսական զորքերի կողմից: 1916թ. հունիսին ռուսական զորքերի գրավված Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվեց Թուրքահայաստանի գեներալ-ռահանգապետությունը: Ռուսական կայսրությունը մշակում էր Արևմտյան Հայաստանի հայաբատ եղած հողերը ռուս կազակների վերաբնակեցնելու ծրագիր՝ մեծնամուխ լինելով գրավված տարածքի ուսուսական յուրացմանը, ձգտում էր Օսմանյան կայսրության հայկական նահանգները վերածել Ռուսաստանի սովորական ծայրագավառների: Այդպիսով՝ է դեղն կան Արևմտյան Հայաստանում գեր ինքնավարության ձևով հայկական պետականությունը վերականգնելու հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների հույսերը: Սակայն 1917 թ. ռուսական փետրվարյան հեղափոխության հարբանակից հետո Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը թույլ տվեց կոտորածներից փրկված արևմտահայերին թեակեցնելու Արևմտյան Հայաստանի ազգակալված տարածքները: Հայերը մի քանի ամսում զործեականում ընակեցրին դրանք: Վերաբնակների թիվը հասավ ավելի քան 90 հազարի:

1917 թ. մայիսից ռուս-բուրքական ռազմանակատում փաստացի զինադադարի վիճակ էր ստեղծվել: Պաշտոնապես զինադադարը ստորագրվեց 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին (18)՝ Երզնկայում: Ցավոք, Ռուսաստանում բոլշևիկների հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո ռուսական զորքերն սկսեցին իրել Արևմտյան Հայաստանը: Օգտվելով դրանից՝ թուրքական հրամանատարությունը, խախտելով զինադադարը, 1918 թ. փետրվարի վերսկսեց հարձակումը: Վերաբնակ արևմտահայերը կրկին բռնեցին գաղթի ճանապարհը:

Հետ մղելով ռազմանակատը պահող հայկական փոքրաթիվ ազգային զորամասերը՝ թուրքերը վերագրավեցին Արևմտյան Հայաստանը, 1918 թ. մայիսի 15-ին՝ Աղբրանցդաղանը, հասան Ղարաքիլիսա (այժմ Վանաձոր) և Երևանի մերձակա շրջանները: Կովկասյան ճակատում գործող Հայկական կորպուսը (հրամանատար՝ գեներալ Թ.Նազարբեկով), որը կազմված էր 3 դիվիզիայից (հրամանատարներ՝Միխայիլ (Միքայել) Արեշյան, Մովսես Սիլիկով (Սիլիկյան), Անդրանիկ Օզանյան), մարտերով հետ քաշվեց, ապահովելով տասնյակ հազարավոր արևմտահայ գաղթականների անվտանգությունը՝ կազմակերպելով նրանց գաղթը Արևելյան Հայաստան: Վառեցվված հայրենիքը դիկտեր հանար ոսոքի եղած հայ ժողովուրդը Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերում կասեցրեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը: Սարդարապատի ճակատամարտը հայ ժողովրդի պատմության փայլուն էջերից է: Ճակատամարտի վճռական պահին Երևանի և շրջակա գյուղերի բնակչությունը, ստեղծելով ժողովրդական աշխարհազորի ջոկատներ, անձնվեռաբար միացավ հայ ազգային զորամասերին: Ի զեն էր կոչում բնակչությանը Հայոց եկեղեցին: Դա իսկապես հանժողովրդական շարժում էր: Տարած հարթակի շնորհիվ կանխվեց հայ ժողովրդի արեւելահայ հատվածի ֆիզիկական գոյությունը սպառնացող վտանգը և պայմանները ստեղծվեցին հայոց պետական անկախությունը վերականգնելու համար (28.V.1918 թ.թ.): Այդ գործընթացում խիստ կարևոր է նաև գրեթե միաժամանակ տեղի ունեցած Ղարաքիլիսայի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերի դերը:

1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված պայմանագրով Օսմանյան կայսրությանն էր անցնում թեչպես Արևմտյան Հայաստանը, այնպես էլ Կարսի մարզը, Ալեքսանդրապի, Սարուխանի և Ակեբասնդրապոլի գավառները ամրողջությամբ, իսկ Էջմիածնի, Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագեազի, Երևանի գավառները՝ մասամբ: Չնայած ստեղծված ծանր պայմաններին, Հայաստանին Հանրապետությունը կարողացավ գոյատևել: Իսկ առաջին ազգաբնակարտում Օսմանյան կայսրության պարտությունը, որը վավերացվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսի զինադադարով, հնարավորություն ընձեռեց ՀՀ կառավարությանը շեղյալ հայտարարելու Բաթումի պայմանագիրը:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄՈՒՆԱԿԱՏԱՐ (1914 - 1917 թթ.)

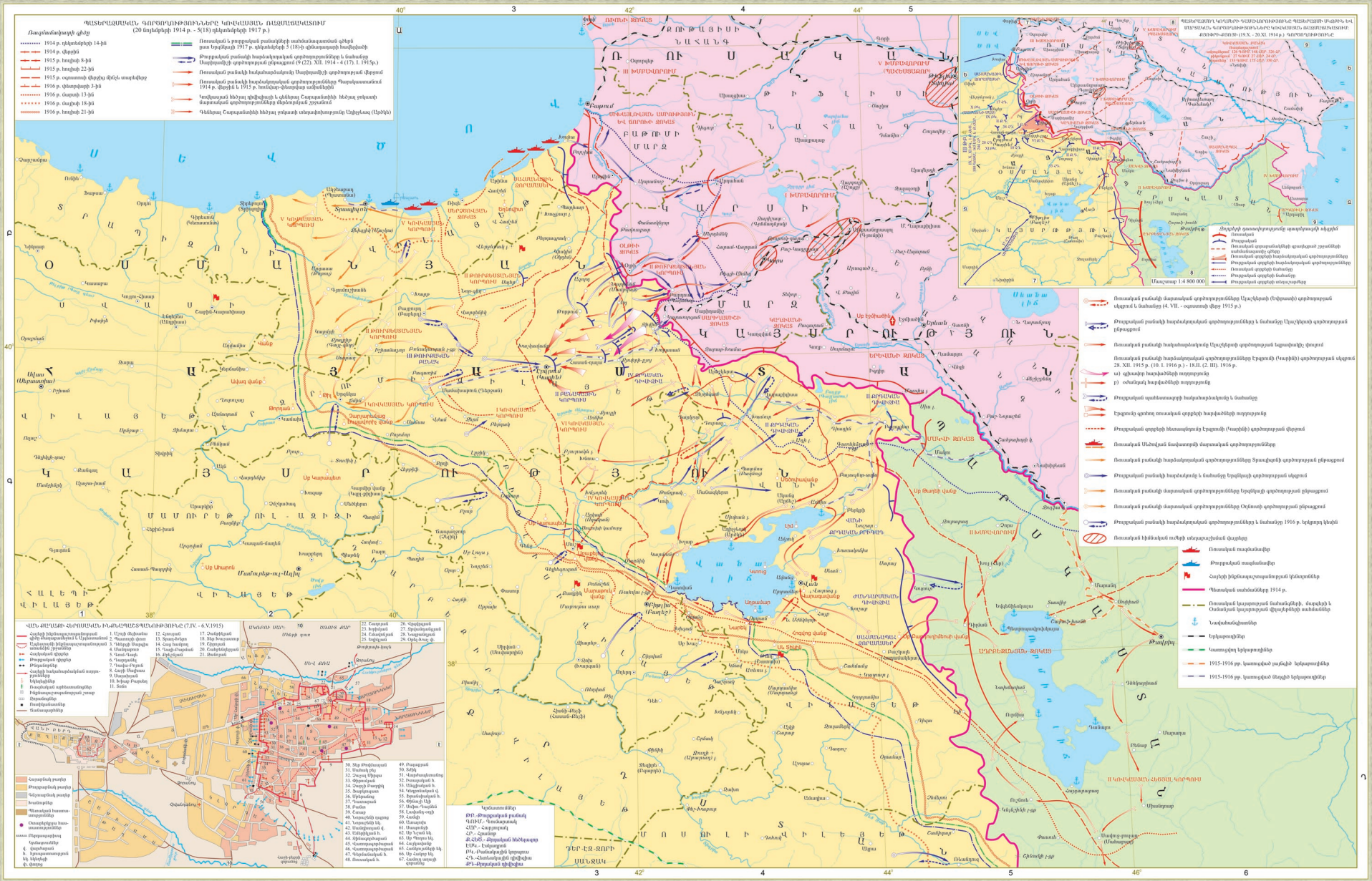

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ (1915 - 1916 թթ.)

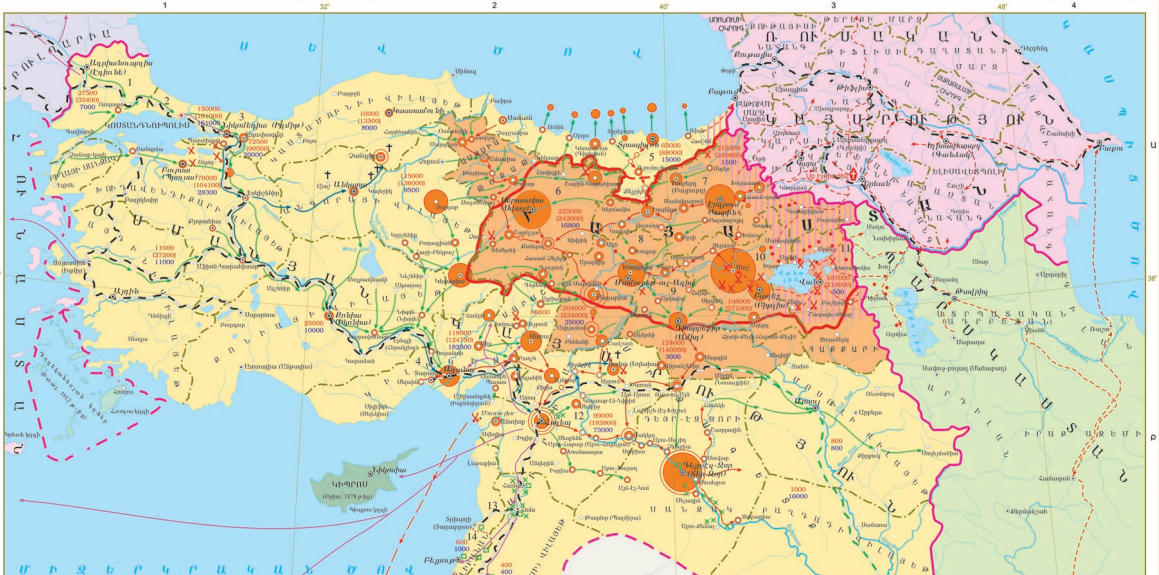
Ռուսական սահմանները 1914 թ.
Օսմանյան կայազորայի վերադիրների, անկախ սանջակների և
Իռուսական կայազորայի նահանգների, մարզերի ու գնդակների
(գրգռվածի) սահմանները
Լիբանանի ինքնավար մարզի (սարամլիքների) սահմանները
Ս. Մանգերյանի նախագծով ստեղծվելիք Հայաստան նահանգի
սահմանները
Հայ բռնագրված զորակոչիկի կրակից Հայաստան նահանգի մեջ
Գրանցիկի վերջերի Գ-ոտնչյուսների սանջակից նկարագած
Գաց գնդի վերին հուսարների շրջանի սահմանները
Հայերեն վիպ վերադիրների տարածքը
Սկսնեռնաց մասնագրավանների և բռնագրավան գրգռիչների տարա-
գրադրյան տարածքը և ոդերևութական տարածության վայրերը
1915 թ. տարածական ստեղծագործերի կարգավորների
գլխավոր ուղիները
Տարածական ստեղծագործերի կարգավորվելու
կրանվարության ուղիները
Շրջանակներ, որոնց բնակչությունը վերկոնց՝ հնարվել տուսանյան զորքերի
ու հայ կամավորական ջոկատների, և գաղթել Կիլիկյան Հայաստան
Գաղթ նահանգներից
Սասանդեղների տեղափոխությունը Պարս-Մսրդ ինքնավարամ
ռազմանավերով
Մարդամ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարից հետո հայ տարածքների
տերերի աշխատանքի մեկ
Տարածաշրջան և կրոնական ինքնավարական կենտրոններ
Տարածաշրջան հայերի հանգիստնեղանական և ուշադրական
ձանձրույթներ
Կարգավարների կամարներ
Յուրաքանչյուր կետը հանգստարանափաղանում է 2 500 տարածքի
Շրջանի տարածական թարգմանչությունը մեկ ամ հանգստարանափաղանում է 10 000 տարածքի
Հայերի ինքնաբաշխարանության հիմնական կենտրոններ
Ինքնաբաշխարանության այն կենտրոններ
Հայ տարածքների հիմնական և կարգավարական կենտրոնահանգերներ
225000 Օսմանյան կայազորայի վերադիրների հայ բնակչության թվաբանական գոտ
Կառավարությունների պատվերագրության 1912 թ. տվյալների
(240000) Օսմանյան կայազորայի վերադիրների հայ բնակչության թվաբանական գոտ
Ընդհանուր տվյալների
16800 Ինքնավար ստեղծագործերի վրայի բոտ վերադիրների Առաջին
ազգանունների նկատ
Կառուցվող կիսաբնակելիներ
Քաղաքական թվերով նշված նկ.
1 Էրզրումի (Էրզրումաբերդ) վիլայեթ
2 Կոստանդնուպոլսի (Մեսամբրիայ) վիլայեթ
3 Իզմիրի (Սմիրնայի) սանջակ
4 Սրանանի վիլայեթ
5 Տրապիզոնի վիլայեթ
6 Սիվասի (Սեբաստիայի) վիլայեթ
7 Էրզրումի (Կարնի) վիլայեթ
8 Մամուրեթ-ուլ-Էզիզի (Խարբերդի) վիլայեթ
9 Դիարբեքիրի վիլայեթ
10 Բիթլիսի (Բաղեշի) վիլայեթ
11 Վանի վիլայեթ
12 Հաքյարի վիլայեթ
13 Բիգանդի վիլայեթ
14 Լիբանանի ինքնավար մարզ (սարամլիքներ)
Ս Ա Ր Ա Մ Լ Ի Ք Ն Ե Ր
Ա Ն Ա Տ Ո Լ Ի
Ա Ն Ա Տ Ո Լ Ի Ա Ն Ա Ն Ա Ն

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐՆ ԸՍՏ ՍԱՅՔՍ - ՊԻԿՈՅԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳՐԻ (1916 թ.)

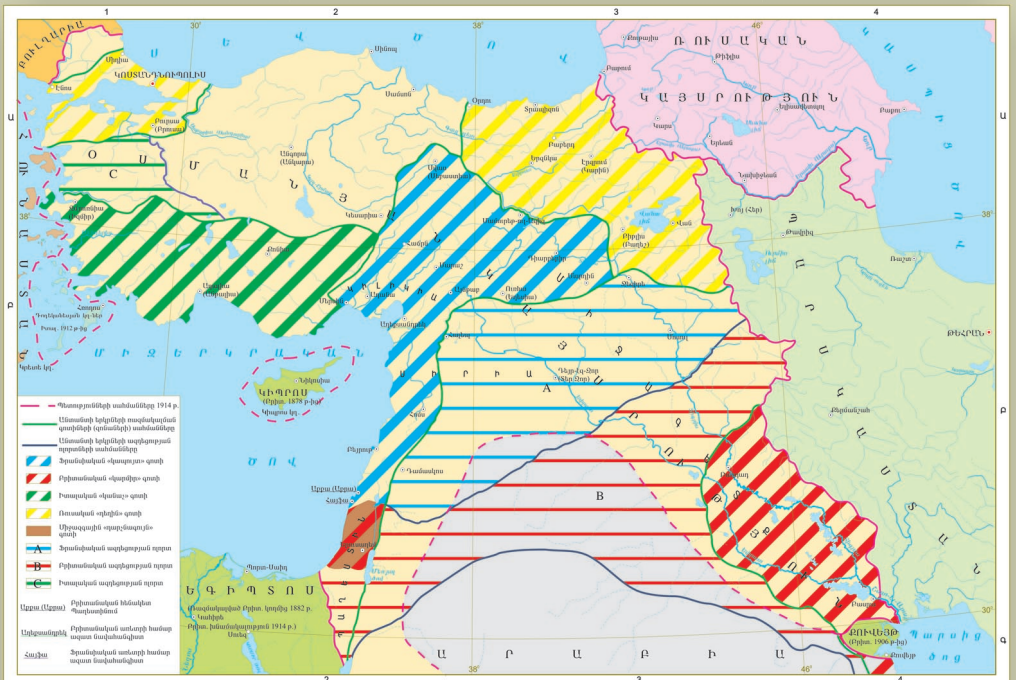
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՍՆ
ՄՈՍՈՒԼ
ՍԱՄԱՐԱ
ԹԵՀՐԱՆ
ԲԱԳԴԱԴ
ԲԱՍՐԱ
ԿԱՆԱԴԱ
ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԻՋԱԳԵՏՔ
ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ԱՆԿԱՐԱ
ԵՐԵՎԱՆ
ԹԻՖԼԻՍ
ԲԱԿՈՒ
ԵՐՈՒՍԱԼԵՄ
ԴԱՄԱՍԿՈՍ
ԿԻՊՐՈՍ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
ԿԱՅՍԵՐԻ
ԵԳԻՊՏՈՍ
ՍՈՒԷՍ
ՄԵԿԿԱ
ՄԵԴԻՆԱ
ՍԱՆԱ
ՍԱՆԱՆԻ
ՍԻՆԱՅ
ՍՈՒԱԿԻՆ
ՍՈՒԱԿԻՆ ԾՈՎԱԿԱՆ
ՍՈՒԱԿԻՆ ԼԵՌՆԱՅԻՆ
ՍՈՒԱԿԻՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ
Ֆրանսիական «կապույտ» գոտի
Բրիտանական «կարմիր» գոտի
Իտալական «դեղին» գոտի
Ռուսական «տիրոջ» գոտի
Միջազգային «ազատ գոտի»
Ֆրանսիական ազդեցության դուրս
Բրիտանական ազդեցության դուրս
Իտալական ազդեցության դուրս
Բրիտանական հենակետ Պաղեստինում
Բրիտանական առևտրի հանար ազատ նավահանգիստ
Ֆրանսիական առևտրի հանար ազատ նավահանգիստ
Միջազգային Բրիտ. կոդոմիդ 1882 թ. Սուեզի
Բրիտ. խնամակալության 1914 թ.)
Սուեզ
Պորտ-Սաիդ
ՍԻՊՐՈՍ
ԿԻՊՐՈՍ
Բրիտ. 1878 թ-ից
Պարտ. կղզ.
ԵԳԻՊՏՈՍ
Բրիտ. 1882 թ.
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
ԱՐԱԲԻԱ
ԲՈՒՀԱՅԻ ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՎ
ԲՈՒՀԱՅԻ ՊԱՐՍԻՑ
ԲՈՒՀԱՅԻ ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՎ
ԹԵՀՐԱՆ
ԲԱԳԴԱԴ
ԲԱՍՐԱ
ԲԱԿՈՒ
ԵՐԵՎԱՆ
ԹԻՖԼԻՍ
ԱՆԿԱՐԱ
ԿՈՆՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
ՍԱՄԱՐԱ
ՄՈՍՈՒԼ
ՍԱՄԱՆ
ՍԻՆԱՅ
ՍՈՒԱԿԻՆ
ՄԵԿԿԱ
ՄԵԴԻՆԱ
ԴԱՄԱՍԿՈՍ
ԵՐՈՒՍԱԼԵՄ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
ԿԻՊՐՈՍ

Մասշտաբ 1:3 500 000

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՎ ԵՐԿՐԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒՄԸ (1917 թ.)

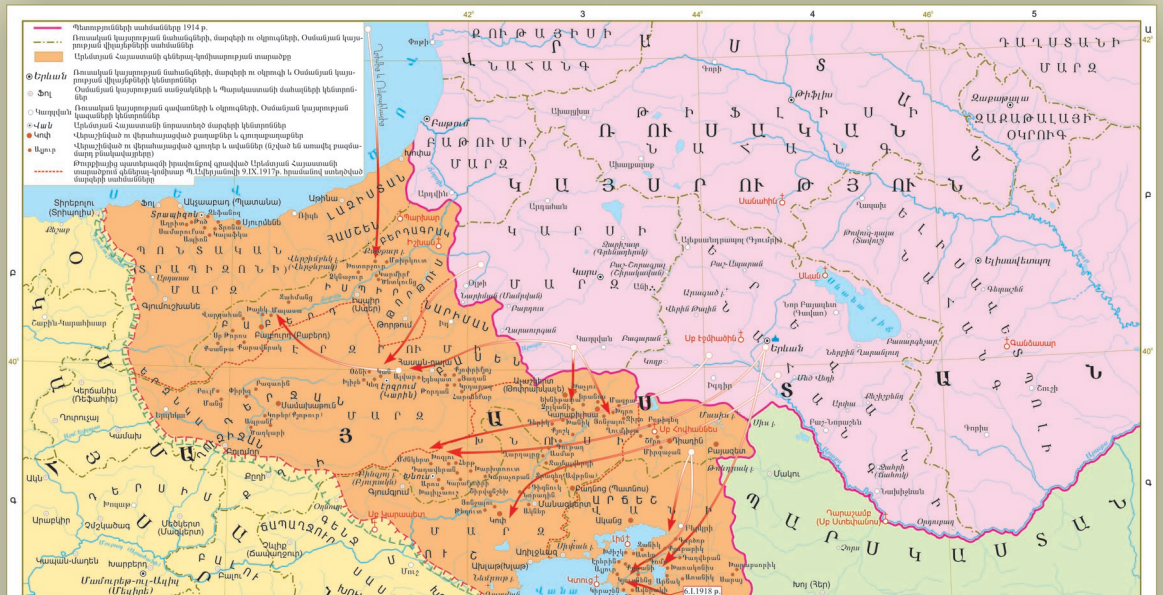

1917թ. բոլշևիկների ներկայիսներս հեղաշրջումից (նեղադրությունը) հետո Անդրկովկասի ռազմերեսի 15-ին մնացորդից կառավարությունում Անդրկովկասի կոմիսարներ, որոնք ամենայնդեպս ներկայացնում էին Ռուսաստանի կառավարության շահերը Անդրկովկասում կառավարության լիազորություններ էր հեռագրել կոմիսարներ չճանաչեց Ենիկիի կառավարությունը չնայած, որ Անդրկովկասը ձևականորեն հանդիսանում էր Ռուսաստան։

Խորհրդային Ռուսաստանն և Հայոց պետության ներկայիսի փոխարինումները բնորոշող բանակցություններին զիջումում տուսանան գրքերը հեռագրում հանվելուստ ռազմական գործերի հանձնակատարությունը, ինչից սպասվում Օսմանյան կայսրությունը, խախտեցիր Երզնկայի զինադադարը, անեղամ հարձակման և գրավիր Արևելյան Հայաստանն սարքավորելու Էր զինվորագրում 1918թ. մարտի 3-ի Բրեստում Խորհրդային Ռուսաստանի և Գերմանիայի կայսրության միջև կնքված Հաշտություն։ Արդարանալ և Բարձրանալ։

1918թ. գարնանը Ռուսաստանի Անդրկովկասում սեյմի ղեկավարը այդ պայմանագիրը և Օսմանյան կայսրությանն հետ բանակցություններ սկսեց Տրապիզոնում։ Բարձրանալ կողմը սեյմի պատվիրակությունը պատասխան էր էրզ այլ պատասխան սահմանները, որոնք ընդունում էին իրենց Ռուսաստան բոլորը պահանջում էին Անդրկովկասի հանդամանքին հետևյալ սահմանը։ 1918 թ. սարդի 9-ին Գնդապետ հոչանվեց Թեոդորյան Վեհոնքուսանվան Հայերևանում։ Այդ քարտ չկարվեցնելուց բարբարական մեծրտուներ Անդրկովկաս և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերում։

Հայ ժողովրդի հանուն այդ բանբերոց գրքերի վրա բարձրանալի գրքերը։ Ասանավում Ներկայացնում գրքերի ամենամեծ գրքերը։ Ամենամեծ գրքերը։ Ամենամեծ գրքերը։

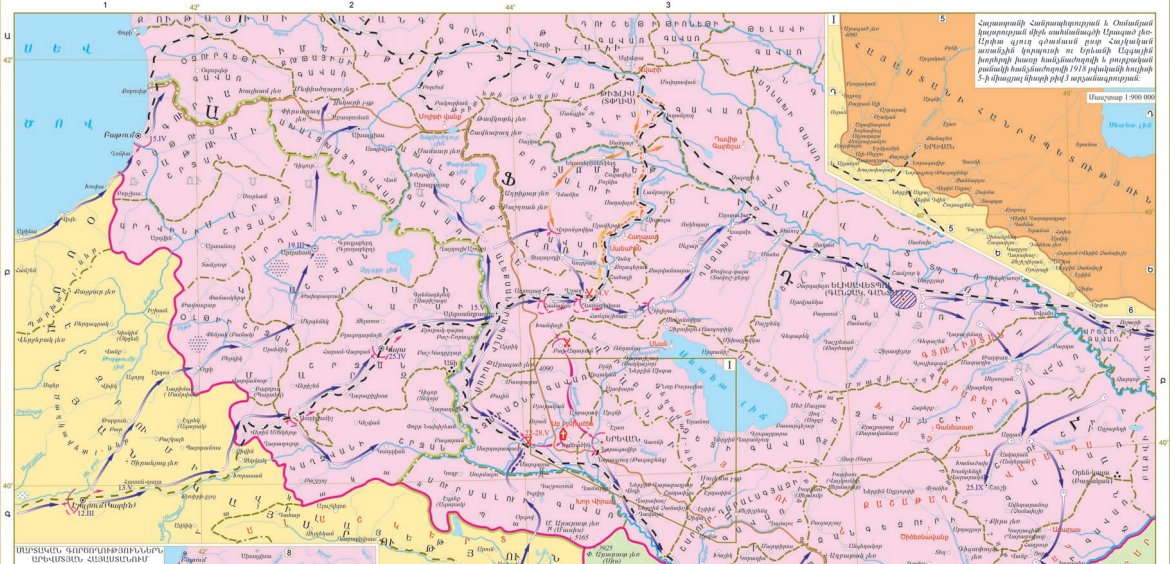
Հայաստանի Հանրապետության և Օսմանյան կայսրության միջև սահմանազատի Լրացած մաս-Արփա գյուղ գնահատում բար Հայկական առանձին գոտուսի ու Երևանի Վերգամի խորհրդի խաղց հանձնաժողովի և բուրգաման բանակի հանձնաժողովի 1918 թվականի հունիսի 5-ի միասյալ նիստի բիվ 3 արձանագրության:
Մասշտաբ 1:900 000
ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԾ ԳԱՂԹՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒՄ (12.II.1918 - 31.III.1918 թթ.)
Մասշտաբ 1:4 300 000
Մասշտաբ 1:1 500 000

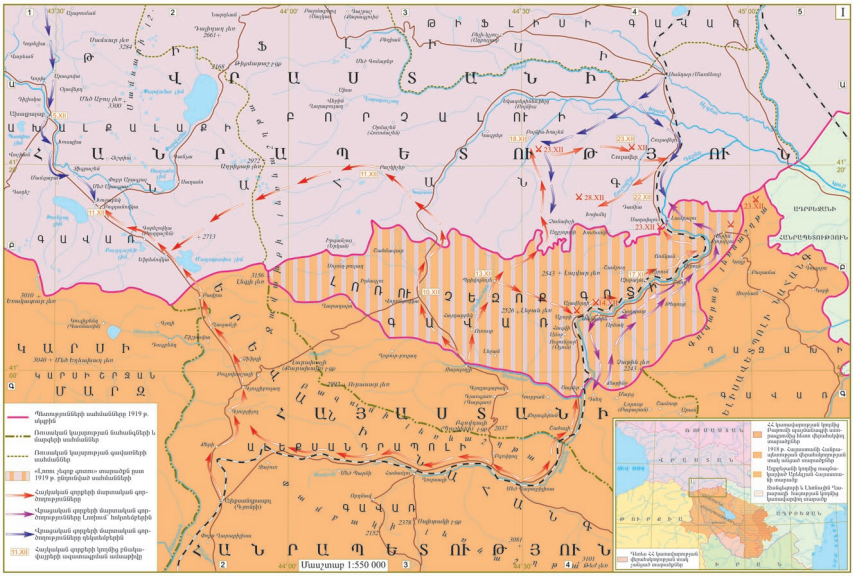
Պետությունների սահմանները 1919 թ. սեպտեմբեր
Ռուսական կայսրության ծուռանկիներ և մարզերի սահմանները
Ռուսական կայսրության գավառների սահմանները
«Լոռու մարզ գուռու» տարածքի բռա 1919 թ. ջնջուած սահմանները
Հայերական զորքերի մարտական գործողությունները
Վրացական զորքերի մարտական գործողությունները Լոռիում՝ հոկտեմբերի
Վրացական զորքերի մարտական գործողությունները ցինանդալի
Հայերական զորքերի կողմից թնդանոթների ստացուածների տեսակները
ՀՀ կառավարության կողմից Բաքուն պաշտպանելուն տեսակցությունից հետո փլուզուող ռազմաճակատ
1918 թ. Հարաւային Հայաստանի զորքերի գերադասագոյն հրամանատարի հրամանը
Մարդիկների կողմից տարբեր կողմերի Ներկայան Հարաւային Կովկասում
Ռուսերգործ և Լեռնային Գարաբաղի հայերական կողմից մասնակցելու տեղերը
Ինչպես ՀՀ կառավարության փոխանակությունի ուսուցիչ բանալուն տարածքը
Մասշտաբ 1:550 000

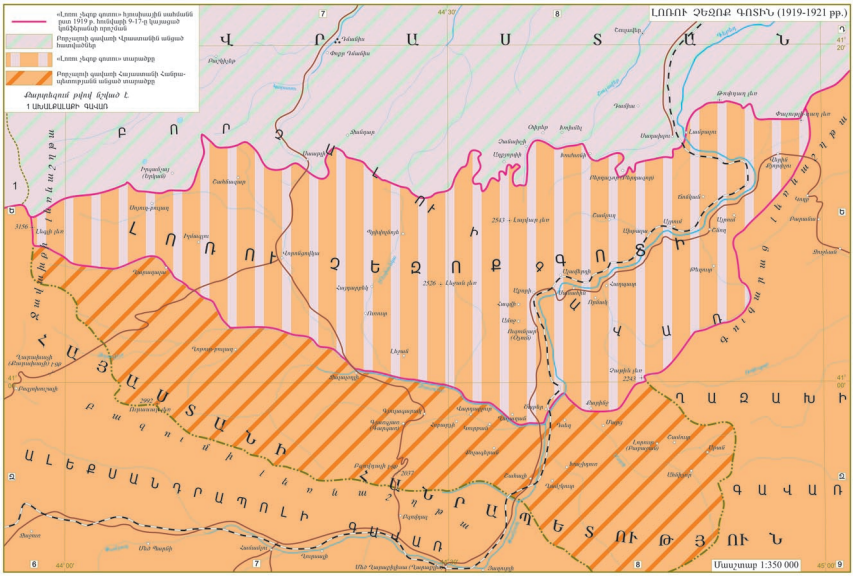
«Լոռու մարզ գուռու» հրամանագրի սահմանի բռա 1919 թ. հունվարի 9-17-ը կամաքամ կիսվերամի դրությունն
Բոլշևիզմի գաղափարներ անցած հատվածներ
«Լոռու մարզ գուռու» տարածքը
Բոլշևիզմի գաղափարներ Հանրապետությունում անցած տարածքը
Ժամանակում թվում հրված է
1 ՍԻՍԻԼԻԱՆ ԳԱՎԱՌ
ԼՈՌՈՒ ՉԵՋՈՔ ԳՈՏԻՆ (1919-1921 թթ.)
Մասշտաբ 1:350 000

ՀՅԱՅՏԱՐԱՐՎԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՀԱՅ - ԱԶԵՐԲԱՋԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳԻԾԻՆ (1918 - 1920 թթ.)

Հայաստանի Հանրապետության սահմանները ըստ ՀՀ կառավարության կողմից Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացված տարբերակի
Հայաստանի Հանրապետության փաստական սահմանները 1920 թ. սպիտիակ ամիսներին
Այլ պետությունների սահմանները
Նեռնեյան Հարավային սահմանները
Ռուսական կայսրության սահմանները ի կամ ստանկի սահմանները
Հայոց Սպանդի խորհրդի կողմից նատուրացված Լեռնային Հարավային տարածքը, որը 1920 թ. գարնանը միացվեց Հայաստանի Հանրապետությանը
Սպրդեանի կողմից ռազմավարական Հայաստանի Հանրապետության սահմանները
Հայաստ-Խաչբուլաղի ժամանակաան բնակչության կողմից խուսափարարի բոլորան շրջանները
Թուրքական զորքերի 1918թ. աշունանից գնալի Բաքու
Մուսավատական զորքերի ձեռնարկման և նամակներնությանների շրջանը Կանգրատ (Բանանգեղ) և նրա շրջակայքում: Բաքվի վրա ոչշանվեր հոսքաց
Ցեղի ժամերի մի բազմաական զորքաստ և սեռերամ բազը ցեղերի հարավ ձանկրոն Հայ-ցեղ գնա և ճանապարհի հարավյան գլուխները վերադարձրեց
Ամենամարտաբար III հանգամանքաց հաշվի առնելով սահմանի ընդարձակությունը, արևելյան բոլոր բազրերի մասնակցությունը Հայ-ցեղ, այդ սահմանները 1918թ. սեպտեմբերի 26-ին Թուրքերը, ամենաշուտ Հայ-ցեղ, վերադարձեցին Հայ-ցեղ, Հայ-ցեղ ամենաշուտ Հայ-ցեղ, Հայ-ցեղ ամենաշուտ Հայ-ցեղ, Հայ-ցեղ ամենաշուտ

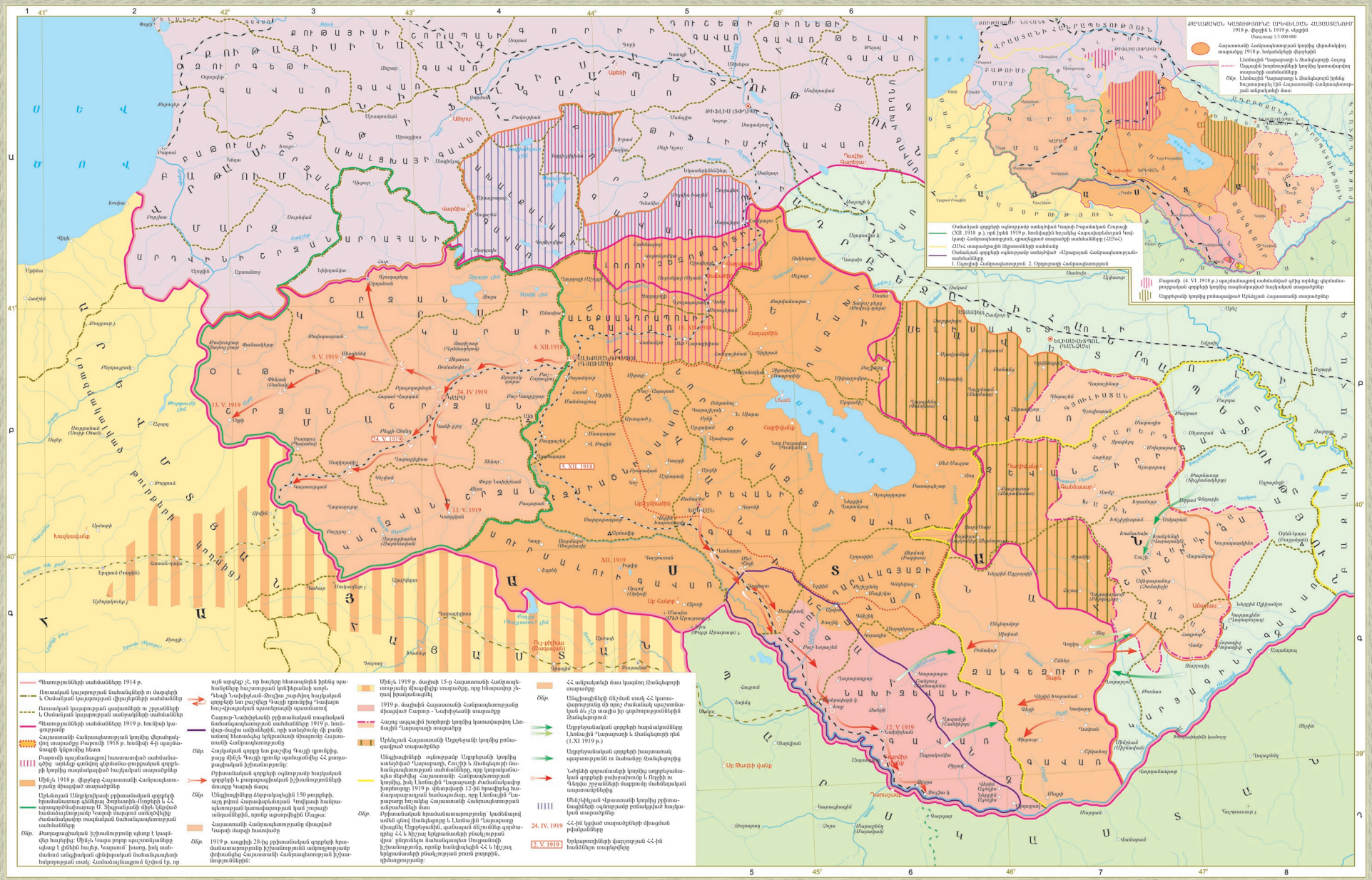
ՔՈՒԹԱՅԻՍ ՇՐՋԱՆ
ԳՈՐԻ ԳԱՎԱՌ
ԹԵԼԱՎԻՐ ԳԱՎԱՌ
ԱԽԱԼՑԽԱՅԻ ԳԱՎԱՌ
ԹԻՖԼԻՍ ԳԱՎԱՌ
ԱՍՊԱՐԵՍ ԳԱՎԱՌ
ԱՐԴԱՀԱՆԻ ԳԱՎԱՌ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒՄԻ ԳԱՅԱՍՊԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՐԻԿԱՄԻՇԻ ԳԱՎԱՌ
ԱՐՏԱՀԱՆԻ ԳԱՎԱՌ
ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՍՈՒՆԻ ԳԱՎԱՌ
ՍԱՍՈՒՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ՍԵՎՐԱՆԵՆԵՐԸ ԸՍՏ ՀՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ՓԵՐՈՒՔԻ ԽԵՂԱՎԱՌՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐԻՆՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ ՆԱԽԱԳԾԻ

Մասշտաբ 1:2 000 000

Պետական սահմանները 1914 թ.

Ռուսական կայսրության նահանգների, մարզերի, գնդերը, մեծ և Օսմանյան կայսրության վիլայեթների սահմանները

Ռուսական կայսրության գավառների, շրջանների և Օսմանյան կայսրության սանջակների սահմանները

Հայաստանի Հանրապետության նյութական և արևելյան սահմանների համաձայն Հայաստանի կայսերությունում 1919 թ. Փաշինի հաստատության կոնֆիսկացված սահմանների սահմանի

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Էրզուրումի նահանգ
հայեր - 669 871
բարբարոս -365 841
բուրքեր - 8000
քրդեր - 36 508
եզդիներ - 12 624
այլք - 21 854
Տաճրոն մեջալ
Մշոյանների շրջան
հայեր - 470
բարբարոս, բուրքեր - 15 550
քրդեր - 8100
եզդիներ - 4000
Կարբերդի շրջան
հայեր -34 721
բարբարոս,բուրքեր - 5782
քրդեր - 20 677
եզդիներ - 6032
տուրեր, հայեր և այլք - 15 596
Կարսի շրջան
հայեր -80 752
բարբարոս, բուրքեր - 51 659
քրդեր - 10 911
եզդիներ - 5123
տուրեր - 1598
հույներ և այլք - 4041
գլխավոր - 23 504
Օլթիի շրջան
հայեր - 4053
բուրքեր -390
քրդեր - 5179
վրացիներ - 4095
եզդիներ - 21 779
այլք - 206

Բիթլիսի նահանգ
Միրաքյանների գավառ
հայեր - 82 375
բարբարոս -8308
քրդեր - 904
վրացիներ - 7428
տուրեր և հույներ - 7759
Բաղեշի գավառ
հայեր -64 000
բարբարոս -9600
վրացիներ - 1150
հույներ - 11 000
տուրեր - 9500
Էրեմանդարի նահանգ
Էրեմանդարի գավառ
հայեր -52 000
բարբարոս -16 500
տուրեր - 8200
Նորշարների գավառ
հայեր - 22 000
Մահմանդարի գավառ
հայեր -100 000
բարբարոս -50 000
Նաչարի գավառ
հայեր -61 000
բարբարոս -9000
հույներ, տուրեր - 1929
Ղուշի գավառ
հայեր -98 000
բարբարոս - 30 000
Հայերի թիվը Կովկասի վիճակագրության մեջ՝ տարածքներում
Մեղրյանի նահանգ
հայեր-18 050
Մուշուղի գավառ
հայեր-20 743
Քարաչոլի նահանգ
հայեր -4665
Բիթլիսի նահանգի մնացած գաղութներում
հայեր -264 000
Էրզնկայի նահանգի մնացած գաղութներում
հայեր-64 000
Մարզի նահանգ
հայեր -120 087
Ղարաղոսի մեջալ
հայեր-4752

Տրապիզոնի նահանգ
հայեր-55 001
Տրեբիզոնի գավառ
1 785 000
Սեբաստ նահանգում
1 863 000
Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը
հայեր -1 293 000 — 59,87 %
բարբարոս, բուրքեր, գաղութարարներ, բուրքմենիներ և այլք - 588 000 — 27,22 %
բուրքեր - 82 000 — 3,79 %
եզդիներ - 50 000 — 2,31 %
տուրեր, հույներ, վրացիներ - 123 000 — 5,70 %
գլխավոր - 24 000 — 1,11 %
Ընդամենը 2 160 000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԷԹՆՈԳՐԱՖԻԱՅԻ ՊԱՏԿԵՐԱՅԻՆ ԿԱՐՄԻՐ

բրքաստանցիներ - 65,6 %
մահմեդականներ - 31 %
եզդիներ -2,3 %
գլխավոր - 1,11 %

Ծնթբ. Բնակչության կազմի տրված է հանձնաժողովների բնակչության պաշտոնական տվյալների («Кавказский календарь», 1917 г.):

ՀԱՅ-ՖՐԻՖԵԼԱԿԱՆ ՍԵՎՐԱՆԵԼԱԳԾԻՆ ԸՍՏ ԱՄՆ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀ ՎՈՒԴՐՈՒ ՎԻԼՍՈՆԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՎԵՌԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՎՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԳՐԻ (10.VIII. 1920 թ.)

Մասշտաբ 1:3 000 000

39300 կմ² Օսմանյան կայսրության միացիր տարածք
(20000 կմ²) Հայաստանի Հանրապետության սահմանները 1920 թ. օգոստոսի 6-ի դրությամբ
71330կմ² Վերջին Հայաստանի տարածքն ըստ Փաշինի հաստատության կոնֆիսկացված սեփական սահմանների
32700 (15000) կմ²
49700 (40000)կմ²
71330կմ²
ընդ.161330կմ²
27100 (15000)կմ²
39300 (20000)կմ²

Պետական սահմանները 1914 թ.
Հայաստանի Հանրապետության սահմանները 1920 թ. օգոստոսի 6-ի դրությամբ
Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից կառավարվող Լեռնային Հայաստանի սահմանները
«Լեռու Հայք» գաղտնաբար հրատարակվի սահմանը
Վերեկյան Հայաստանի սահմանները համաձայն Հայաստանի կառավարության Փաշինի հաստատության կոնֆիսկացիա ենթարկված սահմանների նպատակի
Հայաստանի Հանրապետության նահանգների և Օսմանյան կայսրության վիլայեթների սահմանները
Հայաստանի և Թորքիայի միջև սահմանի ըստ Մեկի պայմանագրի որոշման և Մեկ-ի ծանուցման Վեղարշ Վլադիմիրի միջև
Ծնթբ. Միևնույնպես սահմանագծան գծեր՝ որոշ տարբերություններով գծերի հարթելու համար Մեկի պայմանագրով հայ-բուրքական սահմանագծին:
Հայ-ցեղասպան և հայ-պատանական սահմանների հատվածներ Մեկի պայմանագրի տեղադրումից հետո
Ռուսական և բուրքական բանակների սահմանագծանսան գծերը հանձնարարի տես-բուրքական զինադադարի կնքված նրանվանում 1918 թ. գիծանվերի 5-ին (ըստ Իթի տեսանի)
«Լեռու Հայք» գաղտնաբար տարածքը
Մարդերական կողմից ռազմավարված հայկական տարածքներ
Վրաստանի կողմից ռազմավարված հայկական տարածքներ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ ՀՀ ԵՎ ՌԽՖՍՀ ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԵՐՈՒՄ

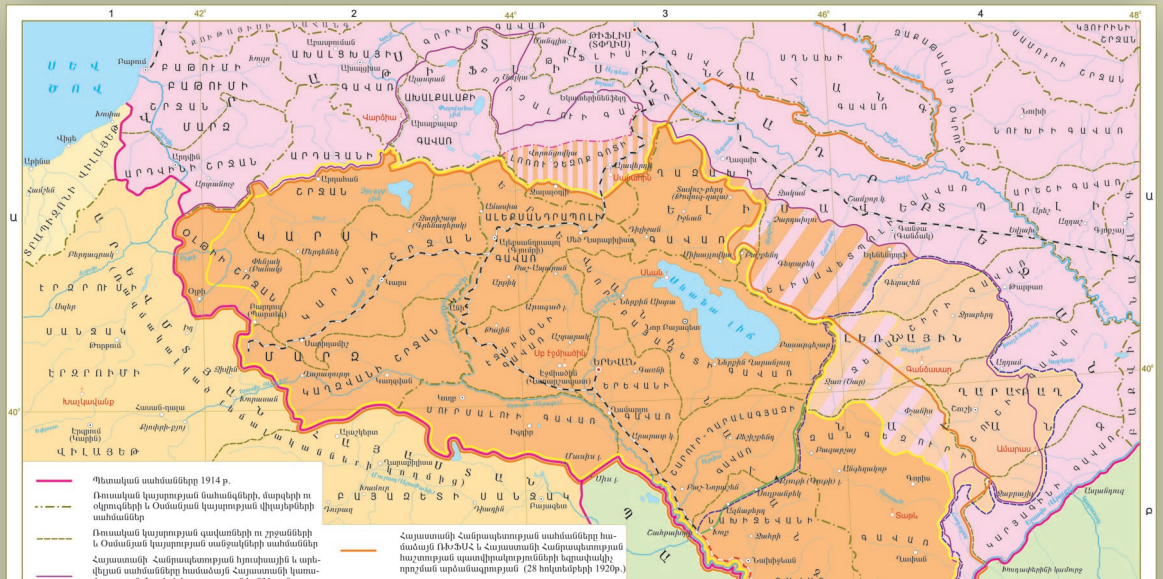

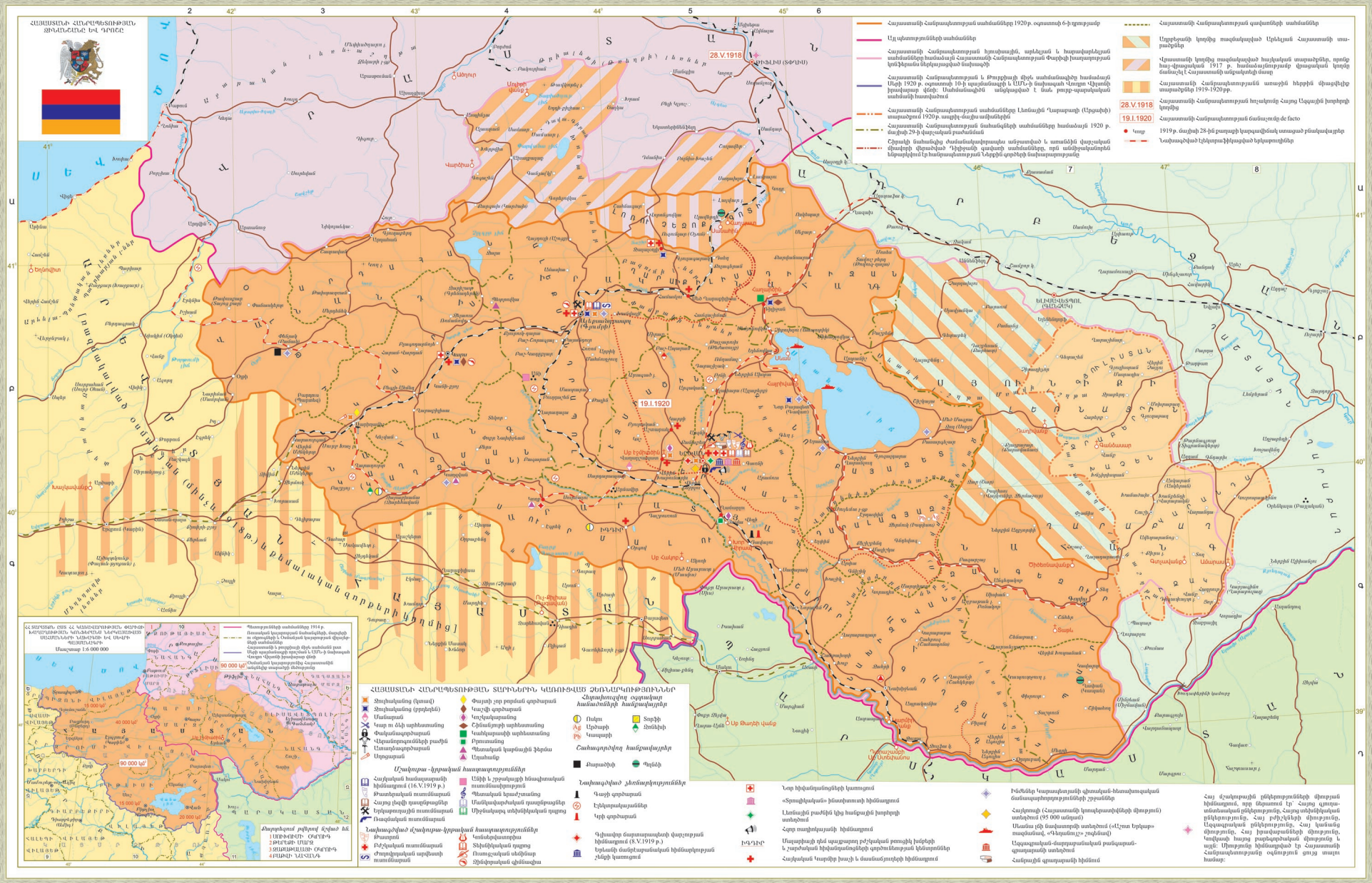
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆԱՆՇԱՆԸ ԵՎ ԴՐՈՇԸ
Հայաստանի Հանրապետության սահմանները 1920 թ. օգոստոսի 6-ի դրությամբ
Այլ պետությունների սահմանները
Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային, արևելյան և հարավարևելյան սահմանները հանձնած Հայաստանի Հանրապետության Փարլիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացված նախագիծ
Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև սահմանագիծ հանձնաժողովի Մայիսի 1920 թ. օգոստոսի 16-ի պայմանագրի և ՍՍՌ-ի միջնադար Հայոց Վիրտի իրավաբար գնդի: Սահմանագիծն անցկացված է նաև թուրք-պարսկական սահմանի հատվածում
Հայաստանի Հանրապետության սահմանները Լեռնային Ղարաբաղի (Արցախի) տարածքում 1920 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին
Հայաստանի Հանրապետության նահանգների սահմանները հանձնաշար 1920 թ. մայիսի 29-ի մարշալական բաժանման
Հիբրիզի նահանգից ժամանակավորապես անջատված և առանձին վարչական միավորի վերածված Դիլիջանի գավառի սահմանները, որն անմիջականորեն ենթարկվում էր հանրապետության Խորհրդի գործիքի նախարարությունին
Հայաստանի Հանրապետության գավառների սահմանները
Ադրբեջանի կողմից ռազմակալված Արևելյան Հայաստանի տարածքները
Վրաստանի կողմից ռազմակալված հայկական տարածքներ, որոնք հայ-վրացական 1917 թ. հանձնաժողովով վրացական կողմը ճանաչել է Հայաստանի անբաժանելի մասը
Հայաստանի Հանրապետության առաջին հերթին միացվելիք տարածքներ 1919-1920 թթ.
28.V.1918 Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից
19.I.1920 Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումը de facto
Կողք 1919 թ. մայիսի 28-ին բարաթի կարգավիճակ ստացած բնակավայրեր
Դասակարգված էկկլեզիաստիկական երկպառակություններ
28.V.1918
ԹԻՖԼԻՍ (ՏՓԽԻՍ)
19.I.1920
ԵԼԻԶԱՎԵՏԳՈՒՆ (ԳԱՆՁԱԿ)
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՍԵՓԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱՅԻՆ ՔԱՐՏԵՍ
Մասշտաբ 1:6 000 000
90 000 կմ²
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՎՈՂ ԾԵՌՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
Հետպատերազմյան օգտակար հանածոների հանքավայրեր
Ոսկի
Արծաթի
Կապարի
Տոբելի
Ցինկի
Մշակութա-լիրական հաստատությունների
Հայկական հանրապետության կինոստուդիան (16.V.1919 թ.)
Թատերական ուսումնական
Հայոց լեզվի դասընթացներ
Երկաթուղային ուսումնական
Ռազմական ուսումնական
Նախագծված մշակութա-լիրական հաստատությունների
Իտալյան
Բժշկական ուսումնական
Տարվերական ուսումնական
Գեղարվեստական
Կոնսերվատորիա
Տեխնիկական դպրոց
Ուսուցչական սեմինար
Ցինկոգրաֆական
Գիշերային դասընթացներ
Գեղարվեստի դպրոց
Գիշերային դասընթացներ
Գեղարվեստական դպրոցներ
Գեղարվեստական դպրոցներ
Գեղարվեստական դպրոց

1920 թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԽՌՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԵՎ ԾՈՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ 1920 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԽՌՎՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ
ԹԻՖԼԻՍ (ՏՓԻԼԻՍ)
ԱՂԱՐԲԵՋԱՆ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏ
ՎԱՆԱ ԼՃ
ՍԱՄՍՈՆԻ ԳԱՎԱՌ
ԼՈՌԻ ՅԵՏԵՐԻ ՈՂՋԻՆ
Պետությունների սահմանները 1920 թ. մայրիսի-մայիս ամիսներին
Հայաստանի Հանրապետության նահանգների սահմանները
Նախկին Հայաստանի սահմանները ըստ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Փարիզի խաղաղության կոնֆերանս ներկայացված ձևակագրի
Բրիտանական Բաքուում կնքնքոնով, զինվորական նահանգապետության սահմանները և տարածքը (մինչև 1920 թ.հոկտեմբեր)
Հայաստանի Հանրապետության փաստական սահմանը հյուսիս - արևմուտքում և Վրաստանի Հանրապետության փաստական սահմանը հարավ-արևելքում մինչև Բրիտանական զինվորական նահանգապետության վերացումը
Ազգերի Խորհրդի հանձնարարությամբ Հայաստանի Հանրապետության տարածքներ
Վրաստանի կողմից ռազմակալված Հայաստանի Հանրապետության տարածքներ
«Լոռու չեզոք գոտու» տարածքը
Մայիսյան խռովության շրջանում Ազրբեջանի իշխանությունների կողմից հրահրված և իրար սպանների կողմից ոչնչացվելու ամենեղանակ բնակչության խռովությանի ենթարկված տարածքներ
Բրիտանական զինվորական իշխանությունները մինչև գորքերի դուրս բերումը ճանաչեցին Հայաստանի Հանրապետության իրավունքը Կարսի մարզի Ղազի շրջանի և Ալեքսանդրի շրջանի մի մասի վրա և Վրաստանի Հանրապետության իրավունքը Բաթումի մարզի և Ալեքսանդրի շրջանի մնացած մասի վրա
Բրիտանական զորքերի տեղակայումը
Բրիտանական զորքերի տեղակայումը
Բրիտանական զորքերի տեղակայումը

Հայաստանի Հանրապետության և այլ պետությունների սահմանները 1920 թ. օգոստոս-թ 10-ի դրությամբ
Թուրքական Ռուսաստանի պարբերաբար ավելնելիս հոսկալան Լեռնային Ղարաբաղն, Ծանգեզուրի և Նախիջևանի XI Կարմիր բանակի կողից ռազմակալված տարածքի սահմանները
Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումն արագացնելու համար Բաքվի խորհրդի դեկտեմբերի 1-ին կիսատում Ազրբեջանի հեղեղնի նախագան Նարիման Նարիմանովը հաստատարեց, որ Ազրբեջանի հրամարվում է ճշված «ավելնելիս» տարածքից, սակայն Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ազրբեջանի ԽՍՀ Իշխանությունները հրամարվեցին իրենց ընդունման որոշումից:
Հայաստանի Հանրապետության փաստական սահմանները Փաքսակտար-Օրթի-Բարդուսի շրջանում բուրջ-հայկական պատերազմի ծախսդրային
Ազրբեջանի Հանրապետությանը բոնակալված հայկական տարածքների հյուսիսային սահմանը
Թուրքական պատերազմի շրջանում վրաական զորքերի կողմից ռազմակալված Հայաստանի Հանրապետության տարածքներ
Հայկական բանակի զորամասերի դասավորությունը բուրջ-հայկական պատերազմի սկզբում և նրանց զարգացած ընթացքը պատերազմի ընթացքում
Թուրքական բանակի զորամասերի դասավորությունը բուրջ-հայկական պատերազմի սկզբում և նրանց զարգացած ընթացքը պատերազմի ընթացքում
Հայկական բանակի մարտական գործողությունների ուղղությունները
Թուրքական բանակի մարտական գործողությունների ուղղությունները
Հայկական բանակի զորամասերի նահանջը
Թուրքական բանակի զորամասերի նահանջը
Կարսի ճակատում մեկնող գնդապետ Հորդանանի հեծյալ գնդի երկաթուղային գնացքի խոցանակը Ղարսայոլ կայարանից 7 վերստ արևմուտք
Հայկական բանակի հոկտեմբերի 14-ի հարձակման ռազմավարական ուղղությունը
12 000 / 4 000 Կարսի ճակատում հայկական բանակի գործող զորամասերի և պահեստազորի մարտական թվերը
Ռոդոսանավարի անցկացում, որում մեծ դեր կատարեց Կ. Սասունին
Մորահանի և Շրջլրի սահմանապահ զորամասերի հարկադրական նահանջը դեպի Վրասատանի Հանրապետության տարածք և նրանց վերադարձումը վրաական զորքերի կողմից
Բոլոր ժամանակ անց այդ զորամասերը Թիֆլիսի վրայով վերադարձվեցին Հայաստան:
Սեպտեմի զորամասերի կողմից վերահսկողության հաստատումն Ալդուհանի և Շրջլրի շրջանակներում
Սահմանական բնակչության հնարավոր կոտորածներ կոտորածներ նպատակով զորամասերի ուղարկում Շրջլրի և Ծաղկաձոր շրջաններ
Կարսի պաշտպանում
«Վլասատանստան» զրահաձնայցի նոխեմերի 2-ի հետևանքավոր արշավը և հետևական կրեցվի Կարսի մատույցներում
4 500 Սարդարաբի ճակատում հայկական ուժերի թիվը
Հոդիրայրիկ XI Կարմիր բանակի կողմից՝ այդպես կոչված միճեի տարածք հոչակված Լեռնային Ղարաբաղի, Ծանգեզուրի և Նախիջևանի ռազմակալումով հարց բանակը գրկվեց 15 000 զինվորից և տեղավորված եղավ 15 000 զինվոր պահել հոդիրայրիկ Ազրբեջանի սահմանում ու XI Կարմիր բանակի զորամասերի դեմ
15 000
Հայկական և թուրքական զորքերի միջև սահմանված «Շեզոք գոտու» սահմանները և տարածքը ըստ 18.XI.1920թ. զինադադարի
Հայ-բուրջանական սահմանագիծն ըստ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի հաշտության պայմանագրի
Հայ-բուրջանական սահմանագիծն Արարատ և.,-Ռուրի լեռ և Արաքս գետի հատվածում մինչև Նախիջևանի նշելիությունի վիրջնական նորացումնումի հաստատումը, որին Հայաստանի Հանրապետությունն արգելվում էր միջամտել
Զինվորական պայմանագիրով բուրջական զորքերի կողմից ռազմակալված տարածքներ
Հայ բոլշևիկների ուղեկցությամբ XI Կարմիր բանակի զրահատանի մուտքը Հայաստանի Հանրապետություն և խորհրդային իշխանության հաստատում
28.XI.1920 Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից իշխանության հանձնումն բոլշևիկներին և Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումը
2.XII.1920
Մեր.
Պայմանագրի հանձնաժողովի լեռնեսպաստաթերի բարձրությունները տրված են ոտնաչափերով:
Մասշտաբ 1:1 400 000

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ (2. XII. 1920 թ.)

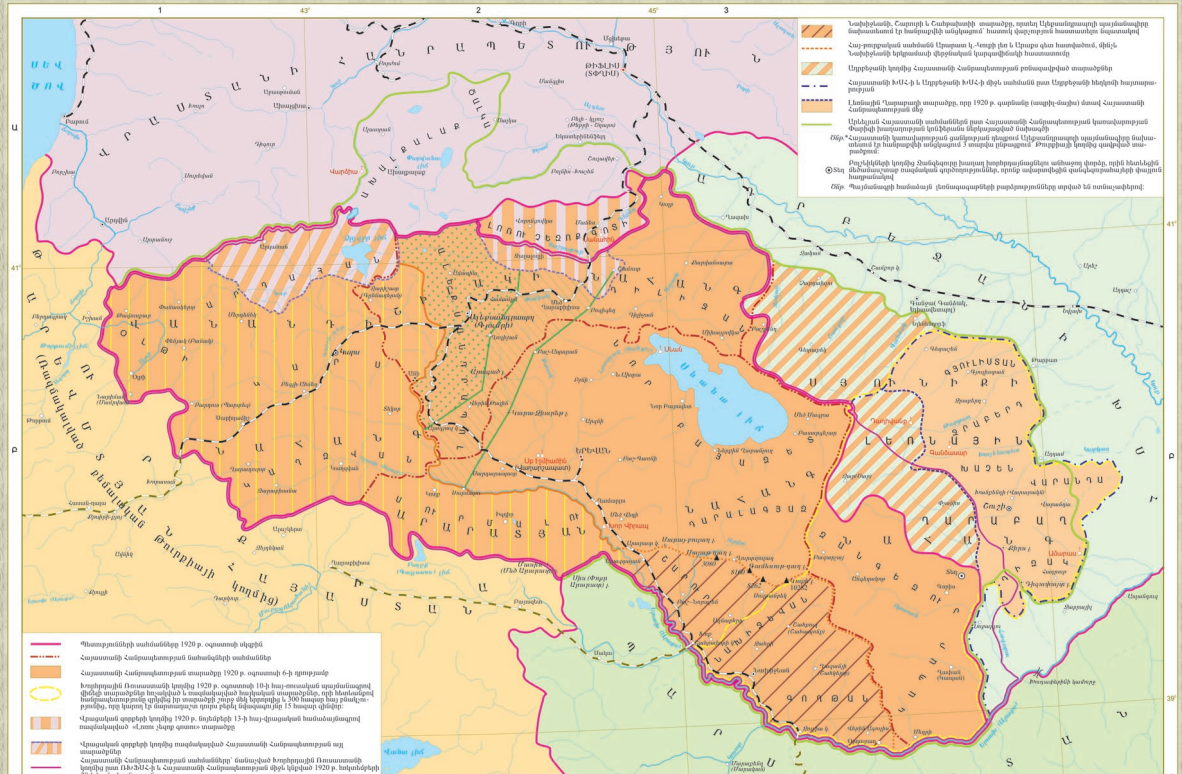

Մասշտաբ 1:1 500 000

Խորհրդա-բենգալական գործաքի հետևանքով Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց իր անկախությունը։ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի հՀԿ ՌեվԿՀՀ միջև Երևանում կնքված համաձայնագրով Հայաստանի Հանրապետությունը հայրապետական անկախ տարածքատնտեսական հանրապետություն, և Մ. Կարապետի գլխավորած կառավարությունը իսկույն ձևավորվեց հայանպաստ հանձնակ Հայաստանի ռազմատնտեսական կոմիտեին։ Դեկտեմբերի 4-ին Երևան ժամանեցին հեղկոմի նախագահ Մ. Կասյանը և հեղկոմի անդամ Ա.Մոռիցանովը։ Մի քանի օր անց ծայրաստան ժամանեցին նաև հեղկոմի գլուխ սեթևանները։

Իշխանությունն կազմակերպելու հնարավոր Հայաստանի որոշումը ստեղծվեցին 12 ժողովրդական կոմիսարիատ։ Գաղաբեն Ղազարյանը, շրջանենտուն, գյուղերում ստեղծվեցին հանգամանքային հեղեղներ։ Հայաստանի 30 գյուղերի 21-ի դեկտեմբեր մեկին Հայաստանի Ռուսական կայսրության «Հավեալ տրիմա»-ն, որի վերջանքն տեղավորեն հանգամանքային կիրառվում էին ՌեվՀՀ գործերից ալ գիտությունները։ Դրանցում ամենամեծ, որ գլխավորեցին Հայեղեղների Հայաստանի իշխանությունը հանձնարարեցին Հայաստանի Հանրապետությունը։ Այդ բարդությունները հրավիրեցվեց բանաբերեցիների միջոցով, որն էլ դեպի դեկտեմբերին սառչացրեց բնակչության մեջ։ Այն պատճառը դարձավ նաև Հայեղեղների և Հ.Ս(բ)Կ կենտրոնում եղած հակադիր հեղաբերումները ամբողջ հանգամ։ Ս.Կասյանը, Ա.Մռավյանը, Ա. Թեկուզանովը կոչեցին միջոցներ մեկ մեկ ամբողջ հանգամանքային, Գ. Ղազարյանը, Ա. Գրաբարյանը բոլոր կիրառման։ Վերջինները իրականացված բարդությունները հետևանքով բոլոր բարդությունները ենթարկվեցին բնակչության սարքեր խաղի բազմաբնակ Գեղեկարաբաղեցիներ։ 1920 թ. դեկտեմբերին և 1921 թ. հունվարին Հայաստանի Հանրապետությունը բանակի 1400 զինվոր կորցրեցին և ուրարեցիներ Բաքվի բանտում Հայաստանի բանակի 1400 զինվոր։

Հայաստանի ՌՍՀ դեկավարությունը անհետաքրքիր բարդությունները հետևեցով 1921 թ. փետրվարին բոլոշևիկ սպասարարությունը։ Այն վերջինս Բաշ-Կաոմենից և Բաշ-Մպարանից։ Փետրվարի 16-ին խմբագրանիս Մարբերիսի, Սմբատի, Կարո Մասունի խմբերը շրջապատեցին Երևանը։ Հանձնարարեցին և նրա տրամադրության տակ գտնվող փոքրաքանակ ուժերը նրանց գրանակացրեց բոլշևիկի Երևանի և նահանջեցին ու ամբացան Նանդարուս-Ղեղի շրջանում։ Մասնամասնիկներ հաջողության գրանվանեն այն էր, որ Հայաստանում գտնվող բոլշևիկի զորքերի սառչարանանվեցեր տեղափոխվեին ինչ գրաբարանվեցեր։ Դեռևս 1921 թ. փետրվարի 7-ին Հանձնի Լապտեն նախագահությամբ կազմակերպվեց Ռազմական հեղափոխական կոմիտե։ Փետրվարի 13-ին «Լոռու շիրք գոտում» ապստամբություն սկսվեց և նախան տեղափոխված զորքերը 11-ի Կարմիր բանակի միաս տարաբաժանումների հետ ձեռնամուխ եղան Կրասնոսի խորհրդայնացմանը։

1921թ. փետրվարի 18-ին ապստամբերը գրավիչեն Երևանը, որտեղ Ս.Վրացյանի գլխավորությամբ կազմվեց նոր ժամանակավոր կառավարություն։ «Հայաստանի ժողովրդի կոմիտե» անունով։ Ռազմական գործողությունները հակառակորդ կողմերի միջև և ոչ միայն հայտարարվեց բոլշևիկի Հայաստանի իրավասությունների ինքնուրույնությունը։ Ինչպես նաև հայերի ձեռնամուխ եղան ազատագրության։ Վ. Վեղիկանովի գլխավորությամբ այդ եղան ուղղությամբ չարժվեց Երևան։ Ազատագրվեցին, Կարմիր բանակի զորամասերի ճնշման տակ, բոլշևիկի ուրարացվածը և հեռացան Ձանգեզուր։ 1921 թ. մարտի 2-ին բոլշևիկյան զորքերը վերադարձվեցին Երևանը։ 1921 թ. մարտի 17-ին ՀԽՍՀ հեղեղների միջոցով Հայաստանի ազգային կոմիսարիատի կառավարությունը Ազրբեջանի Մյասնիկյանի նախագահությամբ։

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ձանգեզուրը շարունակում էր ղեկավարել բոլշևիկների ազդեցությունը։ Հայաստանի ճոր կառավարությունը պատանեցում է նաև նրա իշխանությունը։ Այդ կարգավորվեց 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին Նարեկ գյուղում հանդիպումի հանձնակարգությամբ սառչի հանձնարարությամբ, որի ընթացքում է պատնեշ և երկրամասը հայտարարում «Ինքնավար Սյունիք»-ի կազմում կառավարության։

Ինքնավարության սպասարարության պատասխանից հետո սպասարարները հանձնարարվեցին Ձանգեզուրում։ Մոնթոնիան պայմանագիրով 1920թ. մարտի 26-ին Նարեկ գյուղում հանձնարարեցին 2-ի հանձնակարգը։ Երկրամասը վերանվանվեց Լեռնահայաստան Ձանգեզուրամարզ, իսկ մասնակից 95 պատգամավորներից իրենց հայրապետարքի երկրամասի խորհրդասան։ Գ. Նժդեհի ուսանավարությամբ կազմվեց կառավարությունը։ Ամիսի ոչ հունվարի 1-ին Լեռնահայաստանի միասնությունից Հայաստանի Ռեվ. Կոչական ապստամբություն։ 1921թ. հունիսի 26-ից հուլիսի 13-ի ընթացքում ժամանակաշրջանում 11-դեղ Կարմիր բանակի ուժերին հայրդեկ գրավվեց և խորհրդայնացնեց Ձանգեզուր։

Խորհրդայնի Հայաստանի ճոր իշխանությունները փոփոխությունների ենթարկվեցին հանրապետության վարչական կառուցվածքում։ ԽԿ մարտի 1920թ. դեկտեմբերի 13-ի հանձնարարությամբ վերաբերեցին ճանձնակարգությունները և բարաբարեցին ինքնավարությունները։ 1921թ. հունիսի 20-ի ՀԽՍՀ Հանրագիտարի դեկտեմբերի հանրագիտարան տարածքը բանակից 8 գավառի Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր-Բայազետի, Լոռու, Իջևանի, Նոր Բայազետի և Ղազարապատի Ղազարապատի Ձանգեզուրի 3 գավառներ։

1921 թ. փետրվարի 26-ից մարտի 16-ը Մոսկվայում կայացավ տաս-բուրգասկան կոնֆերանս։ Սոտրաբերան ազգանունով Հայաստանի ԽՍՀ-ն և Թուրքիան սահմանեց ազգեցության Մոսկվան և Ալաթա գնաղաղ։ Թուրքիան ամբողջ Մոսկվայի կարգավորությունը չէր հանձնարարեցին Նոր Ալեքսանդրապոլ։ Ամենամեծ Ալեքսանդրապոլ Ալեքսանդրապոլ։ Նոյնը ճանապարհի արձանագրությունը Լեռնային Ղարաբաղում։ 1921թ. հունիսի 4-ին ՀԿ (բ)Կ կենտրոն Ղարաբաղի բյուրոյի գլխավոր հանձնարարությամբ Լեռնային Ղարաբաղում գնացին Հայկական ԽՍՀ-ն, սակայն հաջող օրդ, առանց ընդարձակության, հայկական այդ տարածքը հայտարարվեց Ղարբեսանի մաս և առաջարկեց կազմվորել ձեռնամուխ ցանց։ 1923թ. հունիսի գնալն ԽՍՀ Կենտրոնական Գործադիր Հայաստանի Գործադիր Կոմիտեն Ղարաբաղի Ինքնավարությունը Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ (ԼՂԻՄ)։ 1921 թ. ընթացքում Վրաստանի բռնակալությունը Լոռու հյուսիսային շրջանները և Պեմբարազար։

Միջազգային վերաբերմունքում չդանվեց նաև հայկական հարց։ Լեզոյին 1921թ. միջազգային վերաբերում հայկական հարցը մեծագույնիցից և առաջարկվեց Թուրքիան արձանագրեց ստեղծել «Հայկական ազգային օջախ»։ Թուրքական պատվիրակությունը չընդունեց այդ առաջարկը։ Հայոց Լեռան կոնֆերանսում (1922թ.նոյեմբերի 20-1923թ. հունիսի 24) «Հայկական ազգային օջախ» խնդիրը վերջնականապես մերժվեց և Կիլիկի լիակատար ինքնավարությունը ընդունեց այդ հարցը։ Սեզաստոյ բնակարանները հետո թերթ-ի Հանձնի առաջարկությամբ այդ հարցը 1929թ. հանվեց Լեզվի միջի տրամաբանից։ Մինչ այդ Նանսենը մեծ ծավալի աշխատանք էր կատարել հայ գաղթականության մեջ։ Հայրենիքի Հայաստան կազմակերպելու ուղղությամբ։ Բացի այդ նոր 320 հազ. հայ գաղթականներ կարողացան ստանալ անձ հանձնարարությամբ։ Հանձնարարվեցին անձնագրեր։ Հայաստանի Հանրապետությունի Հայաստանի կառավարությունի ղաղերով 1921-1936 թթ. ազգանվերպիպ հարցերանդ գործարարությունը։ Ստիպեցին բազմաթիվ հայերի ազգանվերպիպ հարցերանդ։ Ինքնաբերի գյուղական, շրջանային, գավառային, բարաբարյան խորհուրդներ։ 1922 թ. հունվարի 30-ին գնեց նիստ գրավիչ 4-ը Երևանում տեղի ունեցավ բարձրագույն օրենսդիր իշխանության Հայաստանի խորհրդային առաջին հանձնաժողոս, որն ընդունեց նրանի Սահմանադրությունը։ Այն որոշ փոփոխություններով Խորհրդային Միությունում 1918թ. Սահմանադրության դրվեցին։ Հայաստանի առաջին Սահմանադրությունը բաղկացած էր 5 մասից, 12 գլխից և 89 հոդվածից։ Հանձնաժողոս ընտրվեցին և հանձնարարեցին տվեց Կոմերկոմիսարիատ գնալու գործարարությունը։ 1922 թ. մարտի 12-ին Հայաստանի, Վրաստանի և Ազրբեջանի Խնդրադրությունների միջոցի կոնֆերանս որոշեց կազմավորել Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Ֆեդերատիվ Միությունը (ԽՍՀՄ)։ 1922 թ. դեկտեմբերի 10-ին Բաքվում կայացավ Անդրկովկասի խորհրդային առաջին հանձնաժողոս, որը որոշեց ԱԽՍՀՄ վերակազմավորել միասնական հանրապետության։ Անդրկովկասյան Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետությունը (ԱԽՍՀՄ)։ 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին ԽՍՀՄ խորհրդային առաջին հանձնաժողոս 4 խորհրդային հանրապետությունների Ռուսաստան, Ուկրաինան, Պետրատանան և Անդրֆեդերատիվ, միավորվեցին մեկ պետության։

1921 թ. գարնանից Խորհրդային Հանրապետի ստեղծվում Հայաստանում սեռում կառավարեց նոր սենտեսական բարաբարությունը։ Այդ բարաբարությունը կիրառվեց միևնույն 1928թ., որի ընթացքում տեղի ունեցավ սենտեսության վերակազմակերպ։ Վերակազմեցիների արձանագրեցիներ, կառուցվածքի ջրաբերներ և ջրաբերկրաբաբանների։ Սեզրեսական շրջանում եղեր սենտեսական կոլեգում կարելոր տեր կառուցիչի Երևանի, Լենինականի, Ղուրսանի, Բաքուրեղի ջրէկնիցը։

1920-ական թվականների վերջերից սկսվեց ինդուստրացման գործընթացը։ Տեղեր սենտեսության զարգացումը սկսեց հաշվարկվել ըստ հեգաձգա պատենների։ Սեբաստան Լեհբեհանի բարգի ի սատարումն սենտեսության ստեղծեց արդյունաբերության զարգացման հանար։ Նաեվաստանեցիներ հոշոր նյուտոյեցիներ էին Երևանի Կիրովի անվան քիմիական գործարանը, Կիրովական Մասանկիչների անվան քիմիական կոմբինատը, Հավալուի ցեմենտի գործարանը, Ալաբեկ առաջ Ալի-Պեհլևա տրեսաստեղծ։ այլն։

1920-ական թվականների վերջերի դեմ սենտեսության ինդուստրացման գործընթացը։ Ինդուստրայնի հանգեցրին մասնավոր սենտեսությունների վերացման գաղտնաբերեց։ Դրանց վերաբերեն պետք է ստեղծվեին կոնկրետ սենտեսություններ։ Սեբրերեց նամակներ էր հարկադրված, և գաղտնաբերության պատասխանատու դարձնում էին կոնկրետ սենտեսության սեռում։ Այդ բոնդրությունները հանգեցրին կոոպերի բերի փոպեան, անասունների հարկադրական մորի և վիճված պայքարի։ Վերջինս սեռում գայտուն պատանդարեց Ղազարապատում (Մեաք), Շամշադինում (Տաճիշի տարածքում), Թալինում։ Կոոպերիացման Հայաստանում հիմնական սեռարանը 1935-1937թ., իսկ պատերազմի ճնարտյանին հետաձգեցրեց կոոպերիվ սենտեսությունների բանակի հասանդարանի կոոպերիվ սենտեսությունների բանակի հասանդարանի 1000-ի։

Նախապատեղծական ենթակա սենտեսությունի ընդարձում գգալի վերեք սպեցիա հայ մշակույթը։ Հնագիտից դարդարեցի գանցը, շրջանվեի բարձր կառուցիչներ անգամավարտում միացան ամենամեծ հանրագիտարանի։ Ի դարձ բարձրագույն և տեսանյան միջին մասնագիտական ուսումնական հաստատությունները։ Որակյալ բանվորական կադրեր էին պատրաստում գործարանների, ֆաբրիկաների ինչ գործող ուսումնարանները։ Խորհրդային Հայաստանում հիմնադրվեցին բարձրագիտ։ Հաշվում կիմնատուն։ Գործում էին գրադեների և այլ սենտեսությունների ուսանողներ։ Ամենամեծ գրքերը կազմակերպվեցին հայ գրողներ, գեղարվեստ, կրաաշխատեղ, բանաստեղծներին ու գաղտասպատեղծեր կամրոնյաց սենտեսի ազգային մեսյուն գործեր։ Երևանում բացվեց ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը (Հայկեան)։

Խորհրդային Միությունի 1930-ական թվականների բոնաճնշումները բնորոշ էին նաև ՀԽՍՀ-ին։ Գնդակահարվեցին և բանտարկվեցին հազարավոր բարաբարներ։

Հայ ժողովրդի հանար մեծ փորձությունի դարձավ պեսկաբ պատերազմը։ ԽՍՀՄ մյուս ժողովրդերի շարքում պատերազմի նեռերարդեր նեղ նան հայ ժողովրդը։ Բանակ զորակոչվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր։ Նրանք ապի բնակած պատերազմի բարդ պայմաններում, բիլեցրում, մասնակցեցին պատերազմական շարժմանը։ Հայերի դաչտում էին կռվեցով հայկական 76-բդ, 89-դդ (Թաանեպան), 390-դդ, 408-դդ, 409-դդ ազգային զորամասերները։ ՀՍՀՀ-ն սահմանվեցը զբաղեցրեցին էջ 261-դդ-ին։ Դեռևս 89-դդ Թաանեպան պիտիներ ԽՍՀՄ ազգանվերպիպ զորամասերներին մեկ էջ, որ մասնակցեց Բեռլինի գրավմանը։ ՀԽՍՀ 116 բաղադաքի Խորհրդային Միությունի հերոսի կոչման են արժանացել, որոնցից 106-ը ազգությամբ հայ էին։ 27 հայ ռազմիկ դարձել էին փոքրի հասանելիան Շրջանի սպարեա։ Մի քանի տասնյակ հայ զորամասնամասերի գրանվանեցին գրանվանեցին գրանվանեցին։ Հոյակ զորամարտիկներ են դեկավարել ամենաիսկ հայրենի Սեբաեկ Խուդայվերդի (Ազոնեան) Խանզադյանց), մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը, նավատորմի ծովակալ Հովհաննես Իսակովը, գնդապետ-հետեռնական Սարգիս Գասպարյանը։ Հետևյանարեցությամբ շրջանում գեներալ զրահատանկային զորքերի գնդապետ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի ասպետական ատաղձը։ Հետևյանարեցությամբ ատաղձի տարեների Հայաստանում տարբեր տեսակի օգնությունների էր կազմակերպում պատերազմի ընթացքում ԽՍՀՄ-ի ավելված տարածքների վերականգնման տեսակետ տեսությունը հանարանարեցությունները։

1940-ական թվականների վերջերին սկսվեց բոնաճնշումների նոր փուլ։ 1949 թ. հունիսի 14-ին 13 հազար հայ տարբեր մեղադրանքով բանտարկվեցին և արտաքսվեցին Վրաստան, Սիբիր։ 1953 թ. Մարտի 6 սահմանադրությունը ամենամեծ բազատաբերեցին զարգացրեցին ինքնավարության հիմնական։

1938 թ. կարգադիրս Խորհ. Մ Մոլոտովի սպանությունից հետո իշխանությունները սրեցրեցին նոր վիճաբան հարձակեցի ընդարձակ, սակայն 1945թ. սպանի 19-ին Մոսկվեի ընդունեց նրանց ինքնավարությունը Գեղարքունիքի Ազգային Ազատագրական Ռազմական Խորհուրդ։ Մի քանի սակ սակ հունիսի 16-ին, Էջմիածնում գումարվեց ազգային - ինքնավարական ժողով։ ԽՍՀՄ-ին և աշխարհի 15 երկրներից ժամանակ 111 պատգամավոր Գեղարքունիքում Հոգեբշանեին ընտրեցին Ավետիս Հարությունյան։

1945 թ. նոյեմբերին ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց սեյրատբասակի զանգվածային հայրենասիրությունը կազմակերպելու մասին։ Առաջին բարավանը Բեյրութից Հայաստան ուղեգրեց 1946թ. հունիսի 23-ին։ 1946-1948 թթ. աշխարհի 12 երկրներից Հայաստան հայրենադարձվեցին մոտ 90 հազար հայ։ Հետևաբար տասանվանյակների ընթացքում ձեռագրանվեցին բարատանի հայերի բազմի տասանյակ հազար, սակայն տեղի ունեցավ նաև հակառակ գործընթաց, երբ Հայաստանից սկսեցին արտաքսարդ արտերերի։

Հետևյանարեցությամբ տարբերեցի Հայաստանում դրդեցով արդյունաբերական ենթակառուցվածքների ստեղծման և ֆաբրիկաներ։ Բազի իրենց արդյունաբերական կենտրոնները դարձան։ Լենինականի (Գյումրի), Կիրովականի (Վանաձոր), Մանտանի (Վասյան), Իջևանի, նոյտեն նան ինքնաբերեցի Արարատյան, Չարենցավանի, Քաջարանի և այլն։

Ղեղյուռաբերությունն ինքնաձևանվեց կապված էին նան պետության տարբեր գյուղերի առաջարկությունների։ ԽՍՀ-ն դարձ էր նրան գլխավոր ուեռքաբերությունների։ Գիտությամբ զարգացումը ապահովում էին 1943 թ. ստեղծված Գիտությունների ակադեմիան իր գիտահետազոտական հիմնարկներով, ինչպես նաև հանրակրթության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները։

Գյուղատնտեսությունը գարգացարար հայտնվում էր ճգնաժամային վիճակում։ 1950-1980-ական թվականներին գոծագանեցնաբարյան «առողջացանեա» վերաբերյալ ընդունված բազմաթիվ որոշումները չարդյունքի ազատեցին։ Վիճակով պատմանեցնը նախկինում բարդ պետք տեսնվեցն էին նոր գյուղատնտես։

1960-ական թվականներին կեսերին սկսեց ապրանքի գարբերը։ 1965 թ. սպանի 24-ը դարձավ Մեծ նեղեկի գոտեի հիշատակի օրը։ 1967 թ. Օինեռնակարերում կառուցվեց նեղեկի գոտեի հիշատակելի, իսկ 1968 թ. Սարդարապատի հերոսամարտի նվիրված հուշահամալիրը։

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի հնեցավ Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժ։ Այն մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև հանրապետության հյուսիսային և հարավարևելյան մասերում։ Ավերվեցին 21-ի Հայաստանում սենտեսության հանրաքվեի արդյունքում Հայաստանը հռչակվեց անկախ իրավական ինքնիշխան պետություն։ Դեֆակտոյի Հանրապետությունը հիմնադրվեց 1991թ. տեղատեղերի 2-ին տեղեկաղ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը։ Անկախության հռչակեցին ճան ԽՍՀՄ մյուս միութենական հանրապետությունները և 1991 թ. դեկտեմբերին ԽՍՀՄ-ը դադարեց միջազգային իրավունքի սուբյեկտ գոյություն ունենալ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԱՅՆԱՅՈՒՄԸ (XII.1920 թ. - VII.1921 թ.)

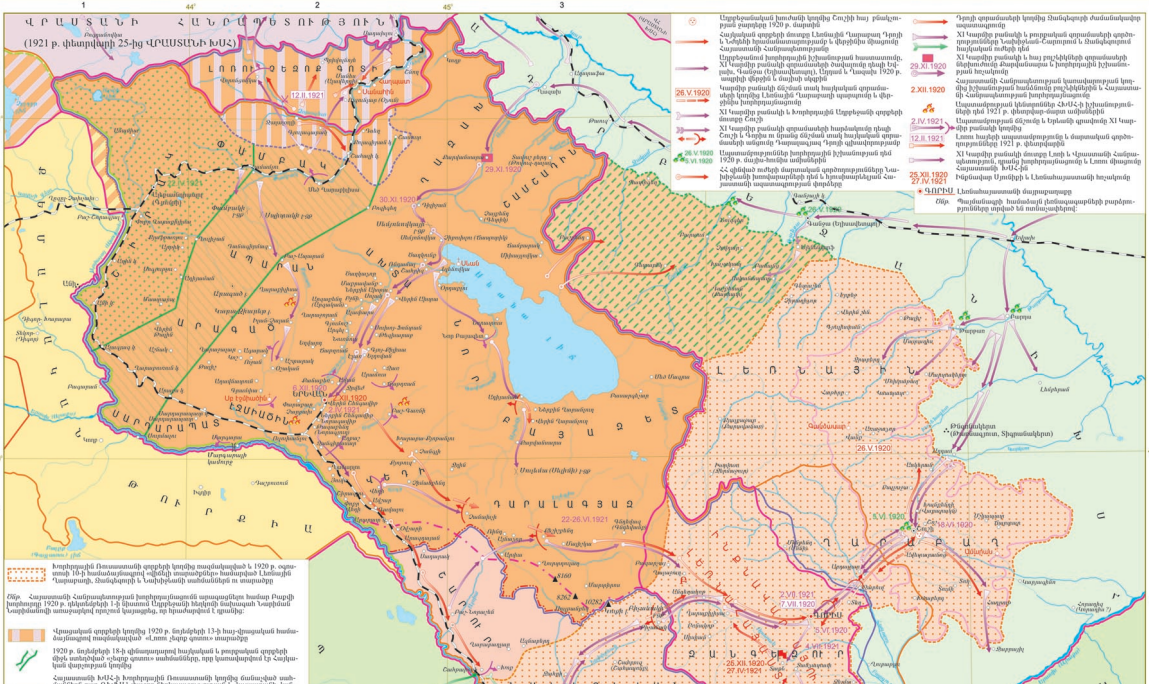
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
(1921 թ. փետրվարի 25-ից ՎՐԱՍՏԱՆ ԽՍՀ)
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱԶԱՏ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ԱԶԱՏ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՂՎԱՆԻՔ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ԱՍՈՐԻՔ
ԹՈՒՐՔԻԱ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ԱԶԱՏ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
Սբ Էջմիածին
ԳԱՌՆԻ
ՍԱՐԱՏՈՎ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՍՀ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ (1920 - 1921 թթ.)

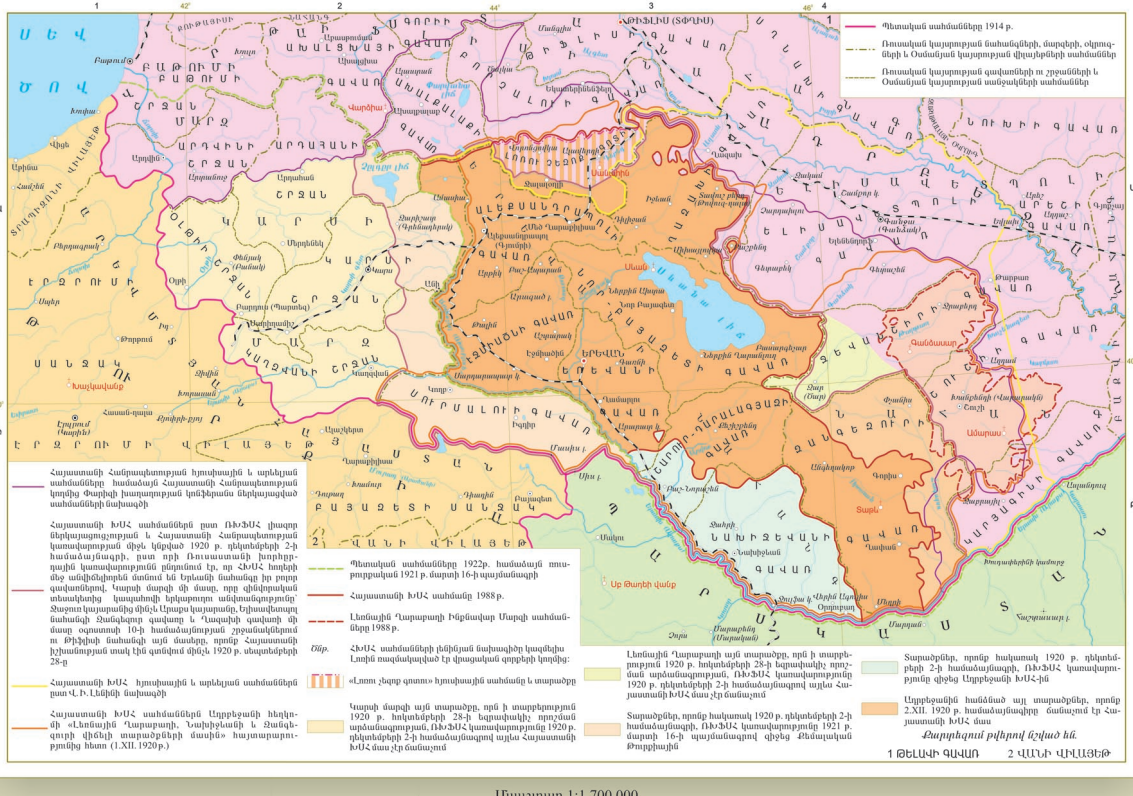
Պետական սահմանները 1914 թ.
Ռուսական կայսրության նահանգների, մարզերի, օկրուգների և Օսմանյան կայսրության վիլայեթների սահմաններ
Ռուսական կայսրության գավառների ու շրջանների և Օսմանյան կայսրության սանջակների սահմաններ
Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային և արևելյան սահմանները համաձայն Հայաստանի Հանրապետության կողմից Փաղիսի խաղաղության կոնֆերանս ներկայացված սահմանների նախագծի
Հայաստանի ԽՍՀ սահմանները ըստ ՌԽՖԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքված 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի, քան որի Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում էր, որ ՀԽՍՀ հոսքի մեջ անմիջականում մտնում են երևանի նահանգի իր բոլոր գավառներով, Կարսի մարզի մի մասը, որը զինվորական տեսանկյունից կապահովի երկաթուղու անվտանգությունը՝ Ախալքալաքի մինչև Կարսա կայարանը, Եղնավանքով նահանգի Ձահեվանքի գավառ և Ղազախի գավառի մի մասը օգուտտոնի 10-ի համաձայնության շրջանակներում ու Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի Իշխանության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը
Հայաստանի ԽՍՀ հյուսիսային և արևելյան սահմանները ըստ Վ. Ի. Լենինի նախագծի
Հայաստանի ԽՍՀ սահմանները Ալորդեթանի հեղկոմի «Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Զանգեզուրի վիճելի տարածքների մասին» հայտարարությունից հետո (1.XII. 1920 թ.)
Պետական սահմանները 1922թ. համաձայն ռուս-թուրքական 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի
Հայաստանի ԽՍՀ սահմանը 1988 թ.
Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանները 1988 թ.
Նշան. Հ.ԽՍՀ սահմանների ենթնյան նախագիծի կազմելիս Լոռին ռազմակալված էր վրացական զորքերի կողմից:
«Լոռու չեզոք գոտու» հյուսիսային սահմանը և տարածքը
Կարսի մարզի այն տարածքը, որն ի տարբերություն 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ի նգրաբաղկի որոշման արձանագրության, ՌԽՖԽՀ կառավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով այլևս Հայաստանի ԽՍՀ մաս չէր ճանաչում
Լեռնային Ղարաբաղի այն տարածքը, որն ի տարբերություն 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ի նգրաբաղկի որոշման արձանագրության, ՌԽՖԽՀ կառավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով այլևս Հայաստանի ԽՍՀ մաս չէր ճանաչում
Տարածքներ, որոնք հակասել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի, ՌԽՖԽՀ կառավարությունը 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրով միջեջ Քեմալական Թուրքիային
Տարածքներ, որոնք հակասել 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի, ՌԽՖԽՀ կառավարությունը միջեջ Ադրբեջանի ԽՍՀ-ին
Ադրբեջանին հանձնած այլ տարածքներ, որոնք 2.XII. 1920 թ. համաձայնագիրը ճանաչում էր Հայաստանի ԽՍՀ մաս
Քարտեզագրվել է Ս. Ի. Ասլանի կողմից
1 ԹԵԼԱՎԻ ԳԱՎԱՌ
2 ՎԱՆԻ ՎԻԼԱՅԵԹ
Սեվ Ծով
Սև ծով
Սևանա լիճ
Սարիղամիշ
Կարս
Ալեքսանդրապոլ
Գյումրի
Ղազախ
Ղարաբաղ
Նախիջևան
Զանգեզուր
Ջուլֆա
Դիլիջան
Գանձակ
Ելիզավետպոլ
Ղարաբաղի գավառ
Նոր Բայազետ
Սալ
Սևանա լիճ
Գեղարքունի
Գեղամա լեռներ
Գեղարքունիքի գավառ
Գորիս
Տաթև
Սիսիան
Ղարաբաղի գավառ
Ղարաբաղի գավառ
Ղարաբաղ

1921 թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

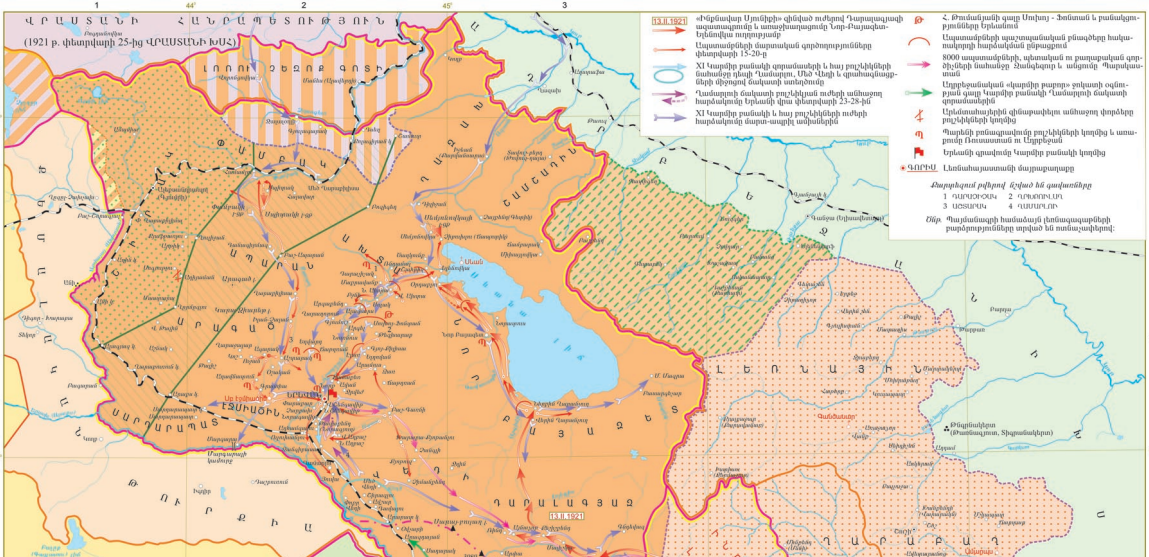
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
(1921 թ. փետրվարի 25-ից ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԽՍՀ)
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՀԱՆՁՆՎԱԾ ՇՐՋԱՆ
ԹՈՒՐՔԻԱ
ԱՍՈՐԻՔ
ԱՍՈՐԻՔԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՍՈՐԻՔԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՍՈՐԻՔԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՍՈՐԻՔԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՎՐԱՍՏԱՆ

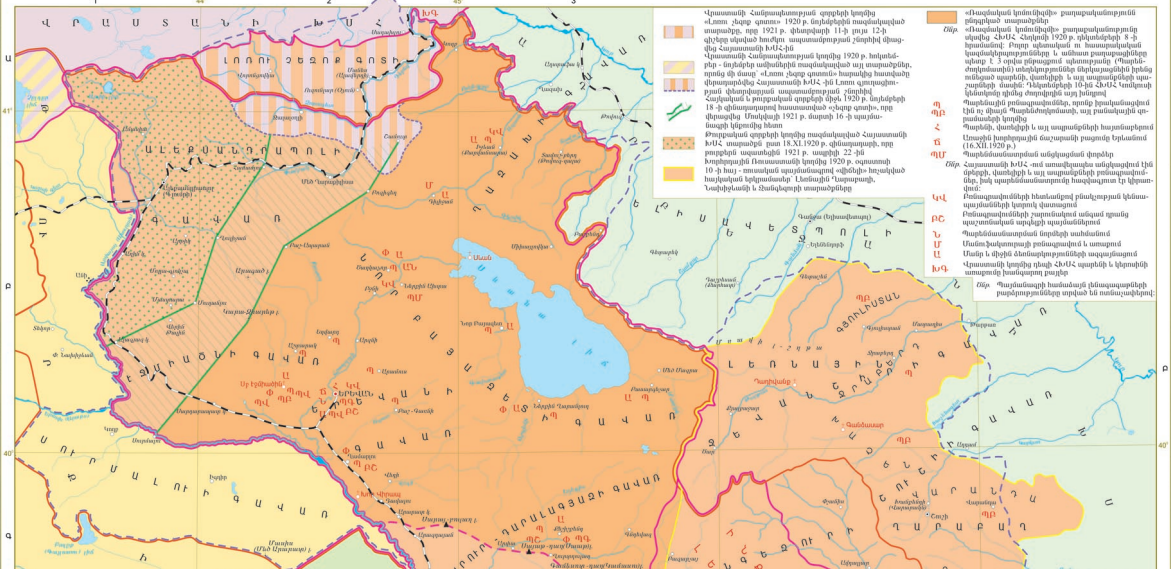
Վրաստանի Հանրապետության զորքերի կողմից «Լոռու ՀՅԴ գրատ» 1920 թ. նոյեմբերին ռազմական գործողություններ սկսելուց հետո
Վրաստանի Հանրապետության կողմից 1920 թ. հոկտեմբեր - նոյեմբերին ռազմական գործողություններ սկսելուց հետո
«Լոռու ՀՅԴ գրատ» գրատոն» հարավից հասնելու միջոցառումներ Հայաստան ԽՍՀ-ին Լոռու գյուղատնտեսության պետարտադրանքի ստացման նպատակով
Հայկական և բոլշևիկյան զորքերի միջև 1920 թ. նոյեմբերի 18-ի զինադադարով հաստատված «չեզոք գոտու», որը վիրավորեց Մոսկվան 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի կնքումից հետո
Թուրքական զորքերի կողմից ռազմական գործողություններ սկսելուց հետո Հայաստանի ԽՍՀ ապարանքի բան 18.XII.1920 թ. գինադադարի, որը թուրքերն ստանդարտ 1921 թ. մարտի 22-ին հորդորվելով Ռուսաստանի կողմից 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ - ռուսական պայմանագրով «մինչև» հոչակված հայկական կերտատեսակ Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Զանգեզուրի տարածքները
«Հայաստանի կոմունիզմին» բարդակամություն ցեղերի տարածքներ
«Հայաստանի կոմունիզմի» բարդակամությունը սկսվեց ՀԽՍՀ Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ի հրամանով: Բոլոր պետական ու հասարակական կազմակերպությունները և անձնատարածությունները պետք է 3 օրվա ընթացքում պետարտադրանք (Գարանի-Ժողովուրդների տեղեկությունները ներկայացնեին իրենց ունեցած պարենի, վառելիքի և այլ ապրանքների պահարանների մասին: Դեկտեմբերի 10-ին ՀԽՍՀ Կոմնիստի կենտրոնի գլխավ Ռոզոլյանին այդ խնդրով
Պարենային բոնապարտումներ, որոնք իրականացվում էին ոչ միայն Պարենային ժողովուրդների, այլ բանակային գունատների կողմից
Պարենի, վառելիքի և այլ ապարանքների հատուցագրում
Լեռնային հողերի ճակատային ծաղրական բաժանք Երևանում (16.XII.1920 թ.)
Պարենամսուրդների անկումային փոքրեր
Հայաստանի ԽՍՀ -ում առաջիկայում անկմանպատվ էին մրերի, վառելիքի և այլ ապարանքների բոնապարտումներ, իսկ պարենամսուրդները հոգեվարքում էր կիրառվում:
Բոնապարտումների հետևանքով բնակչության կենսապահովիչի կտրուկ վատառում
Բոնապարտումների շարունակում անգամ ցրտից պաշտպանման արկերի պարանոցներում
Պարենամսուրդների նորմերի սահմանում
Մանու խալտուրայի բոնապարտում և առարում
Մանի և մեծի մեծոնապարտումների ապարանում
Վրաստանի կողմից դեպի ՀԽՍՀ պարենի և կերտոների առաքումի իրանական ընդեր
Պարամանագի համանման մեկնաբանումների բարձրարտությունները տրված են ռուսերենով:
Պետական սահմանները Էրզրումագրության 1920 թ. հայ-բոլշևիկյան 2-ի հայ-բոլշևիկյան պայմանագրի կնքումից հետո
ՀՀ (նույն 1920 թ.դեկտեմբերի 2-ից Հայաստանի ԽՍՀ) սահմանները տրված են հանձնայն վատառական կոստրայում: Այսպես կոչված «մինի» տարածքները և «Լեռնահայաստանը» ցեղ նն տրված առանձին սահմանվեցով:
Հայաստանի ԽՍՀ սահմանները ըստ ՌԽՍՀ լիազոր ներկայացուցչության և ՀՀ կառավարության միջև կնքված 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի
Հայաստանի ԽՍՀ սահմանները Ղարսի գանգի հեղկոմի Լեռնային Հայաստան, Նախիջևանի և Զանգեզուրի «մինի» տարածքների» մասին 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ի հայտարարագրությունից հետո հանձնայն Հայաստանի ԽՍՀ կառավարության ենթադրանի
Հայ - բոլշևիկների և վրաց - բոլշևիկների սահմանը հանձնայն Ղարսի գանգի հեռատատանի և ձեռնարկան Թորքերի միջև, 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրի
ՌՍՖՍՀ պետական սահմանները 1922 թվականին Նախիջևանի, Շարուրի և Շահբուխանի գերկոմ-ների հրամանների սահմանը, որտեղ Էրզրումի դրամարի պայմանագրով նախատեսված էր հանրաքվեի անցկացում հասուն կարգությունում
Թուրքիայի ճնշման տակ Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված էր պատրաստվել չմիջամտելու այդ վարչական իրավունքի հատատանման անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ ուղղությամբ կիտեն նոր պարզությունը: Չմասնակից Ազգերատանդարդի պայմանագիրը ՀԽՍՀ-ն և Նախիջևանի միջնորդատաքը ՌԽՍՀ-ն ստացած մեկնաբանությամբ և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև կնքված 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրով հանդարեց Հայաստանի ԽՍՀ անկասելի տարածք: Բոլշևիկյան այս նոտան-թյունը պահպանվեց միջև Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս - բոլշևիկյան պայմանագի կնքումը, երբ երկրամասը՝ ստրոն նշված սահմանները, հանձնվեց ռուսա ինքնուրույն տարածք Ազգերատանի խնամակալությանը՝ մի երդող պետության (իմա՝ Հայաստանի ԽՍՀ-ն) ազգերի պայմանով:
Ամասանների բոնապարտման դեպքեր, որոնք չէին բոլշևստրում կառավարության կողմից
Բոնապարտման ստացին և ապարանքներ մի-բարդաձևերս կառավարական հրամանագրերը
Պարենի գնումներ շոշափական կարգն գնելով
Փոքրակերի բոնապարտում
Բոնապարտումներ շոշանգերում
Կրնկալ Սանդարանի գյուղ վայրերում պարենի բոնապարտումներ եղել են, սակայն «տարվական կոմունիզմի» բարդաղանանությունը շատ շատով հանվել է կիրառությունից:
Մասշտաբ 1:1 000 000

«ՆՈՐ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1921 թ. ապրիլ, մայիս - 1928 թ.)

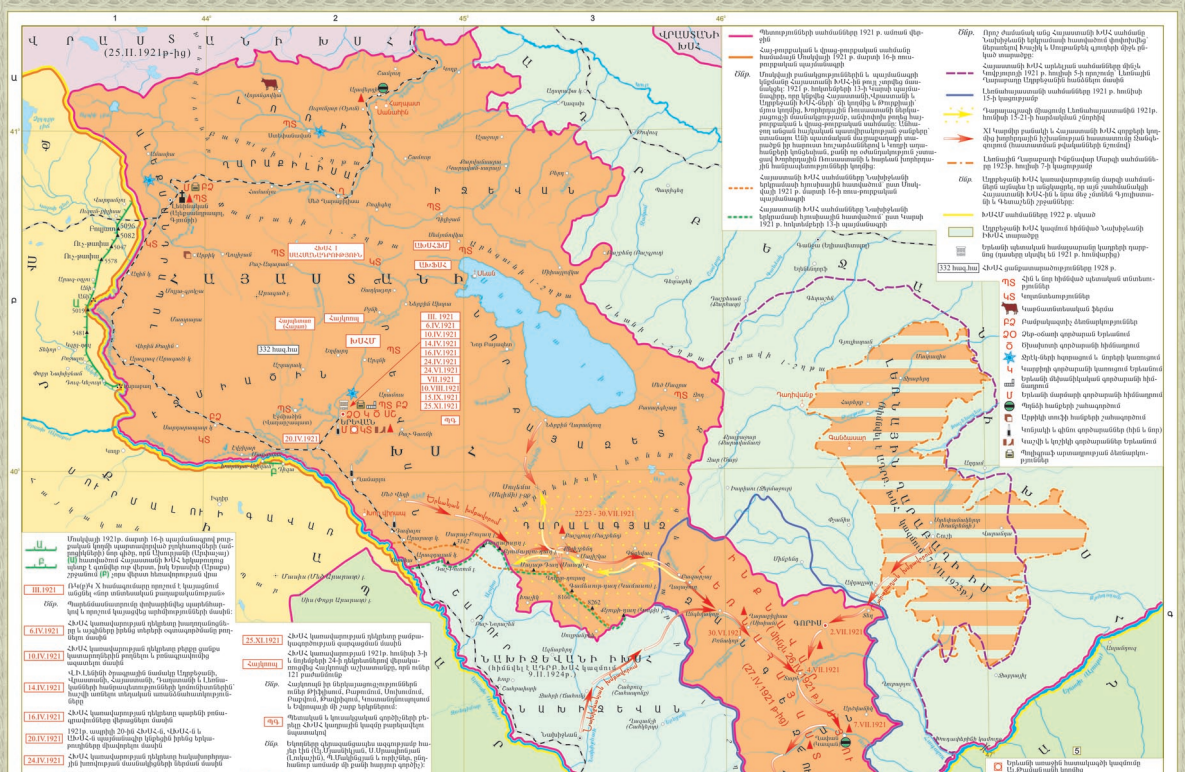
ՎՐԱՍԱՅԻ ԽՍՀ
(25.II.1921թ-ից)
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱՆԱՊԱ
ՍԱՄԱՐԿԱՆԴ
ԲՈՒՀԱՐԱ
ԽՈՐԱՍԱՆ
ՊԱՐՍԻ ՊԱՏՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ
ԱՖԳԱՆԻՍՏԱՆ
ՉԻՆԱՍՏԱՆ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՄԵՍՊՈՏԱՄԻԱ
ՍԱՄԱՐԿԱՆԴԻ ՄԱՐԶ
ՍՈՒՐԻԱ
ՄԱՍԻՍ
ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՈՒՐԻԱ
ՄԱՍԻՍ
ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԽՍՀՄ
ՀԱՅԱՍՏԱ

ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱՆՈՒՄԸ ՀԽՍՀ-ում և ԼՂԻՄ-ում (1928-1942 թթ.)

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՑԵՑՈՒՄՆԵՐ

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ՝
- խոշոր մեծ միջին
- փոքր

- Գոմաթիմ մեծաքանակությունով
- Մեքենաշինություն և մետաղամշակում
- Քիմիական
- Շինանյութերի արտադրություն
- Սննդաարդյունաբերություն և փայտամշակման
- Տեքստիլ-արդիուսաժի
- Գորգագործություն
- Կոպիտ
- Կաշվի-կոշկեղենի
- Մետաքսի
- Կոմբինատի և գինու արտադրություն
- Ծխախոտի
- Աղ գնումներ

Մասի Ջրային էլեկտրաակայաններ

Մեծ. ՀԽՍՀ-ում մեծ տարածում ունեցել մեծաարտադրությունն և գործարանաշինությունը:

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԳՈՐԾՈՒՆԵՐ

- Գոլեր ածիկի
- Կրաքարի
- Տորֆի
- Պեմզայի
- Մարմարի
- Գրանիտի, բազալտի
- Դիատոմիտի
- Տորֆի

Մեծ. ՀԽՍՀ ինդուստրացման համար չկար հումքային բազա, գիտի բացակայում էր խարդիա-գործարանային արդյունաբերությունը: Մեքենական շրջանում գալով տրվեց սպառման առարկաների արտադրություն: Ինդուստրացման շնորհիվ նախապատերազմյան հեգնամյակների տարիներին շարք մասամբ շարք 270 արդյունաբերական մեծարկություն, առեղծվեցին արդյունաբերության նոր ճյուղեր տեքստիլ, ցիմիական, մեքենաշինական և այլն: 1930 թ. սկսվեց Մեսն-Շուազան կոալիցի շինարարությունը: 1928-40 թթ.ՀԽՍՀ արդյունաբերական արտադրանքի ծավալն աճեց 8,8 անգամ, այդ թվում արտադրանքիցդիզելի արտադրությունը 13,7 անգամ: Ջնալի աշխատանք կատարվեց արտադրության մեջ գիտության ու տեխնիկայի ներմուծումների մեջբերման ուղղությամբ, առեղծվեցին ինժենիա-տեխնիկական կադրեր, մեծացավ Հեղեգնիկական բազան:

ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ ՀԽՍՀ-ում և ԼՂԻՄ-ում (1929/30-1937 թթ.)

Մեծ. ԼՂԻՄ-ում մեծ տարածում ունեցել մեծաարտադրությունն և գործարանաշինությունը:

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
- Լեռնային Ղարաբաղի Մարզի
- ՀԽՍՀ և ԼՂԻՄ վարչական շրջանների (դրամ 1935 թ. վարչական բաժանման)

- ԵՐԵՎԱՆ Մայրաքաղաք
- Լեռնային Խոշոր բազաներ
- Սալասի Շրջկենտրոններ
- Մատաղիս Այլ բնակավայրեր

Քարտեզում բիրտով հիշած են.

ՀԽՍՀ շրջաններ

Ազիզբեկովի 23, Աշնակի 10, Անանդի 1, Պառասարի 13, Սարալանջի 9, Արբելի 8, Բասարգեչարի 21, Գորիսի 25, Դիլիջանի 11, Թալինի 12, Թումանյանի 3, Իջևանի 4, Լենինականի 6, Պկրռնայանի 7, Կոտայքի 14, Հանրապետական 16, Ղազանչիի 18, Նոյեմբերի 26, Մարտունու 20, Մեղրու 27, Միկոյանի 22, Նոր Բայազետի 15, Շամշադինի 5, Սիսիանի 24, Ստեփանավանի 2, Վաղարշապատի 17, Վեդու 19

ԼՂԻՄ շրջաններ

Հադրութի 5, Մարտակերտի 1, Մարտունու 4, Շուշիի 3, Ստեփանակերտի 2

ՀԽՍՀ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ

Կոլտնտեսությունների թիվը

1927	1928	1932	1933	1934	1935	1936	1937թթ.
9	55	893	900	957	1007	1066	1072

Կոլտնտեսությունի ցանքատարածությունների (հեկտարներ) (հազ.)

1927	1928	1932	1933	1934	1935	1936	1937թթ.
0.4	1.1	63.1	67.8	71.2	140.8	143.1	166.7

Կոլտնտեսությունների գյուղատնտեսական գծերատարությունների գոտիավորի ածիր (%)

1927	1928	1932	1933	1934	1935	1936	1937թթ.
0.5		39.2	39.8	47	64.5	85.6	92.6

Կոլտնտեսությունների ցանքատարածությունների գոտիավորի ածիր (%)

1927	1928	1932	1933	1934	1935	1936	1937թթ.
0.2	0.7	37.9	38.3	45.8	62.4	80.8	86.7

- Կոլտնտեսություններ
- Խորհրդային տնտեսություններ (1930 թ. թ վրա)
- Մեքենա-տրակտորային կայաններ (1929 թ. թ վրա)

ՀԽՍՀ կոլեկտիվացումների ձևավորման փուլերը

- գիշեր 1927 թ.
- 1929-1930 թթ.
- 1927-1929 թթ.
- 1932-1937 թթ.

Տնտեսությունների կոլեկտիվացումն ըստ շրջանների (%)

- գիշեր 60
- 60-70
- 70-80
- 80 և ավելի

Մեծ. 1. Պայմանական նշանները տրված են ավելա շրջանի ամբողջ տարածքի համար:
2. ԼՂԻՄ-ի վերաբերյալ ամբողջական տվյալների բացակայության պատճառով կոլտնտեսությունների մասնաբաժնի վերաբերյալ գրաֆիկները նեղաբար չ են ներկայացվել:

Մասշտաբ 1:1 500 000

Երկրորդ աշխարհամարտին և Հայրենական Մեծ պատերազմին մասնակցել է ավելի քան 600 000 հայ, որից 300 000-ը Խորհրդային Հայաստանից, շուրջ 250 000-ը՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից, 50 000-ը՝ այլ պետություններից: Նրանցից 200 000-ը զոհվել են մարտերում: Միայն ԼԱԳՍ-ից գործող բանակ են զորակոչվել 45 000 հայեր, որոնցից 22 000-ը զոհվել են ռազմագերության մեջ:

Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 106 հայորդու և ՀԽՍՀ 10 այլազգիների: Հերոսներից 4-ն ստացել են արժանացել 1939-1940 թթ. խորհրդա-ֆինլանդական, 99-ը՝ 1941-1945 թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմում, 3-ը՝ հետպատերազմյան տարիներին կատարած սխրանքների համար: Զորավար Հովհաննես Բաղրամյանը (եղել է բանակի, ապա ռազմաճակատի հրամանատար) և օդաչու Նեղսոն Ստեփանյանը (եղել է ավիացիոն գնդի հրամանատար) հետմահու դարձել են Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ: Պատերազմի տարիներին կատարած ակնառու ծառայությունների համար 8 հայի շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում, իսկ ռազմաճակատում ցուցաբերած խիզախության համար 27 հայ ռազմիկ դարձել են Փառքի եռաստիճան շքանշանի լրիվ ասպետ: Կարմիր բանակում առաջինը Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով է պարգևատրվել ավլոյավոր Հարով Խաչայելյանը: 1941-1945 թթ. մեկ հայ զինվորական եղել է ռազմաճակատի, 3-ը՝ բանակի, 6-ը՝ կորպուսի, 28-ը՝ դիվիզիայի, ավելի քան 100-ը՝ բրիգադի ու գնդի հրամանատարներ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Կարմիր բանակի կազմում գոյություն է ունեցել 6 հայկական հրաձգային դիվիզիա: Նրանցից 89-րդը մարտերով Հյուսիսային Կովկասից՝ Թամանի, Կերչի, Ղրիմի, Լենինգրադի տարածքներով հասել է Գերմանիա, ակտիվորեն մասնակցել Բեռլինի գրավմանը, պարգևատրվել՝ Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի, Կուտուզովի II աստիճանի շքանշաններով, արժանացել պատվավոր Թամանյան անվանը: 409-րդ դիվիզիան մասնակցել է Կուբանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ռումինիայի, Հունգարիայի, Չեխոսլովակիայի և Ավստրիայի ազատագրմանը, պարգևատրվել Բոգդան Խմելնիցկու II աստիճանի շքանշանով, արժանացել Կիրովոգրադյան և Բրատիսլավյան պատվո անունների: 390-րդ դիվիզիան 1942 թ. մարտ-մայիս ամիսներին արյունահեղ մարտերում փակել է հակառակորդի ճանապարհը դեպի Կովկաս, իսկ 408-րդը՝ սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին մեծ կորուստների գնով պաշտպանել է Անդրկովկասի մուտք հանդիսացող լեռնանցքները, կասեցրել գերմանա-ֆաշիստական զորքերի առաջխաղացումը: Հայկական ԽՍՀ-ից՝ Իրան-Ուկրաինա-Մոսկվագրատ (այժմ՝ Վոլգոգրադ)-Բելգորոդ-Բելառուսիա-Մեծդանպիկիա գծով մարտական ուղի է անցել 51-րդ զվարթական (նախկին Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային) դիվիզիան, պարգևատրվել Լենինի շքանշանով, արժանացել Վիտեբսկյան անվան: Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիան պատերազմի տարիներին տեղաբաշխված էր ՀԽՍՀ տարածքում և պաշտպանում էր պետական սահմանը: Բացի վերոհիշյալ միավորումներից, Հայկական ԽՍՀ-ում հավաքվել կամ կազմավորվել են 31-րդ, 61-րդ, 136-րդ (15-րդ զվարթական), 138-րդ (70-րդ զվարթական), 151-րդ, 236-րդ, 320-րդ ու 406-րդ հրաձգային (ոչ ազգային) դիվիզիաները և մի շարք բրիգադներ:

Թաքնվելով աշխարհամարտին և Հայրենական Մեծ պատերազմին մասնակցել է ավելի քան 600 000 հայ, որից 300 000-ը Խորհրդային Հայաստանից, շուրջ 250 000-ը՝ ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններից, 50 000-ը՝ այլ պետություններից: Նրանցից 200 000-ը զոհվել են մարտերում: Միայն ԼԱԳՍ-ից գործող բանակ են զորակոչվել 45 000 հայեր, որոնցից 22 000-ը զոհվել են ռազմագերության մեջ:

Խորհրդային Միության հերոսի կոչում է շնորհվել 106 հայորդու և ՀԽՍՀ 10 այլազգիների: Հերոսներից 4-ն ստացել են արժանացել 1939-1940 թթ. խորհրդա-ֆինլանդական, 99-ը՝ 1941-1945 թթ. Հայրենական Մեծ պատերազմում, 3-ը՝ հետպատերազմյան տարիներին կատարած սխրանքների համար: Զորավար Հովհաննես Բաղրամյանը (եղել է բանակի, ապա ռազմաճակատի հրամանատար) և օդաչու Նեղսոն Ստեփանյանը (եղել է ավիացիոն գնդի հրամանատար) հետմահու դարձել են Խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ: Պատերազմի տարիներին կատարած ակնառու ծառայությունների համար 8 հայի շնորհվել է Սոցիալիստական աշխատանքի հերոսի կոչում, իսկ ռազմաճակատում ցուցաբերած խիզախության համար 27 հայ ռազմիկ դարձել են Փառքի եռաստիճան շքանշանի լրիվ ասպետ: Կարմիր բանակում առաջինը Փառքի 3-րդ աստիճանի շքանշանով է պարգևատրվել ավլոյավոր Հարով Խաչայելյանը: 1941-1945 թթ. մեկ հայ զինվորական եղել է ռազմաճակատի, 3-ը՝ բանակի, 6-ը՝ կորպուսի, 28-ը՝ դիվիզիայի, ավելի քան 100-ը՝ բրիգադի ու գնդի հրամանատարներ:

Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին Կարմիր բանակի կազմում գոյություն է ունեցել 6 հայկական հրաձգային դիվիզիա: Նրանցից 89-րդը մարտերով Հյուսիսային Կովկասից՝ Թամանի, Կերչի, Ղրիմի, Լենինգրադի տարածքներով հասել է Գերմանիա, ակտիվորեն մասնակցել Բեռլինի գրավմանը, պարգևատրվել՝ Կարմիր դրոշի, Կարմիր աստղի, Կուտուզովի II աստիճանի շքանշաններով, արժանացել պատվավոր Թամանյան անվանը: 409-րդ դիվիզիան մասնակցել է Կուբանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի, Ռումինիայի, Հունգարիայի, Չեխոսլովակիայի և Ավստրիայի ազատագրմանը, պարգևատրվել Բոգդան Խմելնիցկու II աստիճանի շքանշանով, արժանացել Կիրովոգրադյան և Բրատիսլավյան պատվո անունների: 390-րդ դիվիզիան 1942 թ. մարտ-մայիս ամիսներին արյունահեղ մարտերում փակել է հակառակորդի ճանապարհը դեպի Կովկաս, իսկ 408-րդը՝ սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին մեծ կորուստների գնով պաշտպանել է Անդրկովկասի մուտք հանդիսացող լեռնանցքները, կասեցրել գերմանա-ֆաշիստական զորքերի առաջխաղացումը: Հայկական ԽՍՀ-ից՝ Իրան-Ուկրաինա-Մոսկվագրատ (այժմ՝ Վոլգոգրադ)-Բելգորոդ-Բելառուսիա-Մեծդանպիկիա գծով մարտական ուղի է անցել 51-րդ զվարթական (նախկին Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային) դիվիզիան, պարգևատրվել Լենինի շքանշանով, արժանացել Վիտեբսկյան անվան: Հայկական 261-րդ հրաձգային դիվիզիան պատերազմի տարիներին տեղաբաշխված էր ՀԽՍՀ տարածքում և պաշտպանում էր պետական սահմանը: Բացի վերոհիշյալ միավորումներից, Հայկական ԽՍՀ-ում հավաքվել կամ կազմավորվել են 31-րդ, 61-րդ, 136-րդ (15-րդ զվարթական), 138-րդ (70-րդ զվարթական), 151-րդ, 236-րդ, 320-րդ ու 406-րդ հրաձգային (ոչ ազգային) դիվիզիաները և մի շարք բրիգադներ:

Թաքնվելով Ուկրաինայում և Բելառուսիայում մարտնչել են 2000 («Մինսկյան անվան» ու «Հաղթանակ» ջոկատներ, Կովկասյան և Նաումովի միավորումների կազմում), Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում 500, Լենինգրադի («Գնդմանի անվան ջոկատ») ու Կալինինի մարզերում և Մեծդանպիկիայում 200, Թբիլիսիայում 1200 (Խորհրդային 1-ին պարտիզանական գունդ), Հունաստանում՝ 1000 («Ազատություն» ջոկատ), Նիդերլանդներում՝ 800 հայ պարտիզաններ և այլն:

Երկրորդ աշխարհամարտում տարած հաղթանակում իրենց ծանրակշիռ ավանդն են ներդրել սփյուռքահայերը, որոնց ճնշող մեծամասնությունը կողմնորոշվեց դեպի Մայր Հայրենիք և համախմբվեց հակաֆաշիստական ազգային ճակատի կազմակերպությունների մեջ: Նրանք ոչ միայն բարոյապես պաշտպանեցին Մայր Հայրենիքը, այլև նյութական զգալի օգնություն ցույց տվեցին Կարմիր բանակին՝ հանգանակած գումարներով ստեղծելով «Մասունցի Դավիթ», «Գեներալ Բաղրամյան» տանկային շարասյուները և այլն: Բացի այդ ավելի քան 50 000 սխրանքահայեր ֆաշիզմի դեմ մարտնչել են ԽՍՀՄ դաշնակից երկրների (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա և այլն) բանակների շարքերում, ակտիվորեն մասնակցել հակաֆաշիստական դիմադրական շարժմանը: Եվրոպայում: ԱՄՆ-ի կոնգրեսի «Պատվո լեգեոն» շքանշանով է պարգևատրվել Երվանդ Դերվիշյանը (պատերազմի տարիներին այդ շքանշանով ԱՄՆ-ում պարգևատրվել է 87 մարդ): Ամերիկյան ռազմաօդային ուժերում են մարտնչել խիզախ օդաչուներ՝ Ռիչարդ Մալիասյանը, Չարլզ Տեյտերյանը, Քլյուր Քրդրբրյանը, Սեմ Պարսամյանը և շատ ուրիշներ: Ամերիկյան բանակի գեներալներ են դարձել Հայկ Շեբերբրյանը, Ջորջ Մարտիկյանը, սիրիական բանակի՝ Արամ Կարամանուկյանը, բուլգարական բանակի՝ Գարբրիելյանը: Ֆրանսիայի հակաֆաշիստական դիմադրական շարժման հերոսներից էր Միսաք Մանուշյանը, որի խմբին զգալի օգնություն է ցույց տվել Շաղ Ազնավուրի ընտանիքը: Շուրջ 10 000 հայեր մարտնչել են գերմանական բանակի Հայկական լեգեոնի շարքերում (Նժդեհ, Դոր, որոնք նպատակ ունեին գերմանական բանակի ուժերով ազատագրել Արևելյան Հայաստանը, վերացնել խորհրդային կարգերը Հայաստանում):

Ավելի քան 30 000 հայ ռազմիկ մասնակցել են խորհրդա-ճապոնական պատերազմին (9.VIII-2.IX. 1945թ.)՝ Հեռավոր Արևելքում: Նրանցից ավանդագրված Ս. Խուդյակովը (Ա. Խանմեիրյանց) եղել է 12-րդ օդային բանակի, գեներալ-գնդապետ Մ. Պարսեղովը՝ Հեռավոր արևելյան II ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալներ Ա. Ղազարյանը, Տ. Դեղեցոլյանը, Կ. Լազարյանը դիվիզիաների հրամանատարներ և այլն: 352-րդ գնդիկա-հրետանային գունդը հինգնանամուն հաավարված է եղել հայ աղջիկներով:

Պատերազմում տարած հաղթանակում իրենց մեծ ավանդն են ներդրել ՀԽՍՀ թիկունքի աշխատողները, որոնց նշանաբանն էր՝ «Ամեն ինչ ռազմաճակատի, ամեն ինչ հաղթանակի համար»: Չնայած բանվորների, գյուղացիների ու մտավորականների նշանակալից մասը զորակոչվել էր գործող բանակ, աշխատանքային ճակատում ցրանց փոխարինել էին կանայք, մեծամասակները, երեխաները ու հաշմանդամները, որոնք պատերազմական տարիների ծանր պայմաններում, շնորհիվ իրենց հերոսական աշխատանքի, կատարեցին ռազմամեկնաման բոլոր պատվերները: 1941-1945 թթ. Խորհրդային Հայաստանում շահագործված է հաճեցվել 30 արդյունաբերական նոր ձեռնարկություն ու 110 արտադրամաս, յուրացվել 300 նոր արտադրատեսակի արտադրություն (ակնահանեներ, նռնակներ, ինքնաթիռներ, 10 տեսակի զինամթերք և այլն): Երևանում շարք մտան՝ ժամացույցի, կոմպրեսորների, Հայ էլեկտրաչափիչների, սոսնձի, Ալավերդիում՝ քիմիական, Անիպեմզայում՝ ցեմենտի, Լամամդլոյում՝ շաքարի, Հոկտեմբերյանում՝ պահածոների, Աշտարակում «Խերեն» գինու, Արզնիում ապակյա տարաների, Ջերմուկում՝ հանքային ջրերի գործարանները, Երևանում՝ մետաքսյա գործվածքների, մանվածքային, սայլաշինական, թամբագործական, մահուդի, պարկերի ու տարաների, Լենինականում՝ ներկարարական ու դրվագման, Կիրովականում՝ մորթու-մուշտակի, կոտրտենեի, Ստեփանավանում՝ գուլպա-տրիկոտաժի, գյուղատնտեսական գործիքների ֆաբրիկաները, շահագործման հանձնվեցին՝ Ջաջուռի բարձրի, Ստեփանավանի, Կալինինոյի, Ամասիայի, Սևանի, Բասարգեչարի տոթիի հանքերը, վերակվեցին Քանաքեռի ալյումինի գործարանի, Սևան-Հրազդան կասկադի, Քաջարանցի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի շինարարության աշխատանքները և այլն:

Գյուղի աշխատավորների ջանքերի շնորհիվ ոչ միայն չկրճատվեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունն ու ցանքատարածությունները, այլև զգալի չափով ավելացան դրանք: Եթե 1940 թ. հացահատիկի ցանքատարածությունները կազմել են 443,7 հազար հեկտար, ապա 1945 թ. դրանք կազմել են 460,7 հազար. ծխախոտինը՝ 5 000 հեկտարից հասել է 8 000-ի, շաքարի ճակնդեղինը ավելացել է 1000, խաղողի այգիներինը՝ 3 000, պտղատու այգիներինը՝ 5 000 հեկտարով: 1941 թ. համնձառությամբ խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1945 թ. ավելացել է 11 200-ով և հասել 360 000-ի:

1943 թ. նոյեմբերի 29-ին ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի հիման վրա Երևանում բացվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Առաջին նախագահ ընտրվեց ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելին: Պատերազմի պայմաններում ՀԽՍՀ ԳԱ-ի ատենդեղծը Ջաջուռուի բարձրի, Ստեփանավանի, Կալինինոյի, Ամասիայի, Սևանի, Բասարգեչարի տոթիի հանքերը, վերակվեցին Քանաքեռի ալյումինի գործարանի, Սևան-Հրազդան կասկադի, Քաջարանցի պղնձամոլիբդենային կոմբինատի շինարարության աշխատանքները և այլն:

Գյուղի աշխատավորների ջանքերի շնորհիվ ոչ միայն չկրճատվեցին գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունն ու ցանքատարածությունները, այլև զգալի չափով ավելացան դրանք: Եթե 1940 թ. հացահատիկի ցանքատարածությունները կազմել են 443,7 հազար հեկտար, ապա 1945 թ. դրանք կազմել են 460,7 հազար. ծխախոտինը՝ 5 000 հեկտարից հասել է 8 000-ի, շաքարի ճակնդեղինը ավելացել է 1000, խաղողի այգիներինը՝ 3 000, պտղատու այգիներինը՝ 5 000 հեկտարով: 1941 թ. համնձառությամբ խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1945 թ. ավելացել է 11 200-ով և հասել 360 000-ի:

Ծանոթագրություն

1* Խորհրդային Միության մարշալ, կրկնակի հերոս
2* Խորհրդային Միության նավատորմի ծովակալ, Խորհրդային Միության հերոս
3* Ավիացիայի մարշալ
4* Զրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ, Խորհրդային Միության հերոս
5* Ինժեներական զորքերի մարշալ
6* Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս
7* Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար
8* Հայկական 89-րդ հրաձգային, Քոանմանան դիվիզիայի հրամանատար
9* Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար
10* Հայկական 89-րդ հրաձգային, Քոանմանան դիվիզիաների հրամանատար
11* Խորհրդային Միության հերոս
12* Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետ
13* Հայկական եղեռնի դեկավար
14* Հայկական եղեռնի դեկավար
15* Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոս
16* Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոս
17* ԱՄՆ-ի բանակի գեներալ
18* «Պատվո լեգեոն» ամերիկյան շքանշանի ասպետ
19* Մեծբրիտանիա բանակի տգաչտ, Հայաստանի Ազգային հերոս
20* Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման մասնակից
21* Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման մասնակից
22* Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման մասնակից, Հայաստանի Ազգային հերոս
23* Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման մասնակից
24* ԽՍՀՄ պաշտպանության պետական կոմիտեի և քաղբյուրոյի անդամ
25* Հրետանային գործարանի սեղրեն
26* Երկաթուղային կամրջաշինական ջոկատի պետ
27* «Հոկտեմբերյան երկաթուղու» (Մոսկվա-Լենինգրադ) պետ
28* Սև ծովատլրգիայի ժողկոմ
29* ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների ժողկոմի տեղակալ
30* Լենինականի երկաթուղային դեպոյի մեքենավար
31* Ակադեմիկոս, ՀՅԽՍՀ ԳԱ փոխնախագահ

ՄՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐ (1942-1945 թթ.)

ՀԽՍՀ ԵՎ ԼՂՀՄ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (1945 - 1965 թթ.)

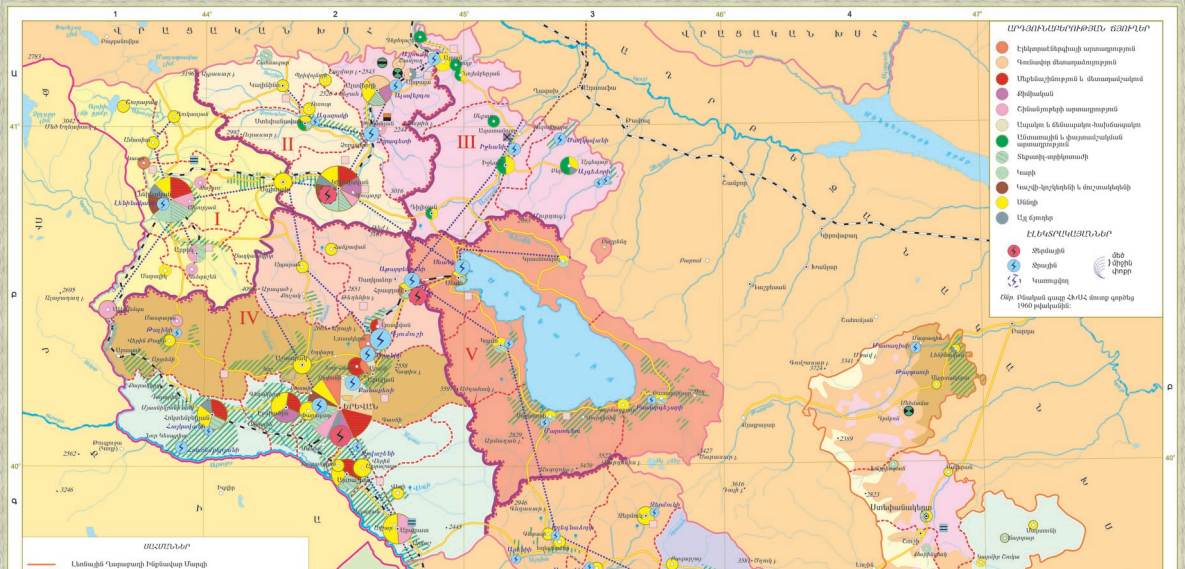
ՎԱՐՉԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՍՀ
ՍԱՀՄԱՆՆԵՐ
Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի
ՀԽՍՀ և ԼՂՄՀ շրջանների
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
Խոպանապտղաբուծական՝ զբաղված բաժանապտղաբուծությամբ, բանջարաբուծությամբ և անասնաբուծությամբ
Խոպանապտղաբուծական՝ զբաղված անասնաբուծությամբ և ծխախոտագործությամբ օգնականությամբ
Անասնաբուծական-հացահատիկային՝ զբաղված ճակնդեղագործությամբ, պտղաբուծությամբ և կարտոֆիլի մշակությամբ
Անասնաբուծական-հացահատիկային
Կարմիս-անասնաբուծական՝ զբաղված կարտոֆիլի մշակությամբ և պտղաբուծության օգնականությամբ
Ծխախոտաբուծական՝ զբաղված պտղաբուծությամբ, խաղողագործությամբ և անասնաբուծությամբ
Անասնաբուծական-հացահատիկային՝ զբաղված ծխախոտագործությամբ և կարտոֆիլի մշակությամբ
Անասնաբուծական-հացահատիկային՝ խաղողագործության, պտղաբուծության, ծխախոտագործության և շքեղանապատության օգնականությամբ
Անասնաբուծական-հացահատիկային՝ ծխախոտագործության, խաղողագործության և պտղաբուծության օգնականությամբ
Ոռոգվող հողեր
Նշում. Կերտված մասնաբաժնի սահմանված են ամենուրեք:
ԼՂՄՀ-ում գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից է թթենու մշակությունը, որի հիման վրա զարգացել է հիպոսապահությունը:
ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
Պղինձամոլիբդենային հանքավայրերի
Պղնձի հանքավայր
Բազալտատուֆային հանքավայրերի
Վերգետնի ածուխ
Կրաքարի
Բնակելիության կամքի
Հրանյութի կամքի
Շինանյութերի քարերի
Կարմրագույն էլեկտրաէներգետիկան գծեր
Գազատար
ՀԱՅԱՏԱՌՆ ՄԱՀ ՄՈՏԵՍԼԻ-ՏՆՏԵՍԻՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ
Սահմանները
I Շիրակի
II Լոռի-Փամբակի
III Հրազդանի-Սևանի
IV Կենտրոնական
V Մասսի
VI Ջանգեզուրի
ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐ
Ցածր
Միջին
Փոքր
ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԵՌՈՒՅԹՆԵՐ
Էլեկտրաէներգիայի արտադրություն
Գունավոր մետաղամշակություն
Մեքենաշինություն և մետաղաշխատանք
Քիմիական
Շինանյութերի արտադրություն
Սպասկ և մետաքսաբուս-հախճապակու
Անտառային և փայտամշակման արտադրություն
Տեքստիլ-տրիկոտաժի
Կաթի
Կաշվի-կոշիկեղենի և մուշտակեղենի
Մսեղեն
Աղ գյուղատ
ԷԼԵԿՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
Ջերմային
Ջրային
Կառուցվող
Ցածր
Միջին
Փոքր
Նշում. Մեծության գաղթ ՀԽՍՀ մուտք գործից 1960 թվականին:
ԵՐԵՎԱՆ
Գյումրի
Վանաձոր
Ստեփանավան
Իջևան
Դիլիջան
Գավառ
Սևան
Մարտունի
Վարդենիս
Ջերմուկ
Կապան
Գորիս
Սիսիան
Եղեգնաձոր
Ջուլֆա
Մեղրի
Դարբաս
Ղազանչի
Ղարաբաղ
Ղարաբաղ
Ղարաբաղ

ՀԵՍԱՀ ԵՎ ԼՂԻՄ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (1965 - 1985 թթ.)

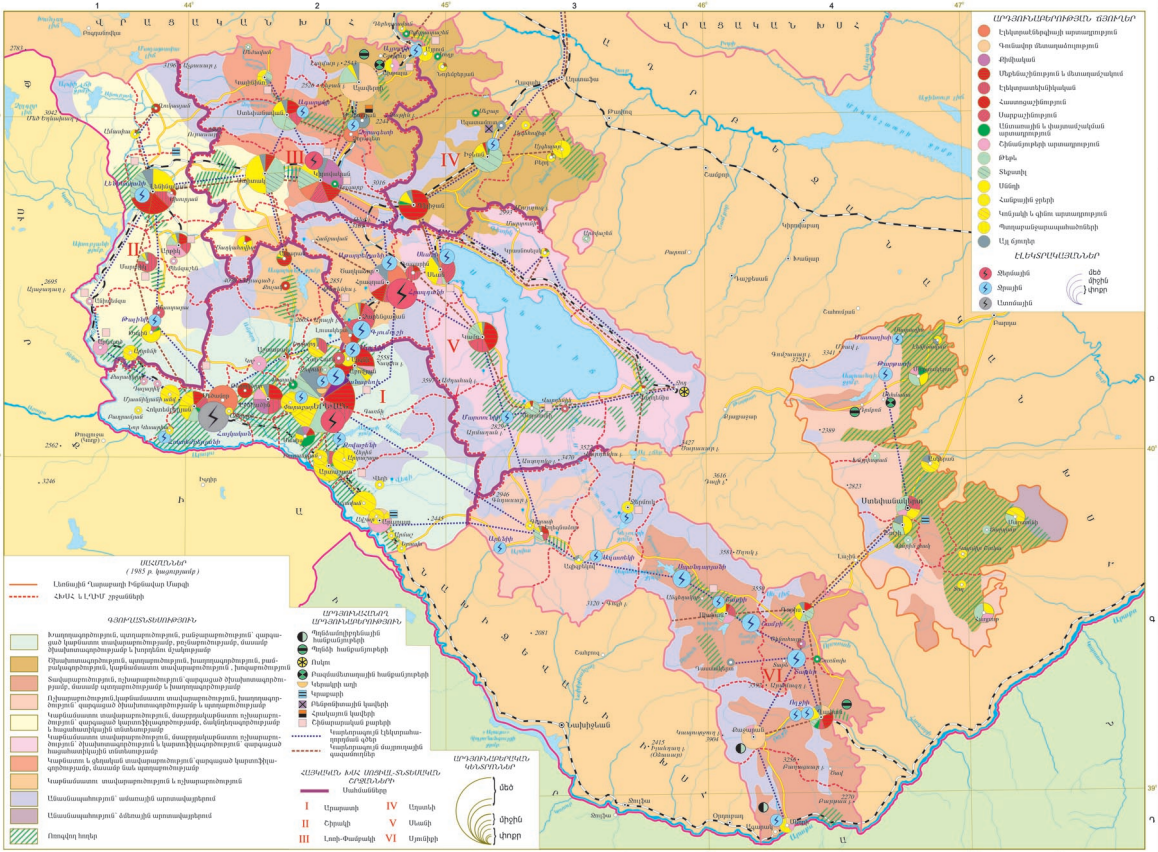

Մասշտաբ 1:1 000 000

ՂԱՐԱԲԱՂԱՅՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (1991 - 1994 թթ.)

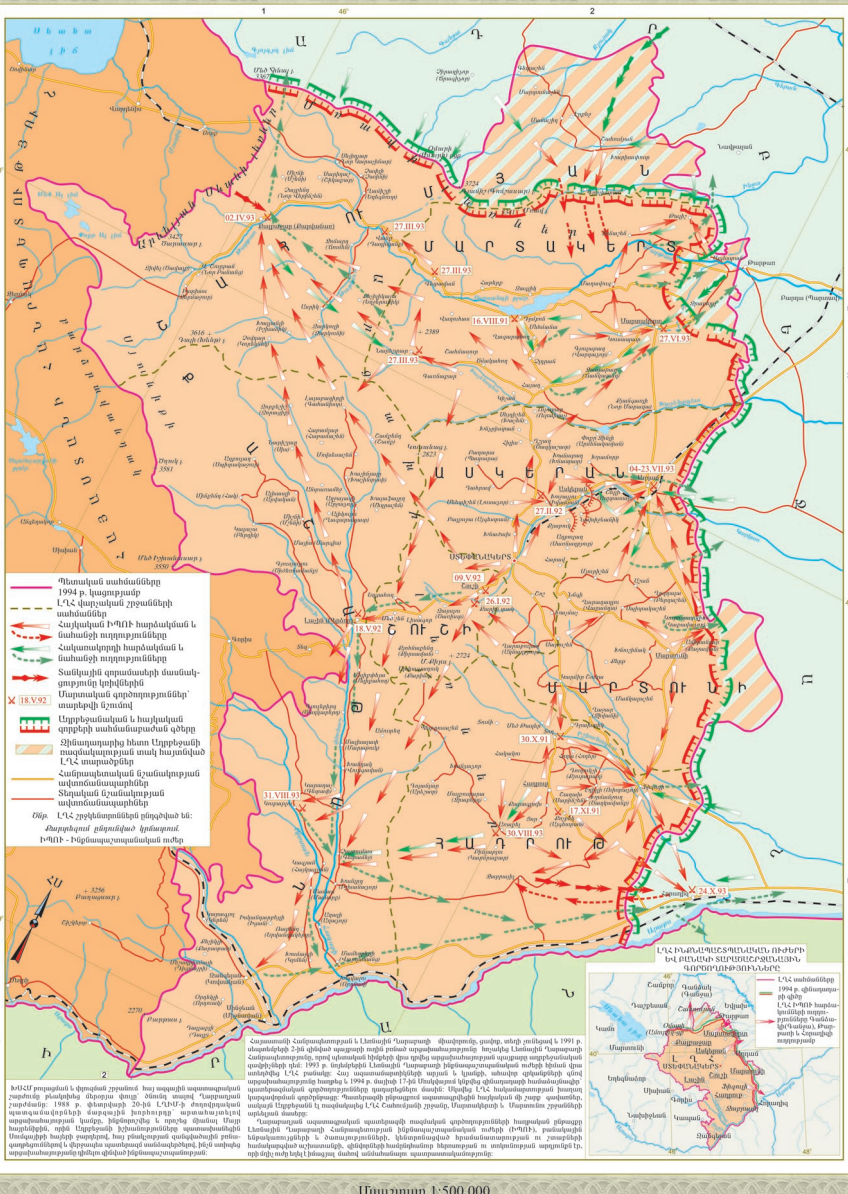

Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի միավորումը, սակայն, տեղի չունեցավ և 1991 թ. տեսահոսերի 2-ին սկսված պայքարի ուժգին բռնեան պարամանապրությունը հուսակոր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որպէս պետական նիրելիքի վրա դրվող պարամանապրության պրոբլեմի գործիքների դարձրելիքի դեմ: 1993 թ. նոյեմբերին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական ուժերի ճնշում վրա ստեղծվեց ԼՂՀ բանակը: Հայ ազատամարտիկների պարտ և կռանքի, անասելի զրկանքների գնով սրբազան ասարանությունը հաղթեց և 1994 թ. մարտի 17-ին Մանկասարի կիրճից գնալուցարան հասանելությունը պատերազմական գործողությունների դադարեցնելու մասին: Մյուսից ԼՂՀ հանգամանորեն իրադրությունը կարգավորման գործընթացներ դադարեցնելու մասին: Մյուսից ԼՂՀ հանգամանորեն իրադրությունը, սակայն Ղարեբաղն ել ռազմական ԼՂՀ Շահումյանի շրջանը, Մարտակերտի և Մարտունու շրջանների սրբազան մասերը:

Ղարաբաղում ազատամարտիկ ազատական ուժերի գործողությունների հաղթական ընթացքը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ինքնապաշտպանական ուժերի (ԻՊՀՈՒ), բանակային ենթակառուցվածքի և ծառայությունների, կենտրոնացված հրամանատարության ու շտաբների հանձնարարական պլանավորման, վերվերելիքի հանձնմանը հետևությամբ ու տանտերության պարտքերն էր, որի ուժը ուժի ներկայ ինքնագրեալ ուժեով անմահանալու պատրաստակամությունը:

ԻՊՀՈՒ բոլոր մասերն և գերազանց շրջանում հայ ազգային ազատագրական շարժումը բնակիչից մեծագույս գոյք մնուն ապրով Ղարաբաղյան շարժմանը: 1988 թ. գնացողությի 20-ին ԼՂՄԻ-ի ժողովրդական պատգամավորների ժողովի իրավասությամբ ազգանունը ընդունվեց սրբազան ասարանությունի կանոնը, ինքնուրույնը և որոշեց միանալ Մայր հայրենիքին, որին Ղարեբաղի իշխանությունները պատասխանեցին Սոսնձարի հանձի բարձրում, հայ բնակչության ստանձնածների բոնապատերազմներով և վերջապես պատերազմ սանձազերծելով, թեկն սոնիոց պարտությունները գիտելու գնելան ինքնապաշտպանության:

Մասշտաբ 1:500 000

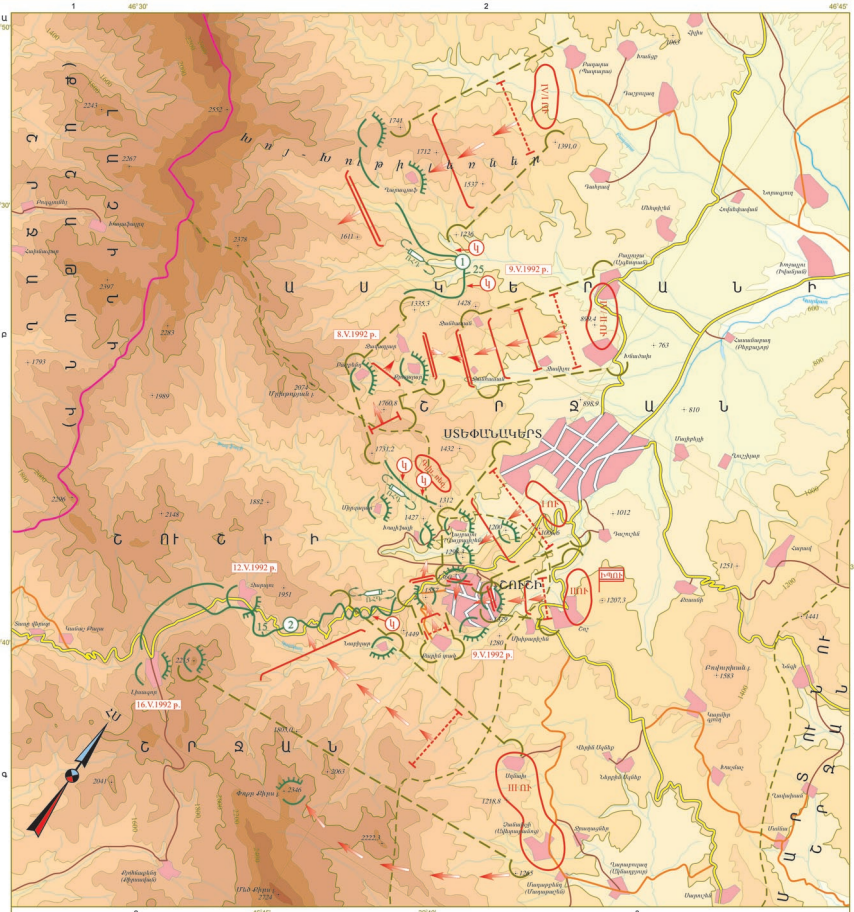
Ղարաբաղյան (Լեռնային Ղարաբաղ)
Հոգի-խութիլանա
Ասկերանի շրջան
Ստեփանակերտ
Շուշի
Մարտունի շրջան
Մարտակերտ շրջան
Գետաշեն շրջան
Հադրութ շրջան
Քաշաթաղ շրջան
Կուբատլու շրջան
Զանգելան շրջան
Ֆիզուլի շրջան
Ջեբրայիլ շրջան
Աղդամ շրջան
Թարթառ շրջան
Գորիս շրջան
Կապան շրջան
Սիսիան շրջան
Ագուլիս շրջան
Ջուլֆա շրջան
Նախիջևան
Իրան
Հայաստան
Ադրբեջան
9.V.1992 թ.
8.V.1992 թ.
12.V.1992 թ.
16.V.1992 թ.
9.V.1992 թ.
Ա
Ա
Ա

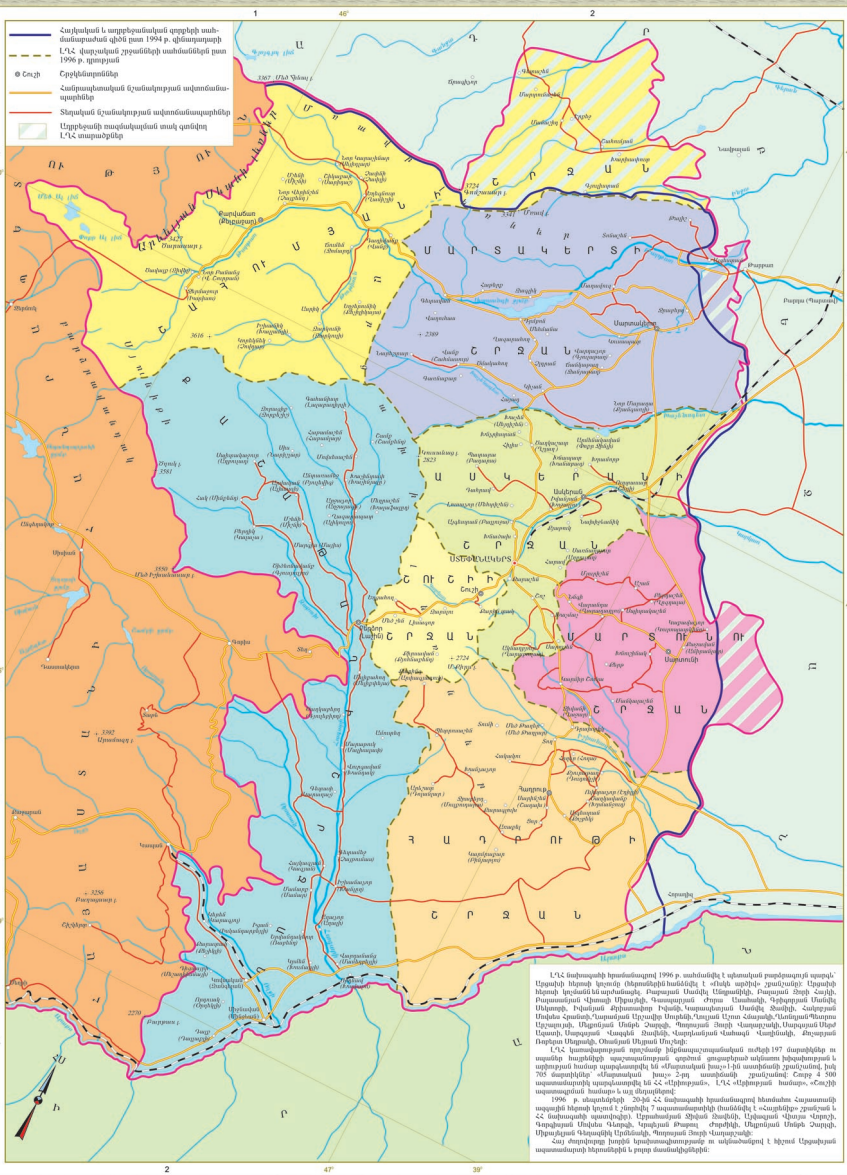
Հայկական և աղրբեջանական զորքերի սահմանագծանշի գիծն ըստ 1994 թ. զինադադարի
ԼՂՀ փաստական շրջանների սահմանների ըստ 1996 թ. դրության
Հռչի Շրջկենտրոններ
Հանրապետական նշանակության ավտոմոտորային ճանապարհներ
Տեղական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհներ
Աղբրեջանի ռազմական տակ գտնվող ԼՂՀ տարածքներ
ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ
ՇՐՋԱՆ
ՄԱՐՏՈՒՆԻ
ՇՐՋԱՆ
ՇՈՒՇԻ
ՇՐՋԱՆ
ՀԱՊՈՒԹԻ
ՇՐՋԱՆ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ստեփանակերտ
Մարտակերտ
Մարտունի
Շուշի
Հադրութ
Քաշաթաղ
Գորիս
Կապան
Սիսիան
Ջերմուկ
Վարդենիս
Մասիս
Արարատ
Գեղարքունիք
Սևան
Ամուլսար
Ինչիչան
Ինչիչան լճակ
Սևանա լիճ
Գանձակ
Գանձակ գետ
Գանձակ գետ
Գանձակ գետ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԹՈՒՐՔԻԱ
ԻՌԱՆ
ԱԶԵՐԲԱՋԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ
ՇԻՐԱԿ
ԼՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ԱՐԱՐԱՏ
ԱՐԱՐԱԾ
ԿՈՏԱՅՔ
ՏԱՎՈՒՇ
ԱՇՏԱՐԱԿ
ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՄԱՐԶ
ԱՐԱՐԱԾՈՏՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ
ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶ
ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶ
ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՄԱՐԶ
ԳԱՌՆԻ
ԳԱՌՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ
ԳԱՌՆԻ ՄԱՐԶ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՄԱՐԶ
ՍԱՍՆԱՅԻ ՄԱՐԶ
ՄԱՍԻՍԻ ՄԱՐԶ
ՄԱՍԻՍԻ
ՄԱՍԻՍ
ՍԱՍՆԱՅԻ
ՍԱՍՆԱՅԻ ՄԱՐԶ
ՍԱՍՆԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ՄԱՍԻՍԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ԱՐԱՐԱՏ
ՍԱՍՆԱՅԻ
ՄԱՍԻՍ
ՄԱՍԻՍԻ ՄԱՐԶ
ՍԱՍՆԱՅԻ ՄԱՐԶ
ՍԱՍՆԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ՄԱՍԻՍԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ՍԱՍՆԱՅԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԵՎԱՆ
ՍԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶ
ՍԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ՍԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ
ՍԱՐՈՒՆ
ՍԱՐՈՒՆ ՄԱՐԶ
ՍԱՐՈՒՆ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՀՀ ԳԵՐԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ 1990 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼՂՀ ԳԵՐԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ 1991 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ Գերագույն խորհրդի քննարկումներին կարգավում 1990 թ. մարտի 20-ից և հունիսի 3-ին մեծամասնական քվեարկությամբ, հինգ փուլով (260 պատգամավոր)

Ըստ կուսակցական իրավակազմակերպական իրավիճակի

Կուսակցական իրավակազմակերպություններ	Պատգամավորական խմբեր
1 «Հայոց համազգային շարժում»	2 «Ազատություն»
Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն	«ՀԴՄ»
	«Երկրապահ»
	«Հայրենի ժողովրդավարներ»
	«Լիբերալ գլխավորամիտ»
	«Հայրենի սոցիալիստներ»

ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ըստ տեղի

կանաչ – 9 տղամարդիկ – 251

Ըստ դրության մասնագիտի

Պատգամավորներից 239-ը ունեին բարձրագույն, 1-ը՝ թերի բարձրագույն, 20-ը միջնակարգ մասնագիտական և միջնակարգ կրթություն: Պատգամավորներից 13-ը՝ գիտությունների դոկտորներ էին, իսկ 55-ը՝ գիտությունների թեկնածուներ:

Ըստ մասնագիտությունների

Մեսրոպյան-10	Գեղարվեստագետներ-2
Գրականագետներ-4	Պատմաբաններ-2
Բանասերներ-18	Մաթեմատիկոսներ-14
Բանկիրներ-1	Մանկավարժներ-15
Քիմիկոս-7	Պատմաբաններ-13
Գյուղատնտեսներ-16	Տնտեսագետներ-37
Երկրաբաններ-3	Փիլիսոփաներ-3
Ֆիզիկոսներ-1	Քիմիկոսներ-5
Ճարտարապետներ-70	Իրավագետներ-16
Բժիշկներ-22	Թեթևարդյունաբերության և սպորտի-1

ՀՀ Գերագույն խորհրդում ներկայացված հասարակական քաղաքական կազմակերպությունները

«Հայաստանի սոցիալիստներ»
«Հայաստանի սոցիալիստներ»
«Հայաստանի ժողովրդադեմոկրատական միություն» (ՀԺԴՄ)
«Հայաստանի ինքնուրույն միավորում» (ՀԻՄ)
«Հեղափոխական»
«Ազատություն» ակումբ
«Հայրենի ազգային կուսակցություն»
Հայաստանի պատրաստի ժողովրդական կուս. (ՀՊԺԿ)
Բարգավաճման միություն (ՀԲՄ)
Հայաստանի կանանց ազգային կուսակցություն (ՀԿԱ)
Հայաստանի հասարակական կուսակցություն (ՀՀԿ)
Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն (ՀՍԴԿ)
Հայաստանի բարեգործության գիտության միություն (ՀԲԳՄ)
«Հայոց հանրապետի շարժում» (ՀՀՇ)
«Լույս ազգ» կուսակցություն
«Հանրապետական ազատասիրաց» միություն
«Մանանայի կուսակցություն» միություն
«Հայաստանի տոլիս ազգանվեր հիմնադրամ» կուսակցություն

ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընտրված մեծամասնական ընտրատեղերի ցանկը՝ ըստ ազգային կազմի

Ընտրվել է 190 պատգամավորից կուսակցությունների անդամներ էին 108-ը (56.8 %), ՀՀ-ում (43.2 %) անկուսակցականներ էին, որոնցից 35-ը պատգամավորին էին «Հայրենի ազատության» միավորման կողմից, իսկ 5-ը՝ բլոկային էին հանձնաժողովի բնագավառի «Հանրապետություն» միավորման գործունեությամբ:

ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորները

Ըստ դասակարգման ազգանվանիշերի

ԱՄՈՒՍ-3 պատգ. (2.6 %) - 2-ը մեծամասնական, 3-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
ԲԻՍՈՒ-3 պատգ. (1.5 %) - հասնամասնական ընտրատեղերով
ԳԱՎԱ- 7 պատգ. (3.7 %) - 1-ը մեծամասնական, 6-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
ՀՀԿ-1 պատգ. - մեծամասնական ընտրատեղերով
ԵՂԻ- 4 պատգ. (2.1 %) - 3-ը մեծամասնական, 1-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
ՀՀԸ- 65 պատգ. (34.3 %)- 57-ը մեծամասնական, 8-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
ՀԱՅԼՈՒՆ- 6 պատգ. (3.1 %) - 5-ը մեծամասնական, 1-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
ՀԱՅՇՄ-1 պատգ. - մեծամասնական ընտրատեղերով
ՀԱՄԱՏ- 3 պատգ. - 1-ը մեծամասնական, 2-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
ՄՀ- 1 պատգ. - 2-ը մեծամասնական, 1-ը հասնամասնական ընտրատեղերով
«Հանրապետ»-8 պատգ.(4.2 %) հասնամասնական ընտրատեղերով
ՀՍԴԿ-2 պատգ.(1 %) - հասնամասնական ընտրատեղերով

Ըստ ազգի

կանաչ – 12 տղամարդիկ – 178

Ըստ դրության մասնագիտի

Պատգամավորներից 181-ի (95.3%) ունեին բարձրագույն, 5-ը՝ թերի բարձրագույն, 4-ը միջնակարգ մասնագիտական ու միջնակարգ կրթություն: Պատգամավորներից 20%-ն ունեն գիտական աստիճան, որոնցից 31-ը գիտությունների թեկնածու էր, 7-ը գիտությունների դոկտոր:

Ըստ մասնագիտությունների

1 Գեղարվեստագետ-64	6 Բանասեր, ճանաչողական-29
2 Տնտեսագետ-20	7 Մաթեմատիկոս, ֆիզիկոս, քիմիկոս-21
3 Գյուղատնտես-11	8 Իրավագետ-9
4 Ժողովրդական, ազգագրական և գրականագետ-12	9 Լրագրող-7
5 Երգչախումբ-1	10 Մշակութագետ-5

Ազգանունի դասակարգման N-ը	Ազգանունի անվանումը	Ազգանունի դասակարգման N-ը	Ազգանունի անվանումը
1	Մնացականյան	19	Գասպարյան
2	Սմբատյան	20	Գասպարյան
3	Մելիք	21	Կոտանջյան
4	Պողոսի՛ան	22	Գրամատիկովի
	Կարապետ	23	Հովհաննիսիրյանի
5	Պետրոսյան	24	Գրաբարյան
6	Սարգսյան	25	Մանուկի
7	Գրիգորյան	26	Մարտիրոս
8	Հարությունյան	27	Մեղրոս
9	Մարիկ	28	Խաչիկի
10	Պետրոսյան	29	Խաչիկիրյանի
11	Մաղաքյան	30	Մեսրոպ
12	Գալիբի	31	Միքայելի
13	Գասպարյան	32	Մաթևոսյան
14	Եղիշեյանցի	33	Մաթևոսյանների
15	Էդիլյանցի	34	Վարդվաշիցիրի
16	Թադևոսի	35	Վարդվաշիցի
17	Թումանյանցի	36	Նաշիսի՛ոսվիլիանի
18	Իրմանի	37	ՏարեշիՀովհաննիսի

ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավորների բաշխվածությունն ըստ տարածքների

1 ընտրատեղամաս

Ազգային ժողովում մեծամասնական ընտրատեղերով պատգամավորներ ընտրվածների 33 մասիր

64.5 %	Ստեփանակերտ
93.4 %	Գանձակ
96.9 %	Մարտակերտ
97.8 %	Մարտունու
91.5 %	Հադրութի
91.7 %	Շուշիի
	Քաշատաղի

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ 1995 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼՂՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ 1995 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ Ազգային ժողովի 5. VI. 1995 թ. արտաքին գոնավորական քվեարկությունների (190 պատգամավոր մեծամասնական 150 և հասնամասնական 40 բնակչությունների ազդեցությունը %-ով

«Հայաստանի ժողովրդադեմոկրատական միություն»	Հայաստանի գիտաարտադրական միավորում
«Հայաստանի ինքնուրույն միավորում»	Հայաստանի գիտնականների կուսակցություն
«Հայաստանի պատրաստի»	Հայաստանի կանանց ազգային կուսակցություն
«Հանրապետություն»	Հայաստանի ինքնուրույն սոցիալական կուսակցություն
«Ազատություն»	Հայաստանի ազգային սոցիալական կուսակցություն
«Բարգավաճում» կուսակցություն	«Հանրապետության ազգանվեր»
«Հանրապետության» կուսակցություն	«Հանրապետ»
Հայաստանի ազգային ժողովրդական կուսակցություն	

Այս սեղանների հիման վրա հենամասնական ընտրական հանձնաժողովը որոշել է հասնամասնական ընտրատեղերի հատկացումը բնակչությունների ազգությունների, վարչական նշանների և պատգամավորական մանդատների առնչությամբ կրկնակի հանձնաժողովը բաշխել.

«Հայաստանի ժողովրդադեմոկրատական միություն»	7.5% 3 մանդատ
«Հայաստանի ինքնուրույն միավորում»	7.5% 3 մանդատ
Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն	15% 6 մանդատ
«Հանրապետություն» միավորում	50% 20 մանդատ
«Բարգավաճում»	20% 8 մանդատ

ԵՎՊ-ական ատենդիա «Բարգավաճում» պատգամավորական խմբից (31 պատգամավոր). 21 պատգամավոր ընտրվածներ էին որպես ինքնագլուխ կամ պատգամավորական խմբի կազմում՝ Հայաստանի ազգային ինքնուրույն պատգամավորական խումբը՝ մեկուսում 17 պատգամավոր, սարք 70.

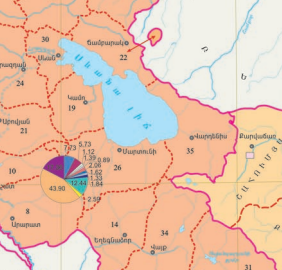
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԳՈՏԻ
ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆ
ԱՍԿԵՐԱՆԻ ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆ
ՇՈՒՇԻԻ ՄԱՐԴԱՇԻՆԻ ՇՐՋԱՆ
ՄԱՐՏՈՒՆԻ ՇՐՋԱՆ
ՀԱԴՐՈՒԹԻ ՇՐՋԱՆ
ՇՈՒՇԻ ՇՐՋԱՆ
ՔԱՇԱՏԱՂԻ ՇՐՋԱՆ
ՄԱՍԻՍԻ ՇՐՋԱՆ
ԱՐԱՐԱՏԻ ՇՐՋԱՆ
ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՇՐՋԱՆ
ԵՂԵՓՆԻԻ ՇՐՋԱՆ
ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՇՐՋԱՆ
ՍԵՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆ
ԳԱՆՁԱԿԻ ՇՐՋԱՆ
ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՇՐՋԱՆ
ՏԱՎՈՒՇԻ ՇՐՋԱՆ
ԱՂՍՏԵՎԻ ՇՐՋԱՆ
ԱՐԱՐԱՏ
ԱՐԱՍԱԾ
ՍԱՓԱՐԱԿ
ՍԱՍՆԱՇԵՆ
ՄԱՍԻՍ
ՍՈՒՍԱՄԵՐ
ՍԱՐԻՇԱԲԱ
ՍԱՐԻ ԳՅՈՒՂ
ՍԱՐԻ ԹԱՓԱ
ՍԱՐԻ ԱՂԲՅՈՒՐ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԱԿ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԱՍԱՐ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԵՐԴ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԵՐԴԻ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԵՐԴԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԵՐԴԻ ԱՐԵՎՄՈՒՏՅԱՆ
ՍԱՐԻ ԱՂԲԵՐԴԻ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ

ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ 1991 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ նախագահական 16.X.1991 թ. ընտրությունների արդյունքները (%)

Լևոն Տեր-Պետրոսյան
Պարույր Հայրիկյան
Ցոլակ Բալասյան
Աշոտ Նավասարդյան
Ռաֆայել Վասպուրական
Սոս Սարգսյան
ԼՂՀ սահմաններ

Քարտեզագրի շրջանի N-ը	Շրջանի անվանումը	Քարտեզագրի շրջանի N-ը	Շրջանի անվանումը
1	Պեմզաշեն	19	Կանաչի
2	Սնանասար	20	Կոտայքի
3	Մեղրի	21	Կրասնոգորսկի
4	Աշոցքի	22	Հրազդանի/Հրազդանի
5	Աշտարակի	23	Գառնիի
6	Ապարանի	24	Գեղարքունիքի
7	Պասարգեի	25	Մասիսի
8	Ալագյազի	26	Սևանի
9	Արթիկի	27	Մեղրու
10	Գյումրու/Գյումրու	28	Նոյեմբերյանի
11	Բաղրամյանի	29	Նոր Հաճնի/Նոր Հաճնի
12	Գորիսի	30	Սևանի
13	Գոգարքի	31	Վարդենիսի
14	Եղեգնաձորի	32	Մարտունի
15	Էջմիածնի	33	Մարտունաշենի
16	Թալինի	34	Վայքի
17	Թումանյանի	35	Վարդենիսի
18	Իջևանի	36	Տաթևի
		37	Սալլաղի

ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ 1996 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼՂՀ ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ 1996 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ նախագահական 22.IX.1996 թ. ընտրությունների արդյունքները (%)

Ալիկի Բալասյան
Վանգելի Մանուկյան
Աշոտ Մանուկյան
Լևոն Տեր-Պետրոսյան

ԼՂՀ նախագահական 24.XI.1996 թ. առաջին ընտրությունների արդյունքները (%)

Ռոբերտ Սեդրակյան
Գուրգեն Մեջլումյան
Ռոբերտ Քոչարյան

Մասշտաբ 1:1 500 000

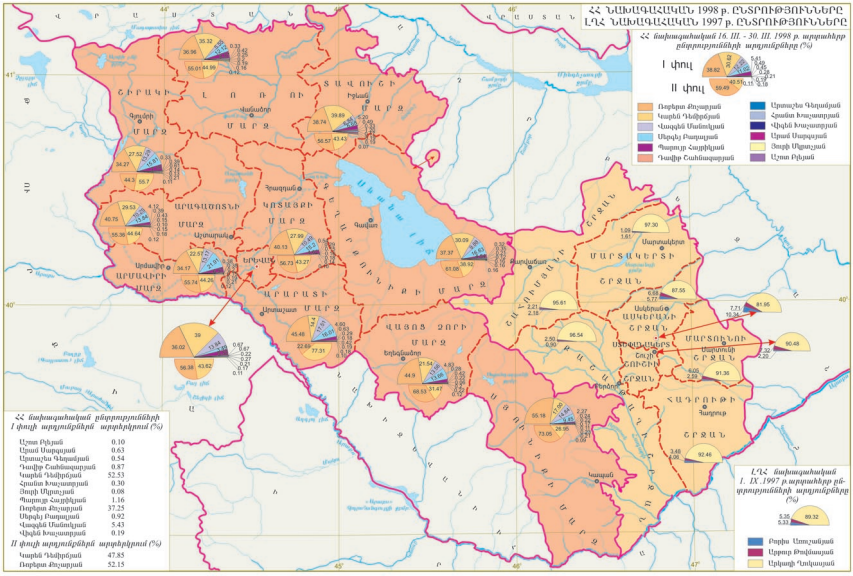

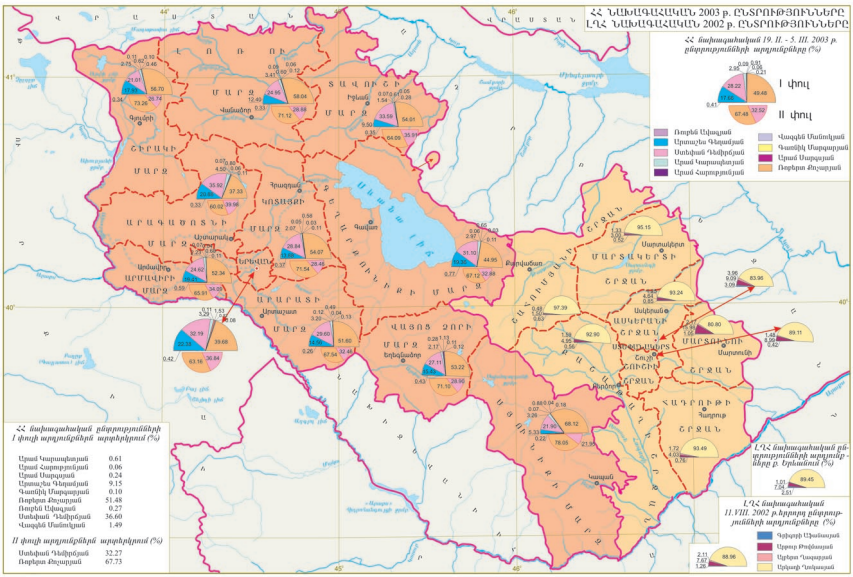

Մասշտաբ 1:1 500 000

ՀՀ. ԼՌԼ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ 1999 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼՌԼ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ 2000 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

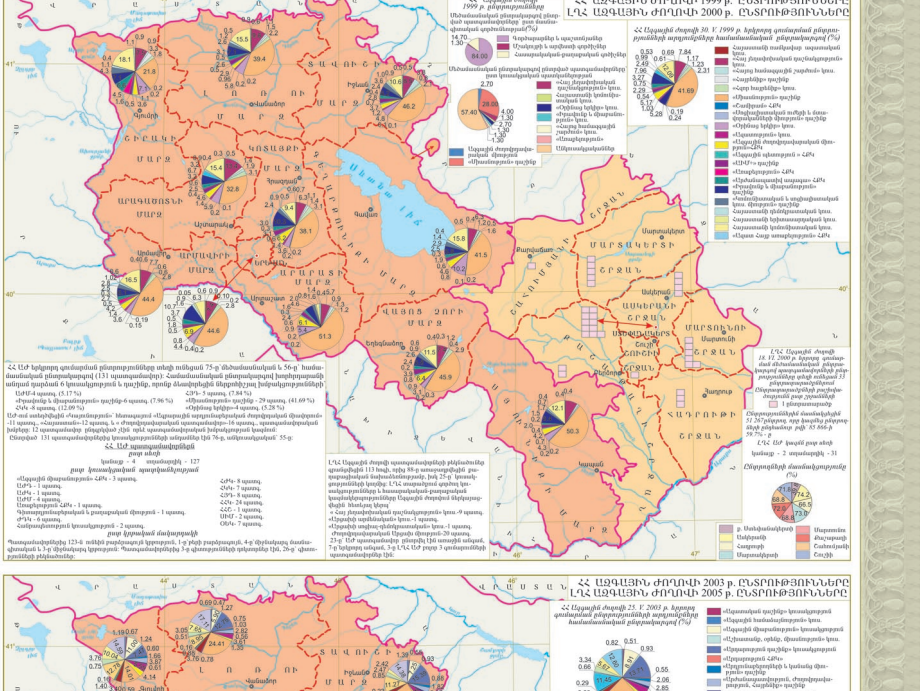

ՀՀ Ազգային ժողովի 1999 թվականի ընտրությունների ընթացքում ստացված ձայների 5%-ից ավելի հավաքած 13 քաղաքական կուսակցությունների ցուցակներով ընտրված 131 պատգամավորներից 56-ը՝ 43%-ը, ստացել է 75-ական տոկոս ձայներ, 13-ական տոկոս ստացել է 6 կուսակցություն և դաշինք, որոնք ձեռքբերելով նվազագույն անհրաժեշտ ձայնամեր 6 կուսակցություն և դաշինք, որոնք ձեռքբերելով նվազագույն անհրաժեշտ ձայնամեր 6 կուսակցություն և դաշինք՝

ՄԱԿ-ի պատգամավորներ՝ 4 տղամարդ, 1 կին

«Ազգային միություն» դաշինք - 5 պատգ.	«ՀԴԿ» - 8 պատգ.
«Հանրապետություն» դաշինք - 6 պատգ. (7.96 %)	«ՀՇՄ» - 7 պատգ.
«ՕԽՄ» - 8 պատգ. (12.09 %)	«ՀՅԴ» - 8 պատգ.
«Միասնություն» դաշինք - 29 պատգ. (41.69 %)	«ՀԱԿ» - 24 պատգ.
«Ինքնիշխան կոչումներ» դաշինք - 23 պատգ. (23.66 %)	«ՀՀ» - 1 պատգ.
«Հայրենիք» դաշինք - 14 պատգ. (5.67 %)	«ՄԱԿ» - 7 պատգ.
«Ազգանվեր» ազգային ազատ և դեմոկրատական միություն» ԱՄԿ - 10 պատգ. (12.60 %)	«ՕԱՄ» - 7 պատգ.
«Լեռնային Հայաստան» կուս. - 13 պատգ. (11.45 %)	

Միասնական ընտրատարածքում ընտրված 56 պատգամավորներին քան կուսակցական պատգամավորներ

Անկուսակցականներ - 36 պատգ.	«ՀԱԿ» - 13 պատգ.
Հանրապետություն - 1 պատգ.	«ՕԱՄ» - 6 պատգ.

Ազգային ժողովում չնշանակիցների հեռկոմոլ իրավունքները՝

«Ազգային միություն» - 8 պատգ. (8.91 %)	«ՀՀ» - 23 պատգ. (23.66 %)
«Հանրապետություն» դաշինք - 14 պատգ. (5.67 %)	«ՕԱՄ» - 6 պատգ. (5.67 %)
«ՀՅԴ» - 11 պատգ. (11.45 %)	«Ինքնիշխան կոչումներ» դաշինք - 12 պատգ. (12.60 %)

Միասնական ընտրատարածքում ընտրված 56 պատգամավորներ՝ ըստ տարիքի

կանանց - 7 տղամարդկանց - 124	

ըստ կրթության մակարդակի

«Ազգային միություն» դաշինք - 5 պատգ.	«ՀԴԿ» - 5 պատգ.
«ՄԱԿ» - 1 պատգ.	«ՀՇՄ» - 30 պատգ.
«ՕԱՄ» - 1 պատգ.	«ՀՅԴ» - 7 պատգ.
«ՀՀ» - 1 պատգ.	«ՀԱԿ» - 6 պատգ.
«Հանրապետություն» կուսակցություն - 3 պատգ.	«ՕԱՄ» - 6 պատգ.
«ՀՀ» - 1 պատգ.	«ՕԱՄ» - 19 պատգ.

ըստ կրթության մակարդակի

Պատգամավորներից 124-ն ունեն բարձրագույն, 1-ը՝ թերի բարձրագույն, 5-ը միջնակարգ մասնագիտական և 1-ը միջնակարգ կրթություն։ Պատգամավորներից 8-ը գիտության թեկնածու է, 21-ը գիտությունների դոկտորներ։

Հեղինակներ՝ Հ. Գրիգորյան, Ս. Գրիգորյան, Ա. Ալեքսանյան, Ս. Ալեքսանյան, Ս. Ալեքսանյան, Ս

ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ 2007 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ Ազգային ժողովի 12. V. 2007 թ. տեղական մակնշման ընտրությունների արդյունքները ցեղասնասական բնակչության (%)

- Ազգային ժողովական կուսակցություն
- «Ազգային հանձնակցություն» կուս.
- «Ազգային միասնություն» կուս.
- «Բարգավաճ Հայաստան» կուս.
- «Հանրային կուսակցություն
- «Հանրապետություն» կուսակցություն
- Ժողովրդական կուսակցություն
- Ժողովրդական ուժ» կուսակցություն
- «Ինքնիշխան դանդեղ
- «Հայ քրիստոնեական դաշնակցություն» կուսակցություն
- Հայաստանի ինքնասպանության կուս.
- Հայաստանի ժողովրդական կուս.
- Հայաստանի կոմունիստական կուս.
- Հայաստանի հանրապետական կուս.
- Հայաստանի մարդասիրական կուս.
- «Հանրապետություն» կուսակցություն
- Միասնական ազգասիրական կուս.
- Միայնակ սպասական ազգանվեր կուս.
- Նոր ժամանակների կուսակցություն
- Հայաստանի տանիք-վերնատանական ինկուսական կուս.
- Հայաստան - ժողովրդական վիրտուոզոս կուսակցություն
- «Ոչինչ» կրկնս կուսակցություն

բոլոր կուսակցական պատգամավորները

ՀՀԿ - 48 պատգ.
ԲՀԿ - 17 պատգ.
ՀԺԿ - 13 պատգ.
ՕԵԿ - 7 պատգ.
«Բարգավաճ Հայաստան» - 5 պատգ.
«Բարգավաճ Հայաստան և ազգասիրաց» - 1 պատգ.
«Հանրային դաշինք» - 1 պատգ.
Հայաստանի տանիք-վերնատանական ինկուսական կուս. - 1 պատգ.
«Ոչինչ» կուս. - 1 պատգ.

բոլոր ընդդիմադիր մանդատները

Պատգամավորներից 128-ը ունեն բարձրագույն կրթություն, 2-ը թերի բարձրագույն, 4-ը մինչեւպրոֆ մասնագիտական և 1-ը միջնակարգ կրթություն։ Պատգամավորներից 7-ը գիտության դոկտորներ են, 23-ը գիտությունների թեկնածուներ։

բոլոր մասնագիտությունների

Լրագրող-1
Բանասեր-մանկավարժ -13
Բժիշկ-5
Դերասան-հեղինակ -7
Երկրաբան-2
Իրավաբան -12
Տնտեսագետ -26
Գիտնական -2
Ժուռնալիստ -2
Ինժեներ -3
Ինչնագետ-մանկավարժ 7-ը գիտության դոկտորներ են,
Պատմաբան-8
Ռազմական պատրաստության մասնագետ -2
Տնտեսագետ -2

ՀՀ ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ 2008 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼՂՀ ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ 2007 թ. ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀՀ նախագահական 19. II. 2008 թ. ընտրությունների արդյունքները (%)

- Արթուր Բաղդասարյան
- Արտաշես Գեղամյան
- Տիգրան Կարապետյան
- Արամ Հարությունյան
- Վահան Հովհաննիսյան
- Վազգեն Մանուկյան
- Արամ Սիմոնյան
- Արամ Սարգսյան
- Լևոն Տեր-Պետրոսյան

ԼՂՀ նախագահական ընտրությունների արդյունքները թ. ընտանում (%)

ԼՂՀ նախագահական 19. VII. 2007 թ. ընտրությունների արդյունքները(%)

- Սլանի Մարգարյան
- Վանդոս Սեյսմեսյան
- Գուրգեն Մելիքյան
- Մաքսիմ Մաշիկյան

Մասշտաբ 1:1 500 000

ԿՐՈՆ

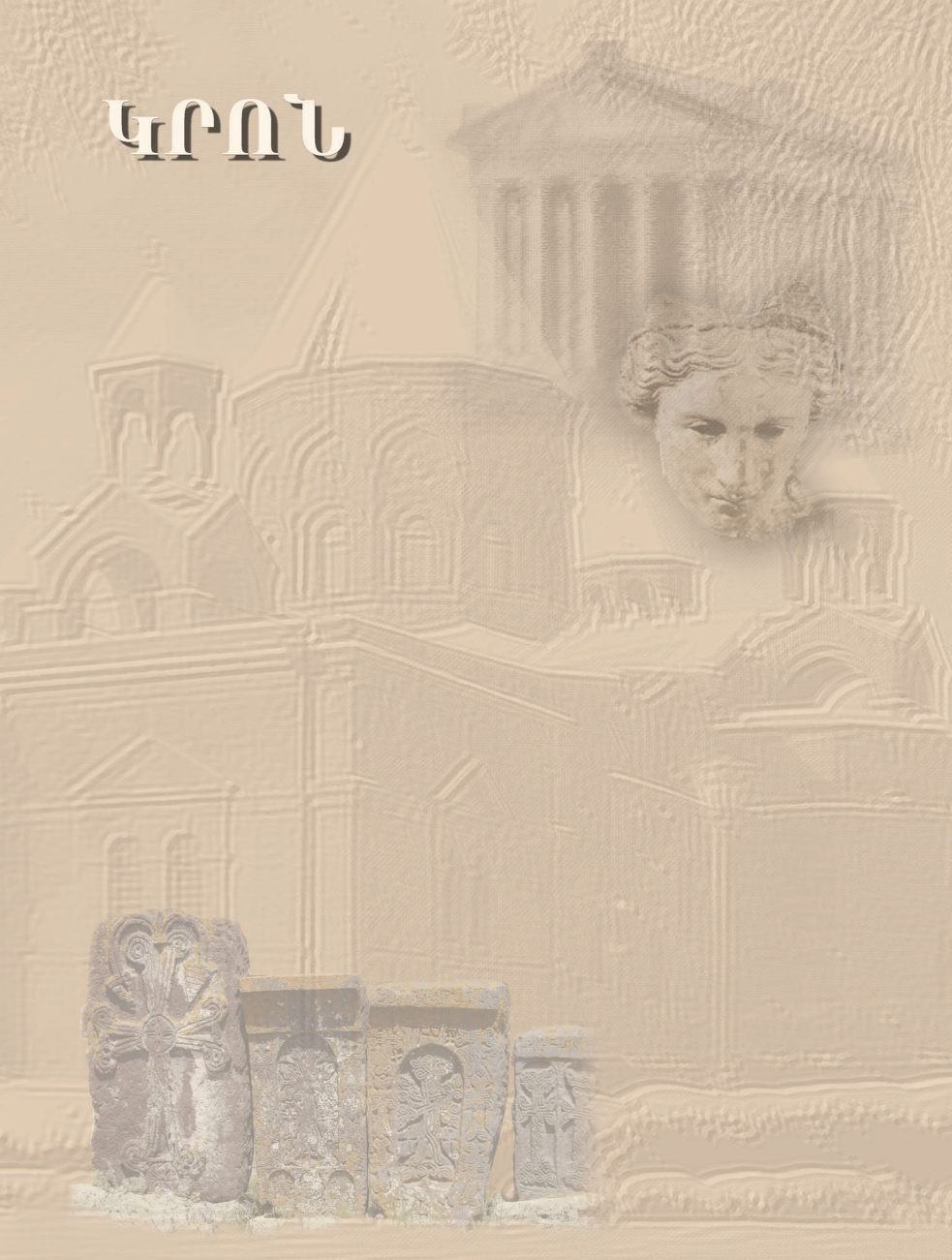

Հայկական լեռնաշխարհը ընդարձակ ճանապարհի, ճամբարի և բարգավաճման առաջապահն ու զարգացման հանգրվանը կեսդարձիկից է։ Պատմեն նպարների է սեռանոն նեղպարս բարքերների ասպուռուն ինչպես սարատաղաղ սեռնասանոնքեր և նեղեսարատաղ ինչպես բարամարգարեն սանգնեռ նեռաներնի ու դրանց զարգացման հասարակական ասատանոնքերը, այնուամբ էլ հայոց ազգերի ասատանոնքերի, կրոնի և զարգացարատաղաղ անեռամ վերջնաբաց ուղին։ Լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում՝ Շանթարարի բարձրադիր հարավարևելյան բարձունքը հեռադիտակների եզերքում, որ կոչվում էին Նաուռակ մեծ մեծանիրատաղ մարդկանց շրջեմների ներքևում՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, կրոնի և զարգարատաղաղ անեռամ վերջնաբաց ուղին։ Լեռնաշխարհի հարավ-արևելքում՝ Շանթարարի բարձրադիր հարավարևելյան բարձունքը հեռադիտակների եզերքում, որ կոչվում էին Նաուռակ մեծ մեծանիրատաղ մարդկանց շրջեմների ներքևում՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, ամենամեծ հեռադիտակի հեռադիտակի ոսպնյակը։ Սա մեկ հարյուր ութսունհինգ տարուա է, բայց առեղծվում է հետևանքներ կեսդարձիկի հարավարևելյան բարձունքում։

Հայ ազգագրագետներ և բանահյուսներ կան, հանահատել չենք հեռահարևանի սովորությունի, վիրաորմ է, որ հասարակությունը առաջ արեն մարդ պատում էր բնությանի տերեր, անենամբողջ ժեռերը, գետերը։ Մարդը բացի դրան ունի ինքնանվան վերջերում և ոչի թեռան էլեր անեռամ բնությանի տերերից, որոնց գրաբար էր կոչվում՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս։ Կաթողիկոսի ինքնանվանի ինքնությունը ինչպես ասեցինք՝ Հայոց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս։ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս

ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ Մ.Թ. III Դ.

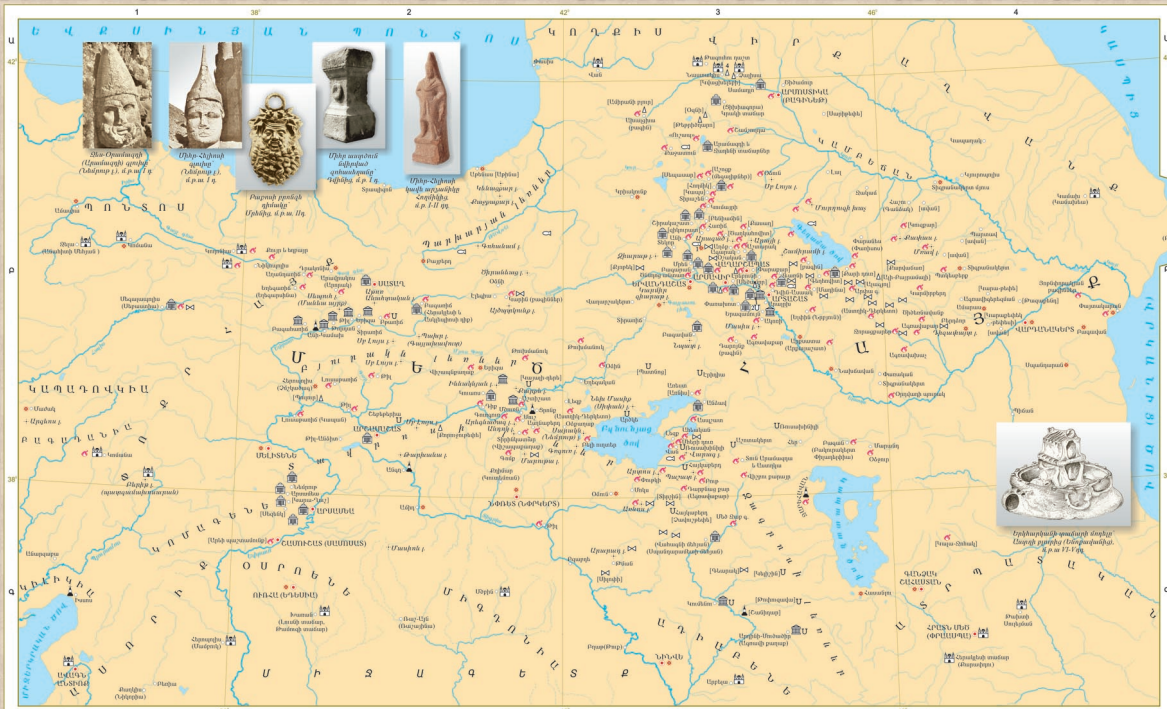
Ե Վ Ք Ա Ր Ա Ն Ց Ա Ն Պ Ո Ն Տ Ո Ս
Ա Ր Ա Ք Ս Ի Ա
Ա Ր Ա Ր Ա Տ Ի Ա
Ա Ղ Ո Ւ Ա Ն Ք
Ա Ղ Ո Ւ Ա Ն Ք
Ա Ղ Ո Ւ Ա Ն Ք

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ (301 թ.)

Ժամանակագրական սահմաններ
1 Ուսումնական սահման
2 Սիրտաբերի սահման
3 Թիվ
4 Ստրո

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ
ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ IV դ. ՍԿԶԲԻՆ
ՊՈՆՏՈՍԻ ԾՈՎ
(ԵՎՔՍԻՆՅԱՆ ՊՈՆՏՈՍ)
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԱՂՎԱՆՔ
ՄԻՍԻԱ
ՄԱՍԻՍ
ՄԵԾԱՄՈՐ
ՄՈՒՇԵՂ
ՍՅՈՒՆԻՔ
ՏԱՐՈՆ
ՏՈՒՐՈՒՊԵՐԱՆ
ՏԱՅՔ
ՏՈՒՐՈՒՊԵՐԱՆ
ՎԱՆԱՆԴ
ՎԱՆԱՆԴ
ՎԱՆԱՆԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ (ԹԵՄԵՐԸ) XIX դ. վերջին - XX դ. սկզբին

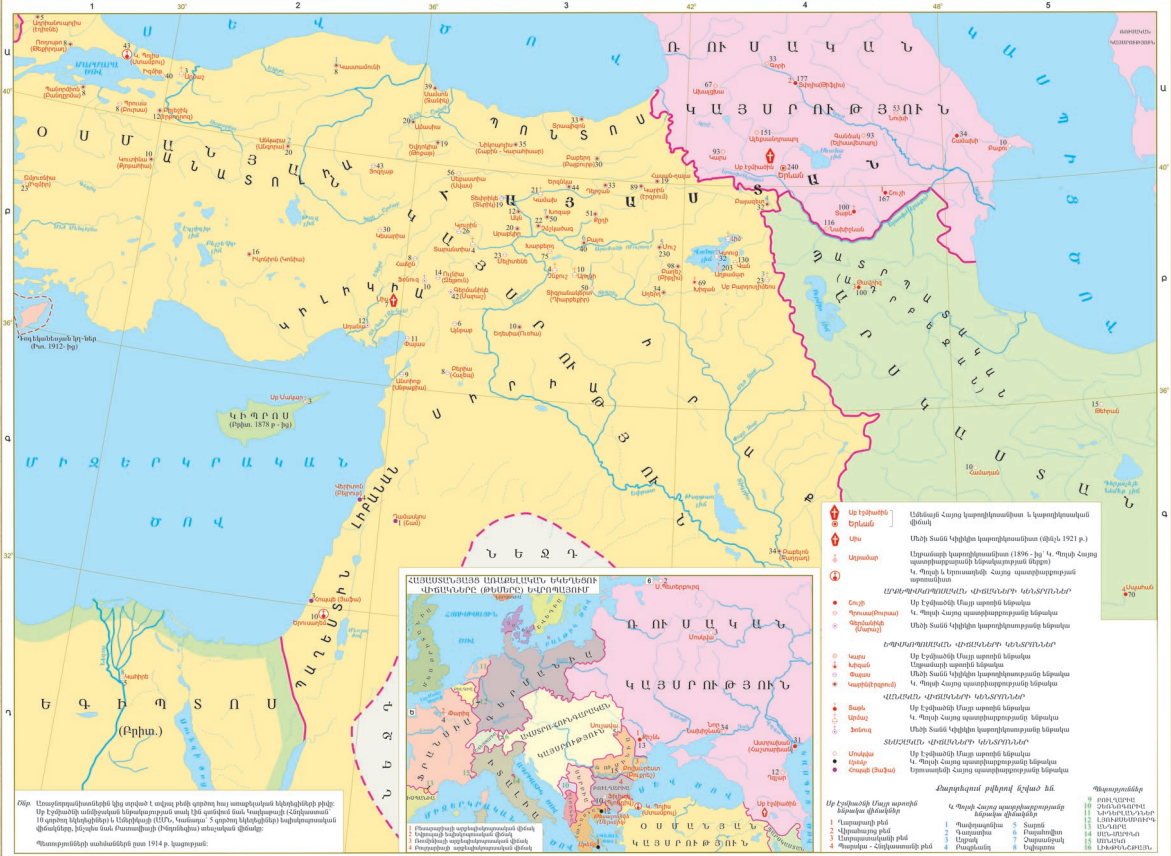
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ԿԱՍՊԻԱ ԾՈՎ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ԿԻՊՐՈՍ
ԵԳԻՊՏՈՍ
ԼԻԲԻԱՆ
ՍԻՐԻԱ
ՄԵՍՊՈՏԱՄԻԱ
ԿԻՊՐՈՍ (1878 թ.-ից)
Սբ Սավան
Սբ Էջմիածին
Երևան
Սիս
Մեծն Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսանիստ (վիճակ 1921 թ.)
Ատրպատ
Ադրբեջանի կաթողիկոսանիստ (1896 - ից՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական ենթակայության մեջ)
Կ. Պոլսի և Կոստանդնի Հայոց պատրիարքության պատանեաներ
ԱՅՍՊԱՊԵՏԱՊԱՏՈՒԱԾ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ
Հռչի
Սբ Էջմիածնի Մայր աթոռի ենթակա
Պրուսա(Բուրսա)
Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ենթակա
Գեղամանի (Կարաս)
Մեծն Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության ենթակա
ԵՊԻՍԿՈՊԱՊԵՏԱՊԱՏՈՒԱԾ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ
Կայս
Սբ Էջմիածնի Մայր աթոռի ենթակա
Խիզան
Աղթամարի աթոռին ենթակա
Փասյան
Մեծն Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության ենթակա
Կաթոլիկությունն
Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ենթակա
ՎԻՃԱԿՈՒՄՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ
Յաֆա
Սբ Էջմիածնի Մայր աթոռի ենթակա
Վանայ
Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ենթակա
Խանուս
Մեծն Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության ենթակա
ՏԵՂԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐ
Մոսկվա
Սբ Էջմիածնի Մայր աթոռի ենթակա
Էջմիա
Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության ենթակա
Հոլանդ (Յաֆա)
Կոստանդնի Հայոց պատրիարքության ենթակա
Քարտեզագրական գրքույկ նկ.
Սբ Էջմիածնի Մայր աթոռին ենթակա վիճակներ
1 Ղարսայոյի թեմ
2 Վիրահայոց թեմ
3 Մարդասանդարի թեմ
4 Պարսկաց - Հնդկաստանի թեմ
Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը ենթակա վիճակներ
1 Մեսոպոտամիայի արքեպիսկոպոսական վիճակ
2 Երզնկայի եպիսկոպոսական վիճակ
3 Ռուսիայի արքեպիսկոպոսական վիճակ
4 Բոլսոյեցիի արքեպիսկոպոսական վիճակ
Պետությունների սահմանները ըստ 1914 թ. կացարության:
Նշում. Սրաբերությանսահմանները կից տրված է տվյալ թեմի գրվծոց հայ առաքելական եկեղեցիների թիվը: Սբ Էջմիածնի անմիջական ենթակայության տակ էին գտնվում նաև Կալիֆորնիի (Հնդկաստան) 10 գրվծոց եկեղեցիները և Անգլիայի (Լոնդոն, Կանադա՝ 5 գրվծոց եկեղեցիները) ճանապարհասական վիճակները, ինչպես նաև Բատավիայի (Ինդոնեզիա) տեղական վիճակը:
ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎԻՃԱԿՆԵՐԸ (ԹԵՄԵՐԸ) ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԴԱՆԻԱ
ՍՎԵԴԻԱ
ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ԼԻՏՎԱ
ԼԵՎԱՍՏԱՆ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ԳԵՐՄԱՆԻԱ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ
ԼԵՀԱՍՏԱՆ

Սև ծով
Մարմարա ծով
Միջերկրական ծով
Կարմիր ծով
Սուեզի ջրանցք
Ալեքսանդրիայի նահանգ
Կիպրոս կղզի
Ռոդոս կղզի
Սամոս կղզի
Լեսբոս կղզի
Սալոնիկ
Սմիրնա
Կոստանդնուպոլիս
Սինոպ
Տրապիզոն
Բաթում
Սեբաստիա
Մարաշ
Ադանա
Հալեպ
Դամասկոս
Հայֆա
Երուսաղեմ
Բեյրութ
Դեր-էզ-Զոր
Մոսուլ
Բաղդադ
Բասրա
Սամարա
Ալեքսանդրիա
Կահիրե
Պորտ-Սաիդ
Սուեզ
Ռաֆա
Ալ-Արիշ
Գազա
Ջաֆֆա
Սալոնիկ
Սմիրնա
Ադանա
Հալեպ
Դամասկոս
Բեյրութ
Դեր-էզ-Զոր
Մոսուլ
Բաղդադ
Բասրա
Սամարա
Ալեքսանդրիա
Կահիրե
Պորտ-Սաիդ
Սուեզ
Ռաֆա
Ալ-Արիշ
Գազա
Ջաֆֆա
Երուսաղեմ
Հայֆա
Սեբաստիա
Մարաշ
Սինոպ
Տրապիզոն
Բաթում
Կոստանդնուպոլիս
Սմիրնա
Սալոնիկ
Ռոդոս կղզի
Սամոս կղզի
Լեսբոս կղզի
Կիպրոս կղզի
Սև ծով
Միջերկրական ծով
Կարմիր ծով
Սուեզի ջրանցք
Ալեքսանդրիայի նահանգ
Հայաստան
Կիլիկիա
Սիրիա
Միջագետք
Պարսկաստան
Եգիպտոս
Սինայի թերակղզի
Արաբական անապատ
Սուրիական անապատ
Սիրիական անապատ
Մեծ Սիրտ
Սուեզի ջրանցք
Ալ-Ֆաշեր
Ալ-Ֆաշեր
Ալ-Ֆաշեր

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԵՄԵՐԸ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Մասշտաբ 1:30 000 000

Մայրաքաղաքներ

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
2. ԼԻԱՆՏԱՆ
3. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (Հեղուսկան վիճակ Ղեմանսի ամբ և Ղազարի հասանքի)
4. ԱՂՎԱՆԻԱՅԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՐԱԿՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱԿՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ

Մասշտաբ 1:18 000 000

Մայրաքաղաքներ

1. ԼԻԱՆՏԱՆ
2. ԱՂՎԱՆԻԱՅԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
4. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
5. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ
6. ԱՂՎԱՆՈՒՔ
7. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
8. ԹՈՒՐՔԻԱ
9. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
10. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
11. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
12. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՅՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹԵՄԵՐԸ ԵՎ ՄՇՏԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Մասշտաբ 1:13 000 000

Մայրաքաղաքներ

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
2. ԼԻԱՆՏԱՆ
3. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (Հեղուսկան վիճակ Ղեմանսի ամբ և Ղազարի հասանքի)
4. ԱՂՎԱՆԻԱՅԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մայրաքաղաքներ բրիտանական նեմ

1. ՏԱՐԱՆԱԿԻ
2. ԼԻԱՆՏԱՆ
3. ԱՂՎԱՆԻԱՅԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
5. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ
6. ԱՂՎԱՆՈՒՔ
7. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
8. ԹՈՒՐՔԻԱ
9. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
10. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
11. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
12. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մասշտաբ 1:5 000 000

Մայրաքաղաքներ բրիտանական նեմ

1. ՏԱՐԱՆԱԿԻ
2. ԼԻԱՆՏԱՆ
3. ԱՂՎԱՆԻԱՅԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
5. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ
6. ԱՂՎԱՆՈՒՔ
7. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
8. ԹՈՒՐՔԻԱ
9. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
10. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
11. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
12. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մայրաքաղաքներ բրիտանական նեմ

1. ՏԱՐԱՆԱԿԻ
2. ԼԻԱՆՏԱՆ
3. ԱՂՎԱՆԻԱՅԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
4. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ
5. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ
6. ԱՂՎԱՆՈՒՔ
7. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
8. ԹՈՒՐՔԻԱ
9. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
10. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
11. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
12. ՍԱՄՈՍԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մասշտաբ 1:18 000 000

Ընտանեկ Հայոց կարդակոչության բրիտիր և հայաստանական պատկերասրահներ

1. Լիլանտանան բրիտ. Մասնոցերանական Մր Մարգարեն Եկեղեցի (Դրեսան)
2. Ղրեսանի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցի (Ղրեսան)
3. Լիլանտանի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Կատարանի եկեղեցի (Կարաչաղաստ)
4. Ղրեսանի բրիտ. Մասնոցերանական Գասարեցիոց Մր Ամենաբարի եկեղեցի (Շուշի)
5. Գեղարքունիքի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Կատարանի եկեղեցի (Գեղամա)
6. Գեղարքունիքի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Կատարանի եկեղեցի (Կանաչաղ)
7. Նուռաղի բրիտ. Մասնոցերանական Կեղարանի Մր Գեղարքունիքի եկեղեցի (Ղարաքիլիսա)
8. Էջմիածնի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Մատենադարանի Նոր Ջրքի եկեղեցի (Գյոլջի)
9. Սյունյաց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Գեղարքունիքի եկեղեցի (Գորիս)

Ծանր. Հ.Հ. սարաքանում գտնվող քաղաքի անվանումը Մր Գեղարքունիքի Մր Գասարանի, Մր Հոգեվանք, Մր Հոգեվանքի, Հաղարծինի, Մեսրոպ Հաղարծնի, Նորատուսի, Մր Գեղարքունիքների: Լիլիա սարաքանում գտնվում է Կանաչաղաքի:

10. Կիրանանան Հայոց եկեղեցի Մասնոցերանական Կարգերի Մր Գեղարքունիքի Կարգերանական Գեղարքունիքի եկեղեցի (Գրիգորի)
11. Նոր Նորիսիանի և Ռուսաստանի Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Հարությունի եկեղեցի (Մոսկվա)
12. Հարությունի Ռուսաստանի Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Հովհաննես Սկիզբ-բապտիչ եկեղեցի (Գրանոյարսկ)
13. Իսրայելական-Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Մատենադարանի Հերուսալիմի եկեղեցի (Լիդդա)
14. Մարգարեանց Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Մատենադարանի Հերուսալիմի եկեղեցի (Մեսրոպ)
15. Ռեսպուբլիկա Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Հրեշտակապետաց Մարգ տաճարի (Ռոստով-ընտ)
16. Գեղարքունիքի Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Սեծաստ-Մարգարեների (Գրոզնի)
17. Հեմբերգանան Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Հայոց եկեղեցի (Հեմբերգ)
18. Զանգեզուրանան Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական (Մեսրոպ Գրիգոր)

Մեծ Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Էջմիածնի Հեղգարան հայոց նեմ ենեղաբան

Վանքերում հայոց գրաբանց (Մեսրոպ Գրիգոր)

ՀՀ բրիտի սահմանները

Մեծ Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության բրիտիր

1. Լիլանտանի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Նշան Մարգարեների (Գրիգոր)
2. Բեյրութ Հայերեն բրիտ. Մասնոցերանական Մր Բեյրութ Հայերեն բրիտ. Մասնոցերանական Մր Ամենասուրբ Աստվածածնի (Մեսրոպ)
3. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Ամենասուրբ Աստվածածնի (Գրիգոր)
4. Հունաստանի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
5. Մեծարգոյ Ս. Գրասարեան Հայոց եկեղեցի (Գրիգոր)
6. Սարգիսյան Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
7. Սարգիսյան Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
8. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
9. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
10. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
11. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
12. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
13. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
14. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
15. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
16. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
17. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
18. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
19. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
20. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
21. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
22. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
23. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
24. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
25. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
26. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
27. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
28. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
29. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
30. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
31. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
32. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
33. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)

Մեծ Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)

Մեծ Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսության բրիտիր

1. Լիլանտանի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Նշան Մարգարեների (Գրիգոր)
2. Բեյրութ Հայերեն բրիտ. Մասնոցերանական Մր Բեյրութ Հայերեն բրիտ. Մասնոցերանական Մր Ամենասուրբ Աստվածածնի (Գրիգոր)
3. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Ամենասուրբ Աստվածածնի (Գրիգոր)
4. Հունաստանի բրիտ. Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
5. Մեծարգոյ Ս. Գրասարեան Հայոց եկեղեցի (Գրիգոր)
6. Սարգիսյան Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
7. Սարգիսյան Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
8. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
9. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
10. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
11. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
12. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
13. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
14. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
15. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
16. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
17. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
18. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
19. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
20. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
21. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
22. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
23. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
24. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
25. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
26. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
27. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
28. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
29. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
30. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
31. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
32. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)
33. Ամերիկի Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)

Մեծ Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի Հայոց բրիտ. Մասնոցերանական Մր Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի (Գրիգոր)

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՊԱՏՐԱՍՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՎԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Լիբանանի պատրիարքական բեմ (20 հազ. հետևորդ)
2 Հայաստանի Հանրապետություն, Վրաստանի և Լեռնային Ղեղարքի բեմ [ընդգրկում է ՀՀ Շիրակի, Լոռու մարզերի, Վրաստանի նախկին Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Նինոծմինդայի շրջանների և Թբիլիսիի, Ռուսաստանի Դաղստանի (Լեզգիներ, Կրասնոյարսկ, Մոսկվա) հայ կաթողիկե հանդիսացողներ (ավելի քան 160 հազ. հետևորդ)]
3 Բեզիր (Հալեպի) բեմ
4 Բարձր Տիգրիտի բեմ } Սիրիա (25 հազ. հետևորդ)
Դամասկոսի պատրիարքական էքսարքություն }
5 Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդություն-Երուսաղեմ, Ամման (Հորդանան)
6 Բարդաղի բեմ (2,5 հազ. հետևորդ)
7 Սպահանի բեմ (ընդգրկում է Իրանի տարածքը, 2,5 հազ. հետևորդ)
8 Ալեքսանդրիայի բեմ (ընդգրկում է Եգիպտոսի տարածքը, 1,65 հազ. հետևորդ)
9 Կ. Պոլսի բեմ (4 հազ. հետևորդ)
10 Լիսաբոնյոս իդեալական բեմ } 15-20 հազ. հետևորդ
11 Լիսաբոնյոս հարավային բեմ }
12 Ֆրանսիական բեմ (30 հազ. հետևորդ)
13 Հյուսիսային Ամերիկայի բեմ (ընդգրկում է ԱՄՆ-ն և Կանադան-35 հազ. հետևորդ)
14 Հարավային Ամերիկայի բեմ (40 հազ. հետևորդ)

Հայ կաթողիկե (Տաճեռ Կիլիկիո հայ կաթողիկե) պատրիարքության աթոռանիստ
Պատրիարքական փոխանորդության կենտրոն
Պատրիարքական էքսարքության, վիճակի կենտրոն
Հայ կաթողիկե միաբանություններ
Հայաստանի Միսիոնարության կենտրոն
Միսիոնարությունների Վենետիկի (Մը Ղազար) մայրավանքը և Վենետիկյան սուսերի գլխավոր մենաստանը
Հայ կաթողիկե հանդիսացողներ ունեցող բնակավայրեր
Մինչև Մեծ եղեռնը Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող հայ կաթողիկե եկեղեցու եպիսկոպոսական նստավայրեր, կարևոր կենտրոններ
Լեռնային կաթողիկի արբանյակությունների (մինչև 1939 թ.)
Անարատ հղության հայ բռնդերի միաբանության կողմից հիմնադրված օրիորդաց դպրոցներ

Գյումրու Տիգրանյան հայոց գիմնազիա

Ջիմսի վանքը (XVII դ.)

Վենետիկի (Մը Ղազար) մայրավանքը

Բեյրութի Մը Բզիանա-Մը Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին

ՀԱՅ ԱՌԵՔԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

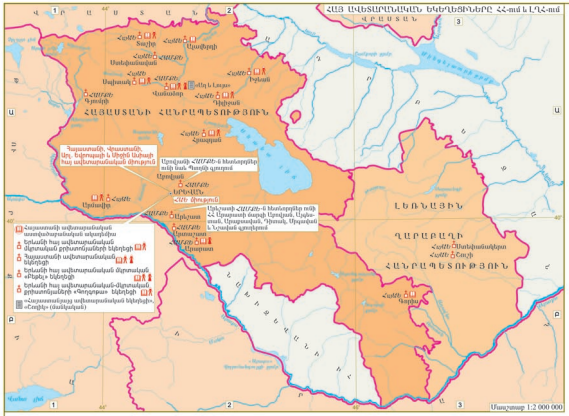

ՄԵՆԱԿՈՒՅԹ

Երկրագործության և անասնապահության հենքի վրա ձևավորված արտադրող կենսաձևի արմատավորումն ու տարածումն այնքան նշանակալից դեր ունեցավ բարաբպերության սաղմնավորման համար, որ Գ. Չայլդն այն որակեց «նեոլիթյան հեղափոխություն» տերմինով: Մոտ չորս հազար տարվա ընթացքում, այս նոր կենսաձևը՝ նիրկյանյան գտտիներից աստիճանաբար տարածվելով, տիրապետող դարձավ Առաջավոր Ասիայի և Հարավային Եվրոպայի գգալի մասում: Աշխարհագրական դիրքի, հարուստ բնական ռեսուրսների և ռելիեֆի առանձնահատկությունները պայմանավորված, Հայկական լեռնաշխարհը, բարաբպերության սաղմնավորման վաղագույն փուլերից սկսած, պետք բնակեցվել է՝ վերածվելով ինքնատիպ մշակույթների արեալի: Հնավայրերի վերջին տվյալների համաձայն տարբեր կենդանիների ընտելացրած առաջին երկրագործական հաստատությունները լեռնաշխարհում հանդես են գալիս մ.թ.ա. X-VIII հազարամյակներում: Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում (Թորոքլաս) Հալաֆ Չեմի, Չաթալհյուք-թեփեի և այլ հուշարձանների պեղումների արդյունքներ ցույց են տալիս, որ մ.թ.ա. X-IX հազարամյակներից այս տարածքն իր ինքնատիպ մշակույթով երկրագործության սաղմնավորման խոշորագույն կենտրոն է եղել, որտեղից էլ ըստ ամենայնի երկրագործությունը և դրա հետ կապված մշակութային ճոռամտությունները (բնակարանաշինություն, ժառանգաորդություն, խեցեգործություն, մանածագործություն և այլն) պետք է տարածվեին հարևան շրջաններ, նեղառեղով նաև Եփրատի (Ալաքա) և Կուրի միջագետքը: Այստեղ պեղված վաղ երկրագործական բնակատեղիները ստորաբաժանվում են երեք հիմնական մշակութա-ժամանակագրական խմբերի: Հնագույն՝ ճոռաքարի մշակույթային հատվիրը ներկայացված է Կուրի միջին հոսանքներում տարածված «Շուլավեր-շոմոթեփեյան մշակույթի» և Եղեսպսի (Ալաքա) ավազանի բնակատեղիների վաղագույն հորիզոնները: Մշակութային այս համալիրը ռադիոսեկտանձնային տվյալներով թվագրվում է մ.թ.ա. VI հազարամյակի երկրորդ կեսով-V հազարամյակի սկզբով: Վաղ պղնձաքարի փուլին են վերագրվում այսպես կոչված «Սյունի տիպի» հուշարձանները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 4800-4000 թթ. շրջանակներում: Առանձին խումբ են կազմում մ.թ.ա. IV հազարամյակի առաջին կեսով թվագրվող ոչ պղնձաքարի հուշարձանները:

Հայաստանի Հանրապետության արդի տարածքում, հնագույն երկրագործական հաստատությունի մասին վկայող բնակատեղիներ հիմնականում պեղվել են Լիսբուռայում գտնվող Գոդանը Եղեսպսի (Ալաքա) ավազանին պատկանող Հրազդան, Քասաղ, Մեծամոր գետերի հյուսիսային ափերի հայտնաբերված արհեստական բլուր-բնակատեղիներ են, ներկայացված մեկ կամ մի քանի կառուցապատման փուլերով՝ շինարարական հորիզոնները (Վերին Խաթունարխ, Ծաղկոնք, Մասիս բլուր, Աղաբլուր, Թեղուտ): Տարածաշրջանի ճոռաքար-պղնձաքարի մշակույթի ուսումնասիրության համար, վերջին տարիներին բացառիկ տվյալներ են գրանցվել հայ-ֆրանսիական արշավախմբերի կողմից պեղված Առատաշենի բլուր-բնակատեղիում: Առատաշենի ստորին՝ II և I շերտերը վերաբերում են ճոռաքարին, իսկ վերին՝ հիմնականում ավերված 0 շերտը ներկայացված է տարածաշրջանի պղնձաքարին բնորոշ խեցեղենով: Նոր բացի երկու շերտերի օջսիդիանի (վաճառատի) գոտիները համասեռ են: Գերակշռում են եռանկյունաձև կամ սեղանաձև շեղերը: Առատաշենի II և I շերտերը միմյանցից տարբերվում են շինությունների ճարտարապետական առանձնահատկություններով: Մասնավորապես, ճոռաքարի վերին՝ I շերտում ներկայացված է հում ադյուսից շարված կլոր կացարանները, իսկ ստորին՝ II շերտի բացառապես բնորոշ են կավածեղի շինությունները: Առաջին շերտից գտնված խեցեղենը ձևերով և տեխնոլոգիական պարամետրերով զուգահեռներ ունի Հոլսվեր-Շոմոթեփեյան մշակույթի հուշարձաններում: Սրան նախորդող II շերտում խեցեղեն չի հանդիպում: Ռադիոսեկտանձային տվյալները թույլ են տալիս խեցեղեն բացակայության բնութագրվող շերտը թվագրել մ.թ.ա. VI հազարամյակի առաջին կեսով: Նման թվագրությունը հուշում է, որ Առատաշենի ճոռաքարի շերտով ներկայացված է Կուր-Արաքսի միջագետքի՝ այսօր հայտնի հնագույն վաղ երկրագործական մշակույթը: Առատաշենի ճոռաքարի շերտերի բնորոշ նյութերով են արձանագրվել Վերին Խաթունարխ (Ակնաշեն), Ծաղկոնք բլուր-բնակատեղիներում: Վաղ պղնձաքարի մշակույթը ներկայացնող հուշարձանների կարելի է հիշատակել Աղաբաբայան դաշտում պեղված Աղաբլուրը (հայտնի է նաև Կոզլակ բլուր անունով): Հատկանշական է, որ ի տարբերություն ճոռաքարին բնորոշ կլոր հատակագծով ճարտարապետության, Աղաբլուրի պղնձաքարեղեգյան հորիզոնները ներկայացված են ուղղանկյուն հատակագծով, հում ադյուսից կառուցված շինություններով: Բացվել են հիշյանս թեպեի հավայիրներ, այնպես էլ տնտեսական նշանակության կառույցներ՝ ցորենի շտեմարան, բացօթյա վառարան: Աղաբլուրի հարդանասեռ, հաճախ սանրաատամ գործիքով հարդարված արտաքին մակերևույթով խեցեղենի գուգահեռները տեսանելի են Առատաշենի 0 շերտում, ինչը հուշում է դրանց հաճախականությունի մասին: Միջին և ուշ պղնձաքարի փուլերին բնորոշ տվյալներ են փաստագրվել Աբարաբայան դաշտի Թեղուտ և հայ-ֆրանսիական արշավախմբի կողմից ներկայանաց Սյունիքում պեղվող Նեղրիի Գոդեռոր բնակատեղիներում: Թեղուտը կիսագետնափոր, կլոր հատակագծով, հում ադյուսի պատերով շինություններով, ինչպես նաև հայտնաբերված խեցեղենով կտրուկ տարբերվում է Հայաստանի ճոռաքար-պղնձաքարեղեգյան հուշարձաններից: Իսկն էլ հարվի առնելով, այս հուշարձանը վերացրել են պղնձաքարի ավարտական փուլին: Իհարկե ոչ բոլոր տվյալներ են փաստագրվել Նեղրիի Գոդեռորում: 2005 թ. պեղումների ընթացքում այստեղ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ենթամոված գունագարդ անոթների բեկորներ, որոնց զգալի մասն ակնհայտորեն զուգորդվում է հյուսիսարևելյան մշակույթի ուշ փուլի նյութերի հետ, ինչը հնարավորություն է տալիս այս հուշարձանը թվագրել մ.թ.ա. V հազարամյակի վերջին քառորդով:

Հայաստանի վաղ երկրագործական բնակավայրերից հայտնաբերված հնէաբուսաբանական նյութերը (երկհատիկ ցորեն-Triticum dicoccum, մերկահատիկ վեցաշարք գարի-Hordeum vulgare subsp. Vulgare convar. coeleste) և այլ մշակաբույսերը վկայում են գարգաված երկրագործության մասին: Անասնապահական տնտեսությունը բնորոշվում է մանր և խոշոր եղջերավորների բուծմամբ և գազանորսմամբ: Վաղ մոլորակում գտնվելուց էին մանր եղջերավորները, ինչը հուշում է, որ արդեն արմատավորվում էր նաև հեռագնա անասնապահությունը: Պղնձաքարի ոչ փուլերում գգալիորեն մեծանում է խոշոր եղջերավորների տեսակարար կշիռը: Հատկանշական է, որ Նեղրիի Գոդեռորի խոշոր եղջերավորների ոսկորների մեջ գգալի թիվ են կազմում մարշան մնացորդները: Փասան, որ վկայում է խոշոր կենդանիների, որպես բաշոյ ուժ օգտագործելու մասին: Առատաշենի, մ.թ.ա. VI հազարամյակով թվագրվող հորիզոններից հայտնաբերված պղնձե ապարանջան, ինչպես նաև Գոդեռորից և Թեղուտից հայտնաբերված պղնձե իրերը վկայում են, որ տարածաշրջանի հնագույն երկրագործների կյանքում գգալի դեր է խաղացել նաև մետաղագործությունը: Առատաշենից հայտնաբերված ենթամոված հալաֆյան, Գոդեռորի ուրեդյան խեցեղենի մնացորդը վկայում են Հայաստանի հնագույն երկրագործների ակտիվ տնտեսական, առևտրական և մշակութային կապերի մասին: Ամենայն հավանականությամբ արտահանվել է օբսիդիան (վաճառատ) և պղինձ: Չնայած Հայաստանի վաղ երկրագործական բնակատեղիներում ծիսական խոշոր կառույցներ չեն հայտնաբերվել, պեղված կենդանակերպ արձանիկներ վկայում են նաև հավատալիքների բարդ հավանարգի ու պաշտամունքի մասին:

Տարասեռ և զարգացման տարբեր մակարդակների վրա գտնվող վաղ երկրագործական հասարակությունների ներկայացված Հայկական լեռնաշխարհի հանասպատեղերը մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերից գլխովին փոխվում է: Լեռնաշխարհի այստեղ ներկայանում է զարգացման նույն մակարդակի վրա գտնվող, համատեղ մշակույթի միջավայր կերտած հասարակությունը: Տարածաշրջանի հնագույն հասարակությունների հանար բնորոշական հանարվող այս ժամանակահատվածը հիմնականում հանապատանում է Հարավյան լեռնաշխարհի և Հարավային Կովկասի վաղ բրոնզի դարին՝ մ.թ.ա. 3500/3300-2500/2400 թթ.: Վաղ բրոնզի դարի առաջին փուլի վերջերից սկսած Հյուսիսարևելյան Կովկասից մինչև Սինայի թերակղզի, Եփրատի վերին հոսանքներից մինչև Ջազրոսի արևելյան փեշերը ձգվող տարածքներում ձևավորվում է գենետիկորեն միմյանց հետ խիստ կապված մշակութային համալիրների մի ընդհանրություն՝ մշակութային մարզ, որը մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի է «Ենոլդկովսկի մոխրաբլուրների և կիկլոպյան ամրոցների ստորին շերտի մշակույթ», «կուր-արաքսյան», «վաղանդրկովկասյան», «արևելաանատոլիական», «բրիա-պատեստիյան շրջանների համաք՝ «կարմիր-սև փայլեցրած խեցեղենի», «ֆիրեբերկովյան» անվանումներով:

Այս մշակույթային ընդհանրության ձևավորման և ելակետային տարածքների մասին բազմաթիվ վարկածներ են առաջ քաշվել: Եթեպարվում է, որ այս մշակութային համալիրի ձևավորման ակունքները առաջին հերթին պետք է փնտրել Կուր-Արաքս միջագետքի նախորդող՝ պղնձաքարի մշակույթում: Կուր-արաքսյան մշակութային մարզի սահմանումներում կառույցների ճարտարապետական հատկանիշներով, ինքնատիպ խեցեղենով առանձնանում է դեռևս 1930-ական թվականներից, Եվգենի Բայբուրտյանի կողմից «շեգավերյան» անվանումը ստացած մշակութային համալիրը, որն առավելապես տարածում է ստանում Հայկական լեռնաշխարհում և հատկապես ՀՀ տարածքում: Շեգավերյան մշակույթի բնակավայրերի այսօր հայտնի են ինչպես հարթավայրերում և գետահովիտներում, այնպես էլ նախալեռնային և բարձրլեռնային գոտիներում: Բնակավայրերի խտությունն անհամեմատ չափերի է հասնում: Առանձին շրջաններում շրջա-հինգ բառակուսի կմ տարածքի վրա հանդիպում են 3-5 բնակատեղի: Բնակավայրերի խտությամբ առանձնանում է Նարարատյան դաշտը, որտեղ պեղվել են շեգավերյան մշակույթի զարգացման բոլոր փուլերը ներկայացնող արհեստական բլուր-բնակատեղիներ (Մոխրաբլուր, Ջրահովիտ, Լեգեվան և այլն): Գերակշռում են հում ադյուսից շարված պատերով, կլոր հատակագծով կամ կլոր և կից կառույցով ուղղանկյուն հատակագծով շինությունները: Նախալեռնային և լեռնային շրջաններում շինությունները կառուցվել են քարով և գերակշռում են ուղղանկյուն հատակագծով կառույցները: Մի շարք հուշարձաններում (Շեգավերի, Ջրահովիտ, Լգարակ և այլն) հայտնաբերված ուղղաձիգ փոդոցները վկայում են, որ Հայաստանի վաղ բրոնզեդարյան բնակա-տեղիները ունեին կանոնիկ հատակագիծ: Շեգավերյանների կենտրոնական հատվածում, որպես կանոն տեղադրվում էին ծիսական (կլոր, պայտաձև), իսկ պատերին կից՝ տնտեսական նշանակության օջախները:

Ի տարբերություն նախորդ փուլերի, վաղ բրոնզեդարյան շրջանում արդեն բարդանվեր են կատարում բնակավայրից դուրս: Շեգավերյան մշակույթին բնորոշ են ինչպես արտաքին կառույցներից զուրկ սալաքարերեղեն և դամբանաքարերում կատարված բարդումները (Էլար, Շեգավերի, Հաղիզ և այլն), այնպես էլ ցամաքաթաքերում պատված բարդան կառույցները (Ջրաքեռ, Թալին, Մասիսում և այլն): Բնորոշ են ինչպես սահատական, այնպես էլ խմբային բարդումները:

Այս փուլից սկսած երկրագործության մեջ արմատավորվում է արհեստական ոռոգումը: Այդ մասին են վկայում Մոխրաբլուրի հարևանությամբ փաստագրված արհեստական ջրաբարները, Արագածի և Գեղամա լեռների ջրաբաշխական հանգույցները: Տնտեսության մեջ զգալի տեղ է գրավում այգեգործությունը: Ամենախոնջ ծավալվելու է մեծանալ մետաալագործությունը: Բրոնզե կացիններ, դանակներ, դաշույններ ու նիզակներ, ինչպես նաև դրանց կաղապարների հայտնաբերման փաստերը վկայում են զարգացած մետաղագործության մասին: Հայտնաբերվել բազալի և զարգացած մետաղագործության շնորհիվ տարածաշրջանը մ.թ.ա. III հազարամյակից վերածվում է հուսի արտահանման խոշոր ազդյուրի կենտրոնի: Հատկանշական է, որ վերջին տարիներին Ֆիլիշտոնի գյուղի հարևանությամբ փաստագրվել է պղնձի հանքի տարածքում կառուցված մի բրոնզեդարյան բնակատեղի, որի բնակիչները հինմսակաոմս զբաղվել են հաճարագործությամբ:

Շեռամեծի, արտաքինից սև, նեղսիկ կարմրա-մարդագույն երանգներով շեռգավիթյան խեցեղենը հատկապես առաձգմնում է նրբագեղ զարդարաքերով: Զարդարվում էր անոթի իրանը՝ ձեկ կողմից: Զարդամոտիվները ներկայացված են մեկ հիմքից դեպի վեր խոյացող, ոելիեֆ-ներձկմամբ ստացված զույգ հանգեկետրոն գալարներով, կամ դրանց փոխարինող ոճավորված կեներանիներով և բուսական զարդերով: Տիպգիաև են նաև կենդանիների ոելիեֆ պատկերները կամ նոբր փորագրությամբ արված երկրաչափական զարդամոտիվները: Վերջինները բնորոշ են դաոնոում շեռգավիթյան մշակույթի վերջին փուլում: Շեռգավիթյան հասարակության հավատալիքների, պաշտամունքի մասին են վկայում Մոխրաբլուրում, Ջրահովտում պեղված պաշտամունքային շինությունները, թրծավարկն կամ քարից պատրաստված արձանիկները: Գերակշռում են գլերի և կանանց նատուրալիստական կամ պնեմատիկ արձանները, ինչպես նաև դրանց պատկերները զարդարված ծիսական օջախներում ու պատվանդանները:

Շուրջ մ.թ.ա. III հազարամյակի կեսերից կուր-արաքսյան մշակույթային ընդհանրության սկսում է ատտիճանաբար տրոհվել: Կուր-արաքսյան ընդհանրության կազմալուծմանը զուգընթաց, մ.թ.ա. III հազարամյակի երրորդ քառորդի ընթացքում, Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքներում ապաբեգից դուրս մղվեց նաև շեռգավիթյան մշակույթային հանվելը: Հայաստանի հոմար, մի առ ժամանակ տիրապետող են դառնում հնամշակութային միասնա միջավայրի տրոհման և նոր իրադրության արմատավորման գործընթացները: Լեռնաշխարհը թեևկրնում է պատմական զարգացման մի նոր՝ վաղ պեռակաան կազմավորումների նեռորոնման փուլը: Այս ժամանակահատվածը համապատասխանում է միջին բրոնզի ժամանակաշրջանին, որն ապսդ առորաբաժանվում է երեք հիմնական ենթաբաժանի: Առաջին ենթափուլում (մ.թ.ա. XXIV-XXII դդ.) առատիճանաբար արձանացվում են նախորդ ժամանակաշրջանի հանար ոչ բնորոշ իրադրություններ, որոնք առաջին հերթին վկայում են հնագույն հայաստանաբնակների հասարակական, տնտեսական, սոցիալական կյանքում տեղ գտած ծավալուն տեղաշարժերի մասին: Կովկասի հարավային փեշերից մինչև Արաքս սարքմում են սառնում առավելապես դամբանաբուրեներով հայտնի «մարտոցյան», «բեռենյան», Թոեեղի «ավաց խմբի դամբանաբուրների», «տոհմական դամբարանների դամբանաբուրեների» և այլ հնագիտական մշակույթներ, որոնք հայտնի են նաև «վաղ կուրգանների մշակույթ» անվամբ: Հայաստանում վերը հիշատակված նորահայտ մշակույթներին բնորոշ գույքի կազմով բնակատեղիներ հայտնի չեն: Մշակութային նոր միջավայրը նեռկայանում է շեռգավիթյան լքված բնակավայրերում կատարված բաղումնեռնով կամ որևէ բնակավայրի հետ չառնչվող դամբարանաադարանում: Նեռկայումս կուր-արաքսյան մշակույթային ընդհանրության անկման կամ ձևափոխության և նոր իրադրությունների ի հայտ գալու պատճառների, բնույթի մասին մի շարք վարկածներ են շրջանառվում: Առավել տարածված է այն տեսակետը, որ տնտեսության մեջ անասնապահության դերի աճով, որը հետևանք էր ներքին զարգացումների կամ կլիմայական փոփոխությունների, կուր-արաքսյան հասարակությունը մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին բառորդում որդեգրում է նոր, ոչ նատակյաց կենսաձև, ինչն իր հերթին ծնունդ պետք է տար մշակույթային նոր իրադրությունների: Կարծիքներ են հայտնվել նաև, որ նոր մշակույթների ի հայտ գալը էթնիկ տեղաշարժերի հետևանք է: Հայաստանում մշակույթային միջավայրի ձևափոխման այս անցումային փուլն ավարտվում է մ.թ.ա. XXIII-XXII դդ. սահմանագծին: Այս, ինչպես նաև Կուրից հյուսիս և արևելք ընկած տարածքներում, մ.թ.ա. III հազարամյակի վերջին երկու հարյուրամյակներում, մշակութային միջավայրի հասարակությունների ներդրող ալիքի է սկսվում, որն արդեն շաղկապվում է նոր, այսպես կոչված «թռեղը-վանանդրյան» մշակույթային հանվելի արմատավորման հետ (միջին բրոնզի երկրորդ ենթափուլ՝ մ.թ.ա. XXII-XVIII դդ.): Հատուկենտ բնակավայրերով և առավելապես դամբանադաշտերով ներկայացող «թռեղը-վանանդրյան» մշակույթային հանվելը միաշնական է դարձեռում այն տեսակետը, որ տարածաշրջանի մեծ մասում բարաբարի մշակույթին բնորոշ տարրերով նեռսակոսց կյանքի սակավարիվ «տագիանեռը» շրջապատված էին կիսաքոչվորական կենսաձևով ապրող, անենախաղեալ զարգացած մշակույթով հասարա-կությունեռնով: Ինքնանպ՝ գնալապդ և կեռսաապդ զարդամոտիվեռով կավանոթների հետ լայն տարածում է ստանում գունավարդ խեցեղենը: Ի հայտ են գալիս անհագաթ բրոնզից պատրաստված գեներեն ու զարդերի նոր տեսակներ: Զգալի թիվ են կազմում այն դամբարանները, որոնք ներկայացված են հարուստ զոյրով, բանկարժեք մետաղներց պատրաստված սպասքի նմուշներով, զարդերով և տարբեր կենդանիների և հատկապես ձիերի զոհաբերությամբ (Վանաձոր, Քարաշամբ, Լոռի բերդ, Ներքին Նավեր, Արուճ և այլն): Թվարկված և նույն մշակույթին պատկանող Վերասանի տարածքում պեղված հսկայական դամբարաբլուրները կապված չեն բորնում, որ գոր ուեեեր այսպես կոչված «արբայական դամբարանների» հետ: Հարկ է նշել, որ բոեոը-վանանդրյան դամբարան-ներից հայտնի գոլքի բազմաթիվ օրինակներ ակնհայտորեն շաղկապվում են Փոքր Ասիայի, Էգեյան աշխարհի՝ մ.թ.ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսի և II հազարամյակի առաջին բառորդի հնամակյորդի նյութերի հետ, ինչն էլ վկայում է տեսանական, առեղարական և մշակութային ակտիվ փոխառնչությունների մասին:

Միջին բրոնզի III փուլում (մ.թ.ա. XVIII-XVI դդ. վերջին բառորդ) Հայաստանի տարածքում բնակավայրերի թիվը փոքրիչառե ավելանում է: Սրա հետ մեկտեղ նկատելի է «մշակութային մասնատվածության» պարագան: «Թռեղը-վանանդրյան» մշակույթի ծաղկման փուլի համա-լիրներեռ այլևս չեն հանդիպում: Տարածում են ստանում պարփակ սահմանագոտիներով նոր մշակույթներ՝ «թռեղը-վանանդրյան» մշակույթի «ծաղկման շրջանին» հաջորդող հուշարձաններեռ խումբ, սևանարգսխյան, կարմիրբերդյան հնագիտական մշակույթներեռ նշանավորող հուշար-ձանամսքերը և այլն: Վերջին երկուսը միմյանցից տարբերվում են հատկապես գունազարդ խեցեղենեռի ոեքճատիպ զարդամոտիվներով:

Մ.թ.ա. XVI դ. վերջ XV դ. I կեսն ընկած ժամանակահատվածի հնագիտական տվյալները (անցումային փուլ - ՈՒՊ I) վկայում են վերոհիշյալ մշակույթների խաչաաեբոաև-տրանսֆորմացման գործընթացների մասին: Դրան զուգընթաց տարածում են ստանում նոր՝ լճաշեն մեծամարդյան մշակույթային հանվելիր ներկայացնող հուշարձանները: Փոփոխությունների այս նոր ալիքը զուգորդվում է «ժողովրդագրական պայթյունի» հետ (մի շարք ուշբրոնզեդարյան դամբաեաադաշտերում բաղումնեռի քանակն անգամ է 700-ից 1000-ի սահմանը): ՈՒՊ II-ում (մ.թ.ա. XV դ. II կեսից սկսած մինչև XIII դ. կեսերը) տարա-ծաշրջանը համատարած ներկայացված է լճաշեն-մեծամարդյան մշակույթին բնորոշ բեդդ-շեեերով և դամբաեաադաշտերով: Ռելիեֆի առանձնահատկություն-ներով պարփակված բազմաթիվ շրջանեեերում հատակ առանձնանում են տվյալ տարածքի կենսդրեանակա բնակատեղին և դրա պրաեակները: Նեռամ շրջանների սահմանային գոտիները պաշտպանված են ամրոց-պատակակեատեր խիտ ցանցով: Բնակավայրերի ներսում առկա են ամրացված միջնաբերդեր: Այս տվյալները, ինչպես նաև «արբայական բաղումնեռի» կոտատկումեռնե առանձին հուշարձանեեերում (Լճաշեն, Լոռի բերդ, Շիրակավան, Վերին Նավեր, Արուճ և այլն) թույլ են տալիս խոսելու «էլիտայի ոոմիսնեռությամբ» գոյատևող հասա-րակությունների մասին: Ի հայտ են գալիս տաճարային առաջին կառույցները: Ամենախոսիչ չափերի է հասնում մետաղագործությունը: Լայն տարածում են ստանում մոմե կաղապարով ձուլված «ջնաշեեան տիպի» բրոնզի արձանիկները ու արձանախմբերը: «Արքայական դամբարանների»հա հայտնաբերված բաղանիքով կաթսրեեն ու երկանիվ մարտակաթսրեր վկայում են, որ հեռավոր ռազմական ոլորտներ տարա-ծաշրջանի էլիտայի կյանքում մեծ դեր են ունեցել: Հեռավոր ռազմական-շավեների և մշակութային կապերի մասին են վկայում նաև դամբարանեեերից գտնված այնպիսի իրերեռ ու առարկաներեռ, որոնք բնորոշ են Միջագետքին, Հյուսիսային Սիրիային և Միջերկրական ծովի արևելյան ափերին (Ուլամ-Բուրիաշի սեպագիր տեքստով կնքամյաղ, Բաբելոնի կաստիտական հարստության արքաներից Կուդիգալզուի սեպագիր տեքստով կնիք, միտանիական ոճի կնիքներեռ, առաջավորասիական տիպի զենքի, ձիասարքի, զարդերի նմուշներեռ և այլն):

Ուշ բրոնզի ավարտին, մ.թ.ա. XIII դ. վերջում XII դ. առաջին կեսում, Հայաստանի մի շարք դամբաեաադաշտերում բաղումնեռի քանակը կտրուկ նվազում է: Այս պատկերը լրացնում են այդ թանակավայրերը, որոնեռ կյանքը մ.թ.ա. XIII-XII դդ. սահմանագիծից չի շարունակվել: Սրան հակառակ, վաղ երկաթի փուլի (մ.թ.ա. XII դ. երկրորդ կես IX դ. վերջ) հուշարձանների տվյալեերը ցույց են տալիս, որ մ.թ.ա. XII դ. հետո ընկած ժամանա-կահատվածի հաեար արձանագրվում է սոցիալ-ժողովրդագրական արմատական տեղաշարժերի և մի փուլ: Ի հայտ են գալիս հազարանիր բաղումնեռեր պարուսկեպող նոր դամբաեաադաշտեր (Շամիրամ, Այգեշատ և այլն): Այս նոր ժողովրդագրական պայթյունը ուղեկցվում է ուրբանիզացման համատարած դրսևորումներով: Նշված իրավիճակների հաեմեա-տությունից կելնով, կարելի է ենթադրել, որ մ.թ.ա. XIII-XII դդ. բնակչության թվի կտրուկ նվազումը երկրի տարբեր հատվածներում, ըստ ամենայնի խոշոր քաղաքներում դրանց կենտրոնացման հետևանք էր: Վանի թագավորների սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող բանակական տվյալները «Էրթիմենա համառաջնության» երկրներում բաղաքների և գեղեվարված բնակչության մասին ասվածի լավագույն վկայությունն են:

Մ.թ.ա. XII դ. սկսած լայն կիրառության են ստանում երկաթից պատրաստված զենքերն ու աշխատանքային գործիքները: Դամբաեաադաշտերում հաճախ են փաստագրվում այսպես կոչված «գիլիզորի դամբարանները», ինչը վկայում է հասարակության միլիտարիզացման և զինվորական խավի ձևավորման մասին:

Մ.թ.ա. IX դ. վերջից, Վանի թագավորների արշավանքերը Արաքսից հյուսիս, կարուկ փոխելով լճաշեն-մեծամարդյան մշակույթը կերտող հասարակության զարգացման ընթացքը: Ինչպես Հայկական լեռնաշխարհի մնացած հատվածներեռ, այնպես էլ ժամանակակից Հայաստանի Հանրապետության արդի տարածքը ներառնվեց Վանի թագավորության կազմում, վերածվելով համահայաստանյան առաջին տերության տնտեսական և մշակութային խոշորագույն կենտրոնի:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԲՐՈՆԶԵԴԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ (մ.թ.ա. IV հազարամյակ - II հազարամյակ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԵՐԿԱԹԵՂԱՐՅԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ (մ.թ.ա XII-IX դդ.)

Լոռի լիճ
Վանաձոր
Իմիրլիի լաստ
Գեղարդ
Գառնի
Ծաղկաձոր
Ղարսա
Գրգուռ
Կարա
Ագարակ
Ուրարտու
Ղազանչի
Ղարաղալա
Ղարաղշա
Նորատուս
Գանձակ
Խաչբուռան (Խաչագողթոց)
Ղազանչիս
Ուռեկան
Ամրակալ
Ամրակալ
Ուրարտու
Մեծամոր
Ալիշար
Ալիշար
Ոսկեվազ
Ոսկեվազ
Ոսկեվազ

Հայկական մշակույթի բոլոր ոլորտներում զգալի է Բիսիմիլի (Վանի թագավորություն, Ուրարտու) բարձր մակարդակի հասած մշակույթային ավանդույթների ազդեցությունը: Մ.թ.ա. VII դ. վերջին Վանի թագավորությունը հաջողված Երվանդուհիների հայկական թագավորությունն ընկավ մտրերի, իսկ մ.թ.ա 550 թ.՝ Աքեմենյան տերության գերիշխանության ներքո: Աքեմենյան տերության արքաների իրենց վիմագրերում Հայաստանը հիշատակվել են Ուռիռնա կամ Ուրարտու (Ուրաշտու) անունով:

Գրավոր աղբյուրները մ.թ.ա. VI-IV դդ. քաղաքների մասին տեղեկություններ չեն հաղորդում, և նշում են միայն ավանների, գյուղերի, ամրոցների ու տաճարական կենտրոնների մասին: Սակայն հնագիտական աշխատանքները ցույց են տալիս, որ բիսիմիլական քաղաքների մի մասը՝ շարունակել է գոյատևել, ինչպես Տուշպա-Վանը, Էրեբունի-Երևանը, Արգիշտիխինիլի-Արմավիրը, Ոսկե Թուրը (Աքթամ-բեին) Եղեգնյաց պալեր, Ռուսախինիլին և այլն: Պատահական չպետք է հանպատ Վանում ժայռի վրա փորագրված Քսերքսեսի եռալեզու վիմագիր արձանագրությունը, որտեղ հիշատակվում է պետական կարիքների համար կառուցված շինությունների մասին: Հայաստանը բաժանված էր գավառների, իրենց կենտրոններով: Այդպիսի կենտրոնների մի քանիսը հիշատակում է Քսենոֆոնը (Անաբասիս, IV, 4,2,7):

Էրեբունիի հնագիտական պեղումները որոշակի տվյալներ են հաղորդում աքեմենյան շրջանի քաղաքի մասին: Բիսիմեական շինությունները վերակառուցվել են նոր պայմաններին պատասխանելու համար: Բիսիմեական խոշոր բարդությունը բաղկացած էին՝ Արգիշտիխինիլի պաշտամունքային արեւելյան հատվածի՝ Արմավիրի բլրի վրա կանգնը շարունակվել է: օգտագործվել են բիսիմեական կառույցները, վերակառուցվել են որոշ շինությունների (տաճար, պալատական շեմք):

Աղեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը (մ.թ.ա. 334 թ.) շրջադարձային դեր խաղաց Արեւելքի ժողովուրդների համար: Գավգամելայի ճակատամարտին պարսկական կողմից մասնակցում էին նաև հայկական զորքեր Օրոնտեսի (Երվանդ) ու Միթրաուստեսի (Միհրվանիշտ) հրամանատարությամբ: Մակեդոնացուց հաղթանակից հետո, Հունաստանից տարբեր խավերի ներկայացուցիչների մեծ հոսք նայր առավ դեպի Արեւելք: Ստեղծվեց մի նոր տերություն՝ Սելեւկյան թագավորությունը՝ մեծ մասամբ Հունաստանից, սակայն նրան անկում ինչպես աքեմենյանների դեմ, այնպես էլ կայսրության մեջ մնացող բոլոր երկրների (ասորական՝ ազգերը):

Հայաստանի սատրապ Երվանդ Բ-ն մ.թ.ա. 331 թ. իրեն անկախ հայտարարեց:

Աղեքսանդր Մակեդոնացին՝ զբաղված լինելով Մարաստանն գրաված Դարեհ III-ի հետապնդմամբ, այնուհետև Բակտրիայի, Հնդկաստանի ճնշմամով, մ.թ.ա. 323թ. Բաբելոն վերադարձավ: Նրա անժամանակ մահն հնարավորություն չտվեց վերանվանել Հայաստանը: Նորաստեղծ կայսրությունը բաժանվեց նրա զորավարների՝ ժառանգորդների (դիադոխների) միջև: Սելեւկոս մեծը բերեց ասիական բոլոր երկրները, Պտղոմեմեծը՝ Եգիպտոսը, Անտիգոնոսը՝ Մակեդոնիան և Հունաստանը: Ստեղծվեցին նոր պայմաններ հնարավորություն ընձեռնելով երկու մշակույթների խայտաճամուռ և նոր, այսպես կոչված հելլենիստական մշակույթի ձևավորման: Զարգացնում տարբեր մակարդակի վրա գտնվող երկրներում այն տարբեր ձևով էր արտահայտվում:

Գոյություն ունեին երկու տիպի հելլենիստական երկրներ՝ հունական՝ քաղաքական իշխանության և տեղական: Առաջին տիպի երկրներում տեղի ունեցավ տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական, մշակութային առաջընթաց ու փոփոխությունները այս կամ այն կերպ տեղ էին գտնում երկրորդ տիպի երկրներում, որոնց մեջ էր մտնում նաև Հայաստանը: Ուստի Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրությունը ոչ միայն կարելի է Հայաստանի, այլ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի, հատկապես երկրորդ տիպի հելլենիստական երկրների մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար:

Հայաստանի անկախ պետականությունը վերականգնումը և հելլենիստական քաղաքակրթության տարածումը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեցին երկրի հետագա զարգացման համար: Երկրի մերձիկ զարգացումը, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային առաջընթացը, նպաստեցին քաղաքային կյանքի առաջընթացին: Աշխատացան հին քաղաքները, պաշտամունքային խոշոր կենտրոնները՝ Վանը, Երեւանը, Նախնամեանը, Արմավիրը և այլն: Արմավիրը հարմար ռազմավարական դիրքի և առևտրական ճանապարհների վրա գտնվելու շնորհիվ դարձավ Երվանդունիների, նորանկախ Հայաստանի մայրաքաղաք և պաշտամունքային կենտրոն:

Նոր բաղաքներ հիմնադրվեցին Ծոփքում և Կոմագենեում, որոնք մ.թ.ա. III դարի առաջին կեսին Երվանդունիների մի ճյուղի գլխավորությամբ միացյալ թագավորություն էին: Շամ (Սամոս) և Լուսանձա (Լուշամ) թագավորները կառուցեցին հինգ քաղաք, որոնցից երկուսը՝ Սամոսատը և Ծոփքում կառուցված Աշշուանշատ ամրաքաղաքներ դարձան: Դա պատահական չէր. Ծոփքը գտնվում էր Սելեկյան պետության անմիջական հարևանության և այնտեղով էր ընթանում պարսից «արքայական ճանապարհը»: Ծոփքի քաղաքներն ավելի շուտ ընդգրկվեցին մ.թ.ա. III դ. մի ինքնագնիռ առևտրի ոլորտը:

Մեծ Հայքում Երվանդ Դ-ն (մ.թ.ա. III դ. վերջում) արքունիքը և կրոնական կենտրոնը Էրեբունիից տեղափոխեց նոր կառուցոց Երվանդաշատ, կառուցեց նաև Երվանդաշիրում ու Երվանդաշնանը, Բագաբաստը՝ իր թաղամասերով-արքայադուստր, Արմավիրի մեծաքերդի արեւելյան մասը (որպիսին հետագայում կառուցվեցին Կոմագենեում և այլուր):

Մագնեսիայի ճակատամարտում (մ.թ.ա. 190 թ.) Հռոմից Սելեկյան տիրակալ Անտիոքոս III-ի կրած պարտությունից հետո սելեկյան ստրատեգոսներ Զարեհը՝ Ծոփքում, և Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքում, իրենց անկախ հռչակեցին: Մեծ Հայքի անկախացումը բեկումնային եղավ հայ ժողովրդի պատմության համար: Ուրարտայանների օրոք արագացավ հելլենիստական մշակույթի զարգացումը: Հելլենիզմի արմատավորման նպաստավոր հայ բազմավոր ազգերի կողմից՝ Հայաստանի սնտեսության և մշակույթի հետագա առաջընթացը սպառիվեվ էր:

Ուրարտու II-ն (մ.թ.ա. 189-160 թթ.), լինելով խոշոր պետական գործիչ և մեծ ու ընկալելով ժամանակի պահանջները, իր արտաքին ու ներքին ակտիվ քաղաքականության շնորհիվ կարողացավ միավորել հայկական հողերի գերակշիռ մասը և կատարել մի շարք վարչա-տնտեսական, ռազմական, մշակութային և այլ ոլորտներում կարևոր բարեփոխումներ, որոնք հնարավորություն տվեցին ավելի լավ օգտագործել երկրի հերոտը, ընդարձակել երկրի տնտեսական բազան:

Ուրարտու II-ն իր (2) և հոր (6) անունները կառուցել է բաղաքներ: Ուրարտայտ մայրաքաղաքի կառուցումը 189/188թթ. նրա ամենաշանավոր գործերից մեկն էր: Ուրարտայոց հելլենիստական բաղաքաշինության սկզբունքներով կառուցված բաղաք էր և ապրում էր բաղաքային աշխույժ կյանքով:

Մ.թ.ա. III-II դդ. բաղաքական, տնտեսական ու մշակութային վերելքը Հայաստանի հետագա հզորացման հիմք հանդիսացավ: Պատահական չէր, որ Տիգրան Բ-ի (մ.թ.ա. 95-55թթ.) օրոք Հայաստանը դուրս եկավ միջագայքի լայն ասպարեզ և մ.թ.ա. I դարի առաջին երեսնամյակի սկզբին դարձավ Առաջավոր Ասիայի աշխարհակալ տերություն:

Այդ ժամանակաշրջանը էր ամենաերկրորդ բաղաքական, տնտեսական, ռազմական և մշակութային նոր աննախընթաց վերելքով: Մեծ Հայքի բաղավորության տերիտորիայնեն անցան հսկայական տարածքներ՝ Կիլիկիայից մինչև Մարաստան, Հյուսիսային Միջագետքից մինչև Եգիպտոս, որտեղ կային բազմաթիվ հելլենիստական զարգացած քաղաքներ: Նրա բաղաքական ազդեցության ներքո հայտնվեցին բազմաթիվ երկրներ: Հայաստանը դարձավ մեծ հելլենիստական տերության միջոց և հսկայական հարստությունների տեր: Այս ամենն իր ազդեցությունն ունեցավ Հայաստանի զարգացման հետագա ընթացքի վրա: Արձագիրում մ.թ.ա. 77 թ. հիմնադրվեց Տիգրանակերտը, որը դարձավ տերության մայրաքաղաքը: Տիգրանակերտում իրենց արտահայտությունը էին գտնում հելլենիստական, առավելապես՝ սիրիական, բաղաքաշինության լավագույն ավանդույթները: Տիգրանն իր անունով Էրզնկանում, Ուտիքում և այլուր կառուցել էր նաև մի շարք այլ բաղաքներ:

Հելլենիստական շրջանում բաղաքներ հիմնադրվում էին արքաների կողմից և բնակեցվում այլ վայրերից բռնի կերպով բերված բնակչության վերաբնակեցնելու կամ զանազան արտոնություններով շահագրգռելու միջոցով: Բաղաքներն արհեստագործության, առևտրի և մշակույթի կենտրոններ էին, բաղավորի իշխանության հենարան: Խոշոր բաղաքներն իրենց տնտեսական գտոիներով առանձին վարչական միավորներ էին: Բաղաքներն իրենց բազմաբարական դիրքի, ցեղ ու հարը պաշտպանական կառույցների շնորհիվ կարող դեր էին կատարում երկրի անվտանգության գործում: Հելլենիստական ավանդույթները թափանցում էին նոր-նոր պատաճառվող բնակավայրեր, իշտ ասելիք էին՝ բարձում ծնեցին ու կրոնը: Հայաստանի տատարքում տեղական ասատվածների արձանները հետ կանգնեցվել են Թոքր Ավիայից, Հունաստանից բերված աստվածների կողքին:Հայկական աստվածները տտագա, իրենց վրա վերքրեցին նոր հատկանիշներ, համադրվեցին հելլենիստական աստվածների հետ: Թոփտխոսությունները տեղի ունեցան նաև պատկերագրության մեջ. պատկերվեցին հելլենիստական աստվածների խորհրդանիշերով:

Հայոց գանիզ Արշակունիների հաստատվելուց հետո շարունակվեց երկրի վերելքը, վերակենդանվեցին ավերված բաղաքներն ու ամրոցները (Արտաշատ, Գառնի և այլն), կառուցվեցին նոր բաղաքներ (Մծուրք, Վաղարշապատ, Արշակավան): Մ.թ. I-III դդ. Հայաստանի էր ռազմավարական կարևոր դիրքով, տարածքի ինքնության, բաղաքական, տնտեսական, ռազմական հզորության, սաս Պոմպեոս Տրոգոսի՝ Հռոմից ու Պարթևստանից հետո, շարունակվում էր մնալ Արեւելքի երրորդ մեծ տերությունը:

Մ.թ. I-III դդ. դեռևս շարունակում են զարգանալ ու տարածվել հելլենիստական ավանդույթները: Հռոմն արեւելյուռ հանդես էր գալիս «հելլեիզմի փրկարարի» դերում, հենվում հելլենիստական բաղաքների և այդ մշակույթը կրող վերնախավի վրա: Այդ շրջանի մշակույթի վրա զգալի է նաև հռոմեական մշակույթի ազդեցությունը: Դա նկատելի է բաղաքաշինության, շինարարական տեխնիկայի, ճարտարապետության և այլ ոլորտներում: Եղեան եկան նոր տիպի կառույցներ, հուլա-հոռմեական ոճի տաճարներ, բաղնիքներ, ցուցադրյաներ (ավելի ուշ), գիշի ատամյաներ ավազաձեւեր, լայնորեն տեղեկի կիրառվել նոր տեսակի շինարարական նյութեր՝ կրաշաղախ: Նորաստեղծությունների տեղի ունեցավ տեխնիկայի այլ ոլորտներում:

Հայաստանի պատմական բարտեզներ քանիցս հրատարակվել են, սակայն մշակույթը ներկայացնող, հատկապես Ուրարտուի անկումից հետո մ.թ.ա. III դ. մինչև մ.թ. III դ. քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելն ընկած Երվանդունիների, Արտաշիյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանների մշակույթի վերաբերյալ բարտեզներ մեզ հայտնի չեն: Մեր ներկայացրածը մ.թ.ա. VI-III դդ. և մ.թ.ա. III - մ.թ. III դդ. մշակույթը ընդերգների ժառանգելու առաջին փորձն է:

Մ.թ.ա. VI-III դդ. բարտեզի վրա նշված են՝ զրավոր աղբյուրներից, հնագիտական ուսումնասիրություններից հայտնի մայրաքաղաքներ, բաղաքներ, բնակավայրերը, ամրոցներ, պաշտաամական համակարգերը և դաշտաքաղաքներ:

Մ.թ.ա.VI-III դդ. հուշարձանների սակավությունը պայմանավորված է վերջիններիս ոչ բավարար ուսումնասիրվածությամբ: Հայկական լեռնաշխարհի՝ Ժամանակակից Թուրքիայի, Իրանի և Լզրբեջանի տարածքներում գտնվող մշակույթային հուշարձանները նշել ենք գրավոր աղբյուրների և արտասահմանյան հետազոտողների կողմից պատված ուրարտական ու վաղ շրջանի հուշարձանների վերաբերող հրատարակությունների հիման վրա: Դեռևսգում գիտակցաբար չեն հիշատակվում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանների նյութերը՝ բացառությամբ որոշ դեպքերի: Կարի աջափնյայի և Նախնավանի հին հայկական տարածքների դեպքում հանդես է գալիս հուշարձան տեղը, իսկ ոչ դիվարացման է վերջիններիս տեղադրությունը: Հին Հայաստանի պատմությանն ու մշակույթին առնչվող նյութերը շրջանցում, ոչնչացնում են կամ լավագույն դեպքում համարվում են աղվանական կամ ատրպատականացված:

Հնագիտորեն հատեմատարար անբարվարար են հետագոտված նաև Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային և հարավարեւելյան մասերի հնավայրերը: Դա վերաբերում է նաև մ.թ.ա. III-մ.թ. III դդ. մշակույթի հուշարձանների: Այնուհանդերձ մ.թ.ա. III-մ.թ. III դդ. հուշարձանները շատ ավելի են վկայվածն գրավոր աղբյուրներում և հնագիտորեն բավարար են ուսումնասիրված. դրանք բարեհաջող առավել մանրամասն են նկարագրված: Նշված են ոչ միայն Մայրաքաղաքների ու բաղաքների, բնակավայրերը, ամրոցները ու դաշտաքաղաքները, այլև մշակութային այլ արժեքներ՝ տաճարներ, բաղնիքներ, բաղնիքներ, էլամներեն, արարատներեն, հուանարեն և լատինեներեն արձանագրությունները:

ԵՎՐՈՒՆՅԱՆ ՊՈՆՏՈՍ
Սինոպ
Կերասունդ
Տրապիզոն
Սամսոն
Ամիսոս
Գոմարա
Դիոսկուրիաս
Սատալա
Գազակա
Սեբաստիա
Տավիա
Թոմարիսա
Մազաքսագրա
Սեբաստոպոլիս
Սեբաստեա
Գոմանա
Ամասիա
Սեբաստեա
Սեբաստեա
Սեբաստե

Մասշտաբ 1:3 250 000

Մասշտաբ 1:2 000 000

Հայկական թագավորությունների սահմանները մ.թ.ա. III դ. սկզբին

Հայկական թագավորությունների սահմանները մ.թ.ա. II դարի 70 -ական թվականներին

Մեծ Հայքի թագավորության հարավարևելյան սահմանները մ.թ.ա. 66 - մ.թ. 37 թվականներին

Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները III դ. կեսերին

Մեծ Հայքի թագավորության մեծագույն էջխմանության սահմանները Աղոթասանակաոում

Ցոցք Հայք պրոտեկցիայի սահմանները III դ. վերջերին

Դաղորներ

Գեղարքունիք (մեհանքաստան)

Արուանների արձանագրություններ

Ուրարտերեն արձանագրություններ

Լուսնային արձանագրություններ

Արիմիներ

Թագորներ

Արմանեներ

Բաղեցիներ

Տանուտիներ

Դաստիարակներ

Դաստիարակներ-գանձապահներ

Անդրոնիներ, պարիսպներ

Էրեբունի, ձիթենիների պարիսպը մ.թ.ա. II դ.

Արարատի թագավորի դրամ մ.թ.ա. I դ. սկիզբ

Մեծքարի արծաթի պարզիկով մ.թ.ա. I դ. - մ.թ. I դ.

Մեծքարի Դիմեցի պարզիկով մ.թ.ա. I դ.- մ.թ. I դ. (Միջնաձի գտածոյական)

Մեծքարի Արմենակի պարզիկով. ոսկեղար, ոսկեղարած մ.թ.ա. I դ.- մ.թ. I դ.

Տիգրան Մեծի արծաթյա դրամ մ.թ.ա. I դ.

Արտաշես II-ի արծաթյա դրամներ մ.թ.ա. I դ. երեքդրոշ ձևս

Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի՝ ի դեմս վարդապետների, գրականության, ճարտարապետության, ճանապարհաշինության, ոսկերչության և զրադարձության, Եսայան Թեղրատ է ուսումնասիրությունի մշակույթի զարգացման մեջ: Հայաստանի ճանապարհի բերումով, մաս միջնադարից սկսած պատաղանիքի և բենապարքերի, դեղատուների, հոյ ժողովրդի պատմության մշակման ուղղությունին են եղել: Օտար երկրներում հաստատված հայերը դրանցում են գաղտնված տեղտուներում, պահպանվել իրենց ազգային ինքնությունը, կրոնը, նպաստել ազգային մշակույթի զարգացմանը: Հայերը հիմնել են նեղեղաձիներ, ազգային գրքերներ, հայրենասիրական և մշակութային կազմակերպություններ, իրատարակել հայերեն հանձնաժեր, զարգացել են գրականությունը և արվեստը, ստեղծել հարուստ մշակույթ: Գիտությամբ ամենաբնորոշ վերեալ է սկսվել հայկական գրերի ստեղծումով (V դ., Մեսրոպ Մաշտոց). դրի ընտանի գրեր է կատարել հայ ժողովրդի մանկատանում: Ստեղծվել է ինքնուրույն և բարգավաճ հարուստ զրականություն, սեքրեսավորվել է պատմագրության (Դոլորան, Կաղանգատվաց, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշէ, Հազարդ Փարպեցի, Մովսես Խորենացի և այլք): Հայ պատմագրության հայր Մովսես Խորենացին իշխան Սահակ Բագրատունու պատվերով գրել է «Պատմութիւն Հայոց» աշխատությունը՝ բարկացած երեք գրքից. այն հայոց պատմության ամբողջական շարադրանքի առաջին փորձն է: Գարեգին Յարմարեանի այն եզրակացությունը, վիսահանեալ ճնոյ է օրինակ միջնադարյան հայ պատմագրության համար, որոնք մեծապես օգտվել են հոդեռնական գրքից: Մասրոյ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ջանքերով հիմնվել են բազմաբովիչ գպրոցներ, որոց շրջանակներում բազմաթիվ իրեղեն կրթություններ շարունակել են ընդլայնվելայուսում. Դրենքում և այլուր: Առաջին հայկական գրատպը հիմնվել է 405 թ. Վառաբշապատում, ապա Մյունքիում, Ազարվում, Գորբաստ գավառում, Հուգաբերում, Վասպուրականում: Մեքենավարված բարձակնաց չարեներ (Դ.), դարձել է այլ ժողովորդների հետ հոկտոր շինման, գիտության հետևյալ զարգացման կենտրոնաց աղբյուր: Խորհ ժամանակում բարգավաճել են ԱմոմՀաուշքի հիմնական մասը, ինչպես նաև տիվիտոսարարան, բնագիտական և այլ բնույթի գրքեր: Նաև՝ Ամենայոց ազգաստաբանությունը ծագումն եղ հայ միջնադարյան գիտությունի տեղեկությունների մեջ: Հայերենագրությունի ձևավորմանը, և գիտությունների դասակարգման սկզբունքների ձևավորմանը: Հայ միջնադարյան բնագիտական ուղղության անգնահատելի նշանակությունը Անանիա Շիրակացին (VII դ.) շարունակել է նաև գիտության ավանդույթները: Նա գիտակցորեն բացատրել է Արեգակի և Լուսնի խավարումները, ճանաչողությունին ու տեղագրությունը, պաշտպանել Երկրի գնդաձևության տեսությունը, գրել բնագիտության առաջին ուսումնասիրությունը:

Բացառիկ է Սեբեոս (VII դ.) և Ղևոնդ (VIII դ.) պատմիչների աշխատությունների նշանակությունը VI-VIII դդ. Հայաստանում և հարևանց երկրներում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների լուսաբանման գործում: Հայ իրավագիտության, վիճաբանությունների և առանձնաբանության բնագավառներում հարց տալսի ունի կարդալիս Հովհան Է Օձնեցին (VIII դ.): Նա կազմել է «Կանոնագիրք հայոց»-ը, գրել դպրանոցաանվան կարևոր աշխատությունները:

Գիտությունն բուռն վերելք է ապրումում IX-XIII դդ, այսպես կոչված, հայկական Վերածնունդ դարաշրջանում, որը սարքանավորվում էր երկրի անկախության վերականգնում և տնտեսական կյանքի ծաղկման: Գրիգոր Մագիստրոս Դպիրապետին (XI դ.) բարգանվել է Էվկլիդեսի «Սկզբունքներ»-ը, Հովհաննես Իմաստասեր Սարկավագը (XI-XII դդ.) ստեղծել է մաթեմատիկայի ու աստղագիտության ձեռնարկ ի՝ շարք աշխատությունների՝ նշելով մոտավորապես հեռաստղագրության անհրաժեշտությունը: Կարգորվելու է բարգավաճած գրքերը: Հովհաննես Դասխուրանցին գրքարարեալ թարգմանել էր Թոմաս Արքայեպիսկոպոսի՝ Արծրունի տոհմի պատմությունը, Ստեփանոս Օրբելյանը՝ «Պատմութիւն նահանգի Սիսականայ»-ը ձեռնարկեր պատմությունը: Կիլիկյան Հայաստանի պատմիչներից նշանավոր էր Գանձակացին, որի «Խարեբերք»-ն ավանում է Ռուբինյանների և Հեթումյանների միջնադարաշրջանի կարևոր գեղեցիկ: Գեղեցիկությանն գրել պատմության մեջ սուտարերաց բայլ էին Հովհան Դրասխանակերտցին, Հայոց Սարգիս պատմագիրը: XII դ. վերջին Մխիթար Գոշը գրեց «Գիրք դատաստանի»-ը՝ ինչպես նաև միջնադարյան բարգավաճ գրքերի գեղ «Գիրք դատաստանի»-ը՝ ինչպես նաև միջնադարյան բարգավաճ գրքերի գեղ:

IX-XIV դդ. լայնորեն և հարստացավ «Մասնոյ Տեղեր» կոչվածվեպը: Վեպի գլխավոր հերոս Մասունցի Դավիթի ազատագրյան հանար պայքարի նյութ հայ ժողովրդի իրեղեր մարմնացնում է: Յուսալավեալի շրջ ճոյնեին պատաղրում են նի ազատագրյան հանար մարտնցող ժողովրդի ձգտումները ու նրանց ոգեշնչող, հարգասեր ինքնատեր հանարտ ու լայնատարածություն:

Հայաբնակավայրերի ազատագրական պայքարի հետ կապված էին հայ գրականության մեջ ստեղծագործությունների նոր կերպարներ՝ Դեղ կերպարներ: Դեղ հայ գրականության մեջ: Միջնադարի ամենամեծ բանաստեղծի Գրիգոր Նարեկացու գրքերը: Նրա «Մատեան ողբերգութեան» պոեմը գրված է բանաստեղծական բարձր արվեստով և հանաշխարհային մեծ հուշակ է վայելում: Հայերի խոշոր գրքերի և բանաստեղծի էր Նեղոսի Հնդոսիցի, իսկ Թոքիի ազատագրությունների մեջ մեսոր բարդ է սասարեցի բանաբերեցիներ՝ գրքերի ազատագրությունի դեմ: Գեղարվեստական գրականությունը նոր ճնշում՝ սուսկարարության հիմնադրի դարձավ Մխիթար Գոշը: Հայ գրականության մեջ նոր դեր խաղաց XIII դ. բանաստեղծներ Նահապետ Քուչակը, Գրիգոր Նարեկացուցին և ուրիշներ:

Հայաստանում բիրտատիրությունը պետական կյանքում հուսկեցրեց հետո գարձ է տրվել նոր հավատքի պրատեղեների՝ կեղեցիների շինարարությանը: Հեղուռնասկան տաճարների ձևն մասն ստվերել է, իսկ մի բաղնիք վերածվել են կեղեցիների: Հայկական բաղաքաշինարյան և ճարտարապետության միջնադարյան ձևերը դեր բերթիրանվեալ դեռասեր է վան միջնադարյան (IV-IX դդ), զարգացան միջնադարյան (X-XIV դդ.) և ոչ մի միջնադարյան դարաշրջանում: Վան միջնադարյան ոճ կատարվել Դվին, Կարին, Արշակավան և այլ բաղաքներ: Դարաշրջանի կեղեցիական ճարտարապետության բարգավաճեալ նշան Ձվարթնոցի տաճարը (VII դ.) արտաքին ճակատնեին հարուստ զարդաքանդեալներով: Քիթիսոնենեան աշխարհի հեռագիտ կատարյանից մի Էջմիածնի Մայր տաճարը (IV դ.), Ամենի Կաթողիկե կեղեցին, Հռիփսիմե տաճարը, Գրիգորի Մեծ Թեոդորոս, Թադեոսի Մեր Էջմիածնի կեղեցիներ և այլն:

Աշխարհիկ ճարտարապետությունը զարգացել է կեղեցականների զուգընթաց (Աշոտյանների Դվին պալատի գահատանիկ, խորդոյնասարան, Ձվարթնոցի և Կրոնի պալատներ և այլն): Ձեռքբերել է հուսկարդության ճարտարապետությունի և դիմ բարգավորելնեի, հուշարձանների, ամարտանեների (առաջնեին՝ Էրեբունի, IV դ.): «Թեմաղոր» խաչքար՝ սկզբնավորել են հայկական խաչքարարվեստ արվեստ (գտնվել են Դվինում, Հովհաննավանքում, Կողբում և այլուր): Խաչքարեր հայ միջնադարյան մշակույթի ինքնատիպության խորհրդանիշն են: Այն կատարելագործան հասավ XII-XIV դդ.: Խաչքարերը տեղադրվում էին դարաշրջանի ամենամեծ հրապարակի հանար: Էջմյանիզ բան են հրատարակ և մեծ Ձիրայի գեղեցիկատեղում: Հայ խոցանեեր Ձիրայի գեղեցիկատեղանեեր (ոչնչացված վերջերս ադրբեջանի վանդալների կողմից) կանգնվելն են ավելի քան 10 հազար գեղեցիկ բանձանեեով հաշտարան և խոյանեեան սալաքանդաքեր:

Ճարտարապետության բարգավաճ հետ (IX դ. վերջ) միջնադարյանից է հայոց պետականությունը և ճարտարապետությունը նոր առաջընթաց է ապրել: Ճարտարապետական տեղտնտարդությանն դրամանվերի գլխավոր կենտրոնն Անին էր՝ Բագրատունեցիների քաղաքությունը ամրաբաղաքը: Կեղեցիներ զարգացում է ունի Անի բորդ բաղաքանարեր և նոր ձևերի ստեղծագործություններ: Հանձարեր Մանուելի և Տրդատի՝ ժամանակի առաջատար վարպետներ, գրոնեում առանձնանալու մասնավորապես է նոր ազատաբերի ձևերի ստեղծագործությունները, տանկան ազի զարգացել է մասնագիտությամբ տեղ ունի պատաղանիքի մեջ միջնադարյան հետ: Առանձնանի տեղ է գրավում Աղթամարի Սր Խաչ տաճարը, որի բոլոր պատերը հարդարված են բազմաթեմ գեղագիտական գեղեցիկ պատկերներով զարդարված ծիրա կարևոր նկարագրությունը: Քաղաքներից բացի, ճարտարապետության զարգացման ծիրա կարևոր նկարագրությունը վանքերն էին, որոնք հիմնվել կազմում անեին ինքնուրույն գյուղաքաղաքներ, գիտաարշավների և աշխարհիկ կյանքի (Հարսի վանք, Գեղարվանք, Գեղեվանք, Ներսիսյան վանք, Մարմաշեն գեղեր, Սանահնի, Հաղպատի վանքեր և այլն): Ճարտարապետական արվեստի հիաշնչի է Գեղարվանքը՝ ժայռերն մեջ փորված կեղեցիներով, բաբգարիվ իպեղով և այլ կառույցներով:

XII դ. վերջին, երբ երկրին հարձակվեց սելջուկ-թյուրքերի սիրտասանությունը, սաքում կատարվեց դեռի միջնադարյան հայ ճարտարապետության բարգավաճի փուլը: Ճարտարապետական արվեստի ծանաբերներ նկատմամբերով: Նոր փեղեի կենտրոնը դարձյալ բարգաբերի էին: Սեթիզ բնորոշ էր դեղտված գեղրարանվիրությունը, որի լավագույն օրինակներից մի Գեղարդ Հոնենցի կեղեցին, Գարդմն և Սարգսի պատանեցիս և այլն: Տարմն, Սանահնի, Հաղպատի, Գեղարվանքի, Գլանձոր վանքերը զարգանն հոսքոր գրանդոր կարևոր կենտրոններ: Նրանցից մի քանիսում գտրոում էին միջնադարյան գեղարտաբանությունը և հանձարարանները: XII-XIV դդ. կապված կրանանանների առեղոր զարգացման հետ, աշխարհիկ կառույցներում առանձնին խոտ էին կազմում կարավանատները, իջևանատները ու կամրջաձիրը: Կիլիկիայում հնագույն հանաս-հոնանանեան և բրդատեղեանան ավանդությունով հարտնի այս տարածքում, ծովային ու ցամաքային տարանքի առեղոր զարգացման դարձանեերում ծավալվել է նաև ճանփանգաստի բարաքաների (Աշաս, Հրազնա, Կոռիկոս, Տարսոն, Մսխս, Ամանոս և այլն), անատի բեդրերի, եկեղեցական ու աշխարհիկ շենքերի շինարարությունը: Երկրի ամրացաքարա Մեր հայազի էր իր եռաշարք արտիստնեով, գեղեցիկ: Ամրերի հարկաբերությունը տատաքով, Հեղուռնա Լուսաբերանցու հանարաբանեով: Հայոց եկեղեցական ճարտարապետությունը հասավ գագաթնակետի հասավ 1441 թ. գլուտորի ներգրավմամբ հետ Մայր արոոր շինարարական գործունեությունում է ծավալվել սկզբում Այրարատյան դաշտում, հետագիտ տարածվելով Ստանձր, Արցախ, Գողթն, Վասպուրական և Հայաստանի այլ մասեր: Գոդարյում ուեեցող է կիսամբ վանքերում էստրոնի մի գեղարեալնեան աշխատանքներ, մինուոյ ի տարեկան ամենամեծ գեղեցիկ մասի հանարեցիս: Մեհեանքներ կամ գեղարեալնեան ու զարգացման հետ է կապված վանքերում և գյուղական վայրերում արտաքդեալ շենքերի (հեմատեներ, ձիթհանեեր, ջրաղացներ) ու բնակելի տեսակի շինարարությունը:

IX-XVII դդ. Հայաստանի նկարագիրությունը ձևավորվել է սապել բրդատեսեանան ազգանվանքի ոճով ազգությունի պատմանեեներում: IV դ-ից հայկական կեղեցիներ զարդարվել են որմնանկարներով, բանդակներով: Քանդակվել են պոռնիներ Հին և Նոր կանանչանեեներ, Քրիստոսի, Աստվածամոր, պրեիի, Տրդատ բագավորի, Գրիգոր Լուսավորչի պատկերները: Միջնադարյան ճարտարապետական արտանարտաշնչանության բարգաքերվեց նի կրոնադրանի և արտահայտի թանգանվեցը (Էրեբունի, Զվարթնոց, Անի) հուշարձանանեերի, Նորատաս, Դարբանք, Գանձասար, Դադիվանք, Հառիճ և այլն): Բարձրարվեստ տեղեկագրությունում է հանարվում Անիի պեղումների ժամանակ գտնված Գագիկ Բագրատունու բանկանկը: Ուշ միջնադարի բանդակարվեստ ազի է ընկնում հանանկարգային ընդհանրության, ստեղծվել են հուշարձանեեր Հնդոսեցոց ճանապարհարդերում (Գեղարդ և Մտենիգոնաց Խաչքար) գեղեցիկ բանդակներ, XVII դ.: Էջմյանի տարբեր բանդակարվեստում գտնվող շատրջ 30 հազար (որոշ 14 հազար) Երևանի Մատենադարանում) մեծագրերի գարդ ունի պատկերազարդված է:

Հեղագրի և գեղյուռն անդրեցիս՝ «Ոլորտ բարանոս Ալեքսանդրոս», «Տարսի Ալեքսանդրոս», «Տրդատիրի Ալեքսանդրոս», «Մուրադ Ալեքսանդրոս» և այլն, ամենաբարդությունները հետ Բագրատունիների և Կիլիկիայի բարգավաճությունների շրջանում: Մանրանկարչության գլխավորեսն սասվեց ծաղկման է հասել XII-XIII դդ. Կիլիկիայում: Այստեղ են ստեղծվել «Հեթում Բ բարձրոյի ճաշդոց», «Ուր մանրանկարչեցին Ալեքսանդրոս», «Կեռաս բարձուս Ալեքսանդրոս» և այլն: Կիլիկիան ունի մանրանկարչության արվեստ բարձր ավանդույթ հասցրեց Թորոս Ռոսլինի (XIII դ.): Նա մեծացրեց է մեսրոպյան հայոց կալիգրաֆիան բարձրերեցի հանար: Ստեղծագործությունը արվեստի խոշոր ձեռքբերումներ են: XVI դ.: Էջմյանի տարբեր բանկարվեցիներ գաղտնում, Տաթևում, Դիրմոնում, Հոռոմում և այլուր:

XVII դ-ից հայկական ճանապարհարդերում ասարեանարար իր տեղը գրավել է գարի ազգությունի ազգությունի ազգությունի: Հայ առաջին տարբերությունը գիրքն է՝ ազգությունի Մեղապարի հրատարակված «Գիրքարարքիրք» էր (1512 թ., Վենետիկ): Հայոց Մեղապարի տարբերական ազգությունի ազգությունի ազգությունի եղ Արգամ Թորգոմեցին, Հովհաննես Տեղրիկեան, Հովհաննես Քարմանանեցց, Խաչատուր Կեսարացին և այլք: XVII դ. հայ գրատարատարական տարբերական Կոսնեի ազեանեարդ հրատարակությունը նրով Վանտաքում, որ ունի Մեղապարի հրատարակությունի ազգությունի, որի ազգությունը 1664 թ-ից Ռոկան Երեանցին էր: 1669 թ. տարատանի տեղտանվեցին է Լիվոնոս, ապա Մարսել: Ընդկն 1698 թ. այս եղեր բարարքեցում բարձրության տարարքերարքի լույս են տեսել 41 անուն հայերեն գրքեր: 1685 -1717 թթ. Ամստերդամում գրքեր է Հանանեցիներեի հիմնադրած տարարքեր, որի ի թիվս մի շարք հրատարակությունների, լույս է ընծայել Մոլսես Բրդենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի ամբողջին հրատարակությունը (1695թ.) և հայերեն առաջին տարարքի բարեղեր՝ «Համառատաւ աշխարհագրոյց»-ի (1695թ.): Հայ տարարքերարքի մեջ վիրիաքի է Մխիթար Սեբաստացու և նրա հիմնած Մխիթարյանց միաբանության հրատարակչական գործունեությունը:

Հայկական գրատարատարարքերարքի մեջ մեսոր ազգությունը է արձանագրվում Վ. Պալտոյի: 1677 թ. այստեղ տարարքեր է հիմնադրում Երեվանի Չեքեանի Քյոմուրջանը, որտեղ առաջին անգամ լույս է տեսնում Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան»-ը:

Միջնադարյան Հայաստանում բարձր զարգացման է հասել գեղարատարվիլիքությանան արվեստ՝ գեղարեալնեան տոլիպերարքումն ու կերարարվեալ, ասեղնքրդանեեր, դրեկատաներ, նեեկարարությունը: Առաջատար տեղ է գրավել գեղի մասրդուսեան տարբերի գրքերի գեղ հանարդությանի՝ արձաք, ոսկի, փիլոն, ակեղեն և այլն: Հայկական արվեստի ընդի նեոյ է «Էջմիածնի Վեհատաճ»-ի բեմատիկ փոքրաչափեցիով փոտլերի կազմը: Հակերարքում հատուկ ձեռնարեց էր ժաձերարքում գեղատարվեստ թերի, հանդերձանքի պատրաստումը:

Փայտի փոքրաչափեցիս բերոոյ էր ձևակնան կատարելությունը՝ (օրինակ՝ Մշո Ս Աստվերց վանքի գլխավոր եկեղեցու փորագրազարդ դուռը, 1134 թ.): Վարպետությունը նեն պատրաստվել վեր կարդալու փայտյաս հարմարաբերեցիս, գիպսից պատրաստած զարդերը, մետաղյա բաներ և կարարեր: Ամենեղանարդությունը հասել էր գեղանկարչական պատկերների ստեղծագործությունների մեջ: Հայերեն տարարքերարքի հեռագրի ստեղծվեցին է կապված-գրոբագործության: Միջնադարյանի շուշյուում հայկական գորգը ձեռ հանարում ուներ: Հայտնի էին հայաստանյան հայկական վիշապագորգերը: Գաղտնանկար գրիքանկերեցի է ճշանանը հայտնատ և բեթարվում Ամենի գեղեցիկ գեղեցիկ գեղեցիկ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ, ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ ԵՎ ԱՄՐՈՑՆԵՐԸ (IV դ. - IX դ. առաջին կես)

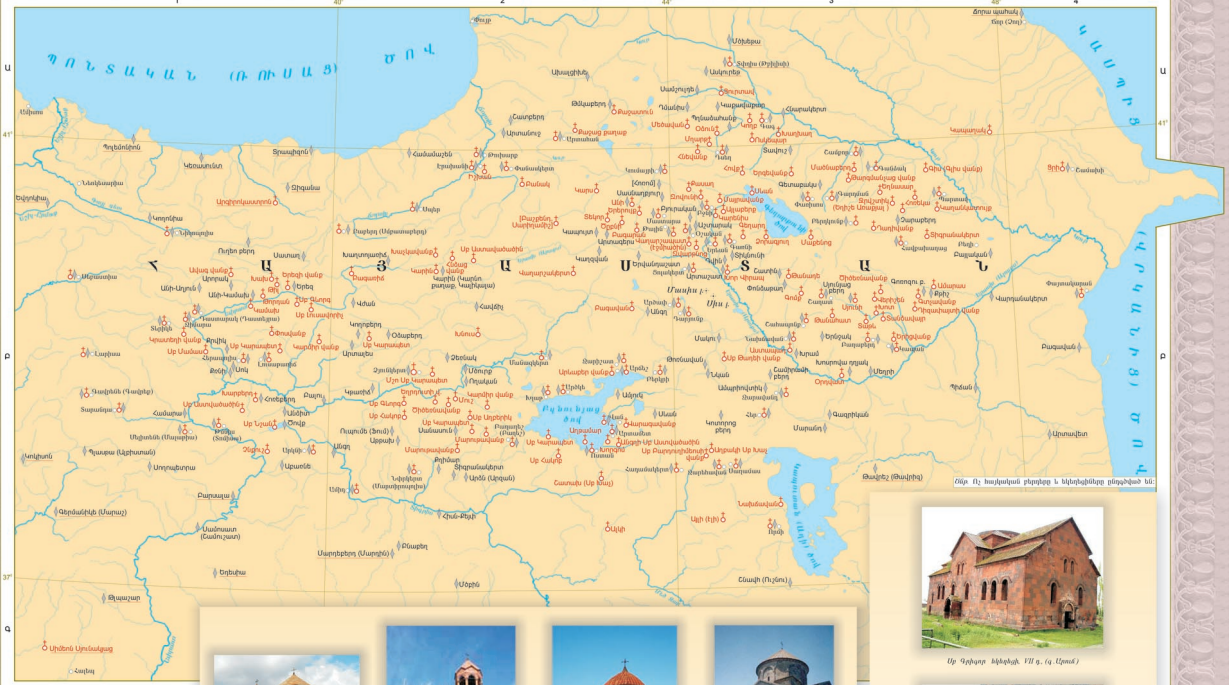
ՊՈՆՏԱԿԱՆ (ՌՈՒՍԱՑ) ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻՅԻ ԾՈՎ
ՄԵԾԱՄՈՐԻ ԾՈՎԱԿԱՆ ԳԵՏԱՎԱՅՐ
ՄԱՅԻ ԾՈՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռ
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական նստավայր
Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական նստավայր (ժամանակավոր)
Եպիսկոպոսական նստավայր
Եպիսկոպոսական նստավայր (ժամանակավոր)
Վանական համալիր
Վանական համալիր (ավերակներ)
Եկեղեցի
Եկեղեցի (ավերակներ)
Ամրոց
Ամրոց (ավերակներ)
Գերեզմանոց
Գերեզմանոց (ավերակներ)
Ամրոցապատ
Ամրոցապատ (ավերակներ)
Ամրոցապատ (ամրոց)
Ամրոցապատ (ամրոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (եկեղեցի)
Ամրոցապատ (եկեղեցի) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (ամրոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (ամրոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (եկեղեցի)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (ամրոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (ամրոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (գերեզմանոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (գերեզմանոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (ամրոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (ամրոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (ամրոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (ամրոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (եկեղեցի)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (ամրոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (եկեղեցի) (ամրոց) (ավերակներ)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց) (գերեզմանոց) (գերեզմանոց)
Ամրոցապատ (գերեզմանոց)

Սևանա լիճ
Վանա լիճ
Սևանի թերակղզի
Մեծ Հայք
Կիլիկիայի Հայաստան
Միջերկրական ծով
Սևանի թերակղզի (IX դ.)
Գառնի (I դ.)
Գեղարդ (XII դ.)
Հաղբատ (X-XIII դդ.)
Սանահին (XII դ.)
Ամրակալ (XII դ.)
Գոշավանք (XII դ.)
Գնդեվանք (XII դ.)
Գանձասար (XIII դ.)
Գլաձոր (XIII դ.)
Գարնի (Գառնի)
Գեղարդ (Գեղարդ)
Գանձասար (Գանձասար)
Գլաձոր (Գլաձոր)
Գոշավանք (Գոշավանք)
Գնդեվանք (Գնդեվանք)
Հաղբատ (Հաղբատ)
Սանահին (Սանահին)
Ամրակալ (Ամրակալ)
Սուրբ Թադեոս (Մարտիրոս)
Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ
Սուրբ Գրիգոր Նարեկացի
Սուրբ Գրիգոր Տաթևացի
Սուրբ Գրիգոր Մագիստրոս
Սուրբ Գրիգոր Գանձակեցի
Սուրբ Գրիգոր Խանդզթացի
Սուրբ Գրիգոր Ծագեցի
Սուրբ Գրիգոր Ոսկեբերան
Սուրբ Գրիգոր Գաղատացի
Սուրբ Գրիգոր Գարնեցի
Սուրբ Գրիգոր Գանձասարեցի
Սուրբ Գրիգոր Գլաձորեցի
Սուրբ Գրիգոր Գոշավանեցի
Սուրբ Գրիգոր Գնդեվանեցի
Սուրբ Գրիգոր Հաղբատեցի
Սուրբ Գրիգոր Սանահնեցի
Սուրբ Գրիգոր Ամրակալեցի
Սուրբ Գրիգոր Գեղարդեց

Մասշտաբ 1:2 300 000

Ծնբ. Պատկերների սահմանները տրված են այդի վիճակով:

Մասշտաբ 1:5 500 000

Պահպանված ձեռագրերի քանակը

Մինչև 20 — 21–100 — 101-ից ավելի

Ժարդարվում բերիով գրված նե.

1. Ծորոպոնի (Ծորոպոնի) սնապատ
2. Գլաձոր (Գայձոր, Լոլոբոլ)
3. Հեմեհոս սնապատ
4. Խերտի վանք
5. Խեմոնց վանք
6. Լոլոց վանք (Սբ Ստեփանոս)
7. Հալոց բան (Հալոց բան)
8. Հոմիսավանք
9. Խանասարոց սնապատ
10. Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ
11. Սոսկեթոր վանք (Լոլոբոլց վանք)
12. Խաչաբաղանց վանք (Նիժինգաթեր Սբ Նշան)
13. Ուռեկաթոր Սբ Նշան
14. Սբ Խաչ (Ոլոտսպաց վանք)
15. Սաբոսանց Սբ Խաչ
16. Շաբան սնապատ (Ամենափրկիչ)
17. Գաթեղց վանք (Սեթոց վանք)
18. Սկեռ (Գերդեղ) ոլխտ
19. Ծորոպոնի Սբ Սստվածածին

Ժարդարվում բերիով գրված նե.

1. Էրեբունի
2. Փոքրաբաղ
3. Խոլանմանար
4. Ամանորեր
5. Գաղ
6. Լրտի
7. Լեռնիցի
8. Հիմաներ
9. Սոցս (Սոցս)
10. Ոստեց
11. Գաղաբ
12. Տաչոց

Մասշտաբ 1:12 000 000

Ժարդարվում բերիով գրված նե.

1. ՄԱՐԴԱՍԻՆ
2. ՇՈՒՇԱՆԻԿԻՆԵՐԻ
3. ԱՐԵՐԻՆԻ

Մասշտաբ 1:26 000 000

Մասշտաբ 1:2 400 000

Ժարդարվում բերիով գրված նե.

1. ՄԱՐԴԱՍԻՆ
2. ՈՍՈՒՄԻՆԵՐԻ
3. ՍԱՖԱՎԻԴՆԵՐԻ
4. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԻ
5. ՍԵԼՋՈՒԿԱՅԻՆ
6. ՇՈՒՇԱՆԻԿԻՆԵՐԻ
7. ԿԻՍՐԱՆԻ
8. ՀԱՅՈՒՄԱՆ
9. ԽՈՍՐՈՅԻ
10. ՄԱՄԼՈՒԿՆԵՐԻ
11. ԿԱՊԱՆԻՆԵՐԻ
12. ՔՈՒՐԴԻՍՏԱՆ
13. ՍԼՈՒՍԻԿՆԵՐ
14. ԲԱԼԿԱՆԻ
15. ԼԻԱԿՈՒՆԵՐԻՆԵՐ
16. ԽՈՏՈՒՆԻՆԵՐԻՆ
17. ՔՈՒՇԻ

Մասշտաբ 1:23 000 000

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ (XV - XVII դդ.)

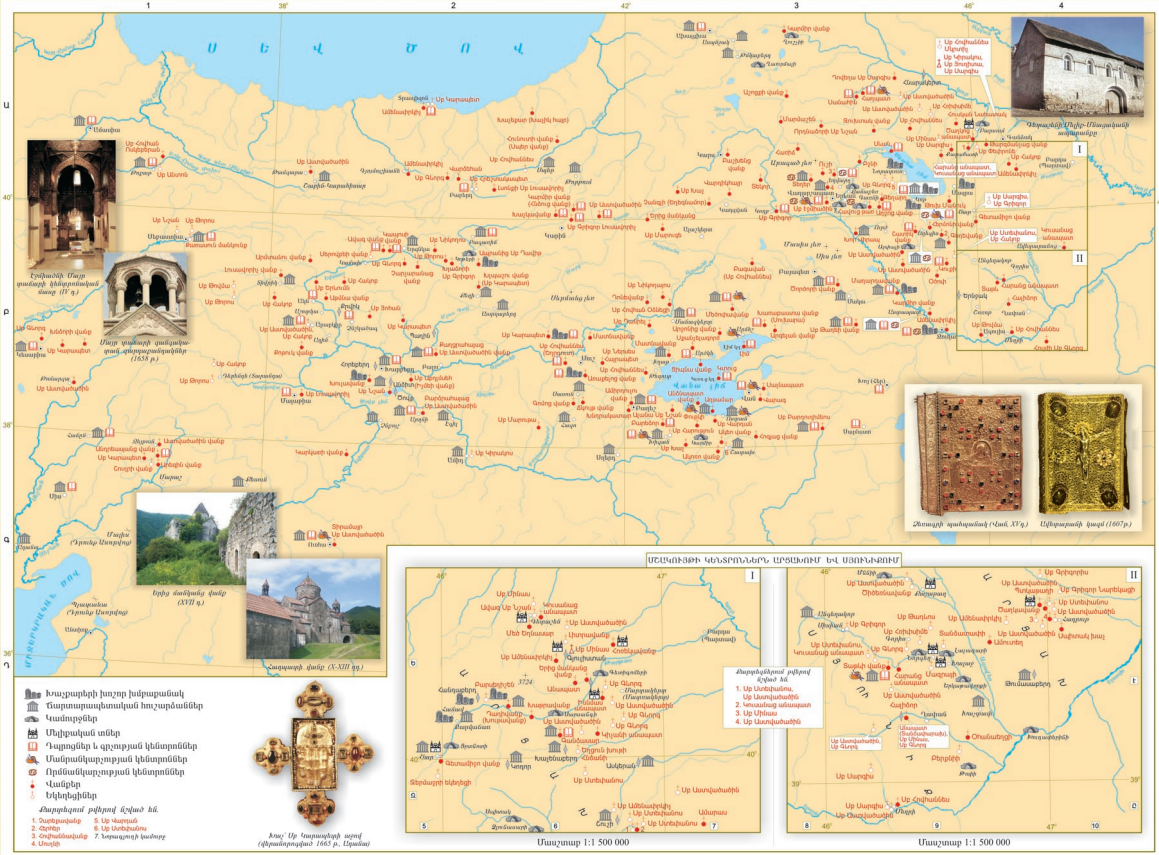
Ս Ե Վ Ծ Ո Վ
Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ք
Ս Ա Ռ Ա Գ Ա Ն Ք
Ս Ա Ռ Ա Գ Ա Ն Ք
Ս Ա Ռ Ա Գ

Հայոց նոր պատմության շրջանի դրեցաքրում՝ XVII դ. երկրորդ կեսից մինչև XXդ. պետականության վերականգնումը (1918թ. մայիս), հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարում հսկայական նշանակություն է ունեցել ազգային մշակույթի զարգացումը, նոր ժամանակների համահունչ բարաբկրությունը ձևավորումը: Այն մեծ դեր է ունեցել հայ ժողովրդի ինքնաճանաչողության և ազգային ինքնավստահության պահպանման ու բարձրացման գործում, որն իր հերթին հզոր խթան է հանդիսացել ազգային պետության ստեղծման ու հայրենիքը ազատելու համար:

Հայկական մշակույթի կենտրոններ են հանդիսացել ոչ միայն Հայաստանի բաբում գեհամքերի իրենց դպրոցներով, գրչության կենտրոններով, վանական ու ճարտարապետական համալիրներով, այլև տարբեր երկրներում ձևավոր առաջ գաղթավայրերը: Բուռն զարգացում արձանագրած հայ գեղարվեստական ու հոգևոր գրականությունը, գրականությունը, պարբերական մամուլի ստեղծումը, բարտեզագրության զարգացումը, բարձր տիպի դպրոցների հիմնումը, մեծապես նպաստել են հայրենիքում ու նրա հետ կապերի մեջ գտնվող հայկական գաղթավայրերում մշակական ազգային գաղափարախոսության ձևավորմանը:

Հայ մշակույթի զարգացումն ընթացել է հաճախ տարածքային բաղաբակրթական ճեմտեմեների հետ մշտական հատորդակցման ու շփման պայմաններում, հարատևել գիտությունն ու մշակույթի նոր բաղաբակրթական սկզբունքներով, գրականության ու բաստեղական արվեստի կարևոր հուշարձանների բարգմանությունները, հայագիտության և ինքնաճանաչողության անհասկանելիությունը:

Պատմության նոր ժամանակներում, երբ Հայաստանում դեռևս բացակայում է իր հայոց պետականությունը և հայ ժողովրդի գանվում էր օտար պետությունների տիրապետության ներքո, հայ ժողովրդի ազգային արժանապատվությունն զգացում է նեղությունի և այլ բաղաբակրթությունների կողմ գնալուց նրան փրկել հայկական մշակույթի ու բաղաբակրթության մասին ունեցած բարձր հասարակ, հայրասիրությունը, հայական դրոշ բաղաբակրթությունների համեմատությամբ սեփական բաղաբակրթական արժեքների լիարժեքությանն և գեղագեղությանն գիտակցումը: Հայ մշակույթի գործիչները մեծ ջանքեր են գործադրել պահպանելու և հարստացնելու ազգային մշակույթը:

Գիտությունը ոլորտում արձանագրված նվաճումներից էր Իսահակ Զռուայցյանի 1670-80-ական թվականներին շարադրած «Լսան ժամուց տուլեցեան և գիշերոյ, որք առաւեղտն և նուագի» աշխատությունը: Իմաստլով Երկրի գնդանմնության և իր առանցքի շուրջ պտտվելու մասին, նա որոշեց ժամերի տևողությունը, հաշվի առնելով իր գտնվելու վայրի (Սպահան) աշխարհագրական լայնությունը:

Հայ գիտության պատմության համար մեծ արժեք ունեն և գիտագործնական նպատակներ են հետապնդել նաև մաթեմատիկայի բնագավառի ուսումնասիրությունները: Հայ իրականությանը ներդրանվում երկրներում բվաբանական գործողությունների կատարման նրանակներին ծանոթացնելու նպատակներով հայերենով կազմվել է արաբական բվանշիշերով բվաբանության դասագիրք: 1675 թ. Մարսելում լույս է ընծայվում նաև գերմանացի մաթեմատիկոս Քրիստոֆոր Ռ. Կլավիուսի «Գործնական բվաբանության համառոտ շարադրանք» աշխատությունը հայերեն նոր բարգմանությունը՝ բարգմանչի կողմից կատարված լրացումներով և մեկնաբանություններով:

Հայ գիտության ճկիրյայ մշակներից էր Ավետիր Տիգրանաեվերտցին: Տոմարական ու աստղաբաշխական իր աշխատությունների համար նա նյութեր է ժողովել ոչ միայն հայերեն, այլև «Արաբաց, Թաբրսից, Ցիտաց, Դլուսիոց, Լատրոց, Ռոմայեաց, թ Յունեաց զրոց և վարդեանաց...»:

XVII դարում գիտակրթական աշխույժ գործունեության է նվաստում Բաղեշի Ամրդոյու վանքի դպրոցը: Հավաքվում և արտագրվում են մեծաքաշ շատ մեծագաբեր Հայերեն մեծագրքի առաջին ցուցակը կազմել է Վարդան Բաղիշեցին: Դպրոցն ունեցել է ամենամի շատ շրջանավարտներ, որոնք այնուհետև կարևոր հասարակական և եկեղեցական գործունեություն են ծավալել (Գրիգոր Շորայանի, Հովհաննես Կոլոտ և այլք):

XVII դարի տնետնական, բաղաբական ու կրթաշխարհային կյանքի կարևոր կենտրոն էր Նոր Ջուղան: Ծաղաբական ասպետի կատարյալ հուշարձան է հայ վարպետների ստեղծած ալեաստե գահը, որը որպես մեծ մասունքից հանված Պետրոս Տիխսարովիչ ցարին և այժմ պահվում է Մոսկվայի Զինապարանում: Խոչանոց Կեսարացու ջանքերով Նոր Ջուղայում հիմնվում է դպրոց, որն ավելի քան հիսուն տարի կարևոր դերակատարում է ունենում ազգությանց կյանքում: Աշակերտների առևտրական ասպարեզին նախապատրաստելու նպատակով դպրոցում բարձր մակարդակով դասավանդում էին նաև տոմարագիտություն, բվաբանական առարկաներ, չափերի ու կշիռների մասին գիտելիքներ և այլն: Կոստանդնի Զռուայցեցին դասավանդման նպատակով կազմել է մի յուրահատուկ մեծնարկ, որի մեջ ամփոփված են ժամանակի բազում երկրների չափերի ու կշիռների մասին արժեքավոր տվյալներ: Իր գոյության տարիներին դպրոցը տվել է ավելի քան 250 շրջանավարտ, եղել է գրչության կարևոր կենտրոն և ունեցել իր մատենադարանը:

Հայերեն գրքերի ամեն պահանջներից եղեալով՝ Հակոբ Ֆ Զռուայցի կարողությունը Եվրոպայում հայաբերա տպագրության կազմակերպելու առաջելությանը 1656 թ. Եվրոպա է ուղղվում իր քարտուղար Մատթեոս Մարքեան: Ծարեցին Ամստերդամում ստեղծում է տպարան՝ կոչելով այն «Որ Էջմիածնի և Ս Սարգսի»: Ամստերդամի տպարանը առավել լիարժեք գործել է 1664 թվականից՝ այնտեղ ժամանած Ոսկան Երևանցու և Կարապետ Անդրիասյանց համատեղ ջանքերի շնորհիվ: 1666 թ. սկսվում և 1668 թ. ավարտվում է Ամստրդամջնչի ամբողջական Աստվածաշունչ հայերենով իրականացված տպագրությունը, որը հայ տպագրության խոշոր նվաճումն է:

Մատաթեոս Վանանցեցու և նրա ազգակցաենք՝ Թոկմաս վարդապետ Նուրիթաբյանի եղբորորդիներ Ղուկասի և Միքայելի ջանքերով 1695 թ. Ամստերդամում հրատարակվում է աշխարհի կիսագնդերի մի մեծադիր բարտեզ «Համամասած աշխարհացոյց» խորագրով, որից օգտվելու բանալին լույս ընծայվեց 1696 թ.: Նույն տարում հրատարակվում է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը, այնուհետև Ղուկաս Վանանցեցու կազմած «Գաւձ չափոյ, կշռոյ, բուսոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» (1699) գիրքը և այլն: Ամստերդամում հայկական տպագրությունը շարունակվեց մինչև 1717 թ.:

XVII-XIX դդ. հայկական գրաբիտատարչությունը մեծ առաջընթաց է արձանագրում Կ.Պոլսում: 1677 թ. այստեղ տպարան է հիմնադրում Երեմիա Չելեպի Քյոմուրջյանը, իսկ 1698 թ. Գրիգոր Մարզվանցու հիմնադրած տպարանը գոյատևում է մինչև 1734 թ.: Լատվանատուր Կոստանդնուպոլսում 1699 թ. հիմնադրած տպարանում 2տարի 50 տարում տպագրվել է ավելի քան ութսուն անուն գիրք: Առաջին անգամ լույս է տեսնում Գրիգոր Նարեկացու «Մատեան ողբերգութեան» հոչակավոր երկը՝ «Գիրք Աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ արարեալ» (1701-1702 թթ.): Տպագրվում է Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանեաց» (1731), Գրիգոր Լուսավորչի «Յանձնախաւսութիւն» (1737), Ղազար Ջահկեցու «Դպրութեան ցանկայն» (1735), «Երգարան» (1737) և շատ այլ գրքեր: Կ. Պոլսում XVIII-XIX դարերում մեծ դերակատարում ունեցավ «Լրագրաց»տպագրատունը:

Հայերեն գրքեր տպագրվում էին նաև Զմյուռնիայում, Հռոմում, Լիվոռնոյում, Վենետիկում, Տրիեստում, Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում, Աստրխանում, Թիֆլիսում, Մաղրասում, Կալկաթայում, Էջմիածնում, որոնք վերածվել էին հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնների:

Հայ տպագրության մեծ է Մխիթար Սեբաստացու և նրա հիմնած Մխիթարյան միաբանության հրատարակչական գործունեության նշանակությունը: Հրատարակվեցին Մխիթար Սեբաստացու կազմած «Հոյոց գեղականեր» աշխարհարան (եռալեզու՝ հայերեն, հունարեն և թուրքերեն բառարան հայերին կրկին հայոց լեզուն սովորեցնելու համար, «Քերականութիւն գրաբարի լեզուի հայկազեան սեռի» (1730), երկհատոր «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» աշխատությունները (1749, 1769), «Համառատաբար Աշխարհագոյց» քարտեզը (1749) և այլ գործեր: Մեծ դերակատարում ունեցան և հայոց ազգային ինքնավստահության վերելքին նպաստեցին Մխիթայ Ղանձյանի «Պատմութիւն Հայոց» եռահատոր աշխատությունը տպագրությունը (1784-1786), Ղազոս Ալիշանի բազմաբնույթ գործունեությունը և նրա հրատարակած մեծարժեք ուսումնասիրությունները («Լլոյարատաս», «Սիսուան», «Սիսական», «Շիրակ» և այլն):

Հնդկական գաղթավայրերում տպագրության սկզբնավորումը պայմանավորված էր օտար լծից հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ազատագրության գործի կազմակերպման մտահոգությամբ: Մադրասում հրատարակվեցին «Նոր տեսրակ, որ կոչի յորդորակ» (1772-1773), «Որոգայթ փառաց» (1789) նշանավոր աշխատությունները, 1794-1796 թթ. լույս ընծայվեց հայոց առաջին պարբերական՝ «Լլոյարարաց»:

Հայ տպագրության պատմության հատար մեծ է շրջանագծային նշանակությանն ունեցող արձանագրվեց Հայաստանում՝ Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնում Սիմոնի Ա Երևանցի կաթողիկոսի (1763-1780) նախաձեռնությամբ տպարանի ստեղծումով (1771), որտեղ լույս տեսավ Սիմոնի Ա Երևանցու «Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգևոր», «Տոնացոյց», «ՊարտաւնՁար» և այլ աշխատությունները: Սիմոնի Ա Երևանցին նախաձեռնում և 1776 թ. իրականացնում է նաև Էջմիածնում բոլի պտտարդության գործարան կառուցելու գործը:

1512-1800 թթ. հայ հնամտիպ գրատպությունն ունեցավ մեծ առաջընթաց, լույս տեսավ հոկտեմ ու աշխարհիկ բովանդակությամբ ավելի քան հազար անուն աշխատություն:

Հայ մշակույթի ու գրականության առաջընթացի մեծ նպաստ բերեց հայ դրական լեզվի ձևավորումը: Խաչատուր Աբովյանի, Ռափայել Պատկանյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Գաբրիել Սունդուկյանի, Ռաֆֆու, Հովհաննես Թումանյանի, Ավետիր Իսահակյանի, Վահան Տեր-յանի և այլոց ստեղծագործությունները ձևավորելցին հայ նոր գրականությունը: Էջմիածնում, Թիֆլիսում, Շուշիում, Կ.Պոլսում, Վենետիկում, Վիենեանում և այլուր տպագրվող հայկական օրաթերթերն ու պարբերականները մեծ տարածում էին ստանում հայ ընակչության շրջանում: Հայ մշակույթի ու գիտության զարգացմանը մեծ նպաստ բերեցին «Բազմավէպ», «Արարատ», «Հանդէս ամսօրեայ», «Լազարյան հանդէս», «Մշակ» և այլ պարբերականները: Հայ մշակույթի ու կրթության զարգացմանը պատարեստ հանար ստեղծվում էին բարեգործական հասարակությունները, նրանց կից ստեղծվում զրաադարանները և այլն:

Լույս տեսան հայ միջնադարյան հեղինակների աշխատությունները, ինչպես բնագրերով, այնպես էլ օտարալեզու թարգմանությունները՝ հայոց պատմությունը դարձնելով հանաշխարհային պատմագիտության ուշադրության առարկա:

Մեծ առաջընթաց արձանագրվեց նաև գեղարվեստական գրականության, գաբտարաեպեռության, խաչքարային արվեստի, նրաաշտուրության, գեղաբոյության, գեղաբոնեության, բրանանկարչության, բատերական արվեստի զարգացման բնագավառներում:

Մշակութային վերելքը նպաստեց հայ ժողովրդի մեջ լուսավորության տարածմանը, հայ նոր մտավորականության ձևավորմանը, ազգային ավանդույթների պահպանմանն ու զարգացմանը: XIX դ. վերջի ու XX դ. սկզբների հայ մշակույթի կենտրոնների աշխարհագրությունն աստիճանաբար ձեռք բերելով առավել մեծ ընդգրկում՝ միաժամանակ լայնորեն ծավալվել է նաև բուն հայրենիքում և նպաստել արեւելահայ ու արևմտահայ գրական լեզուների ձևավորմանը: Հայաբատանում մշակութային ու հայագիտական կարևոր կենտրոններ էին Երևանը, Կարսը, Էրզրումը, Վանը, Էջմիածինը, Շուշին և այլն:

Հայ նոր մտավորականության ձևավորմանը մեծապես նպաստեցին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, Շուշիի, Երևանի բեմական դպրոցները: Մեծ էր նաև Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան դպրոցի, Փարիզի, Կ. Պոլսի, Երուսաղեմի և հայկական այլ գաղթավայրերում հիմնադրված դպրոցների դերը:

Դարեր շարունակ կրոնական հասատատությունների շրջանակներում գործող հայ մշակույթի ճվիրյալների ծառայեցրոյնեցոր պատմության նոր ժամանակաշրջանում աստիճանաբար վերածվով հայ աշխարհիկ նոր մտավորականությունը սեբուհ ինեց մշակույթի բարձրագույն գործունեությանը, հարաբարելով հայկական բաղաբակրթի փակերտ և հայ ինքնավստահությանը բարձրացնելու խոշորտեղտ ուղղությամբ օտար պետությունների տարբեր միջոցառումներ, մեծ նեղրյում ունեցան հայ ժողովրդի մեջ բաղաբական ու լուսավորության գործը կազմակերպելու, այն ժողովրդի ինքնավստահությանը բարձրացմանը ուղղորդելու և ծառայեցնելու գործում: Մշակութային վերելքը իր հերթին, ձևավորելով հանմագայնի գաղափարներ, կարևոր դերակատարում ունեցավ ժողովրդի տարբեր բեկորների հանմախմբման համար և մեծապես նպաստեց հայոց պետականությանը վերականգնմանն գործընթացին:

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՅՐԵՐՈՒՄ
Գեղեցիկ Սարայ
Հայկական գաղթավայրեր
Հայ մշակույթի կենտրոններ
Հոլանդացիների ազդեցության կենտրոններ
Ժողովրդական ստեղծագործություն
Գրադարան
Անձնապատվություն և ուսիկություն
Ազգագրական
Ժամադրվում բոլիրով նշված են.
1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐԱՎԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
2. ՍՈՒՆԻԱՆ
3. ԿԱՊԻՏՈՒԼՅԱՆ ՀԱՐԱՎԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ
4. ՕՍՄԱՆՅԱՆԻՆ
5. ՍԱՖԱՎԵՄ ԲՈՒՍԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
6. ԲԱՂԴԱԴԻ ԲՈՒՍԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
7. ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԲՈՒՍԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱԿԱՆ ՄԵԾԱՄԱՍԵՐ
Ուշադրություն դարձրեք նաև XVIII դ. երկրորդ կեսի դրությունը:
Մասշտաբ 1:15 500 000
ՀԱՅԱԿԱՆ ՄԵԾԱՄԱՍԵՐ
Մասշտաբ 1:30 000 000
ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
Վաղ պատրաստվածի և խրճանոցների սահմանները
Մասշտաբ 1:5 000 000

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ)

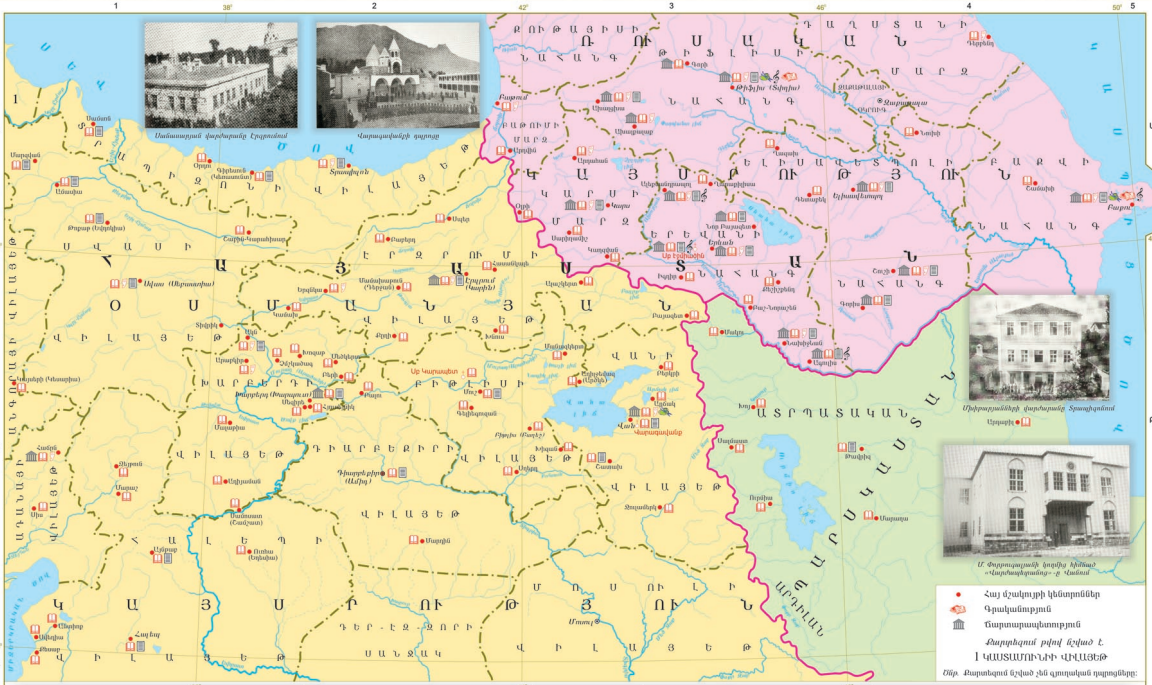
Մանասարյան վարժարանի էջադուռում
Վարպետաց դպրոց
Ռուսական Գաղտնի Ռազմական Նահանգ
Գաղտնի Ռազմական Նահանգ
Գրիգորյան Հայաստան
Գրիգորյան Հայաստան
Ռուսական Գաղտնի Ռազմական Նահանգ
Օսմանյան Գաղտնի Ռազմական Նահանգ
Գերմանական Գաղտնի Ռազմական Նահանգ
Գերմանական Գաղտնի Ռազմական Նահանգ
Գերմանական

Պետերբուրգի սահմանները 1914 թ.
Ռուսական կայսրության կազմի մեջ մտնող խանությունների և նահանգների սահմանները
Գաղութների սահմանները
Հայ մշակույթի կենտրոններ
Գրախանութներ
Տարապահանություն
Թվերով նշված են.
1. ԼՈՒՍԻՍԻՍՈՒՄԻԿ
2. ԼԻՖՖՈՒՆՇԱՅՆ
3. ՄԱԴՐՈՒԼ
4. ՄՈՒՍԱՎՈ
5. ՍԱՆ-ՄԻՐԻՆՈ
6. ՀՈՒՍԵՅՆԻՐ (Բրիտ.)
ՀՅՈՒՍՍԱՅԻՆ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՎ ԾՈՎ
ՄԱՐՄԱՐԱ ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻ ԾՈՎ
ՍԱՍԻ ԾՈՎ
ՍՈՒԴԱՆ
Անգլո-եգիպտական ռազմակալում 1882-1883 թթ-ից
Բրիտ. ռազմակալում 1898 թ-ից
ԱԼԺԻՐ
(Ֆր.)
(1830-1904 թթ. ընթացքում)
ԼԻԲԻԱ
(Իտ. 1912 թ-ից)
ԵԳԻՊՏՈՍ
(Բրիտ.)
Ռազմակալված 1882 թ-ից
Բրիտ. պրոտեկտորատ 1914 թ-ից
ՆԵՋԴ
ՖՐԱՆՍԻՍԿԱՆ ԱՌԵՎՏԱՅԻՆ ԱՅԻՐԵԿ
ՏԻԲԵԹՈՒՄԻ
(1913-1914 թթ.)
Մասշտաբ 1:14 000 000
ԱՄՆ
ԱՏԼԱՆՏՅԱՆ ՕՎԿԻԱՆՈՍ
Մասշտաբ 1:60 000 000
ԱՖՂԱՆՍՏԱՆ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
Մասշտաբ 1:20 000 000
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ
ՉԻՆԱՍՏԱՆ
ԲԻՐՄԱ
ՍԻԱՄ
Թվերով նշված են.
1. ԼԻՖՖՈՒՆՇԱՅՆ (Բրիտ.)
2. ԲՈՒՍԵՅՆ (Բրիտ.)
Մասշտաբ 1:35 000 000

Պետությունների սահմանները 1914 թ.
Ռեսուրսի կայսրության կազմի մեջ մտնող խանությունների և նահանգությունների սահմանները
Գաղութների սահմանները
Հայ տպագրության կենտրոնները
XVIII դ.
XIX դ.
XX դ. սկիզբ
Քարտեզում թվերով նշված են.
1. ԼՈՆԴՈՆԻ ՍՈՒՐԲՈՎ
2. ԼԻԹՈՒԱՆԻԱՅՈՒՄ
3. ՄՈՍԿՈՎՈՒ
4. ՍՈՒԼՈՒՄՈՎԿԱ
5. ՍԱՆԿՏ-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ
6. ՔՈՒԹԱԻԵՅԻ (Բրիտ.)
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՍԻ ԾՈՎ
ՄՈՒՍԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ԱՎՍՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻԱ
ՖՐԱՆՍԻԱ
ԻՍՊԱՆԻԱ
ՄՈՒՍԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԼԺԻՐ
(Ֆր.)
(1830-1904 թթ. ընթացքում)
ԼԻԲԻԱ
(Իտ.1912 թ-ից)
ԵԳԻՊՏՈՍ
(Բրիտ.)
Ռազմական 1882 թ-ից
Բրիտ. պրոտեկտորատ 1914 թ-ից
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԱՌԵՎԱՏԱՆ ԱՖՐԻԿԱ
Տ Ի Պ Ե Ն Ի Թ Ի
(1913-1914 թթ.)
Մասշտաբ 1:14 000 000
ՍՈՒԴԱՆ
Անգլո-Եգիպտական ռազմախաղում
1882-1883 թթ-ից
Բրիտ. ռազմախաղում 1898 թ-ից
Մասշտաբ 1:20 000 000
Մասշտաբ 1:60 000 000
Մասշտաբ 1:50 000 000
ՉԻՆԱՍՏԱՆ
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ
(Բրիտ.)
ԱՄՆ

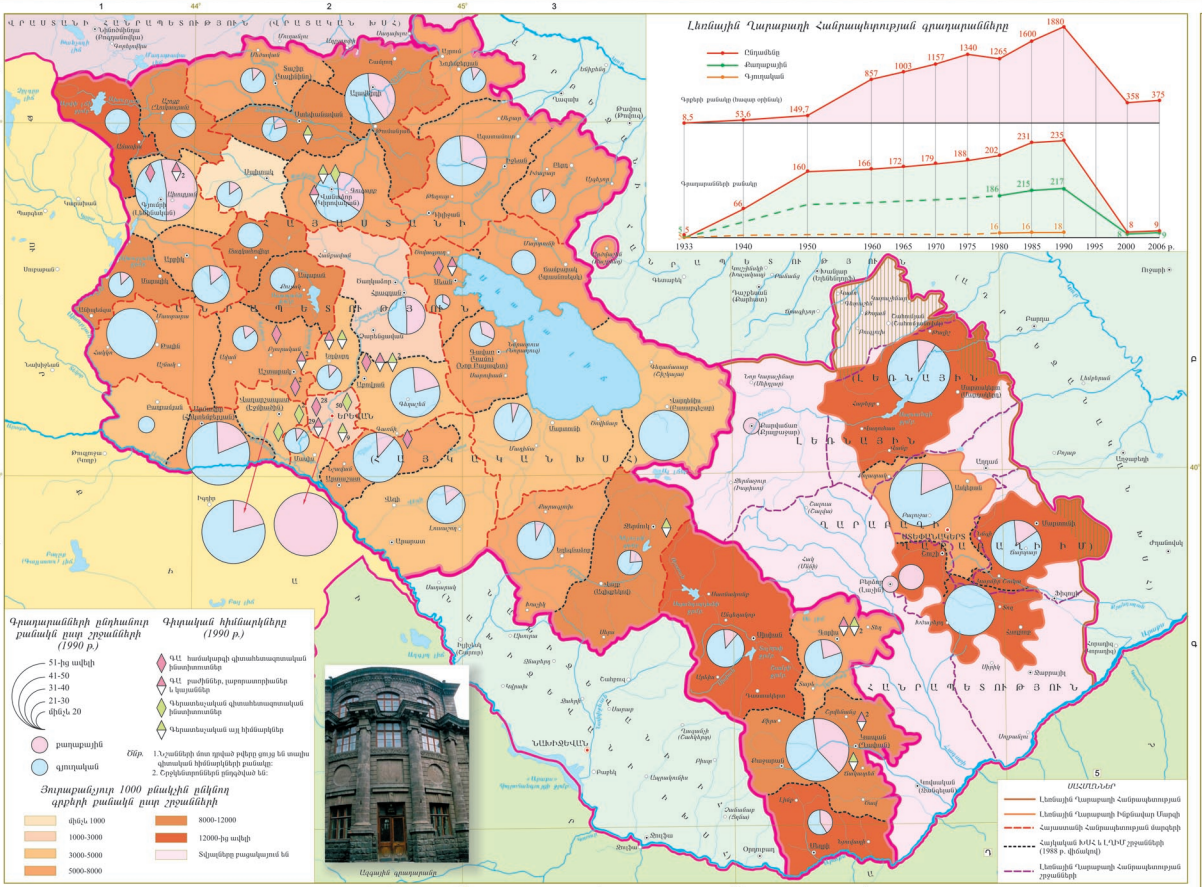

Մատենադարանը

Երևանի պետական համալսարանը

Բյուրականի աստղադիտարանը

Գիտությունների ազգային ակադեմիայի գիտաքրտնաջան ամանակները

Էլեկտրոնային օգտագործողի ընդհանուր գիտարը

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XX դարում

Հայկական տպագրության սկզբնավորումը հայերեղեն առնչություններով ու մշակույթով զարգացող առկայությունների արդյունքն էր: Տպագրության հիմքը դրվեց Վենետիկում Հակոբ Մեղապարտի մեջբերությամբ 1512 թ.-ին: Մեկ է հասել նրա տպագրած հինգ գիրք, որոնց մեջ առաջինը «Հիլդեբրանդիրքն» էր: Մեղապարտից ավելի քան կես դար անց, 1565 թ.-ին դարձյալ Վենետիկում, Մրկոս Թիրատսերցին տպագրեց նրան գիրք, որից հետո նա իր տպագրած փիլիսոփայ է Գրիգոր:

Լայն տպագրության գործունեությունդ էր ծավալել Լեհաստանում 1660 թվականից, Մատթեոս Օտարյանս տպագրելիս: 1661 թ. այն անցնում է Ռևան երեսանոց տեղամասերը, 1669 թ. տպագրությունը տեղափոխում է Լիվնոն, ապա Մարսել:

1605-1630 թթ. Լիվոնում գործում էր Հովհաննես Մաղասեանցների տպարանը, իսկ Ֆրանսիայում հայկական տպագրությունը նորոգվեց XIX դ.: 1850-1860-ական թթ. Փարիզում հայտնի էր Նաղմի Կրամյանց իր սեփական տատասանական տատասանիկով:

Հայ տպագրության հնագույն և խոշոր կենտրոնները է և Պոլիսը: XVII դ. վերջի քառորդի սկսած գործել են երեքնուկ Ջրուսերգիսներ (1677-1678 թթ.), Գրիգոր Մարգարետցու, ապեմտեան Մատաքսատաս կոստանդնուպոլսցու տպարանները: Միսկն 1800 թ. և Պոլսում տպագրվել է մոտ 350 սեռուն գիրք:

Հայ հեռարձ գրքի կարևորագույն կենտրոնը Պոլիսի հետո Վենետիկն է: 1789 թ-ին Վենետիկում գործող Մխիթարյան տպարանում տպագրված հարեթեն գրքերը մեծապես նպաստեցին հայաստանյան զարգացմանը:

Հայաստանում առաջին տպարանը հիմնվել է 1771 թ. Էջմիածնում: 1772 թ. տպարան հիմնվեց Հովհաննես Մաղասս քահանայում: Այստեղ Հ. Շնորհալունի հրատարակիչ հայ անուանի պարոնարանոցը «Նվագարան»-ը (1794-1796 թթ.):

Ռուսաստանում հայկական տպագրությունը սկիզբ է առել 1781 թ. Պետերբուրգում Գր.Խալաթյանցի տպարանում: Էր տպագրվել մի հեռաուղ գրքունեցությունը շարունակեց Նոր Նախիջևանում, ապա Մատրսամում:

1512-1800 թթ. հայ գրքի տպագրությունի իրականացվել է Վենետիկում, և Պոլսում, Հռոմում, Լիվոնոնում, Պարսկաստան, Մեծ Բրիտանում, Փարիզում, Լեհաստան, Նոր Նախիջևանում, Զմյուռնիայում, Լոնդոնում, Մարսելում, Մադրասում, Կալկաթայում, Տրիեստում, Մատրսամում և այլուր: Այս ժամանակաշրջանում տպագրվել են շուրջ 1000 անուն հայկական գրքեր, իսկ Մադրասում և Վենետիկում սկզբնավորվել է հայ պարբերական մամուլի տպագրությունը:

Հայ գրքի և մամուլի տպագրությունը որպիսիակ զարգացավ նոր դարաշրջան՝ սկսած 1801-1920 թթ.: Գրատարածքի ընդլայնվելու կենտրոնները դարձան Թիֆլիսը, Բաքուն: Սկզբում Հայաստանում Էջմիածնում, Նշխարագրատում, Երևանում, Շուշիում, Կարսում, Թեոդոսիայի հայաբնակ վայրերում Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Թեոդոսիայում, Օդեսայում, Սարատովում, գործում էին տպարաններ:

Արևելահայաստանի մեջ գրատարածքի զարգացումը հիմնվեց Ալեքսանդրապոլ, Գյումրի, Նոր Բայազետ, Ղարաքիլիսա, Ղազախ, Ջավանշիր, Գորիս, Սիսիան, Ղարաբաղ, Նուխի, Ալեքսանդրապոլ, Ջրվեժ, Երևան, Ամասիա, Ռուսական Հայաստան,

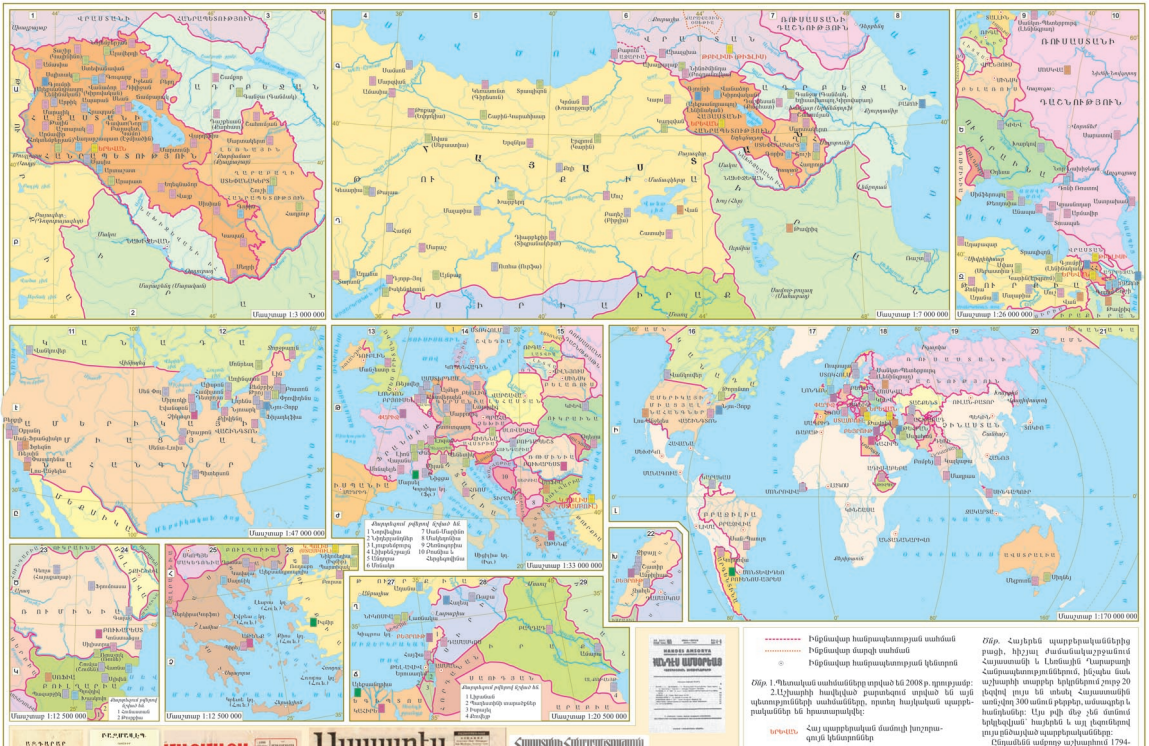
Մասշտաբ 1:3 000 000
Մասշտաբ 1:7 000 000
Մասշտաբ 1:26 000 000
Մասշտաբ 1:47 000 000
Մասշտաբ 1:33 000 000
Մասշտաբ 1:170 000 000
Մասշտաբ 1:12 500 000
Մասշտաբ 1:12 500 000
Մասշտաբ 1:20 500 000
Ռուսաստանի Դաշնություն
Թուրքիայի Հանրապետություն
Ադրբեջանի Հանրապետություն
Վրաստանի Հանրապետություն
Իրանի Իսլամական Հանրապետություն
Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն
Հայաստանի Հանրապետություն
Ղազախստանի Հանրապետություն
Ուկրաինա
Բելգիա
Գերմանիա
Դանիա
Իսպանիա
Իտալիա
Հունաստան
Հոլանդիա
Մեծ Բրիտանիա
Նորվեգիա
Պորտուգալիա
Ֆրանսիա
Ֆինլանդիա
Ֆարերյան կղզիներ
Ամերիկյան Միացյալ Նահանգներ
Կանադա
Մեքսիկա
Բրազիլիա
Արգենտինա
Ուրուգվայ
Չիլի
Բոլիվիա
Պարագվայ
Կոլումբիա
Վենեսուելա
Գվատեմալա
Հոնդուրաս
Նիկարագուա
Կոստա Ռիկա
Պանամա
Ամերիկյան Սամոա
Ֆրանսիական Գվիանա
Ֆոլկլենդյան կղզիներ
Հարավային Գեորգիա և Հարավային Սենդվիչյան կղզիներ
Ավստրալիա
Նոր Զելանդիա
Ֆիջի
Սամոա
Վանուատու
Նոր Կալեդոնիա
Ֆրանսիական Պոլինեզիա
Ամերիկյան Սամոա
Ուոլիս և Ֆութունա կղզիներ
Ֆրանսիական Հարավային և Անտարկտիկական տարածքներ
Հարավային Աֆրիկա
Նամիբիա
Բոտսվանա
Զիմբաբվե
Զամբիա
Մոզամբիկ
Մալավի
Տանզանիա
Կենիա
Սոմալի
Եթովպիա
Սուդան
Չադ
Նիգերիա
Գանա
Կոտ դ'Իվուար
Գվինեա
Սենեգալ
Մալի
Նիգեր
Ալժիր
Լիբիա
Եգիպտոս
Սաուդյան Արաբիա
Հորդանան
Իսրայել
Լիբանան
Կիպրոս
Հունաստան
Բուլգարիա
Ռումինիա
Մոլդովա
Ուկրաինա
Վրաստան
Ադրբեջան
Հայաստան
Իրան
Իրաք
Սիրիա
Թուրքիա
Ղազախստան
Ռուսաստան
Ուզբեկստան
Թուրքմենստան
Տաջիկստան
Ղրղզստան
Աֆղանստան
Պակիստան
Հնդկաստան
Նեպալ
Բանգլադեշ
Չինաստան
Մոնղոլիա
Կորեա
Ճապոնիա
Հարավային Կորեա
Հյուսիսային Կորեա
Թայլանդ
Վիետնամ
Կամբոջա
Լաոս
Մյանմա
Մալայզիա
Սինգապուր
Ինդոնեզիա
Ֆիլիպին

ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՏԵՂԵԿԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1918 - 2000 թթ.)

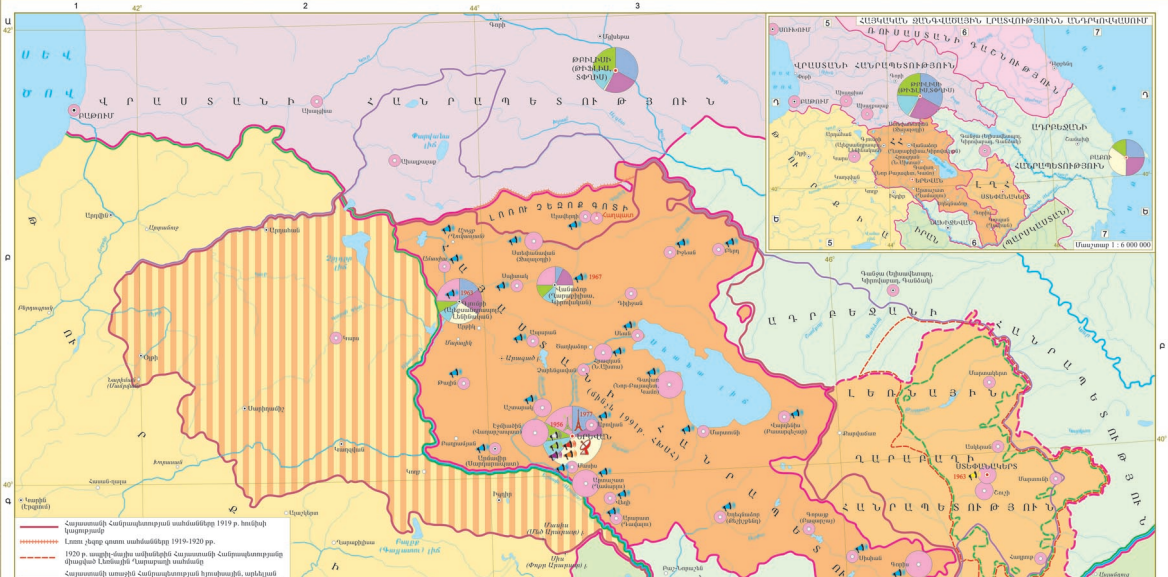
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ԹՐԻՆԻՏԻ (ՊՈՒՇԿԻՆԻ) ՏԵՍԻԼ
ԼՈՌՈՒ ՇՐՋԱՆ
ԱԳԱՐԱԿԱՅԻՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳՅՈՒՄՐԻ
ՎԱՆԱՁՈՐ
ՍԵՎԱՆ
ՋՐԱՎԱԶԱՆ
ԱՐԱՔՍ
ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ
ՄԱՍԻՍ
ՍԱՓԱՐԱԿ
ՍԱՍՆՈՒ
ՄՈՒՇ
ՎԱՆ
ՏԱՐՈՆ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
ԱՐՏԱՇԱՏ
ՏԱՎՈՒՇ
ԼՈՌԻ
ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ
ԿՈՏԱՅՔ
ՇԻՐԱԿ
ԼՈՌԻ
ԱԼԱՎԵՐԴԻ
ԱՊԱՐԱՆ
ՍԵՎԱՆԻ ԼԻՃ
ՍԵՎ

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒՄԸ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱԼՈՒՍԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՆԵՐԸ ՀՀ-ում (մինչև 1991 թ.՝ ՀԽՍՀ), ԼՂՀ-ում (մինչև 1991 թ.՝ ԼՂԻՄ)

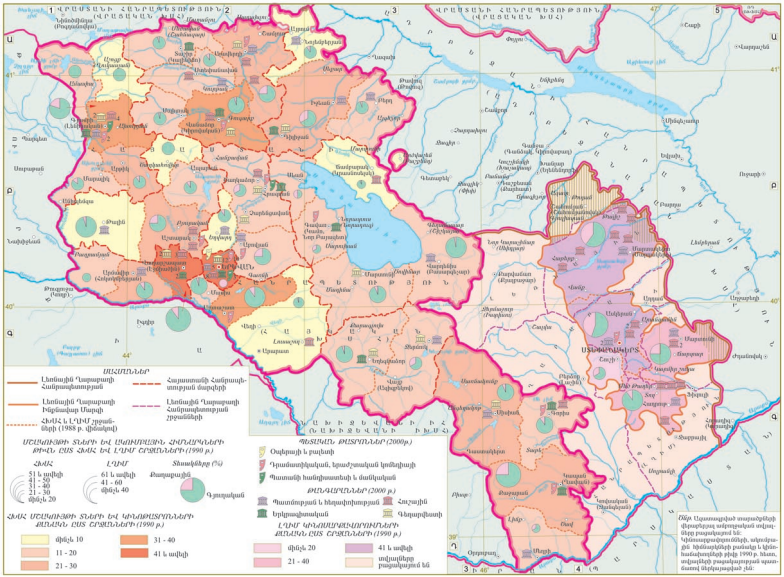

Կ. Դեմիրճյանի անվան մարգարեանության հանդիպումը

Ս. Փարպեցուի բանաստեղծությունների

Մ. Մարգարի գրադարանը

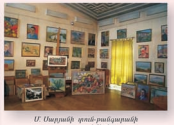
Մ. Մարգարի գրադարանի ցուցասրահները

Գ. Մուսինյանի անվան ազգային ակադեմիական թատրոնը

Մ. Սալեհյանի անվան տարրական և բարձր ազգային ակադեմիական թատրոնը

«Հայաստան» կինոդարձանը

«Մոսկվա» կինոդարձանը

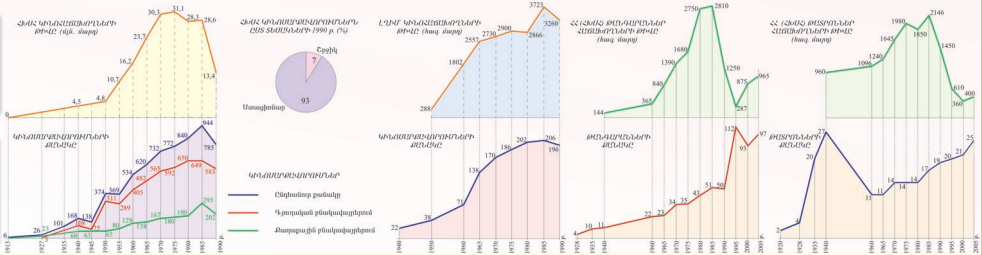

Մասշտաբ 1:1 500 000

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՔԱՐՏԵԶ (1915 թ. դրությամբ)

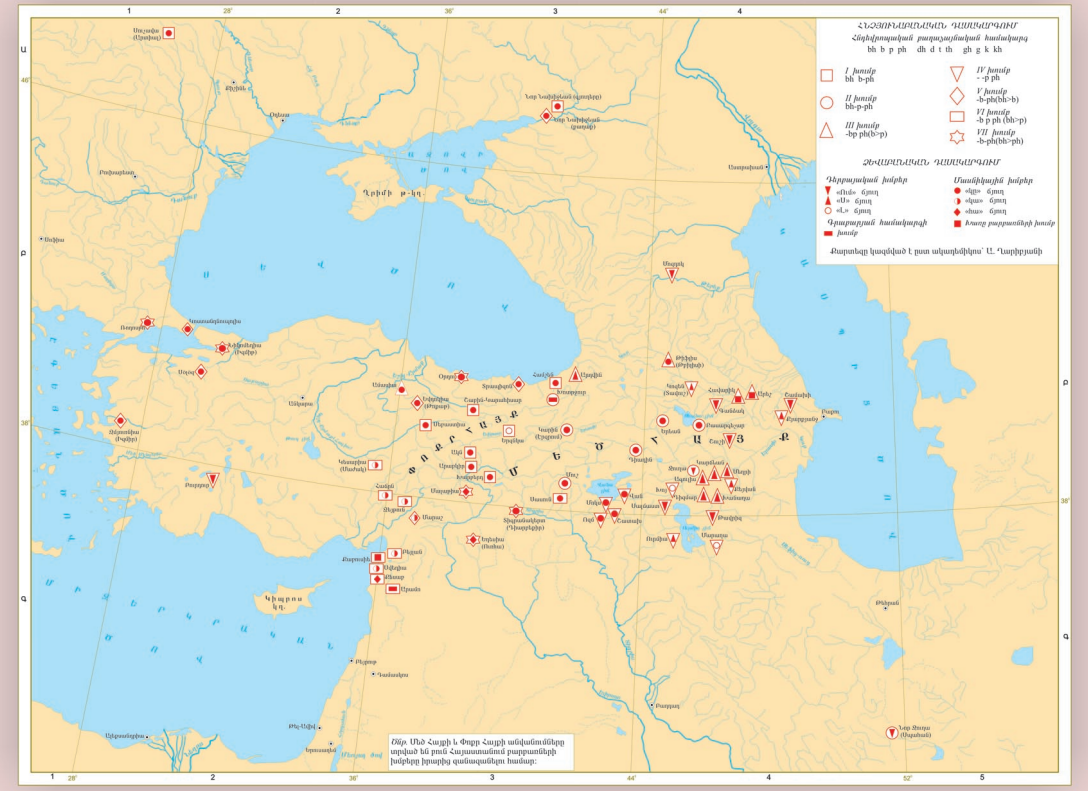

Ս Ե Վ Ա Ծ Ո Վ
Ս Ա Մ Ա Ր Կ Ա Ն Դ
Ս Ա Ի Դ
Ս Ա Հ Ա Ր Ա
Ս Ա Հ Ա Ր Ա
Ս Ա Հ Ա Ր Ա

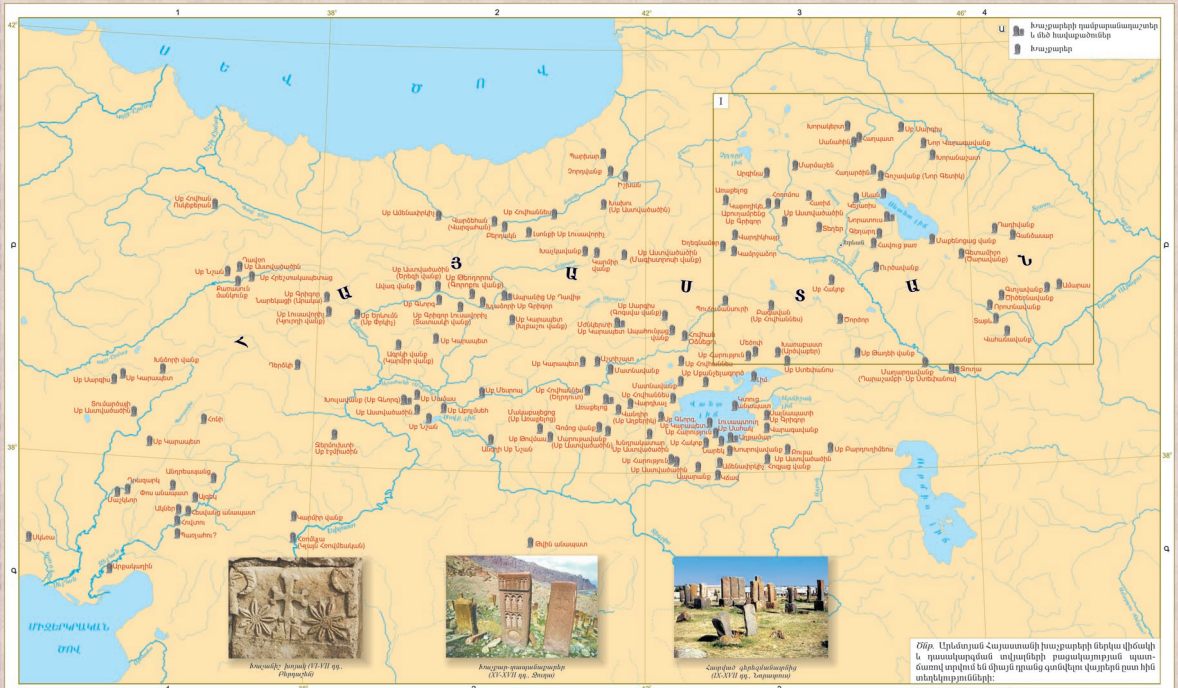
Խաչքարերի դամբարանադաշտեր և մեծ խավաքանակներ
Խաչքարեր
Ս Ե Վ Ա Ծ Ո Վ
Ա Ր Ա Ր Ա Տ
Ա Ռ Ա Ջ Ն Ա Խ Ա Ղ Ա Ք
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎ
Սբ Հովհաննես (Սբ Սամուելածին)
Սբ Հովհաննես (Սարգիսավանք)
Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ (Ցաքուսի վանք)
Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ (Գեղարդի վանք)
Սբ Գրիգոր (Լարտեսի Վերնակ)
Սբ Գրիգոր (Գոռոնքի վանք)
Սբ Գրիգոր (Ամրդի վանք)
Սբ Գրիգոր (Գեղարդավանք)
Սբ Գրիգոր (Գոշավանք)
Սբ Գրիգոր (Գանձասարի վանք)
Սբ Գրիգոր (Գեղարդ)
Սբ Գրիգոր (Գեղարդավանք)
Սբ Գրիգոր (Գեղարդ)
Սբ Գրիգոր (Գեղարդ)
Սբ Գրիգոր (Գեղարդ

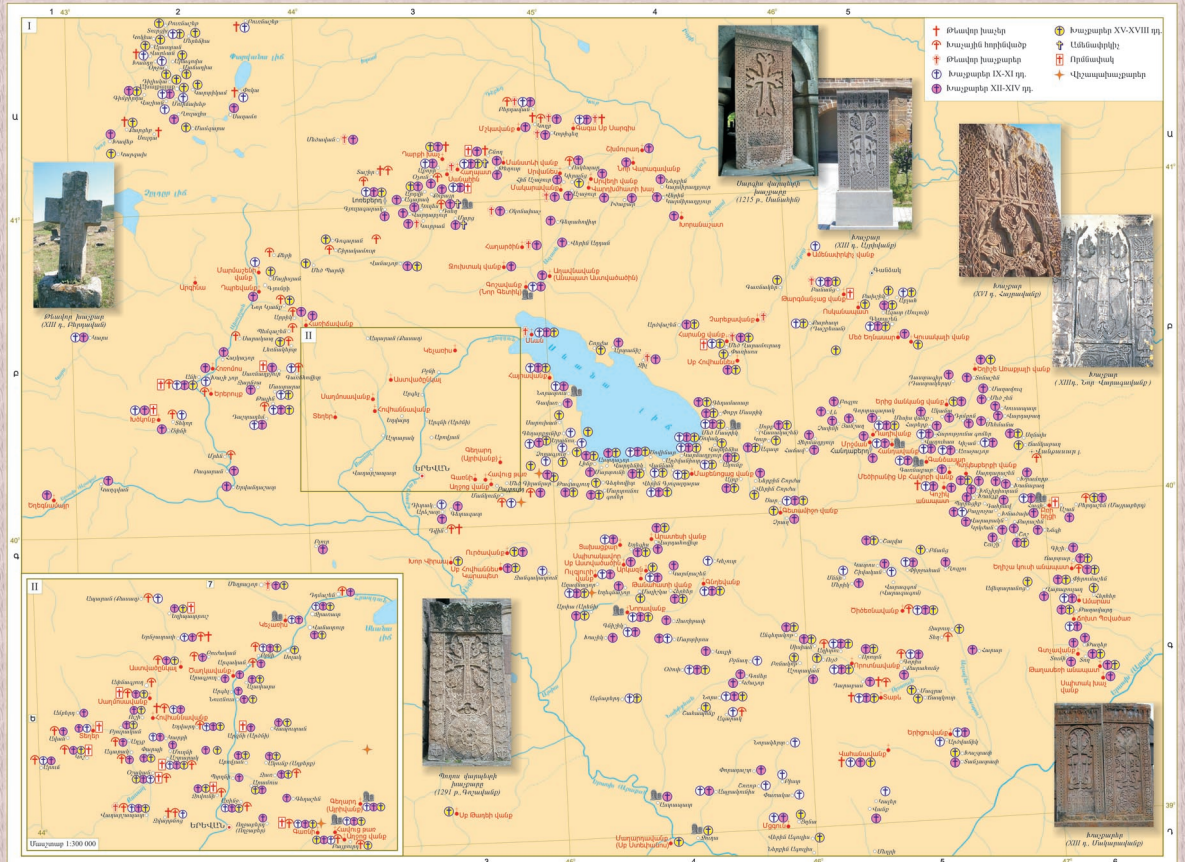

Մասշտաբ 1:1 000 000

ԴՊԱՍՆԵՐԻ ԹՈՂԱՐԿՈՒՄԸ, ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ (մ.թ.ա. Vդ.- մինչև մեր օրերը)

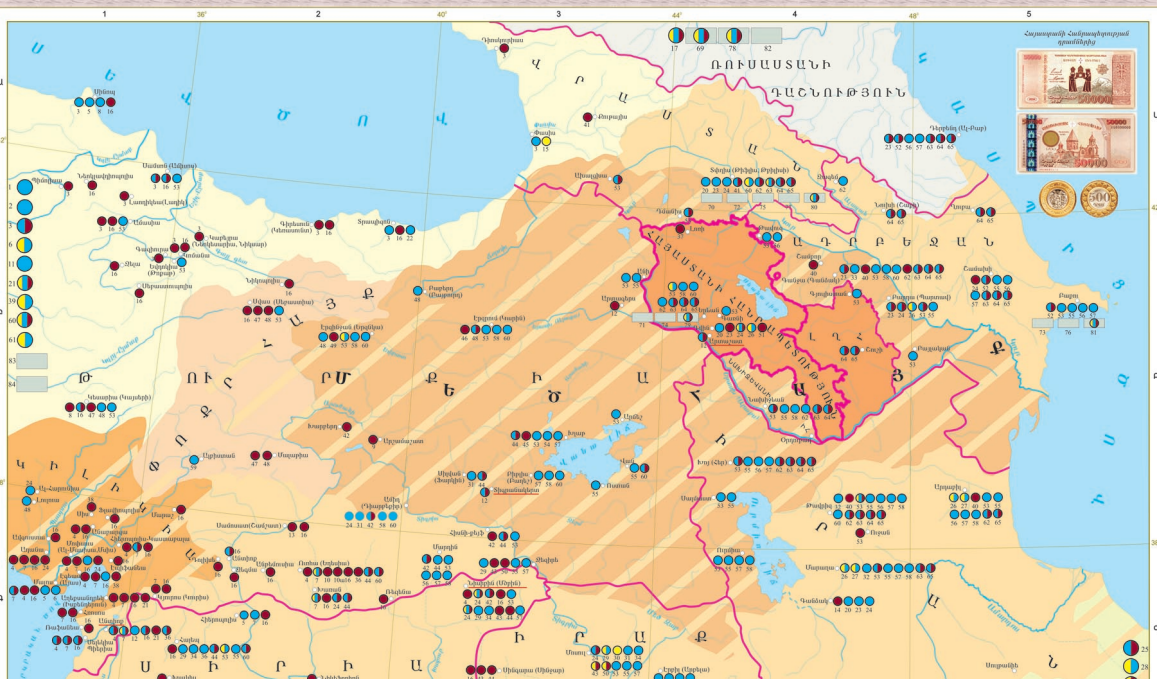
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԱԴՐԲԵՋԱՆ
ՏՈՒՐՔԻԱ
ՍԻՐԻԱ
ԻՐԱՔ
ՍԱՈՒԴԻԱՅԻ ԱՐԱԲԻԱ
ԿԻՊՐՈՍ
ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ
ՊԱԿԻՍՏԱՆ
ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ
ԱՖՂԱՆԻՍՏԱՆ
ՄՈՆԳՈԼԻԱ
ՉԻՆԱՍՏԱՆ
ՍԱՄԱՐԿԱՆԴ
ԹԱՇԿԵՆՏ
ԲԱԿՈՒ
ԹԲԻԼԻՍԻ
ԵՐԵՎԱՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՊՈԼԻՍ
ՍԵՎԱՆ ԼԻՃ
ՍԵՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍ
ԿԱՍՊԻ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՎԱՆ
ՍԱՎԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵՍ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ ՄԻՋԻՆ
ՍԱՎԱՆԻ ԼԻՃԻ ՄԱԿԵՐԵՍԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔԻ ՄԻՋԻՆ ՀՈՍԱՆՔ

Սեվ ծով

Ռուսական կայսրություն

Կովկասյան կամավորական գունդ

Օսմանյան կայսրություն

Պարսկաստան

Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի)

Էրզրում (Կարին)

Մուշ

Բիթլիս (Բաղեշ)

Դիարբեքիր (Ամիդ)

Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ

Վան

Խոյ

Սալմաստ

Ուրմիա

Թավրիզ

Սարդարապատ

Ելիսավետպոլ (Գանձակ)

Էրեբունի (Երևան)

Նախիջևան

Ջուլֆա

Դիլիջան

Գանձակ

Ղարաբաղ

Զանգեզուր

Գորիս

Ղապան

Սիսիան

Մեղրի

Ջերմուկ

Ալաշկերտ

Դարալագյազ

Մանազկերտ

Բասեն

Սասուն

Մոկս

Խնուս

Կարին

Բասեն

Ալաշկերտ

Մանազկերտ

Դարալագյազ

Ղարաբաղ

Զանգեզուր

Գանձակ

Ելիսավետպոլ

Սարդարապատ

Ալեքսանդրապոլ

Էրզրում

ՀԱՅՈՑ ՏՆԱՅՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱԼԻՐՆԵՐԸ (XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ)

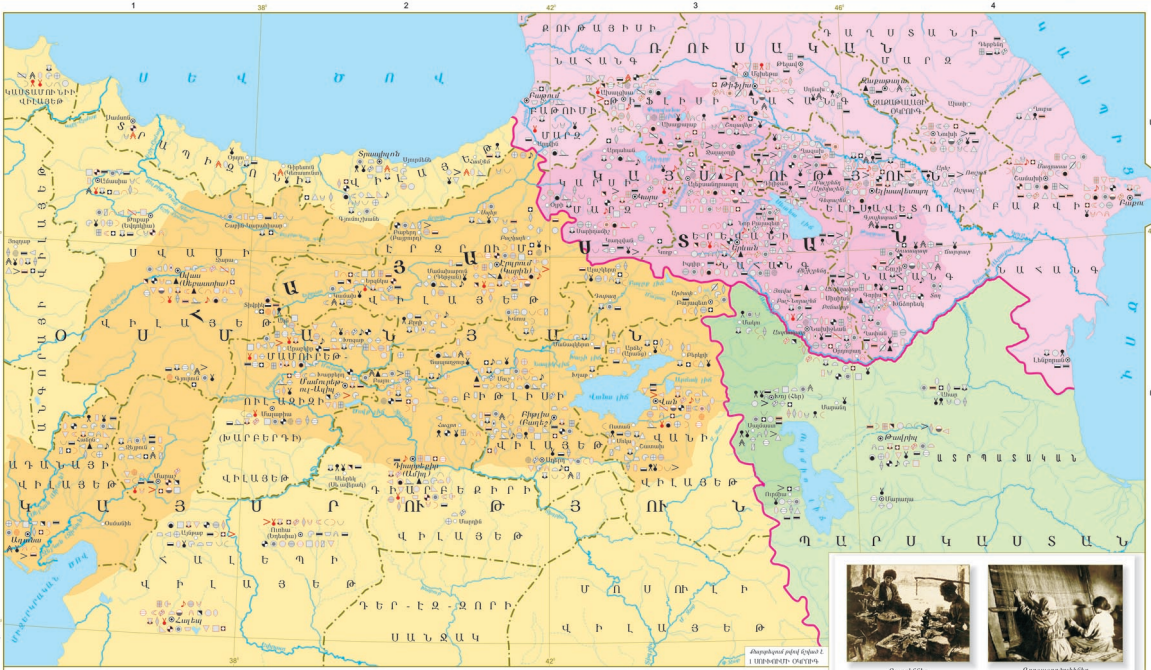
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՄԱՐԱ
ՍԱՄԱՐԱ
ՍԱՄԱՐԱ

ՍԵՎԱԾՈՎ
ՌՈՒՍԱԿԱՆ
ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳ
ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՄԱՍՍԱԳԵՏԱՅԻ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱՅԱՍՏԱՆ
ՊԵՐՍԻԱ
ՄԵԾԱՄՈՐ
ԱՐԱՐԱՏ
ԱԼԱՇԿԵՐՏ
ՎԱՆԱ ԼԻՃ
ՍԱՄՍՈՆ
ՏՐԱԲԶՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ
ԳՅՈՒՄՐԻ
ԷՋՄԻԱԾԻՆ
ՄԱԿՈՒ
ՄԱՐԱՇ
ՄԱՐԱՇԻ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՄԱՐԱՇԻ ԳԱՎԱՌ
ՄԱՐԱՇԻ ՇՐՋԱՆ
ՄԱՐԱՇԻ ՄԱՐԶ
ՄԱՐԱՇԻ ՆԱՀԱՆԳ
ՄԱՐԱՇԻ ՍԱՀՄԱՆ
ՄԱՐԱՇԻ ՏԵՂԱՄԱՍ
ՄԱՐԱՇԻ ՓՈՍՏԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆ
ՄԱՐԱՇԻ ՔԱՂԱՔ

Սև ծով
Վան լիճ
Միջերկրական ծով
Կարսի մարզ
Գյումրի (Կարին)
Էջմիածին (Վաղարշապատ)
Դիլիջան (Տիֆլիս)
Ալեքսանդրապոլ
Նոր Բայազետ
Երևան
Դարալագյազ
Զանգեզուր
Նախիջևան
Ալաշկերտ
Մանազկերտ-Ալաշկերտ
Բիթլիս (Բաղեշ)
Դիարբեքիր (Ամիդ)
Մարդին
Ուրֆա
Սեբաստիա
Տրապիզոն
Սամսուն
Սինոպ
Անկարա
Ադանա
Հալեպ
Ռեհան (Եդեսիա)
Իսա-ալ-Ալի
Ալեքսանդրիա
Կահիրե
Դամասկոս
Բեյրութ
Թբիլիսի
Զաքաթալա
Գանձակ
Ղարաբաղ
Ղարաղալ
Ղարաբաղ
Ղարաղալ
Ղարաղալ
Ղարաղալ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԶԸ (XIX դ. - XX դ. սկիզբ)

ՏԱՐԱԶԱԽՄԲԵՐ
Ալուսիթ-Արցախի
Ճանկեցարդ, Հաչոյ Ծոր, Արցախ
Գոռցի, Մեղրի
Իշխանմասյան(Գանձակ), Շամախի
Սիլեմ XX դ. վերջ գրառուող
Ալրարարի
Երևան, Ծիրանաբերդ
Թիֆլիս(Թբիլիսի), Ղազախ
Թալիշ, Ջուղա
Լոռու
Լոռի, Տաշիր
Ղարսայաքի
Խոյ (Հին), Սարդարապատ(Վաղարշ), Դիլմա, Թեքեր
Դեսկրս-Հաճընի
Ջրաչիրան, Հաճընի
Բարձր Հայքի
Կարնո(Էրզրում), Կաղա, Աշաչիկտա
Աշխարհացույց(Գումրի), Սիսարատ, Արտագերս
Խոտորջոյ Նեթախտակ
Բաղեշի Նեթախտակ
Տարազ Ծոր
Գոռիս, Մեղրի
Հանրապետ, Ջուղա
Ծաղկանց Ձոր, Գեղարքունիք
Գանձակ, Ելիզավետպոլ
Գանձակ
Գանձակ
Գանձակ

Մասշտաբ 1:2 400 000

Մասշտաբ 1:2 400 000

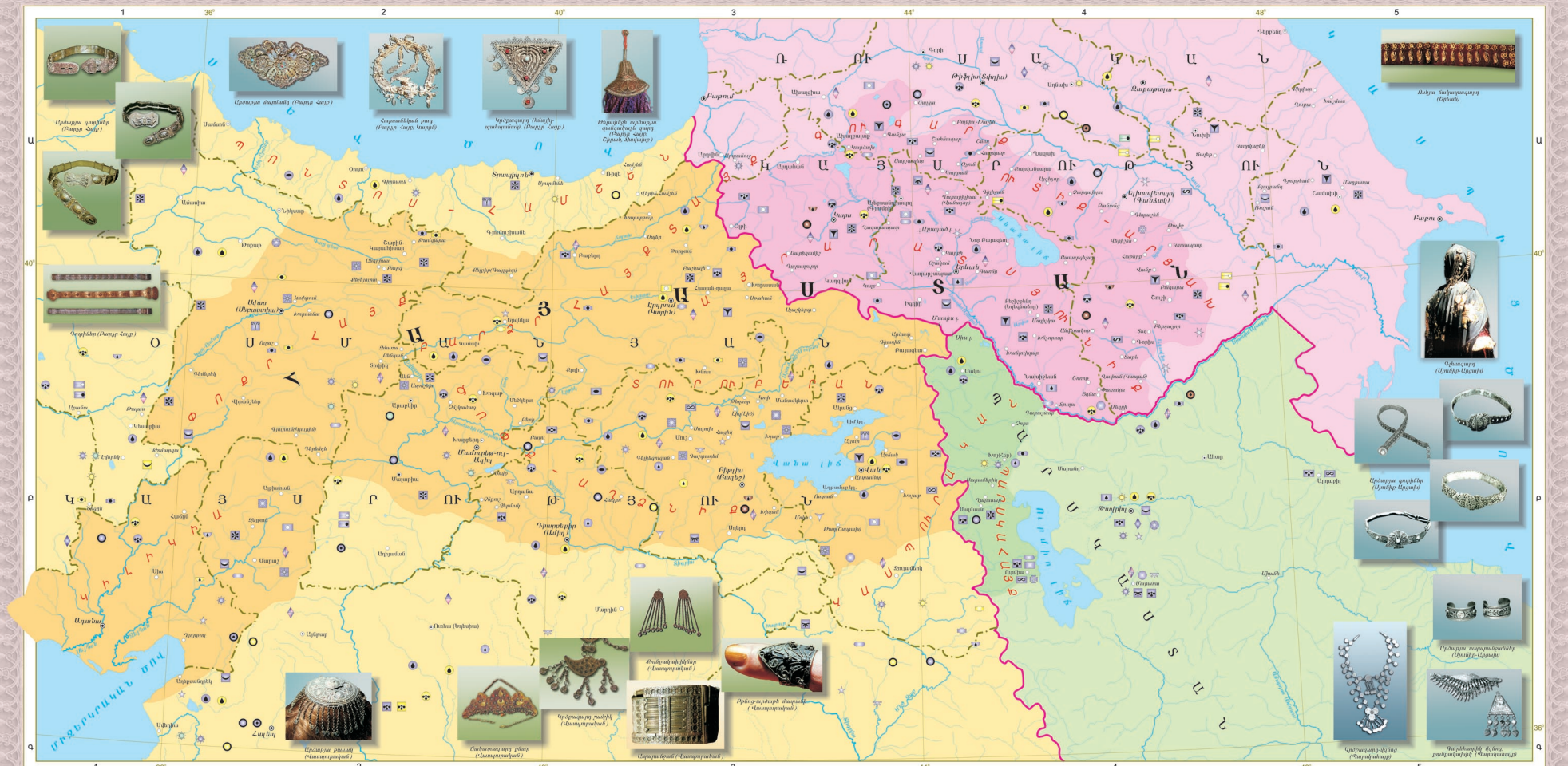
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ
ԹԻՖԼԻՍ (Տֆիսիս)
Զաքաթալա
Գանձակ
Ելիզավետպոլ (Կանձակ)
Գյոգչա լիճ
Սևան
Գեղարքունիք
Նախիջևան
Էրզրում (Արզրում)
Վան
Բիթլիս
Դիարբեքիր (Ամիդ)
Մարաշ
Ադանա
Սամսուն
Տրապիզոն
Սեբաստիա
Կարս
Ալեքսանդրապոլ
Ալեքսանդրոպոլ
Ղարաբաղ
Զանգեզուր
Գանձակ (Գանձակ)
Ելիզավետպոլ (Գանձակ)
Ղարաբաղ (Ղարաբաղ)
Զանգեզուր (Զանգեզուր)
Գեղարքունիք (Գեղարքունիք)
Նախիջևան (Նախիջևան)
Էրզրում (Արզրում)
Վան (Վան)
Բիթլիս (Բիթլիս)
Դիարբեքիր (Դիարբեքիր)
Մարաշ (Մարաշ)
Ադանա (Ադանա)
Սամսուն (Սամսուն)
Տրապիզոն (Տրապիզոն)
Սեբաստիա (Սեբաստիա)
Կարս (Կարս)
Ալեքսանդրապոլ (Ալեքսանդրապոլ)
Ալեքսանդրոպոլ (Ալեքսանդրոպոլ

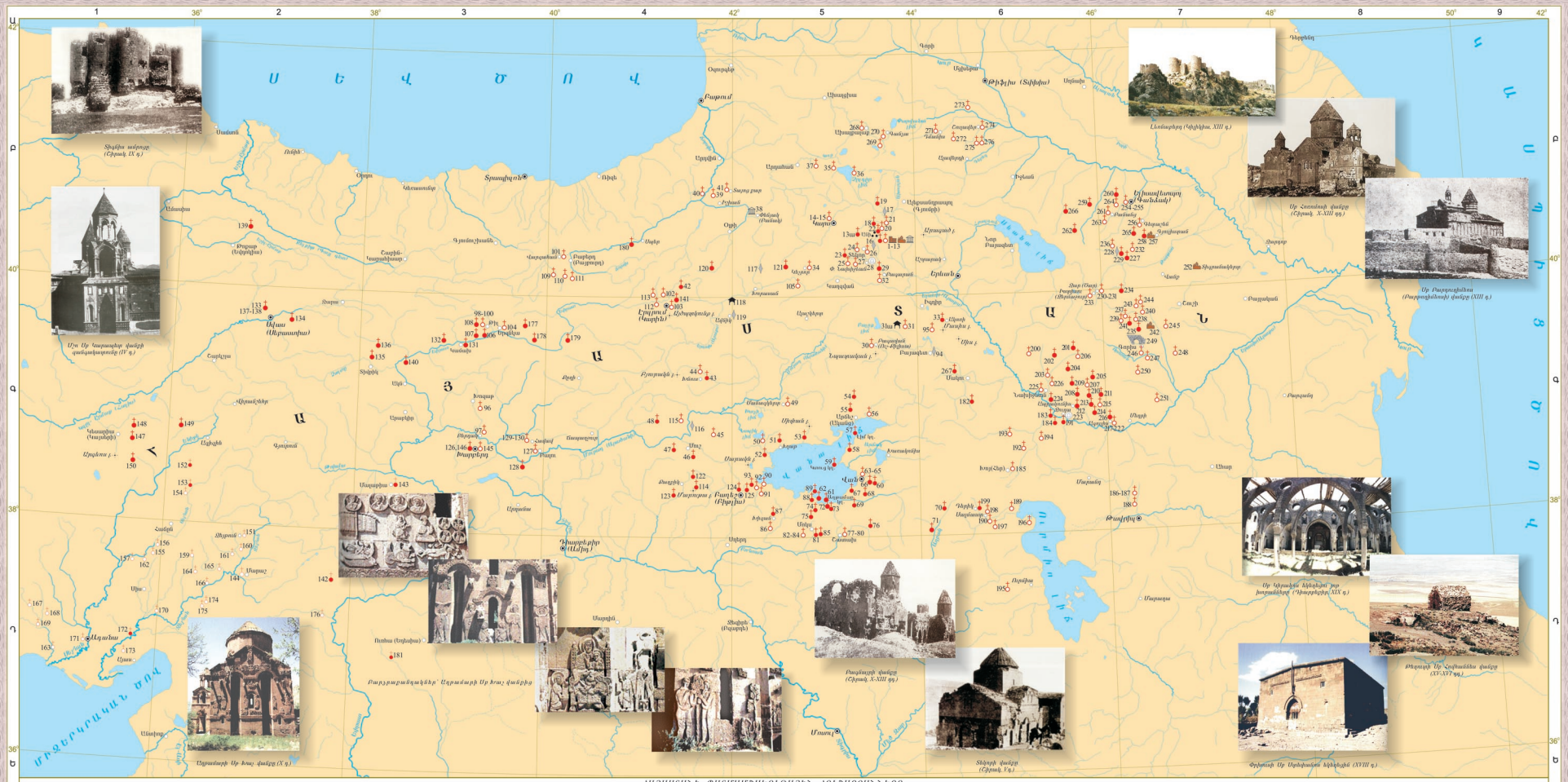
Ս Ե Վ Ծ Ո Վ
Ս Ա Մ Ս Ո Ն
Ա Ր Ա Ր Ա Տ
Ա Ր Մ Ա Վ Իր
Ա Յ Ր Ա Ր Ա Տ
Ա Ղ Ձ Ն Ի Ք
Ա Զ Ա Տ Ա Մ Ա Ր Տ
Ա Ր Ց Ա Խ
Ա Ռ Ա Ջ Ն Ա Խ Ա Ղ Ա Ք
Ա Ր Դ Ա Հ Ա Ն
Ա Ր Տ Վ Ի Ն
Ա Ղ Ա Մ Ա Ն Կ
Ա Ղ Ա Ն Դ
Ա Ղ Ա Ն Ջ
Ա Ղ Ա Ր Ա Ծ Ոտ
Ա Ղ Ա Ր Տ
Ա Ղ Ա Ր Ա Ծ
Ա Ղ Ա Ր Ա Ք
Ա Ղ Ա Ր Ա Ք Ա Ծ
Ա Ղ Ա Ր Ա Ք Ա Ծ Ոտ

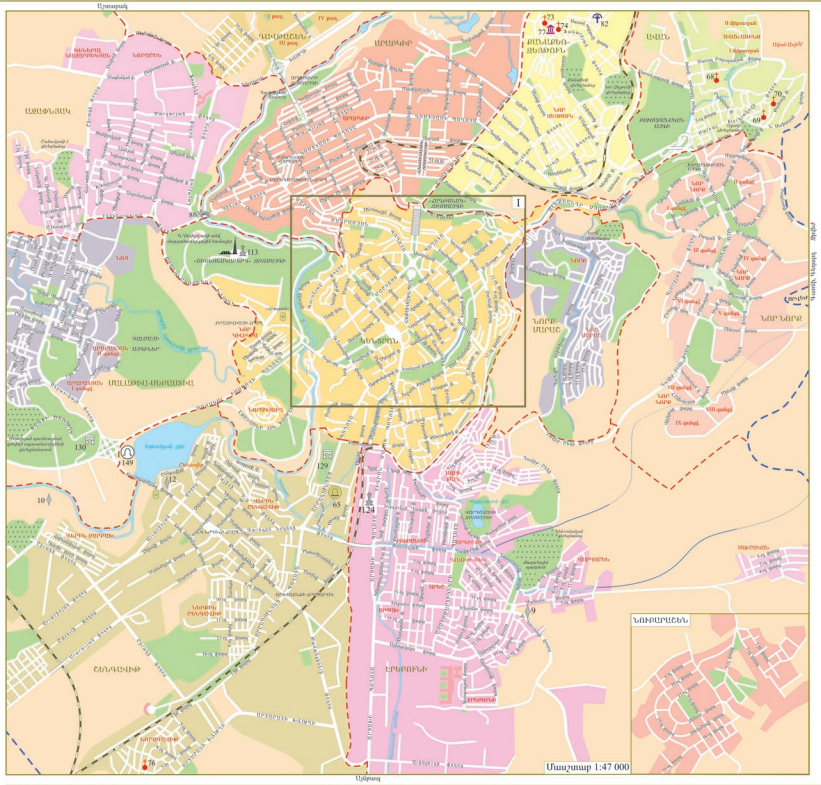

Կոմիտասի հուշարձանը

Սասունցի Դավիթ արձանը

Կասամփոխության ասպետի գրոհ

Մեծ հերոսների գոհերի հուշահամալիրը

Մարմնամարզարան

Առնչության հիմքեր

1. Կենսաբանական Օսմնյան շուկա, 1952 թ. - Մաշտոցի պող. 3ա
2. Հանրախանութ, 1937 թ. - Աբովի փող. 32

Հրապարակային հիմքեր

3. Կ. Աչթիկյանի գիծու և կոնյակի գործարան, 1893 թ. - Ռոսկալով Բաակիրի պող. 3
4. Թաքիրովի-Շուսաորովի գիծու և կոնյակի գործարան, 1884-1910 թթ., «Էլբրուսս» տրեստի գիծու մասնաճյուղ, 1937 թ., 1961 թ. - Աբովյանի փող. 9
5. Երևանի ջրաէլեկտրակայան, 1925 թ. - Հրազդան գետի ձախ ափին
6. Կապի ֆաբրիկա, 1930 թ. - Մաշտոցի պող. 8
7. Կոնյակի գործարան, 1952 թ. - Գիծոնեական գետնի խճուղի 1 ա
8. Դ. Սարգսյանի գիծու և կոնյակի գործարան, 1896-1906 թթ. - Տիգրան Մեծի պող. 22
9. Բերդեր և բերդաշարքեր
9. Էրեբունի (Էրեբեր բերդ) բերդաքաղաք, մ.թ.ա. 782 թ. - Երևանի հեպ-պող. կողմում, Կասրաշեն և Նոր Էրեբ բերդամասերում
10. Թեյշեբաինի (Կարմիր բլուր) բերդաքաղաք, մ.թ.ա. VII դ. - բաղաքի հեպարձ. կողմում, Հրազդանի ձախ ափին, Վերին Շարբանի բարձրատում
11. Ելիզավետապոլ, մ.թ.ա. 2-1 հազ. - Հրազդան գետի աջափնյա բարձունքին
12. Մեհրաքիր բնակատեղի, մ.թ.ա. 4-3 հազ. - Երևանյան լճի արև. մասում
Բնակելի հիմքեր
13. Ռ.Էլթիկյանի առանձնատուն, 1900-ական թթ. - Պուշկինի փող. 38
14. Վ.Բրաուշինովի առանձնատուն, XIX-XX դդ. սահմանագիծին - Լերմոնտով փող. 68
15. Թ.Հոլաստարյանի առանձնատուն, 1905թ. - Լերմոնտով փող. 6
16. Գ.Հոլաստարյանի առանձնատուն, XIX-XX դդ. սահմանագիծին - Լերմոնտով փող. 8
17. Ֆ.Թարդոյանցի առանձնատուն, 1910-1911 թթ. - Լերմոնտի փող. 44
18. Տեր-Վեսիսիրյանների առանձնատուն, 1907-1909 թթ. - Հանրապետության փող. 24
19. Գ.Ալիբրանի պնդանարեր տանը, XIX դ. II կես - Լերմոնտի փող. 10, 12
20. Աշիբեկյանների պնդանարեր տուն, XIX-XX դդ. սահմանագիծին - Տիգրան փող. 11-13
21. Բարսուխյանների պնդանարեր տուն, XIX-XX դդ. սահմանագիծին - Բուլգակով փող. 26
22. Թեկնածի տնեցի հանգիր, 1927թ. - Նալբանդյան փող. 21, 23
23. Թեկնածի տուն, 1938 թ. - Թումանյան փող. 32
24. Թեկնածի տուն, 1949 թ. - Թումանյան փող. 35
25. Թեկնածի տուն, 1951 թ. - Սայաթ-Նովայի պող. 3, 5, 7
26. Թեկնածի տուն, 1927 թ. - Նալբանդյան փող. 41
27. Թեկնածի տուն, 1957 թ. - Մոսկովյան փող. 31
28. Թեկնածի տուն, 1942 թ. - Ամիրյան փող. 3
29. Թեկնածի տուն, 1939 թ. - Մաշտոցի պող. 9
30. Թեկնածի տուն, 1941 թ. - Մաշտոցի պող. 39
31. Թեկնածի տուն «Էլբրուսս» տրեստ, 1933 թ. - Կարապետ Սևանց փող. 7
32. Թեկնածի տուն Եղանեանցի, 1928 թ. - Սայաթ-Նովայի պող. 25
33. Թեկնածի տուն «Կեղասանոցեր», 1941 թ. - Մաշտոցի պող. 48
34. Թեկնածի տուն «Ալբ», 1931 թ. - Մաշտոցի պող. 42
35. Թեկնածի տուն «Ինստիտուտ», 1932 թ. - Մաշտոցի պող. 37
36. Թեկնածի տուն «Մասնաճյուղերի», 1937 թ. - Տիգրան մ. 62 և Մոսկովյան փող. 21
37. Թեկնածի տուն «Գրդեհների», 1934 թ. - Լերմոնտի փող. 32
38. Հ.Գրիգորյանի պնդանարեր տուն, XX դ. սկիզբ - Բուգակովի փող. 2
39. Մ.Եղանյանցի պնդանարեր տուն, 1907 թ. - Բուգակովի փող. 4
40. Եղանտարեր տուն, XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ - Լազարևանցների փող. 3
41. Եղանտարեր տուն, XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ - Հանրապետության փող. 46
42. Եղանտարեր տուն, XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ - Նալբանդյան փող. 46
43. Եղանտարեր տուն, XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ - Տիգրան Մեծի պողոտա 13
44. Ե.Խաչատրյանի պնդանարեր տուն, 1905 թ. - Լերմոնտի փող. 3/1
45. Գ.Մնացականյանի պնդանարեր տուն, 1898 թ. - Եղեգնի Կողոպան փող. 22
46. Պերճանկի կատարյալի գրիգորյանի բնակելի տուն, 1934 թ. - Հանրապետության փող. 62
47. Ե.Տեր-Գրիգորյանի պնդանարեր տուն, 1890-ական թթ. - Եղեգնի Կողոպան փող. 41
48. Ֆ.Քալանթարյանի պնդանարեր տուն, XX դ. սկիզբ - Լերմոնտի փող. 9
49. Մ.Ֆոմն-գիր-Նոմնեի պնդանարեր տներ, 1895 թ., 1898 թ. - Հանրապետության փող. 30
50. Հ.Հովհաննիսյանի պնդանարեր տուն և հիվանդանոց, 1915 թ. - Լերմոնտի փող. 3
51. Ս.Տեր-Վեսիսիրյանների պնդանարեր տուն և հիվանդանոց, 1914 թ. - Լերմոնտի փող. 1/1
Դիվանական և ուսումնական հիմքեր
52. Ամանաարուժական ինստիտուտ, 1930 թ. - Նալբանդյան փող. 128
53. Լրական դասական գիմնազիա (Հայհամերգի Փոքր դահլիճ և բանկարանների), 1916 թ., 1954 թ.- Լերմոնտի փող. 2
54. Լրական դասական գիմնազիա, 1896 թ. - Աբովյանի փող. 2/8
55. Ասատրյանտարան, 1933 թ. — Տիրյան և Լերմոնտի փող. միջև, ուսանողական պուրակում
56. Բժշկական ինստիտուտի անատոմիկում, 1933 թ. - Կորյունի փող. 2
57. Բժշկական ինստիտուտի գլխավոր մասնաշեն, 1939 թ., 1955 թ. - Կորյունի փող. 2
58. Գյուղատնտեսական ինստիտուտ, 1940 թ., 1956 թ. - Տիրյան փող. 74
59. Հոլիվուդյան խաղական գիմնազիա, 1898 թ., 1905 թ. - Ալիքյան փող. 28/6
60. Մատենադարան, 1957 թ. - Մասյաց Սաչյանի պող. 53
61. Պետական հանգստյանների գլխավոր մասնաշեն, 1965 թ. - Պլեխ Մաանդյան փող. 1
62. Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի առաջին մասնաշենը, 1930 թ.- Տիրյան փող. 105
63. Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի եղեգդու մասնաշենը, 1935 թ.- Տիրյան փող. 105
64. Ուսուցչական սենյակաթիռ, 1905 թ., 1938 թ. - Լերմոնտի փող. 52
Դատական հիմքեր
65. Դատարան, մ.թ.ա. VIII-VII դդ.-Արգիշտիխինա պող. 34, Ավտոսպարկասեղների գոդեստանի տարածքում
66. Դատարան (մոնոլիտական), 1319 թ. - Լերմոնտի փող. 3
Եղեգեղիներ
67. Ս. Սարգիս եկեղեցի, 1842 թ., վերակառուցված 1976 թ. - Խրախյուսի փող. 19
68. Մեծաին Կաբուղիկոս (Գիրգասովը) եկեղեցի (Վլադի տաճար), 591-602 թթ. - Մասյաց Դավթի պող. 2-ում նոր.
69. Ալեպի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, V-VI դդ., XIII-XIV դդ. - Ն. Սահակյան փող. 4
70. Ալեպի Սբ Աստվածածին եկեղեցի, V-VI դդ. - Ն. Սահակյան փող.
71. Կաթողիկե Սբ Աստվածածին եկեղեցի, XIII դ. - Լերմոնտի փող. 15
72. Ցրեավոր Սբ Աստվածածին եկեղեցի, 1693 թ., Սբ Ամանա առաքյալի մատուռ, XIX դ. - Ալաբաս Փաշայան փող. 9 բ
73. Սբ Հակոբ եկեղեցի, 1695 թ. - Բաղանթեղի 6-րդ փող.
74. Սբ Աստվածածին, 1696 թ. - Բաղանթեղի 6-րդ փող., 3-դդ թիր.
75. Կոնդի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, 1710 թ. - Հոսքի Կոպեռնիկի փող. 9
76. Սբ Կնոջ (Գիրգասովը) եկեղեցի, XVII դ. 1855-1856 թթ., 1982 թ. – Նորաշավիի 7-րդ փող.
Քանգարաններ
77. Ս.Արվանյանի տուն-թանգարան, XVIII դ., 1939 թ., 1979 թ. - Բաղանթեղի 2-րդ փող. 4
78. Մ.Մաշտոցի տուն-թանգարան, 1935 թ., 1967 թ. - Մաշտոց փող. 3
79. Հ.Թումանյանի տուն- թանգարան, 1949-1953 թթ. - Մոսկովյան փող. 40
80. Ա.Խաչատրյանի տուն-թանգարան, 1980 թ. - Ն.Հալաթյանի փող. 3
81. Ժողովրդական ստեղծագործության պետական թանգարան, 1941 թ. - Լերմոնտի փող. 64
Կուրան
82. Պետական խաչքար (որմնափակ), 1265 թ. - Քանաքեռ, Հաքարիթա Սարկավագի փող.
Կամուրջներ, ջրանցքներ
83. «Հաղթանակ» կամուրջ, 1945 թ. - Հրազդան գետի վրա
84. «Խարմի կամուրջ» (Խոցա Գալալի կամուրջ), 1679 թ. - Հրազդան գետի վրա
85. Ջրանցքաց, 1951 թ. - Հրազդան գետի վրա
86. Գրաբարի Մեծ կամուրջ, 1956 թ. - Կիևյան և Լենինգրադյան փող. միջև
Հասարակական հիմքեր
87. Օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոն և Հայֆիլհարմոնիայի համերգային մեծ դահլիճ, 1939 թ., 1954 թ. - Թումանյան փող. 36
88. Կառուցողների ակադեմ (Ա.Մուսինյանցվոնս անվան ուսանողական թատրոն և Սպորտկոմիտեի շենք), 1932 թ., 1972 թ. - Լերմոնտի փող. 7, 9
89. Կոմունան անվան կամերային երաժշտության տուն, 1977 թ. - «Հիսանոցական» գրասրահ
90. Հանրային զուգարան, 1938 թ. - Տիրյան փող. 72
91. Հանրապետական մարգարաչտ, 1946-1948 թթ. - Կարապետ Սևանց փող. 65
92. «Մոսկվա» կինոթատրոն, 1936 թ. - Լերմոնտի փող. 18
93. Մանկապատանեկական ստեղծագործական կենտրոն, 1938 թ. - Մոսկովյան փող. 3
94. Գ.Սունդուկյանի անվան ազգային ակադեմիական թատրոն, 1966 թ. - «Մեսրոպիան» լ-պալի
95. Շիրազանի հնագաստուտ (Մարգարեվ-ցեմենտների հայկական ինստիտուտ), 1949 թ., - Մասյաց Բաղրամյան պող. 12
Հիվանդանոցներ
96. Գեղեկարվեստական ինստիտուտ, 1929 թ., 1959 թ. -Լերմոնտի փող. 56
97. Մանկական կլինիկա, 1975 թ. - Լերմոնտի փող. 60
98. Քաղաքային հիվանդանոց, 1917-1922 թ. - Լերմոնտի փող. 58
99. Ֆիզիոթերապևտիչի ինստիտուտ, 1932 թ. - Լերմոնտի փող. 54
Հուշարձաններ
100. «Ալիսեմնա Մարիոթ» («Ալիսեմնա» հուշարձան), 1958 թ.-Հանրապետության հրապարակ
101. «Գոգոլի Թռուցիկ Երևան» հուշարձան («Գնումարիստ»), 1926 թ. - Լերմոնտի փող. 14
102. «Մեսրոպ Հայաստան», 1950 թ., 1967 թ. - «Հաղթանակ» գրասրահի
103. Հուշաքարերներ Խորհրդային Միության երեսունապյակ հերոսներին, 1950 թ. - Ն. Զարմանալի անվան մանկական գրասրահի
104. Հուշարձան Խաչատուր Աբովյանի, 1950 թ. - Լերմոնտի պուրակ
105. Հուշարձան Աշիբեկյանց Գեղարդեղանի, 1973 թ. - «Հրակալանա» գրասրահի
106. Հուշարձան Աշիբեկյանց Ցանանյանի, 1974 թ. – Քանանյան և Մոսկովյան փող. խաչմերուկ
107. Հուշարձան Հովհաննես Թումանյանի, 1957 թ. - Կլասատրյան հրապարակ
108. Հուշարձան Արամ Խաչատրյանի, 1999 թ. - Մաշտոցի և Սայաթ-Նովայի պող. խաչմերուկ
109. Հուշարձան Վեհանը Բասիակյանի, 1965 թ. - «Հասանոցական» գրասրահի
110. Հուշարձան Կոմիտասի, 1988 թ. - Մաշտոցի և Սայաթ-Նովայի պող. խաչմերուկ
111. Հուշարձան Վարդան Մամիկոնյանի, 1975 թ. - «Հոլանան» գրասրահի
112. Հուշարձան Մեսրոպ Մաշտոցի, 1962 թ. - Մաշտոցի պող. 53
113. Հուշարձանը Մեծ եղեռնի զոհերի, 1967 թ. - Ծիծեռնակաբերդի գրասրահ
114. Հուշարձան Միքայել Նալբանդյանի, 1965 թ. - «Հասանոցական» գրասրահի
115. Հուշարձան Ստեփան Շահումյանի, 1931 թ. - Շահումյան հրապարակ
116. Հուշարձան Տոլստոյ Նաթեների, 1985 թ. - «Հոլանան» գրասրահ
117. Հուշարձան Սայաթ-Նովայի, 1963 թ. - Մաշտոցի պող. և Մոսկովյան փող. խաչմերուկ
118. Հուշարձան Մարտիրոս Սարյանի, 1986 թ. - Մաշտոցի և Մասյաց Բաղրամյան պող. խաչմերուկ
119. Հուշարձան Աշիբեկյանց Սպեղեղարյանի, 1957 թ. - Կլասատրյան հրապարակ
120. Հուշարձան Աշիբեկյանց Մյասնիկյանի, 1980 թ. - Գրիգոր Լուսավորչի փող.
121. Հուշարձան Երանեմ Տիգրանյանի, 1987 թ. - «Հոլանան» գրասրահ
122. Հուշարձան Հովհաննես Այվազովսկու, 2003թ. - «Հասանոցական» գրասրահ
123. Հուշարձան Հովհաննես Բաղրամյանի, 2003 թ. - Մաշտոց Բաղրամյան պող.
124. Սասունցի Դավթի արձան, 1959 թ. – Սասունցի Դավթի հրապարակ
125. Հուշարձան Հեղինեներիցյան հեղափոխության 50-ամյակի, 1967 թ. - Կլասատրյան պող.
Մեսրոպոլիտների կաթողիկեներ
126. «Հանրապետության հրապարակ», 1981 թ.
127. «Մասյաց Բաղրամյան», 1981 թ.
Մզկիթ
128. Կապույտ ձգիթ (պարզնական), 1765-1766 թթ. - Մաշտոցի պող. 12
Պանթեոններ
129. Կոմիտասի անվան գրասրահ պանթեոն, 1939 թ. - Աբովյանի պող. 28/5
130. «Տուսարոյ» փառքի պանթեոն, 1990 թ. – Ռոսկալով Բաակիրի պող.
Կարևոր հիմքեր
131. Կատաստրական առաջին տուն, 1929 թ., 1941 թ., 1952 թ. - Հանրապետության հրապարակ
132. Կատաստրական երկրորդ տուն և «Էլբրուսս» տրեստ, 1951 թ., 1955 թ. - Հանրապետության հրապարակ
133. Գեղարդի դատարան, 1936 թ. - Վ. Մարգարյան փող. 6
134. Գեղարդի խորհրդի նախագահություն (ՀՀ նախագահի նստավայր), 1961թ., 1970 թ. - Մասյաց Բաղրամյան պող. 26
135. Թիֆլիսի առեղարանի բանկի երևանյան բաժանմունք, 1910 թ. - Վ. Մարգարյան փող. 2
136. Գրաբարանոցական բանկ, 1928 թ. - Ն.Զարմանի փող. 2
137. Կառի և պրեմիրությունների տուն, 1956 թ. - Հանրապետության հրապարակ
138. Պետական անվտանգության կոմիտե, 1936 թ. - Նալբանդյան փող. 104
139. Էջմիածնական պալատ և ուսուցչական ամենատուն, 1901 թ. - Նալբանդյան փող. 48
140. Հայաստանի Դիտորդությունների ակադեմիայի նախագահություն , 1959 թ. - Մասյաց Բաղրամյան պող. 24
141. «Հայէնիդրա»-ի գլխավոր վարչություն, 1940 թ. - Լերմոնտի փող. 27
142. ՀԽՍ Կենտրոնական կոմիտե (ՀՀ Կգագանի ժողով), 1950 թ. - Մասյաց Բաղրամյան պող. 19
143. Նոտաճանաչողական, 19-20 դդ. սահմ. - Հանրապետության փող. 32
144. Նոտաճանաչողի գրասենյակ և բիանալաստ, 1905 թ. - Հանրապետության փող. 37
145. Պետական բանկ, 1933 թ. - Վ.Մարգարյան փող.
146. Պետական բանկի երևանյան բաժանմունք, 1902 թ. - Լերմոնտի փող. 54
147. Ժողովարան գալերի ընկերության, 1912 թ. - Մոսկովա Խորենացու փող. 18
148. Քաղաքային ատելիեներում վարչության, 1908 թ. - Մոսկվա Խորենացու փող. 22
Քարայր
149. «Երեբունի-1» քարայր, մ.թ.ա. 60-40 հազ. - Երևանյան լճի արև. ափին

Ծնթ. Քաղաքաշինական նիստ է ընդունվել «Երևան քաղաքի պատմական և էջերդերի անկախ հուշարձանների պետական ցուցակը» (2004 թ.):

Ամրակ
Ամրակ գետ
Ամրակ գետի կիրճ
Ամրակ գետի ձախ վտակ
Ամրակ գետի աջ վտակ
Ամրակ գետի ավազան
Ամրակ գետի հունի ուղղություն
Ամրակ գետի հունի ուղղություն
Ամրակ գետի հունի ուղղություն

10. Նիկոլայ, Վ.-Ցիմմի գյուղի հոգևոր, նպեմ
11. Նիկոլայ սանդ., գ. Ա.-Ցիմմի գ., XVII դ.
Ուրեմս գ.-ից 400 մ հս. գտած գյուղերի
12. Գեղեգնանց իսաքյանների, X-XX դդ. Ուրեմս գյուղի հոգևոր, նպեմ
13. Նր Նշան (Գիրգորյանների) կեթեղի, VI դ.-Գլուտնոս (Մուսուրց)
14. Ուրեմս, գ. ա.-ս. 2-1 հազ. Մրամնս գյուղի հոգևոր. գնատ
15. Բարդատաշենների եկեղեցի, գ. ա.-ս. 5-հազար. «Ինքնի» մեկնարան գտնում
16. Գեղեգնանց տարեգրության, գ. ա.-ս. 7-հազ.-Հերատեսն մեկնարան
17. Գեղեգնի գյուղ, VI-VII դդ.-գ. Գեղեգնի
18. Ուրեմս գ.-ս.ամբ., գ. ա.-ս. 4-1 հազ. Ուրեմսի գ.-ը Գեղեգնի հոգևոր, Էլար բարձունում Բարդատաշենի հոգևոր գյուղերի գրավ. Գարեգին բ-ի գրավ. Հաստիս թաղամ. ի գրավ
19. Գեղեգնի գյուղ, VI-VII դդ.-գ. Գեղեգնի
20. Ուրեմս գ.-ս.ամբ., գ. ա.-ս. 3 հազ. Ուրեմսի գ.-ը Գեղեգնի հոգևոր, Էլար բարձունում Բարդատաշենի հոգևոր գյուղերի գրավ. Գարեգին բ-ի գրավ. Հաստիս թաղամ. ի գրավ
21. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի
22. Բարձրաբերդ գյուղ, գ. ա.-ս. 6-հազ. Գեղեգնի գ.-ից 3 մ հս. Գեղեգնի գ.-ի գրավ. Գարեգին բ-ի գրավ. Հաստիս թաղամ. ի գրավ
23. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի
24. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի
25. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի
26. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի
27. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի
28. Գեղեգնի գյուղ, VI դ.-գ. Գեղեգնի

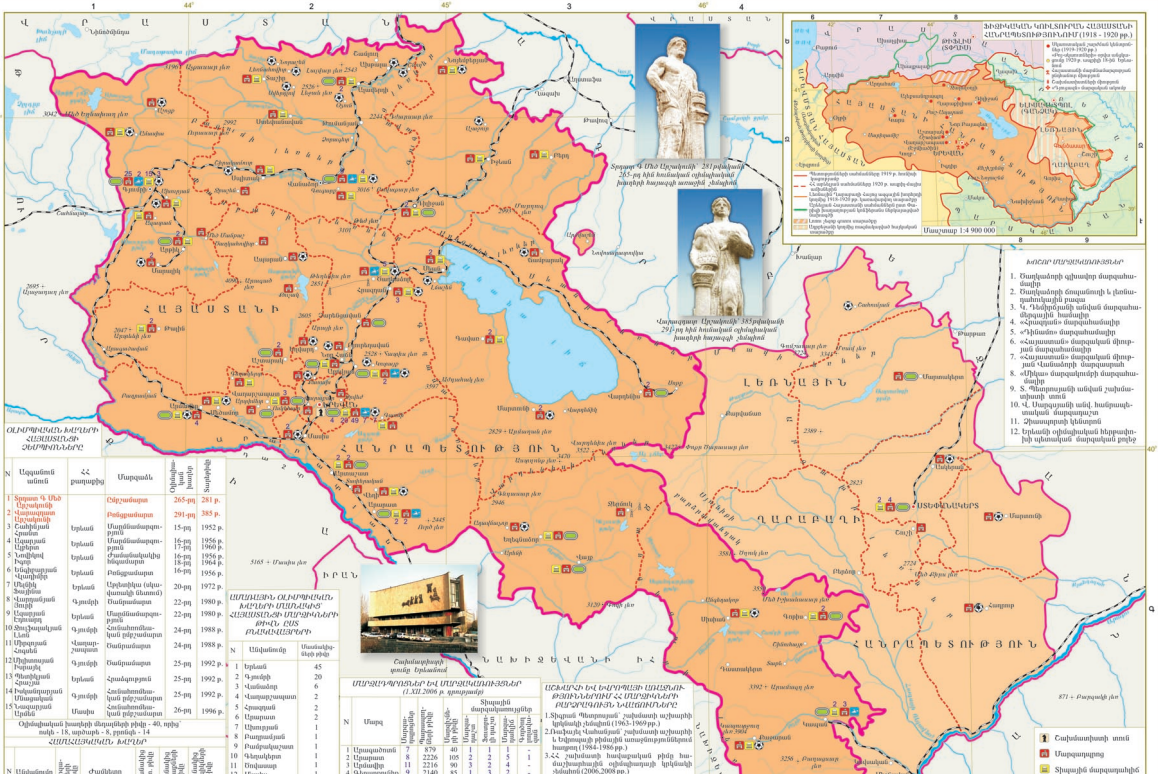
Ս Ա Հ Մ Ա Ն
Ա Ր Ա Ր Ա Տ
Ա Ր Մ Ա Վ Իր
Ա Գ Ա Ծ Ա Ն
Ս Ե Ւ Ա Ն
Ի Ջ ԵՒա Ն
Գ Ե Ղ Ա Ր Ք Ունիք
Ս Յ Ունիք
Ք Ա Ջ Ա Ռ
Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Հ Ա Ն Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
Ա Ղ Դ Ա Մ
Ք Ա Ր Վ Ա Ճ Ա Ռ
Հ Ա Դ Րութ
Մ Ա Ր Տ Ակերտ
Ք Ա Ն Դ Ա Ր
Ա Ռ Ա Ջ Ա Խ Ա Ղ Ա Ց
Ա Ր Թ Ի Կ
Ա Մ Ա Ս Իա
Ա Ր Տ Ա Շատ
Ա Ր Մ Ավիր
Ա Ր Ա Գ Ա Ծ
Ա Շ Տ Ա Ր Ակ
Գ Ա Ր Ի Ա Ս Ա Ր
Ս ԵՒան
Գ Ե Ղ Ա Ր Ք Ունիք
Ս Ի Ս Ի Ան
Ք Ա Ջ Ա Ռ
Գ Ո Ր Ի S
Ա Ղ Ա Ն Դ
Ա Զ Ա Տ Ամաս
Ա Ր Ա Ր Ատ
Ա Ր Ա Ր Ա Տ Յ Ա Ն Դ Ա Շ Տ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔ

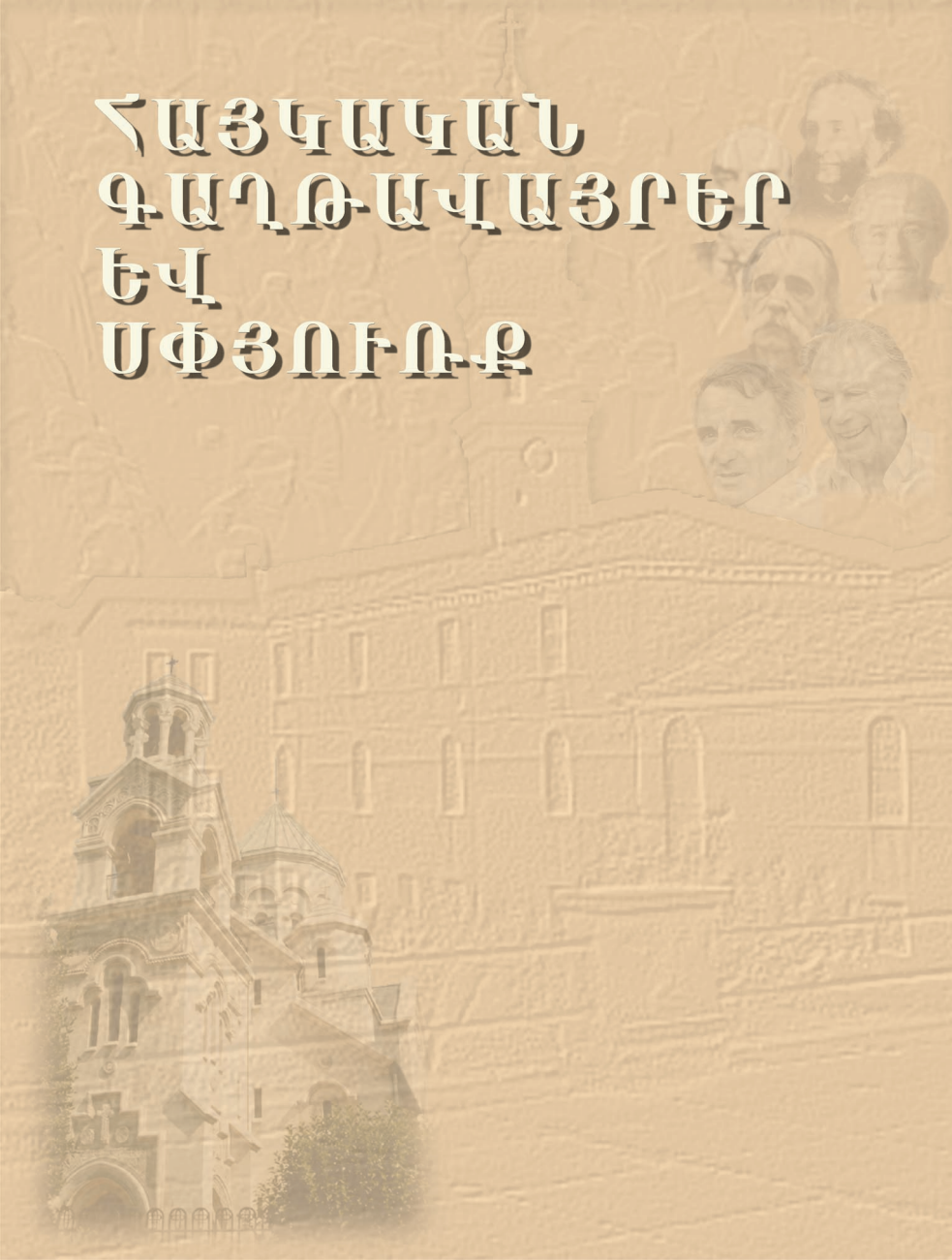

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽԱՔԱՂՔԵՐ ԵՎ ՄԵԾՈՒՆՔԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽԱՔԱՂՔԵՐԻՆ ՅԱՎԱԼՈՒՄՆԵՐ

Հայկական գաղթավայրերի և Սիլյուռքի պատմությունը հայ ժողովրդի պատմության անկապտելի մասն է: Հայոց հին ավանդությունը պատմությունը վաղ միջնադարյան պետական հայտնի է ընդարձակ և բազմաբովանդակ: Հայերի հետևանքով Հայաստանի տարածքներում ձևավորվել են հայկական գաղթավայրեր, որոնց ազգային կառույցների շնորհիվ հայերը պահպանել են իրենց ազգային դիմագիծը, ավանդույթները ու բարքերը, պահպանել ու զարգացրել են նաև քշանները:

Հատկանշելու առանձնահատկություններ կան Հասարակ Ի-ի կողմից III դ. 60-ական թթ. իրականացված հայոց բաղաքային թեմակլուբության բուհագաղթը Պարսկաստան: Բոնագաղթեցվածների ճակատագրի մասին պատմությունը գժբախտաբար հիշատակությունների շի պահպանել: Թեթև դրանց իրավիճակին է հանդիպել Վերսալից ազիարի թարգմանիչ Ալեքսանդր Վ-ին դեպ, սահմանագիծ Դիզակ Սեղաբարտ:

Զրուսալաղեմի և բոնագաղթերի հատկությանբ չարիք գործում են մեր ժողովրդի հանար, նրբ Հայաստանաց նեթարվեց պարսիերի և Կրեսերից հայտնվեաց բոլոր գեղերի արշաևանքներին: Մյուս կողմից հայերի բանաբարվեան ազգերի ենթ բրուգանդացիներ X-XI դդ., իսկ բնակչության մեծ գանգվածներ սելջուկյան XI դ. ազիրի արշավանքերի պատճառով գաղթում էին մոցր Հայք, Կապադովկիա, Կիլիկիա և Կաորիշ: Այդ շրջանում հայերս ունեցանք մեր գեղեցիկ մեծ կենտուկեաղրուն՝ ստեղծելով բազմաբիվ ֆշխանություններ Բյուզանդիայի կայսրության տարածքում, հիմնեցին Կիլիկիայի Հայկական պետությունը, որը դարձավ Հայոց հայրենիքի մի մասը:

Գաղաբավարեր ձևավորվում էին այնտեղ, որ հասատատվում էր հայկական հոգ: Ցեանկալուրան, որը կազմակերպվում էր որպես ազգային հանայնք: Վեհնվում էին սեփական դպրոց և նեղեցիներ:

Մկցում հայերի սոփրարարա գաղթում էին հայաստ Վրաստան և Բյուզանդական կայսրության, սակայն նրանց բանաբարվեան սեհնաՀնտ մեծամեր դարձեց սարսափելի գեներ ելեն հետևանք ելեցիներում: XI դ. սկսած հայկական գաղթավայրեր են հիմնադրվում Կասպից ծովի հյուսիսային ափերի, որոնց բնակչեներից շատերը անեցիներ էին: Մեծերազան գեներ տիրասարարության շրջանում Անիից շատ մի քանա գաղթավայրեր հայոց հասատանքին Կիլիկիայում և Սարաբ բաղաքներում: XIII դ. կեղտոտ կեղեր գաղթավայրերը խիստ բազմամարդ դարձան և իրենց մեծրում ելեներտուսարեն կրկնասանի առեանդում ու արհեստագործությունը:

XI դ. վերջերից և XII դ. սկզբներից հայերն սկսեցին հասատանվել Ղրիմի թերակղզում: Հայկական գաղթավայրերի պատմությունն ունի նշանավոր դարաշրջան՝ XIV դ., շնորհիվ մի հանրաբանաբարի 1299 թ. Ջենուայի հանրաբանությունը հանձնայնությունի ուղեկ Հորդայում հասատատված հայերին տեղավորվելու Ղրիմ և մի քանի սասնյակ հազար մարդ՝ գեներով ձևավարան բաբեղով, նկատ ու հասատատվելի Ղրիմի հասարակության շրջանակներում: Դրանք բնակության հասատատվելի թեռարարարում (Կաֆայի հանրաբանի) ունեցան մի քանի բաղաքներ, բազմաբիվ գյուղեր և ավանձեր՝ կառուցելով մեզերբ, եկեղեցիներ ու ոլորտներ: Թեռորտիարում հանձնարար բնակվել են շուրջ 100 հազ. հայ: Ղրիմի ճշված հասվածում հայերի բիվն սկզբում մեծ էր, որ սկսեց սասգաալ «Ոճակյալ Հայաստան» անունը: 1388 թ. վերաբերվում է Մր հայ, մեզերը, որոնք էին սեռերվում եվ բարձր սեռվի գալյուս և գրչատում: Մեզ հոչակ է ստանում Մր Սեռոնի մեզերը: Երբ սանանի բրանդ Ղրիմի ճնանմանը, հայերի ջնանակվելց մասը հեռացավ Ղրիմից և հասատանվեց Ռեչ - Պասպորտայի բարաքերում:

Նշանակալից բիզ հանդիպեցին Արևելյան եվրոպայի երկրներում՝ Խոսպիտալի, Ցիրսանիայում, Լեհաստանում և այլուր: Հայերի գաղթը Արևելյան Եվրոպա մեծ չարեր բերեցին XII-XIII դդ.: Հայերը հասատատվում են Վենետիկում, Ջենուայում, Հռոմում, Ֆլորենցիայում, Մարսելում, Ամստերդամում և այլ բաղաքներում: Հայերը մեծ գրոր կատարեցին հայ տարաբերության գարգացման սասպարեում: Տպագրաներ ստեղծվեցին Մարսելում, Վենետիկում և այլ վայրերում:

Ռեչ-Պասպորտայի մեջ ծանոթ ուլիսարեկան տարածքներում հայերը հասատատվելին XI-XII դդ.: Սակայն հայկական հանայնքերը ձևավորվելին միայն XIII-XIV դդ.: Հայերը նեղվում ուեցրելին, գալիս հասատատվում էն Լեհիում, Կանեմեց-Պոդոլսկում և մի շարք այլ բաղաքներում: Բոգմ Լեհաստանի տարածքում ընդանրան էր ջանասեռն: Հայերի հանայնքերեն սարտոնարտ ստացան ռատուսարարության իրավահանցեն սեփական օրենքներով: Այս բնակչությունը հիմնականում զբաղվում էր առևտրով և արհեստներով: Լեհաստաց գաղթավայրերի մեջ առանձնապես աչքի ընկավ Լվովի հանայնքը: Հայերն սեղբերերն ամանաքարերն էին պրոդուսում ատանքի, դիպուկաարարության ծառայությունների էին ծառայում Ռեչ-Պոսպորտայի իսկ 1683 թ. ձևանակեց են Վենեցիայի ճակատամարտին լեհական բանակի կազմում:

XVII դ. սկզբին Լեհաստ հիմնվում է հայկական տպարան: Զարգացնում են ճարտարապետության և գրական ոլորտ: Հայկական բաղաքներ գաղթավայրերի անկում ապրեցին, երբ լեհական իշխանությունները սեփական հարիբ բոլի կարգավարեցին: XVIII դ. վերջերին փաստորեն ոչնչա դադարեցին գոյություն ունենալ:

Հայերի հասատանվել են Բուլգարիայում վաղ Ժամանակներից: XIV-XVդդ. Ջնանանց էին գրանցվելի Ֆիլիպոպոլի գաղթավայրերը: Հայերի սասոնի գերազանցությունը գարգացավ նրանց հետ արհեստներով և սովի վարք չսիով՝ առևտրով: Հայերը հասատատվել են նեղեալաս Ռումինիայի մեջ ծանոթ Վալաքիայի և Մոլդովայի իշխանությունների և Տրանսիլվանիայում բնակվելով Սուչավայում, Յաշում, Ֆոլշանում, Գեռնյաում նաև Հայաբաղաքում և այլուր: Հայաբաղաքը կենտրոնական ունեցել են իրենց բաղաքամասնական խորհուրդներ, ղեկավարվելով նրանցով կանոնում սեփական օրենքներով:

Հայկական մեծ գաղթավայր ստեղծվեց Կոստանդնուպոլսում, որտեղ օսմանյան իշխանությունները 1461 թ. ստեղծեցին հայկական գաղթաբարբարոսին, որին նեբարկվում էին Փոքր Ասիայի, Տրապիզոնի և Ղրիմի հայերը: Գաղթավայրը ծարդաչատ դարձավ օսմանյան սուլթանների բոնապարտիզմի բաղաքականության հետևանքով: 1567 թ. հիմնվեց հայկական սպարան: Մեծ ծառյուսն սարեց մշակույթը:

Հայկական գաղթավայրեր ձևավորվեցին Մարիբում, մասնավորապես Հալեպ քաղաքում, որտեղ կատարվեց Մր Կարմանսեցի եկեղեցին և Գասեսանում: Հիմնեցան եվ գարգացեցին, եկեղեցիներ, հրատարակեց և այլն: Մարիբի հայերը սասանանցի էին հասատատվել Պարսկաստանի հետ, որտեղ մարդաշատ գաղթավայրեր էին ձևավորվել պարսից շահ Աբաս I-ի 1604 թ. թրակեսանքով բռնագաղթի հետևանքով: Վերի քան 300 հազ. բռնագաղթյալներեն գերազանց մասը գտնվեց ճանապարհին՝ սովից, գրտից և այլ դժվարություններից, սակայն նրանց Ջուանանքի հայոց գաղթավայրերում ստեղծված մեծ շրջանեցիան: Նշանավոր էր Սպահանի հարևանությամբ կառուցված Նոր Ջուղան, որի հայ բնակչությունը օգտվում էր ինքնավարությունից: Այստեղ կառուցվելին մի շարք եկեղեցիներ և վանքեր: Նոր Ջուղայի հայ առևտրականները ընդլայնում էին Ասիայի ներսում ունեցած իրենց գաղթավայրերը: Հայերը հասատատվում էին Ինդիայում, Ռուսաստանի վրայով Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Հարաբեր Մեծնուեցիների վաճառում հիմնվում է մասնեցնաբարան, որ հավաքվում են բազմաթիվ մեռաբերեր: Մեծ գարաբատ են ապրում մարգանեցությունը, նկարչությունը, դրմեանեցությունը: XVII դ. վերջերից Պարսկաստանի տեսանդարան անեցան հետևանքով շատ հայեր տեղափոխվեցին Հնդկաստան, իսկ գարաբատյալ նոստաբով:

Հայերը հասատատվել են Հնդկաստանում դեռևս XVI դ. և հիմնել իրենց առևտրական կենտրոնները Մադրասում, Բոմբեյում, Մեյնքիարատում և այլուր: Սակայն հայերի եկեղեցի հիմնվել է 1547 թ. Մադրասում: XVII դ. եկեղեցի կեզիս հարի տասանանարարեր եվ հանձնում Սուրաթ բաղաքում: Հայ առևտրականները կարող են հասատատում անելիական առևտրական ընկերություն հետ: Հայկական գաղթավայրերը հատկանվեր վերեք ապրեցին XVIII դ.: Աշխուժանում են Մադրասի, Բոմբեյի, Հայդրաբադի, Կալկաթայի և այլ բաղաքների հայ հանայնքերը: Ծաղկեցիով բայի առևտրական գործունեությունը: Հայերի մասնեցիներ են Կալկաթայի հիմնադրումի (1690 թ.), անգլիաքիների դեմ բոնեցան 1763 թ. ապստամբությանը: Ապստամբերերի ընդհանուր հրամանատարը եղել է Գրիգոր Հարությունյանը, որին անվանել են Գրիգի խան:

Հնդկական գաղթավայրերը մեծ մասնակցություն են հանդես բերել հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ: Մադրասում է ստեղծվել Շահանիր Շահանիրյանի խմբակը: 1794 թ. Մադրասում լույս է տեսել հայերեն առաջին ամսագիրը «Ազդարար»-ը:

Հայ-տուրանական հարաբերությունները սկիզբ են առնում X-XI դարերից: Հայ առևտրականները կապակցվեցին XI-XIII դդ. բարձրանկ են մեծերգրական և մեծերգեղարվեստ բաղաքներ՝ կապեր հաստատելով տուրանական իշխանությունների հետ: Բեյ-Խաղանի վկայությամբ մի սպանվ իշխանի վրանի հասանա ծածկված է եղել հայկական գորգերով: XI-XIII դդ. հայկական բոկասանց տուրանական գորգերի կազմում կոկիս են նրանց բշնանվերի գնվ, մանավանդ Ղազանի 1410 թ. ճանապասանարի: 1659 թ. Նոր Ջուղայի խոցս Շարքում Սանդարանը Ակբուն գարիճ է եվիրում «Ելնասանի գան»-ը: 1667 թ. Նոր Ջուղայի առևտրականներ Գրիգոր Լուսիկյանը և Մտեփան Հանմանանցին առևտրական պայմանագիր են եղծում Վերսալի ցարի հետ՝ սոսանցում մեծ պրտոնությունները հատկանպես Ռուսաստանի գրադրիկ Ալեքսանդր Գրիգորյանը կատարվելու առեանդ մեջ:

Բուսական գար Պյուտր I-ը 1724 թ. մի քանի պրտոնություններ է գնդիտում հայերին: 1736 թ. բաղական բերվ հայեր հասատանվում էն Ղազարում, իսկ 1763 թ. Ղազարի հայերի մի մասը գաղթում է նոր հիմնեցոյալաս Վրաստան: Կանենալով բոլայանկեր Ղշիի հանարարեր, ռուսական իշխանությունները 1778 թ. կազմակերպում են 12 500 դրամանարիի գաղթ դեպի ռուսական սեթրդրեներ, որտեղ նրանք 1780 թ. հիմնում են Նոր Նախիջևանի բաղաքը և մի շարք գյուղեր՝ Այր Դեմիրճի Հասատվելու ամրոցից ոչ շատ հեռու: Գնեստի ավագանում հիմնվեցանվում է Գրիգորիոսյանը: Հայերը գրավվում էին ամեանով, արհեստներով և գյուղատնտեսությամբ: 1768 թ. մրցավանվեցան եվ Էջմիածնի արտի իրավունքները Ռուսաստանի հայերի նկատմամբ:

Նշանանվեցիր վերեք են ապրում Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի և Սարատովանի հայ գաղթավայրերը: 1781 թ. Սանկտ-Պետերբուրգում է հայկական սպարան, որը 1790 թ. տեղափոխվեցավ է Նոր Նախիջևան Դի հայ վանք:

Հայ-տուրանական բարգաբանական կապերը հատկանպես աշխատանան, եթե Ռուսաստանը սկսեց հաստատվել Հյուսիսային Կովկասում: Հայերը, ձևավորվարարես նրանց ազատագրական շարժման գործիչներ՝ Իսրայել Օրին, Հովսեփ Էմինը և ուրիշներ, Հայաստանի ազատագրության գործը վերաբերեցան ռուսական գեներերի հարաբերանքեր:

Հայ ժողովրդի բանաբարեն XIII դ. նոր դրա ինանանանի հայերի էր հայրենիքիցդ դուրս՝ օտար երկրներում: Ժամանակի ընթացքում հայկական որոշ գաղթավայրեր մարեցին, գրուսեեն սկիզբ հայաշատ դարձան: XVIII դ. վերջն XX դ. սկզբները Ռուսաստանում, Սպեանյան Եվրոպայի երկրներում ձևավորվելին հայկական ինանանի հանայնքեր: Ամիսի ոչ կազմակերպիչ և մարդաշատ դարձավ ԱՄՆ-ի հայ գաղթավայրը:

Օսմանյան կայսրությունում տեղ գտած սեմտանական տեղաշարժերի հետևանքով մարդաշատ դարձան Միջերկրյան և Լիրանանի հայ գաղթավայրերը: XIX դ. 50-60-ական թթ. Հանրայնի և Լիբանանում ընդանրան էր ինանանի գրանցվելը հայերի բիվի բարձրացման 60 հազարի, որից 50 հազարից ավելին՝ գյուղական շրջանակներում: Հայերը զբաղվում էին եվ նրանց գործունեությամբ, առևտրով և արհեստներով: Բեյրութի Գալուստ Կյուլպենկյան հասատատությունը Բաքվից նավթ էր ներմուծում և պատանանում հասատատելի: Զարգացավ ազատագրական կյանքը: Դրանցում էին Հայերի Նեթարարյան վարդապետ և Զեմանի հայ կարդիկ վարեր: Սրբիպի և Լիբանանի հայությունը մեծ կորուստներ ունեցավ 1895-1896 թթ. և Առաջին աշխարհամարտի տարիներին:

Մեծ վերեք ապրեցին Կոստանդնուպոլսի և Զմյուռնիայի հայ գաղթավայրերը: Զարգացան սարեանարարեն ազգային գաղթավայրերեն մեջ: Ամերիկայի գաղթավայրերի բազմաբիվ պատանեներ, եկեղեցիներ ու ձեկիրներ: XX դ. սկզբին հայերի բիվի կոստանդնուպոլսում հասավ 200 հազարի: Բաղաքում կային 80 հայկական տպարան, բազմաբիվ դպրոցներ, բաղդրեներ ու այլ հասատատությունեներ: Զմյուռնիայի հայ հանայնքը XX դ. սկզբի կազմում էր 12 հազ. մարդ, որը հասավ 30 հազարի Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: 1919-1922 թթ. հայաբնակ գաղթավայրերի հետևանքով Զմյուռնիայի հայերը արտագաղթեցին և գաղթեց մարեց:

Մեծ ենանանանությունն հանդես բերեցին Պարսկաստանի հայերը, որոնք բնակվում էին հայկական հայ, Սարանան ու Ղազվին բաղաքներում, ինչպես նաև Թավրիզում և Նոր Ջուղայում: Բարձրագույն դպրոցներ էին գործում Հայաստանում: Էրեն XIX դ. սասանցին էին 35-40 հազ., ապա XX դ. սկզբին նրանց թիվը հասավ շուրջ 200 հազարի: Պարսկահայերի մեծ մասը գյուղացիներ էին, իսկ բաղաքներում հիմնականում զբաղվում էր առևտրով և արհեստներով: Գործարարությունը ձևավորվը էին Լիանանցիները: Մեծ է հայերի բիվը նրանի գրեանանարանական ծառայությամբ մեջ: XX դ. սկզբներին հայերի սեթրդ սեթրդ մասնանանան

Քաղաքի մոգիստրոս զրաքվում էր դատավար, ուսուիկանական և զորօնտրի իշխանության խնդիրներով։ Նոր Նախիջևանի հայերը մեծ դեր խաղացին երկրամասի տնտեսական կյանքում։ Նրանք զբաղվում էին գյուղատնտեսությամբ, մասնավորապես խաղողագործությամբ, բանջարաբուծությամբ ու անասնաբուծությամբ, առեղծով և արհեստներով։ XIX դ. կեսին հայերի թիվն այստեղ հասավ 15 հազարի, իսկ 1914 թ. շուրջ 50 հազարի։ Գյուղական շրջանակներում ապրում էին եւ 20 հազար հայեր։ Նոր Նախիջևանում եղել են բազմաթիվ դպրոցներ, հրատարակվել մեծ քանակ պարբերականներ։ Գաղտագիր ազնվական ճշտմանդր դեռևս է ապրել, իսկ ազնիվ էին Միրզան Խաչատուրյանը, Ռաֆայել Պատկանյանը,Սարգիսը Սարյանը , Աշխատանը Մյասնիկյանը։

Մեծ վերեք ապրեց Գրիգորիզապարի ոսկի հանձնյը, որը ձևավորվել էր XVIII դ. վերջերին Մեղրվանից և Քեսաբարանից գաղթած 4 հազար հայերի կողմից։ Մեծ հոլսվն ունեցեր բազարի հայ առևտրականները։ Դարձյալ XIX դ. 20-ական թթ. գաղթերի սեռեռանական կյանքն ամենամեծ ապրեց, ինչուսուանեցնելով 60-ական թթ. կրկին աշխուժացավ։

Ընդհանուր ասմամբ վերեք ապրեցին Եվրոպայի հայկական գաղութաները։ Բուլգարիայում հայկական հանգրվերեն ամրապնդվեցին Ռազգրադում, Ռուսչուքում, Պլովդիվում և այլ քաղաքներում, նոր Ղրիմի գաղութներ հիմն մեծ քաղաքներում գաղթեցին Բալկանյան թերակղզու։ Բալգարահայերը զբաղվում էին արհեստագործությամբ, առեղծով։ XIXդ. վերջին հայերի թիվը հասավ 30 հազարի։ Հայերի հանքար լսով պայմանները ստեղծվեցին, երբ Բուլգարիան ազատագրական 1877-78 թթ. պատերազմի արդյունքում ազատագրվեց օսմանյան լծից։ 1912 թ. բալկանյան պատերազմի շրջանում ռուսերգական հերոսներ Ավագանովը և Գաղտկին Նոեմբեր հայկական կամավորական ջոկատով մասնակցեցին Բալկանյան պատերազմին։

Հունգարահայերը շարունակեցին պահպանել իրենց հանգամանքները Արմենուոլոնս-Հայաբաղաք-Գեղարտ և Եղիսաբեթպատակ, չնայած XIX դ. առաջին կեսին գրկվեցին կարգերական ազատ բաղաքների լինելու իրավունքից։ Նրանք մասնակցեցին հունգարական 1848-49 թթ. ազատագրական Լայնի ընդհանրապես Վիրոշ Լաստաքոս, Յանոշ Ինգոշ, Էտեն Կեղրը, որոնը ազատագարական բանակի իրամասնատանքներ էին։ Հունգարահայերը հրատարակել են «Մեմնեսնա» հանեսնը։

Մոսկվաստան հայ գաղութները Մոլդովական և Վալաքիան մոտ 1867 թ. ստեղծվեց Ռուսիական պետության։ Հայերը շարունակում էին բնակվել Բեսարաբիայում, Թեզկասում, Յասսիում և այլ վայրերում։ Նրանք մեծ օգնություն ցույց տվեցին հայ ֆախտասանեցների ՀՌԱ դ. 80-ական թթ. և Լեռսպեի աշխարհամասի շրջանում։ Այստեղ գործում էին մի շարք դպրոցներ, տպարան, մշակութային կազմակերպություններ, հրատարակվում բերթեր և հանեսնեներ։

Եվրոպայում առանձնանում է գլուխ միջնադարում Ֆրանսիայի հայ գաղութները։ Մեզքում հայերն առավելապես հաստատվում էին հարավային Մարսել բաղաքում, գլարվելով հիմնականում առևտրով։ Սկիզի ոչ ավելի Փարիզի հայ համայնքը, որտեղ 1902թ. հայկական եկեղեցի կառուցվեց։ Ֆրանսիան ազիզի հայտնի էր դրպեի հանքի ճանապարհ կենալով։ Փարիզում 1798 թ. բացվեց հայալեզու տպարան։ Ֆրանսիայի հիմնադրվեց Մատուռ-Մուրատ վարժարանը։ Ֆրանսիայում են լույս տեսել «Էրեբնի», «Էրեբնուտ», «Փարիզ», «Լրմեմնա», «Հնչակ», «Լնամեր», «Լրաբատ» և բազմաթիվ այլ հանեսնեներ որ բերբեր։ Մեծ է նեղն ֆրանսիասնիքի դերը հայ ազգության գարգացման գործում։

Սեզքիայում հայկական գաղութները մեսնքիզեալ մեզքի XIX դ. 80-ական թթ.։ Հայ առևտրականները Կ.Պոլսից հասատատվում են Լոնդոնում և Մանչեստրում։ 1870 թ. Մանչեստրում կառուցվում է հայկական առաջին եկեղեցին։ Հայրապետ թիվն անեց XIX դ. վերջերին 90-ական թթ. կտրուկ անկումի պատճառով պնված պատճառների հետևանքով։ Հայատարածքում են Մուսեռներ հորեղեալ «Պատանիք Հայոց»-ը, լույս է ընծայվում «Էրեմնեա» հանեսնը։ Հայ լրագրությունը վերեք ապրեց XX դ. սկզբերին։

XIX դ. և XX դ. սկզբին ճշանակալից գաղաբացում է ապրում ԱՄՆ-ի հայ գաղութաները։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳՈՒՆԹԻՆ ՀԱՎԱՏԱՐՈՒՄԸ

Հայկական գաղութաները մարդաշատ դարձան, երբ երկրորդերեքի 1915 թ. կազմակերպված Հայոց Մեծ եղեռնի հետևանքով հազրոյս հազարավոր գաղեռնահարեր գտնվեցին ազիզարում։ Մեզ 1920-ական թթ. սկզբին հայերի թիվը գերազանցեց 100 հազարը։ Հանգամանքները բերեցին մեզ ավելի քան 1 միլիոն հայ։ Խոշոր հանգամանքներ կային Միջերկրամ, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Բալգարիայում, Հունաստանում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Լատինական Ամերիկայի երկրներում, Ռուսաստանում և այլուր։ Միայն Հրազդանի Կովկասյան ազգաբնակեց շարք 130 հազար հայ։ Մեր բերկ գաղաբակներ ու վերեքատարանքներ հատատանվելն հատատանվելն։ Տուրարձեցիներ գնալ մնալ մյուսի Կուսատանդնապոլի հայրապետը։ Նյութական միջոցներից գերել հայ ֆախտասանեցների միջևանը շատ ծանր էր։ Սակայն, ի պատիվ նրանց, պնեղ է ասել, որ հայ ֆախտասանեցները շատ արագ կարողացան նեղբազմել հյուսքերեալ երկրների տնտեսական կյանքն մեջ գարգնելով գյուղատնտեսատրության, առեղծով և արհեստներով։ Հանմանատրար լավ էր հայ ֆախտասանեցների միջևանը Միջնաբերդ Արեևելի երկրներում, որտեղ նրանք շատ շուտով սկսեցին նյութական դեր խաղալ առեղծի և արհեստագործության մեջ։

Հայերը մեծ հոլսվեր էին կարում Ռուսի գաղութների կենտրոնում հետ, որոնց նեղանդ հետ դրդրդրդրդրդ կարար միջտատանար հարթեցնելու։ Ռուսերն Մեզր չիրազանվեց, իսկ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, որ ծնունդ էր առել 1918 թ. մայիսի 28-ին, անկախությունի կորցրեց։ Չնայած ջնանատի հայ գրոհիչներ Ալեսանիս Մասոյանցի և Ադոյանցի հանատ ծանրերին, Հայկական հարցը լուծում չստացավ։ Թուրքերի կողմից մեզ գնեանդրում հանիցանց Մեսնանում «Հայաստան» գրպանը կազմակերպելու գաղաբարար, իսկ Լոգանի կոնֆերանսը 1923 թ. իշիր դարձրեց ամեն ինչ։

Ստեղծված այլամանեանում Սեյրանքի հիմնական խնդիրը դարձավ հայ գաղութականների ինքնասանատանում հայրբերնաան ձեռքերում և նոր սեռանդեների մեջ ապրելի ինքնասանատանում մեսնքիզեալ։ Հայերի նյութական գարգացումը հետ ամենամեծ հոգատարություն դարձի տրվեցավ համար։ Խորհրդային Հայաստանը միջազգային իրավունքի սուբյեկտ էր ապրում 1922 թվականից, իսկ ԽՍՀՄ-ը ոլորտների է գնար շուրեր բարգավաճելու Հայաստանի հարցը, ուստի հայոց պատասխանատվությունը միայն սրնատանում սեռատրատանությունը։

Չպարելի պատասխան տալ հարցերի նկատմամբ, որ հայերի ստեղծիքի մշակութային-կիրթական ազգային հատատատությունը։ Ազգասանատանությունի խնդրում մեծ դեր խաղաց Հայոց եկեղեցի։ Սեյրանքում շարունակեցին իրենց գործունեությունը Հայոց յեղափոխական դաշնակցությունը, Ռամկական ազատական և Հնչակյան բարգաբանեն կուսակցությունները։ Նրանց մեջ առանձին ազդեցիկ էին Հ.Յ.Դ-ն, որը հետևանքներ ունեցավ էդ հարեցության Հայաստանի վարչակարգը։ Ռամկական ազատականները ճանաչում էին Խորհրդային Հայաստանը որպես հայերի միակ պետություն, իսկ հնչակյանները հանգեղրական վերաբերմունք ունեին նրա նկատմամբ։

Ստեղծված կազմակերպությունների մեջ մեծ հեղինակություն է վայելում «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն» (ՀԲԸՄ), որի բաժանմունքները գործում էին գրեթե բոլոր ազգությունների հանգիրեեներում։ Երկար տարիներ այն ղեկավարում էր սեռնանի ազգային գործիչ Ալեք Մանուկյանը։

Հայապատանեությունը նպաստավոր բազմում էին ուրարդեր, մարգարեներ և գրչագրագիր հասատատությունները, հրատարակվում բերթեր և հանեսնեներ։ Սեյրատանությունը կանմեում էր օգնել Խորհրդային Հայաստանին և վերջինս էլ Սեյրատանը էր գործունում հայ ազգանվան գործիչներ Հովհաննես Թումանյանին, Եղիշե Չարենցին, Դրաստամատ Տեր-Մինասյանին և ուրիշների։ կապերը Սեյրատան հետ աշխատանքներ նպաստավոր։ Խորհրդային Հայաստանի հետ հատատանվելիքները բարդատրոնի հանեցա նկատի ունենալ Գարեգին Նժդեհի, Դրաստամատ Տեր-Մինասյանի, Գեղամ Ասլանի, Գեղարդ Ռեյանի, Գեղարդ Ալեքսանդրի, Գեղարդ Ալեքսանդրի, Գեղարդ Ալեքսանդր

ՊՈՆՏՈՍ
ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ
ՄԱՍՍԱԳԵՏԱՆ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ՄԱՍՍԱԳԵՏԱՆ
ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ՎԱԼԳՅԱՆ
ՌՈՍՏՈՎ

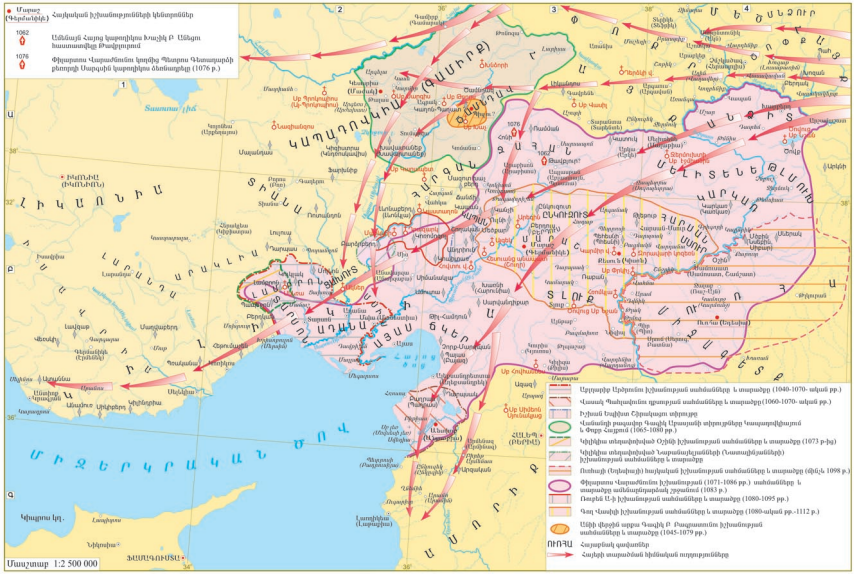
Մայրաքաղաքներ
Հայկական իշխանությունների կենտրոններ
1062
Ելնելով Հայոց խաղողիկոս Խաչիկ Բ Մեծկոս հանասարակաց Թանգրուլում
1076
Փիլոսոփա Վասիլմնեու կողմից Պեղորու Գեղասարքի քեռորդի Սարգսին կաթողիկոս ձեռնադրեց (1076 թ.)
Մասշտաբ 1:2 500 000
ՄՈՒՍԵՐԿՐԱԿԱՆ ՄՈՎ
ՍԱՄՈՒՐ
ՍԱՄՈՒՐ
ՍԱՄՈՒՐ

Վիենայի Միքիթարյան ակադեմիայի

Մանչեստրի Սբ Երրորդության եկեղեցին

- Հայկական գաղութավայրեր
- Հայկական միջնադարյան առաքելական վանքեր
- Հայ կաթոլիկի միջնադարյան վանքեր
- Եկեղեցիներ (հիմնադրման ժամանակի նշումով)
- Վենետիկի և Վիենայի Միքիթարյանների միաբանությունները
- Մասունքներ
- Միքիթարյանների հիմնման դպրոցներ, հայ կաթոլիկի վարժարաններ
- Ամբրոսյան մատենադարանը Միլանում (XVII դ.)
- Միքիթարյան մատենադարանը Վենետիկի Սբ Ղազար կղզում
- Վենետիկի Միքիթարյան միաբանության մատենադարանը (1811 թ.)
- Հայոց Մեղապարտի կողմից 1512 թ. լույս ընծայված հայկական տպագիր առաջին գիրքը՝ «Հիրաբաբերքը»
- Աբգար դպիր Թոքաթցու կողմից 1565-1566 թթ. վիրաբերված տպագրատունը Վենետիկում (1567-ից տեղափոխվել է Կ.Պոլիս)
- Մատթեոս Մարեցու կողմից 1660 թ. Ամստերդամում հիմնադրված տպագրատունը (1664-1668 թթ. տեղափոխել էր Ռոման Երևանցին)
- Ռոման Երևանցու կողմից Մսթանում 1672 թ. հիմնադրված տպագրատունը (տեղափոխվել է Լիվոռնոյից)
- Մատթեոս Վանանդեցու կողմից 1685 թ. Ամստերդամում հիմնադրված տպագրատունը (գործել է մինչև 1717 թ.)
- Ֆրանսիայում լույս տեսած առաջին հայ պարբերականները
- 1887.ՕՄԵԱ Հինգերորդ սոցիալ-դիմոնիստական կոնսանցիայի հիմնադրումը 1887 թ-ին Փեմում

Գեղարվեստական կենդանիներ (պահպանված շիտակների բանակը)

- Մինչև 10
- 11-50
- 51-ից ավելի

Քարտեզում թվերով նշված են.

1. ԼՅՈՒՍԻՍԻՈՒԴ
2. ԱՍԴԱՐԼ
3. ԼԻՍԹԵՆՇԵՅՆ
4. ՄՈՍԹԱՐ
5. ՍԱՆ-ՍԱՐԻՈՆ
6. Մանստոքա (Մանտուա)
7. Ֆաբրյանո

Պետությունների սահմանները տրված են 1914 թ. դրությամբ

Սբ. Ղազար կղզու ընդհանուր տեսքը

Լեռնյան հայ վարժարանը

Սբ. Ղազարի կղզու հանրագիտարանի գրադարանը

Սբ. Ղազարի կղզու հանրագիտարանի գրադարանի մի մասը

Սբ. Ղազարի կղզու հանրագիտարանի գրադարանը. Վենետիկում հրատարակվել են «Երազանք բիբլիական» (1803-1820), «Հիսուսի բիբլիական» (1812-1816), «Հայ հանրագիր» (1902-1906) պարբերականները: Գրադարանում լույս տեսած հայկական պարբերականներից նշանակալի են եղել «Էրեմիասը» (1859,1864-1865), «Էլեանիտ» (1898-1911, վերահրատարակվել է 1929-ից), «Բահանաւէտ» (1899-1907), «Pro Armenia» (1900-1914, ֆրանս.), «Հուրաւէտ» (1901-1905):

ՀԱՅԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՀԱՐԱՎԱՐԵՎԵՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ (միջին դարեր - 1914 թ.)

ՉԵԽԻԱ
ՍԼՈՎԱԿԻԱ
ՈՒԿՐԱԻՆԱ
ՈՒՆԳԱՐԻԱ
ՌՈՒՄԻՆԻԱ
ՍԵՐԲԻԱ
ՄՈՆՏԵՆԵԳՐՈ
ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԲՈՍՆԻԱ ԵՎ ՀԵՐՑԵԳՈՎԻՆԱ
ՍԵՐԲԻԱ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀ
ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ
ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱԴՐԻԱՏԻԿ ԾՈՎ
ԻՏԱԼԻԱ
ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՎԱՅՐԵՐԸ ՎԱՍՍԱՏՈՒՐ (մինչև 1914 թ.)

ԹՈՒՐՔԻԻՑ ԱԶԱՏՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԻՐ ԳԱՂԹՈՎՈՒՄՆԵՐՈՎ

1. Պապուղիայի գավառ

1. Աշտարակ (Եռաբլուրաց), կամ՝ Ուռ Բանկ (Ուռ)
2. Գրիգորիանի գյուղապետարան, կամ՝ Ուռ Գեղարդ
3. Գրիգորիանի (Սեղբոն) գյուղ, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
4. Գնդոր (Գնդոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
5. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
6. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
7. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
8. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
9. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
10. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
11. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
12. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
13. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
14. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
15. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
16. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
17. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
18. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
19. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
20. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
21. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
22. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
23. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
24. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
25. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
26. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
27. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
28. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
29. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
30. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
31. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
32. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
33. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
34. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
35. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
36. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
37. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
38. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
39. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
40. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
41. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
42. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
43. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
44. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
45. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
46. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
47. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
48. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
49. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
50. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
51. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
52. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
53. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
54. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
55. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
56. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
57. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
58. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
59. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
60. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
61. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
62. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
63. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
64. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
65. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
66. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
67. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
68. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
69. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
70. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
71. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
72. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
73. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
74. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
75. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
76. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
77. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
78. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
79. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
80. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
81. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
82. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
83. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
84. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
85. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
86. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
87. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
88. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
89. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
90. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
91. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
92. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
93. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
94. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
95. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
96. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
97. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
98. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
99. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
100. Գրիգոր (Գրիգոր) ագա, կամ՝ Գեղարդիանի Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)

2. Գեղարդի գավառ

1. Ոլ, Ամ Ուռ-Գեղարդ, կոչվում էին սանդարամ (XIII-XIV դդ.), Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
2. Գեղարդ (Գեղարդ), Ամ Ուռ-Գեղարդ, բարձրի է XIII-XVII դդ.), Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
3. Սիրանիկ, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
4. Պետրոսիկ, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
5. Գեղարդ, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
6. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
7. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
8. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
9. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
10. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
11. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
12. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
13. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
14. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
15. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
16. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
17. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
18. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
19. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
20. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
21. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
22. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
23. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
24. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
25. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
26. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
27. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
28. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
29. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
30. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
31. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
32. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
33. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
34. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
35. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
36. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
37. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
38. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
39. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
40. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
41. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
42. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
43. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
44. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
45. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
46. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
47. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
48. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
49. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
50. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
51. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
52. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
53. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
54. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
55. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
56. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
57. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
58. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
59. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
60. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
61. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
62. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
63. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
64. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
65. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
66. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
67. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
68. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
69. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
70. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
71. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
72. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
73. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
74. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
75. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
76. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
77. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
78. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
79. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
80. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
81. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
82. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
83. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
84. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
85. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
86. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
87. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
88. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
89. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
90. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
91. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
92. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
93. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
94. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
95. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
96. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
97. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
98. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
99. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)
100. Ամիրան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ (Ամ Ուռ)

3. Հաշտիի և Թիֆլիսի գավառների

1. Վրաստան, կամ՝ Ամ Ուռ-Գեղարդ, Ամ Ուռ-Գեղարդ, Ամ Ուռ-Գեղարդ,

Պետությունների սահմանները XVIII դ. սկզբին

ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ Գոյությունը դադարեցրած պետություններ

Նշումներ. Դասակարգական գրանցումներում մեջ որոշ ռասմնագրումներ կվերվ ժամանակների բազալական կարգադրությամբ, Ռեզ.-Պոստվերատ-ը այն տարածքների գտոշակներ, որոնք ապրեն գտնվում են Ռեզարանների Հանրապետության կազմում, հանդարտ են ենթարկեցիս։ Ինչպես ունենալով այս հանգամանքը, բարտեզում ներված են նաև պետությունների ժամանակաշրջանային սահմանները։

Նշանակոց բարգերներ, փոքր կողից XVI-XVII դդ. կառավարվող և բասասական ինքնակառավարում ունեցող գաղութավարներ (կառավարվել են XVI դ. Լիտուանյոց դասակարգավարքի տրեբերներով)

Փոքր կամ ժամանակավոր գաղութավարքներ

(ԱսանՄեՔդ.) Հայկական սեղմանարդյունքներում հանդիպող անվանումներ

(Մեթոտ) Ժամանակային անվանումներ

Եկեղեցիներ (Ուղղանկյան տարածքում XVII դ. կեսերից սատիներնաբար վերտեսված կարգադրությամբ)

Հայ կարգորկի եկեղեցու կոստանդնդեր

Գյուղերյան կենդրոնների (սպահպանված դեռատգրերի բանակը)

101-ից ավելի

21-100

Մինչև 20

Լվնդի հայ կարգորկի բարձրագույն դպրոցը (պասպական սեմինարիան, 1665-1783 թթ.)

Հայկական «Ստորնիերաց», «ճանկնաց» առևտրականների և արհեստավորների միջնադարյան «Եղբայրությունները» ու կազմակերպությունները

Լվնդի հայկական տպարանը (1616-1618 թթ.)

Նշում. Լվնդում տարբեր ժամանակներում հիշատակվում են Հանքատար գրքեր (ասիրի ոչ՝ Սր Ենեռս եկեղեցի), Սր Մատնանանդի Վերանդուսի (Մարդ տանան) և Սր Հաչոր եկեղեցիները։ Կանոնիզում (մրմնարարում) կրվել է «Լեհական Էջմածին»-ի գրքին։ Եվ Սր Դեղեղոյանս (1250 թ.), Սր Մատնանանդի Վերանդուսում (հանվելով Սր Դեղեղոյանս, 1384 թ.), Սլիսանում Սր Սառանանդի (Մեծատի եկեղեցի, XIV-XVI դդ.), Սր Գեղարդ Լուսավորչի, Սր Մոնաստանում Նոպտանում և Սր հոյլ եկեղեցիներ։ Բեգերի Սր Դեղեղոյանս եկեղեցի՝ մեծեվանում 1795 թ. 1804-ին վերատանվել է ուրբաանում ծնող և սրվել ուղղանգիներին։

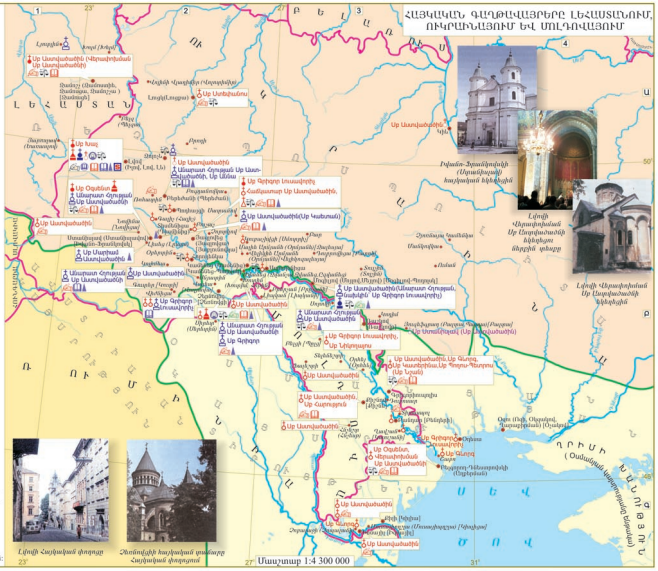
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՈՒԱՎԱՅՐԵՐԸ ԼԵՌԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՈՒԿՐԱԻՆԱՅՈՒՄ ԵՎ ՄՈԼԴՈՎԱՅՈՒՄ
Դեմետրիոս Դրամանդիի (Մրամանդի) հայկական եկեղեցին
Լվովի Վերանդիսեան Սր Աստվածածնի եկեղեցու մեծերդ գեղարդ
Լվովի Վերանդիսեան Սր Աստվածածնի եկեղեցու
Լվովի Սր Աստվածածնի եկեղեցի
Սեբաստիայի (Սեբաստիա) Սր Գեղարդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ (XVIII դ. - XX դ. սկիզբ)

Մասշտաբ 1:7 000 000

Հայաբնակ գյուղեր, ագրարան և թաղամասերի գրաֆիկը

Մասնաբնակ Մարգարյանի դպրոց (1860. 1830 թ., 1838 թվ. բնակարանի նկարագրությամբ)

Նոր Նախիջևանի բնակավայրեր (1881-1920 թթ.)

Գրեհնատարարական դպրոց (1800թ.)

Մեջբերանների ժամանակի դպրոցներ

Ծնունդ. Հվ. Ղարաբաղի տարածքում (Մեծարը) XVIII-XIX դդ. լուսանավագործությունը հայերի ինքնակամ Մեծարի Ծաղիկ (Ամ. Դր. Գրիգորյան, Նարեկացի, Գրիգոր Մագիստրոս, Գասպարյան, Գասպարյան, Գասպարյան

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ, ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹՐԱԿԻԱՅԻ ԵՎ ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՅԱԿԱԼՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ (մինչև 1915 թ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՄՍՈՒՆ
ՍԱՄՍՈՒՆ
ՍԱՄՍՈՒՆ

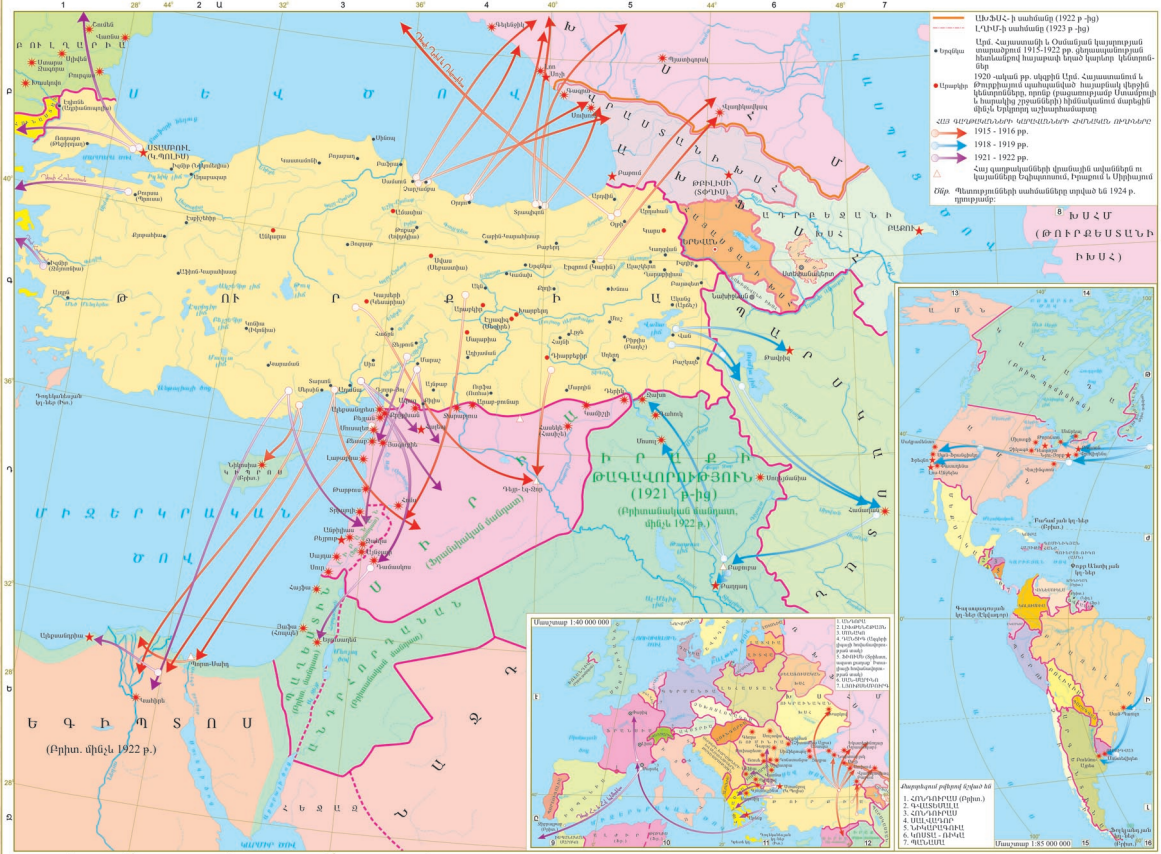
ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
ՍԵՎՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ
ՍԱՀՄԱՆԱԳԾԻՐ (1922 թ.-ից)
ԼԱՆԴԻՆ-ի սահմանագիծ (1923 թ.-ից)
Սրմ. Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության տարածքում 1915-1922 թթ. ցեղասպանության հետևանքով հայաթափ եղած կարևոր կենտրոնները
1920-ական թթ. սկզբին Սրմ. Հայաստանում և Թուրքիայում գտնվող հայաբնակ վայրերն կենտրոնները, որոնք ըստ պատերազմի Սառաջուցի և հայտնիկ շրջանների հիմնականում մասնակցել Երկրորդ աշխարհամարտ
ՀԱՅԻ ԳԱՂԹԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՐԵՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ
1915 - 1916 թթ.
1918 - 1919 թթ.
1921 - 1922 թթ.
Հայ գաղթականների վերջնական ավանները ու կայանները Հնդկաստանում, Բրազիլում և Սիբիրում
Ծնր. Պետությունների սահմանները տրված են 1924 թ. դրությամբ:
ԹՈՒՐՔԻԱ
ՍՄՈՒՐՆԻ (Զմյուռնիա)
ՍՄՈՒՐՆԻ (Զմյուռնիա)
ՍՄՈՒՐՆԻ (Զմյուռնիա)

ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ԱԼԱՍԿԱ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԱԿՆԵՐ
Մասշտաբ 1:45 000 000

ՀՅՈՒՍԻՍ ԱՄՆ-Ի ՀՅՈՒՍԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ
ԱՄՆ
ՄԵՔՍԻԿԱ
ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԱԿՆԵՐ
ԱՐԵՎԵԼՔ ՕԿԵԱՆՈՍ
Մասշտաբ 1:14 000 000

ՀՅՈՒՍԻՍ ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱՅՈՒՄ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԱԿՆԵՐ
Մասշտաբ 1:5 000 000

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՍԻԱ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՖՐԻԿԱ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՕԿԵԱՆՈՍ
ՀՅՈՒՍԻՍ ԱՄՆ
ԹՐՔԱՁՐԱԼԻ
ՊԵՐՍԻԱԿԱՆ ԾՈՒՂ
Մասշտաբ 1:45 000 000

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ, ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԱՆՈՒՄ
Հայկական եկեղեցական հասցեներ
Մարդիկ իրենց ինքնությամբ
1. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉՆԵՐ
2. ԼԻԱԿՈՒԹՅԱՆ
Ամբ. ա) 2000 թ. սահմանվել է Սիսիանում միացյալ միաբանության, որի կենտրոնատեղին Վեհարանի Սբ Գայան մայրավանքն է, իսկ «Ընտանի գանձը» առաջին գիտաշխատանքը:
բ) Հայաստանում հայկական եկեղեցի լիաբավ հայկական սարգարդությունները կրոնադրված են (գիտակցան եկեղեցիներում Սիսիանում) Ուսումնական Սբ Հոգեաձեռնոց:
գ) Լեհաստանում, Չինիում, Մոսկվայում և Հունգարիայի հայկական հասկացվելիքը մասնագետներին զգալան են «Հայկական սպիտակը Նկեցման Եղեռնության» քարտեզում:
Սբ Գոգանդ
Սբ Գրիգոր Լուսավորչի
Սբ Գրիգոր Տաթևացի
Սբ Գրիգոր Նարեկացի
Սբ Գրիգոր Տաթևացի
Սբ Գրիգոր Լուսավորչ

● Հայաբնակ ագրավանմներ

Դպրոցական գրքոյ մասնաշենք

Քարտիկում թվերով նշված են.

1 ԴՊՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 2 ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆ 3 ՄԱՍԱԿՈՒ

Նիւթ.

1. Դրամագլուխ լուր տեսնող պարբերականներից հայերի մեջ «Հասարաց», «Հշխարհ», «Դրասեր Ազգանց», «Հաղիքեան», «ՅՈՒՍԻՍԱՆ», «Դարձ», «Լեզու մասյաց», "Revue des e'tudes arme'niennes", "Revue d'Histoire arme'nienne contemporaine", "Revue du Monde arme'nien moderne et contemporain", «Հայրենասէր» և այլն (ի մասնէ Դրամեանի):

2. Փաստաբեր լայնայոր դրամատարածիկ է 87 տեսակ պարբերական, որոնցից առաջիկ հայերի են «Հեանդաս» (1896-1911, 1929-1940, 1946-1949), «Հրաշքեր» (1943-1948) և այլն :

3. Մասնաբերեմ դրամատարածված հայերական պարբերականներից ջրանեանը են «Լիբանան» (1885-1923), «Դրան» (1915-1935), «Հշխարհագրեր Մարմնոյ» (1945-1959) «Նոր Ազգանի գրան» (1991-1993) :

Մարմնի Մր Սահակ-Մր Մեսրոպ Մրոց թարգմանչաց եկեղեցին

Վանայնի Մր Սահակ եկեղեցին

Բուլանի Մր Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին

I
ԹԵՐԻՏՈՒՆԻ
ԲԵԼԳԻԱ
ՖՐԱՆՍԻԱ
ՇՎԱՅՑԱՐԻԱ
ԻՍՊԱՆԻԱ
ՊՈՐՏՈՒԳԱԼԻԱ
ԻՏԱԼԻԱ
ՄԱՐՄԱՆԱ
ՄՈՆԱԿՈ
ՖԼՈՐԵՆՑԻԱ
Ռոնա գետ
Սենա գետ
Լուարա գետ
Ռոն գետ
Սոն գետ
Մարնա գետ
Սեկուանա գետ
Լուարա գետ
Գարոնա գետ
Ադուր գետ
Ռեյն գետ
Մոզել գետ
Սարա գետ
Ալպերի լեռներ
Ֆրանսիական Ալպերի լեռներ
Ֆրանսիական Ալպերի լեռներ
Ֆրանսիական

ՍԱՄԱՐԱ
ՍԱՐԱՏՈՎ
ՌՈՍՏՈՎ
ՌԱՍՏՈՎԻ ՄԱՐԶ
ՌՈՍՏՈՎԻ ՄԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՈՍԿՎԱ
ՎԼԱԴԻՄԻՐ
ՎՈՐՈՆԵԺ
ՎՈՐՈՆԵԺԻ ՄԱՐԶ
ՎՈՐՈՆԵԺԻ ՄԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՄԱՐԶ
ՎԼԱԴԻՄԻՐԻ ՄԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՊԱՍԱԿԱՆ
ՍՊԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՊԱՍԱԿԱՆ ՄԱՐԶ
ՍՊԱՍԱԿԱՆ ՄԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՊԱՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՍՊԱՍԱԿԱՆ ՄԱՐԶ

I
II
Ամասիա
Տրապիզոն
Սեբաստիա
Կարսան
Ուրֆան
Սամսուն
Սինոպ
Ինեբոլու
Սեբաստիայի նահանգ
Ամասիայի գավառ
Ամասիա
Գեոնիկ
Գեոնիկ գավառ
Գեոնիկ
Գեոնիկ գավառ
Գեոնիկ
Գեոնիկ գավառ

Սբ Հարություն, Սբ Կատարինե
Ս Գեորգիոսյան եկեղեցի ցցեղոցով, Հայկական մշակույթի բարեկամների ընկերության ցցեղոցով, «Օրերի կրկնվելի հուշահամալիր», «Հանդուսաց»

Սարատով

ԴԴ Ինքնավար նյութի հայ հանրությունի միություն

Սամարա

Սբ Հարություն
«Ռուսաստանի հայերի միություն», Հայկական բռանգիսական «Նիշտաց» ցցեղոցով, «Հոյժանանց» միությունը, Մոսկվայի հայկական գրականության ցցեղոցով, «Նվիրատու» էլեկտրոնային ցցեղոցով, Ռուս-հայկական նախանձախոսությունների կենտրոն և այլն «Հոյժանանց», «Ալիք», «Բաս Առուտու» (1991-92), «Արմենսկի վեստնիկ», «Սեղեկատու բյուլետեն» «Вестник», «Новое Кочеч»

Սամարայի մարզ

Սբ Խաչ

Սբ Սարգիս
«Մեծին Սամսոնյան»

Սբ Խաչ
«Ալիք»
«Մասնակցություն»

Գրիգորյանի անվ.

Ռոստովի մարզ

«Հանդուսաց»

Սարատովի մարզ

Վոլգոգրադի մարզ

Ռոստովի մարզ

ԴԴ-ում 2,2 մլն. հայ

Կրասնոդարի մարզ

Ստավրոպոլի մարզ

Աստրախանի մարզ

Կալմիկիայի Հանրապետություն

Դաղստանի Հանրապետություն

Չեչնիայի Հանրապետություն

Ինգուշետիայի Հանրապետություն

Հյուսիսային Օսեթիայի Հանրապետություն

Կաբարդինո-Բալկարիայի Հանրապետություն

Կարաչայ-Չերքեզիայի Հանրապետություն

Ադիգեայի Հանրապետություն

Ռոստովի մարզ

Վոլգոգրադի մարզ

Սարատովի մարզ

Սամարայի մարզ

Ուլյանովսկի մարզ

Սբ Խաչ
«Ալիք»
«Ռուսաստանի հայերի միություն»

Սբ Սարգիս
«Մեծին Սամսոնյան»

Սբ Գևորգ, Սբ Հովհաննես Մկրտիչ
«Հանդուսաց»

Սբ Գևորգ
«Հանդուսաց»

Սբ Գևորգ
«Հանդուսաց»

Սբ Գևորգ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

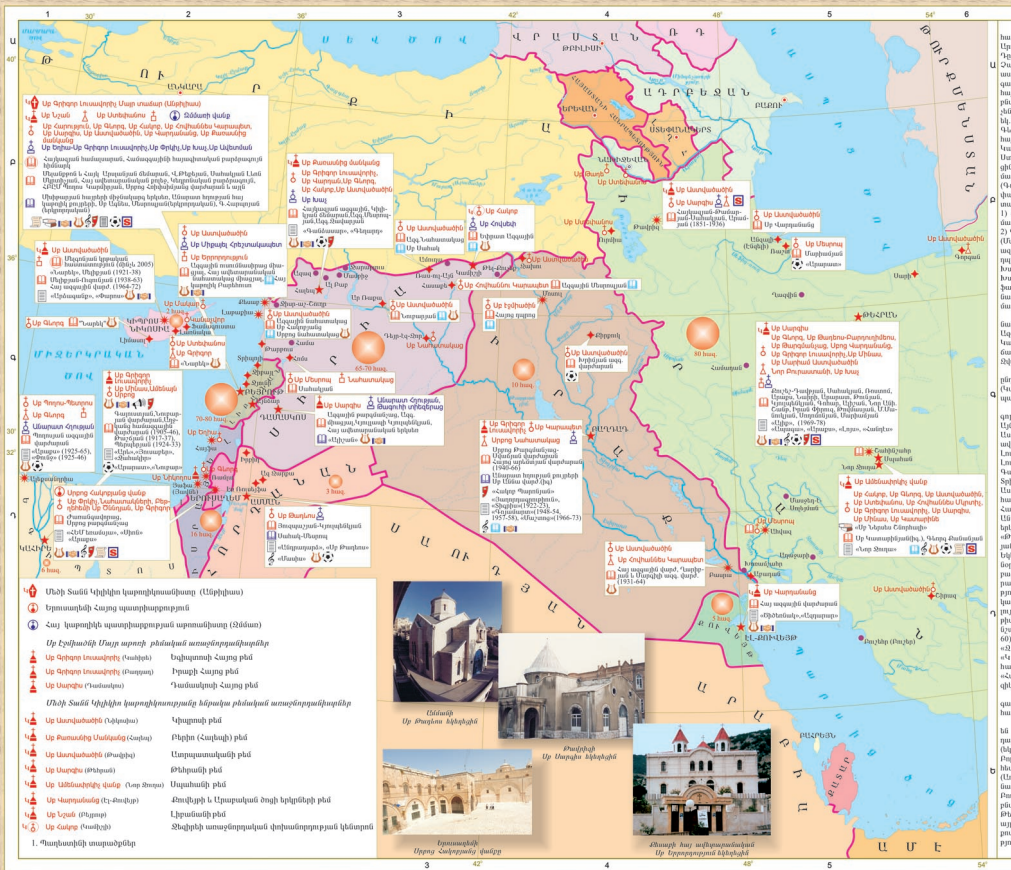
ՍԵՎ ԾՈՎ
ՍԱՐԱՏՈՎԻ ՄԱՐԶ
ՍԱՄԱՐԱ
ՍԱՐԱՏՈՎ
ՎԱՐՈՒՆԻ ՄԱՐԶ
ՎԱՐՈՒՆ
ՔՎԻՆՍԼԱՆԴ
ՈՒԼՅԱՆՈՎ
ՔՎԻՆՍԼԱՆԴ
ՎԱՐՈՒՆՏԱՆ ՌԴ
ԲԱՇՔԻՐՏԱՆ
ԱԳՐԲԵՋԱՆ
ԲԱԿՈՒ
ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ
ՎԼԱԴԻՄԻՐ
ՍՄՈԼԵՆՍԿ
ՍՄՈԼԵՆՍԿ
ՍՄՈԼԵՆՍԿ
ՄՈՍԿՎԱ
ՄՈՍԿՎԱ
ՄՈՍԿՎԱ

ՀԱՅԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Մասշտաբ 1:2 700 000

Ասո Վրասատանի 2002 թ. մարդահամարի, ևոյ բնակչության թիվը կազմում էր 350 հազ. (առանց Արցախ-ի)։Կրապ-ատրանական հանրապետության տարածքին (1991-1992 թթ.) Վրասատանից հարևանություն հեռացած հարերի թիվը կազմում է 25-30 հազ.։

Արևելյան և Հարավային Օսեթիայի տարածքները

Նախկին Սրսրական Ինքնավար Հանրապետության տարածքը

Ծներ. Վրասատանի հարերի մի մասը գնացել է և գաղթում է դրսից զրաղի (մասյան հավանաբար 70-ից ավելի ինքնավարներում)։

Թբիլիսիի Մր Գեորգ եկեղեցի 1556 թ.

Թբիլիսիի Նատանեբոյ մզկիթ 1727 թ.

ՀԱՅԵՐԸ ՍԱՍՊԱՆ-ՋԱՎԱԽՔԻՆՈՒՄ ԵՎ ՍԱՎԱԼԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ (ԹԲԵԼԻՍԻ, 2001 թ.)

Մասշտաբ 1:450 000

Հայ բնակչության թիվը

- Մինչև 100
- 100 - 500
- 500 - 1 500
- 1 500 - 3 000
- 3 000 - 5 000
- 5 000 - 10 000
- 10 000 - 50 000
- Մեկից բարձր 50 000

Սահմանների

- Պետական
- Վրասատանի ինքնավար հանրապետությունների
- Վրասատանի և Օսեթիայի Ինքնավար Մարզի

Վրասատանի նահանգների (մեծաքաղաքների)

Շրջանների

Վրացախոս հայերի գլխավոր (գյուղատնտեսական բնակչության ինքնավարում մասով հանդիպում է զրաղի)

Վրացական նահանգների (մեծաքաղաքների)

Ծներ. Մասշտաբի շրջանի Վարի և Դիլիժան (ազգի բաղադ. շրջանում) բնակչության զրաղմունքը «զրաղի» բնակիչների ոչնչացման մասում։

2001 թ. Մասնվան-Ռուսական հանգանի բնակչությունը կազմում էր 221.7 հազ. մարդ, որից հայերը 129.2 հազ. (58.25%)։ Սասպան հայերատան 3 շրջան-հիրատանոց տեղագրական(ինքնավարությունում)։

1. Վրացական շրջան - 23.65 հազ. (47.9%)
2. Վրացական շրջան - 62.8 հազ. (95.4%)
3. Կրեմենիցկոյ (Ինգանանվան) շրջան - 54.7 հազ. (98.6%)

Սասպանական շրջանում հարերի թիվը կազմում էր 1 հազ. (20.4%), Բորչալի շրջանում 3.8 հազ.(11.4%), Սղիգիլի շրջանում 1.4 հազ.(6%)։ Վարչական-տարածքային մասշտաբի կազմում կազմում՝ հրեաներ(հանում Սասպանի շրջանում (Թբիլիսի) 2005 թ. հարերի թիվը հասնում էր 9 հազ. (1989 թ. 12.7 հազ.), որը կազմում էր սոց.բնակչության 51.4%-ը։

2008 թ. Մասնվան-Ռուսական սասպանական-գրգռիչ հարեվանի գրգռումների ժամ շրջանների տեղագրական(հանում) թիվը

1. Վրացական շրջան - 18 հազ. (2 299 աշ.
2. Վրացական շրջան - 58 հազ. (9153 աշ.
3. Կրեմենիցկոյ (Ինգանանվան) շրջան - 32 հազ. (5775 աշ.
4. Սասպանական շրջան - 2 հազ. (463 աշ.
5. Բորչալի շրջան - 4 հազ. (783 աշ.
6. Սղիգանիլի - 114 հազ. (5 17973 աշ.

Ընդհանուր շրջանում կա 12 հարեվանի դպ. 1488 աշ.

Մեծաքաղաքում թիվը հիմնական հանգանի գրգռումներ ունեցող հարեվանի գրգռումներ

1. Մ. Պանսան
2. Հրազդան
3. Բուսանվանք
4. Կասանվանք, Ռանգանվանի
5. Ջրգնան
6. Թուրգանան

ՀԱՅԵՐԸ ԱԻԱՆԱՅԱՆՈՒՄ (մինչև 1991 թ.)

Մասշտաբ 1:850 000

Միջազգային հանրապետությունների սահմանները

Վրացական ԽՍՀԶ շրջանների սահմանները

Ծներ. Վրացական մինչև գրգռ-պրեսական հանրապետությունը գրվում էր 43 հազարական գրգռում։

ՀԱՅԵՐԸ ԹԲԻԼԻՍԻՈՒՄ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅԱՆՈՒՄ (1991 թ.)

Ծներ. 1991-1992 թթ. Մասնվան շրջանում կար 13 հազարական գրգռում (ավելի քան 1600 գյուղեր)։ Բորչալի շրջանում 3 հազարական գրգռում (ավելի քան 500 գյուղեր)։ Թիլիսիի շրջանում 3 հազարական գրգռում։

Մասշտաբ 1:850 000

Մեծաքաղաքում թիվը հիմնական է. 1. ՍԱՍՊԱՆՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅՏԵՐՆ ԱԶԳՐԵՂԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1918 - 1991 թթ., (1920 - 1991 թթ. ԱԽՍՀ)

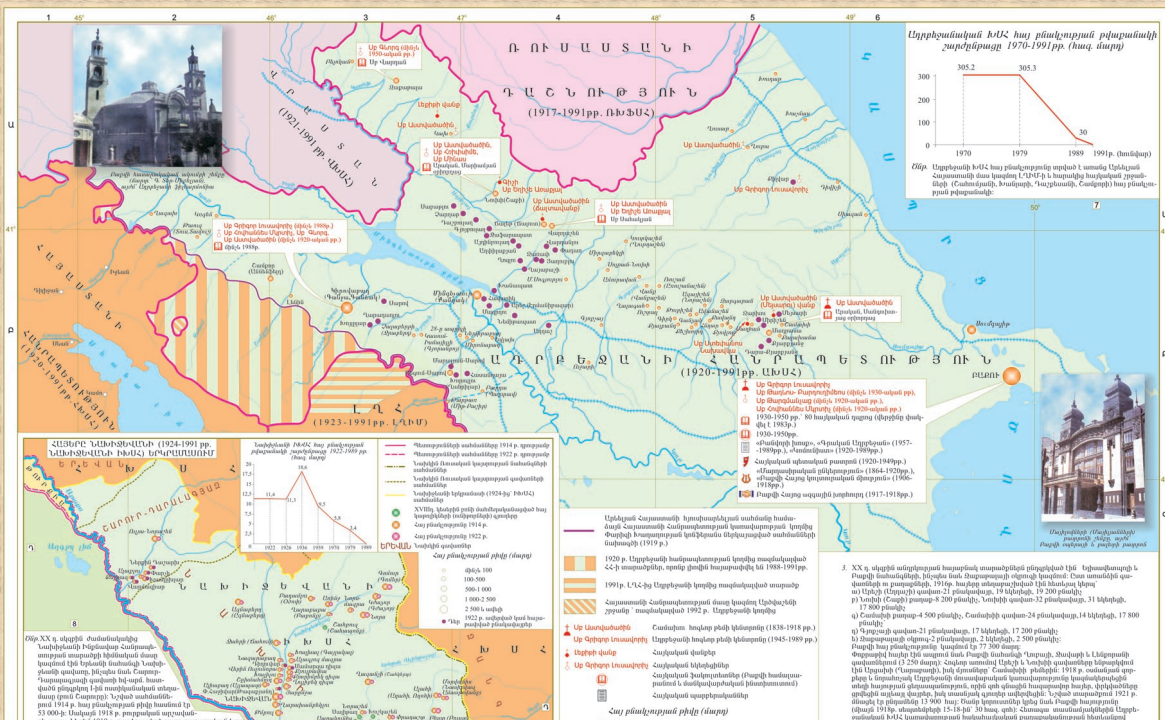
Ռուսական Սովետական Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն
(1921-1991 թթ. ՌԽՍՀ)
Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետություն
(1917-1991 թթ. ՌԽՍՀ)
Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն
(1920-1991 թթ. ԱԽՍՀ)
Լեռնային Հանրապետություն
(1923-1991 թթ. ԼՌՀ)
Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետություն
(1920-1991 թթ. ԱԴՀ)
Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ բնակչության թվաքանակի հարցերաշարը 1970-1991 թթ. (հազ. մարդ)
305.2
305.3
30
1970
1979
1989
1991 թ. (հունվար)
Ուրարտական թագավորության սրբազան ծիրքի գանձերի գտնվելու վայրը
Ուրարտուի թագավոր Սարդուրի II-ի հաղթանակի հուշարձանը
Ուրարտական ամրոցներ
Ուրարտական գրանցումներ
Ուրարտական գրանցումներ Ուրարտուի թագավորներ
Ուրարտուի թագավորներ
Ուրարտուի թագավորներ Ուրարտուի թագավորներ
Ուրարտուի թագավորներ Ուրարտուի թագավորներ
Ուրարտուի թագավորներ

ՀԱՅԵՐԸ ՂԱԶԱԽՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՍԻԱՅՈՒՄ

Մանգիշլաքի Սբ Հարությանի եկեղեցին

Սբ Հրեշտակներ

Սբ Աստվածածին

Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ

Սբ Գևորգ

Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սբ Սարգիս, Սբ Աստվածածին, Սբ Գևորգ, ՀԲԸՄ «Մշակութային»

Սբ Աստվածածին, Սբ Գևորգ, Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սբ Սարգիս, Սբ Գևորգ, «Հայրենիք», «Էջմիածնի», «Մշակութային», «Խաղաղություն», «Ազգային», «Հոգևոր», «Հայրենասիրություն», «Հանրագիտարան», «Ազգագրություն», «Հանրագիտարան», «Ազգագրություն», «Հանրագիտարան», «Ազգագ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ

Աշիարիի Բաբիլոնյան բարտիզը (մ.թ.ա. VIդ.)

Հեկատեոսի բարտիզը (մ.թ.ա. Vդ.)

Աշիարիի բար Հերոդոտոսի (մ.թ.ա. Vդ.)

Պոմպոնիոս Մելա (մ.թ. I դ., բարտիզը տպագրվել է XVդ.)

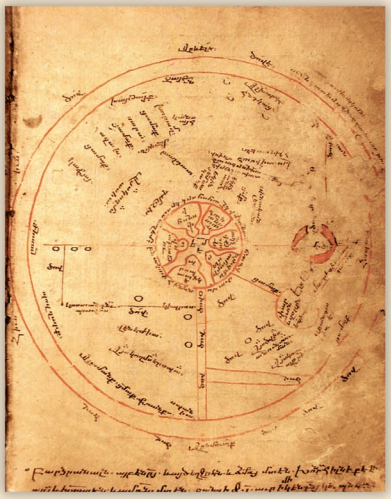

Ամանում հայ հեղինակի քարտեզ (XII դ. վերջ - XIII դ. սկիզբ, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր թիվ 1242)

«Աշխարհի քարտեզ» (պահպանվել է 1250 թ. Սաղմոսարանում)

Բենեդիկտյան միաբան Բեապուսի «Աշխարհի քարտեզ»-ը (XII դ.)

Հերեֆորդյան «Աշխարհի քարտեզ», պահպանվել է ուշ միջնադարյան մի ձեռագրում, (1300 թ., պահվում է Մեծ Բրիտանիայում)

Միջնադարյան հայ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացու կողմից պատրաստված «Աստրոլաբիա» (1420 թ.)

«Աշխարհի ձևնովական ոսպնյակաձև քարտեզ» (1457 թ.)

ASIAE III TAB:
PONTI EUXI
COLCHIS
IBERIA
ALBA
NIA
HYRCANI sive CAS
PTI MARIS
PARS
Pontus Cappadoci pars
Bithinie
Paphlagonie
Galatie
Phrygie
Pisidie
Lycaonie
Cilicie
Cypri
Rhodus
Cretensis
Cyprus
Cretensis
Hibernia
Hibernia
Hibernia

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

ՀԱՎԱՔՈՒՄ՝ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. 331 թ.)

2 000 000-120 000/100 000 տարի առաջ - Ուորիճ հնաբան (պալեոնթոլ.), օրյուվասյան, շելյան, աշելյան գնալոյաքիսի սարգսյանսկ ժամանակաշրջան (Ենթրուպոզին)

120 000/100 000-40 000/35 000 տարի առաջ - Միջին հնաբան (պալեոնթոլ) մուստերյան գնալոյաքի սարգսյանսկ ժամանակաշրջան

40 000/35 000-10 000 թթ. - Վերին հնաբան (պալեոնթոլ) գնալոյաքիսի սարգսյանսկ ժամանակաշրջան

12 000-10 000թթ. - Միջնեանդերի (մեզոլիթ) ժամանակաշրջան

10 000-5 500 թթ. - Նորանդերի (նեոլիթ) ժամանակաշրջան

5 500-3 500 թթ. - Պղնձաքարի (էնեոլիթ) ժամանակաշրջան

3 500/3 300-2 500/2 400 թթ. - Կաղ բրոնզի ժամանակաշրջան

2 500/2 400-1 500 թթ. - Միջին բրոնզի ժամանակաշրջան

Երկրորդ հազարամյակի առաջին կես - Ծիծաղանի և Խուռիական պետությունների հիմնադրում

1500-1150 թթ. - Ուշ բրոնզի ժամանակաշրջան

Երկրորդ հազարամյակի երկրորդ կես-I 200-զարմ թթ. - Հայաստան-Աբգի գետափի միջոցով ժամանակաշրջան

XIII դ. - Ուրուատրի գետափի միջոցով առաջին հիշատակությունը

XIII-XI դդ. - Նաբիի գետափի միջոցով ժամանակաշրջան

1032 թ. - Հայերենի պատմության (Պարսատրամի բարբառ) հանձնելու գալը, Աբգարի հիմնադրումը և Արամազդի գահակալությունը

IX-VII դդ. - Ասի (Իրարատու) բարբառի ժամանակաշրջան

IX դարի 30-ական թթ. - Հինգերորդ ում Հ. տոչաս ծայրաքաղաքը (Ասի)

782 թ. - Էրեբունի-Երևան բարաբ-ամերի հիմնադրումը

776 թ. - Արգիշտիխինիի բարաբի հիմնադրումը

681 թ. - Ասորեստանի թագավոր Սինահերիբի սպանությունը նրա որդիներ Ադրամելքի և Սարասարի (իմա Սանասարը) կողմից և նրանց փախուստը Էրեբունի-Երևան

631-522 թթ. - Հայաստանի Երվանդունիների թագավորության ժամանակաշրջան

522-521 թթ. - Հայերի ապստամբությունը Կիլեմնյան պետության դեմ

521-331 թթ. - Հայաստանի Արմենիան Պարսկաստանի սատրապ տարածքում ապրաքաղաքային հպատակ թագավորության կարգավիճակով

520 թ. - Արմենիա (Արմինիա) երկրի և արմենիերի առաջին հիշատակությունը Բեհիստունի արձանագրության մեջ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(և թ.ա. 331 թ-ից մինչև մ.թ. IV դ. սկիզբ)

331 թ. - Գագաքանչյան ճակատամարտում Էկբատանը Մակեդոնացու և Պարսից սատրապի բանակների միջև: Պարսիկների պարտությունը և Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունների հոչակումը

Հարք 260 թ. - Փոքր-Կոմագենի թագավորության հիմնադրումն: Ալիի ոչ վերջինս հիմի նրա Տոմիսի և Կոմագենի թագավորությունների առաջացումը

189 թ. - Մագնեսիայի ճակատամարտը հռոմեական և սելևկյան բանակների միջև, ու վերջինս պարտությունը

189 թ. - Արտաշես Ա-ն Մեծ Հայքի և Նաբիների Փոքրի բաղադրյունը

189 թ. - մ.թ. I դ. *- Մեծ Հայքի Արտաշիսյան թագավորության ժամանակաշրջանը

170-զարմ թթ. - Արտաշյան ծայրաքաղաքի հիմնադրումը

95-55 թթ. - Տիգրան Մեծի գահակալությունը: Հայոց թագավորության վերածումը Մեծագույն Նաբիի հարավ-արևելյան սահմանի սահմանի

94 թ. - Տիգրի թագավորության միացումը Մեծ Հայքի թագավորությանը

80-անվի թթ. - Տիգրանակերտ ծայրաքաղաքի հիմնադրումը

մ.թ. 1-52 - Մեծ Հայքի թագավորությունն օտարազգի թագավորների իշխանության շրջանում

52 թ. - Տրդատ (Էրուանդ) I Արշակունու թագավորության սկիզբը Մեծ Հայքում (պաշտոնական պատկերազարդումը՝ 61/66-76 թթ.)

52-428 թթ. - Մեծ Հայքի Արշակունյան թագավորության ժամանակաշրջանը

72 թ. - Կոմագենի և Փոքր Հայքի թագավորությունների կլանումը Հռոմեական կայսրության

I դ. վերջ - Մծուրբ քաղաքի հիմնադրումն Հայոց Սանասարյան թագավորի կողմից

I դ. 70-անվի թթ. - Քուարեան և Մաբրդուեանու (Բարբրդենու) սասդյանների ընտրությունը Մեծ Հայքում

II դ. 20-30-անվի թթ. - Վաղարշապատ քաղաքի հիմնադրումը Հայոց թագավոր Վաղարշ II-ի կողմից

164 թ. - Վաղարշապատի հրկիզումը ալանների (Խոր բարաբ) սանամով

191-211 թթ. - Վաղարշ Բ հայոց թագավոր: Հայ Արշակունիների ազգությունների ծառայությունի հասանատնը

224-227 թթ. - Սասանյան Թագրշապուհ Պարսկաստանում և Պարսկական թագավորության սկիզբը

243 թ. - Հայոց հոսքով Մեծ Հայքի գալը պարսիկ վերակալնվելու Պարսկերենների իշխանությունի Պարսկաստանում

244 թ. - Մանիիական ճակատամարտ և հռոմեական պարտությունը պարսիկներից

259 թ. - Հռոմում Մեծ թագավոր սպանությունն Անակ Արշակունու և նրա եղբոր երկրից

261-288 թթ. - Սասանյան թագավորների իշխանությունի Մեծ Հայքի թագավորությունում և վերջինիս վերածումը Սասանյան սարպասանոնի երկրորդ բաղադրության

288-330 թթ. - Տրդատ Գ Մեծի երկրորդ գահակալությունը Մեծ Հայքի թագավորությունում

288 թ. - Գրիգոր Պարթև (Լուսավորիչ) հրամայվելը գոն մատուցել հեթանոսական սատանաների և բանտարկությունը Խոր Վիրապում

ՄԵՍՐՈՊ ԴՈՒՔԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(IV դ. վերջ XVII դ. կեսեր)

300 թ. - Հռիփսիմյանց կուսերի գալը Հայաստան

301 թ. - Հռիփսիմյանց կուսերի նահատակությունը և Գրիգոր Պարթև (Լուսավորիչ) եռոր Վիրապից գոտս գալը: Քրիստոնեության հուսկուրան պետական կարգավիճակ

301 թ. - Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց առաջին եպիսկոպոսությունը (կաթողիկոս)

303 թ. - Էջմիածնի ծայրատաճարի հիմնադրումը

325 թ. - Նիկեական տիեզերական ժողովն և Հավատոց հանգանակի ընդունումը

353 թ. - Աշտիշատի եկեղեցական ժողովը

362-440 թթ. - Մեսրոպ Մաշտոց, հայ գրերի ստեղծողը

371 թ. - Չիլոյանի ճակատամարտում հայերի փայտյուն հարձակվելը պարսիկների վրա

387 թ. - Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև

388-408 թթ. - Մեծ Հայքի թագավորության վերամիավորումը Հռոմում գ Վերջին թագավորի կողմից

405 թ. - Մեսրոպ Մաշտոց ստեղծում է հայոց գրերը

408 թ. - Հռոմեակաները հետ են վերցնում 387 թ. իրենց անցած Մեծ Հայքի արևմտյան հատվածը

428 թ. - Հայ Արշակունիների թագավորության անկումը

447 թ. - Հաճատիկների եկեղեցական ժողովը

450-451 թթ. - Ավարայրի ճակատամարտը

451 թ. մայիսի 26 - Վեղարշապի ուսումնարանը: Վարդան Մամիկոնյանի հերոսական մահը

482 թ. - Նիստորեականների Մասեան Բագարատունու ձեռնտվությամբ գրում է, թե հոչակվեցավ «Հատամարմն Հայոց»-ը

482-484 թթ. - Վահանեանց պատերազմը

492 թ. - Հայերի հանգանակական ապատանդությունը

506 թ., 554 թ. - Դեռևի եկեղեցական առաջին և երկրորդ ժողովները

572 թ. - Հայերի հանգանակական ապատանդությունը Կոստան Վարդան Մամիկոնյանի պետությունում

591 թ. - Հայաստանի նոր բաժանումը Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, որով Հայաստանի մեծ մասն անցավ կայսրությանի

610-685 թթ. - Մեսրոպա Շիրակացի, բնագետ, մաթեմատիկոս և փիլիսոփա

618 թ. - Սիր Հերակլիոսի տասանի կատարումն ավարտը

623-630 թթ. - Մեծեն տասանի կատարումը

624-631 թթ. - Հերակլիոսի տասանի կատարումը

630 թ. - Մեր Գայանեն տասանի կատարման ավարտը

639-654 թթ. - Թեոդորոս Ռշտունին Հայոց իշխանը

640 թ., 642-643 թթ., 650 թ. - Մեսրոպան առաջին, երկրորդ և երրորդ ազգաբնակչության հարկագրումը

643 թ. - Զվարթնոց տաճարի հիմնադրումը, շինարարության ավարտը 661 թ.

652 թ. - Հայ-սրբազանի պարզնակաքի կնքումի թեոդորոս Ռշտունու և Մամիքիի նամակագրությունը

701 թ. - Հայաստանի Ալանների սրաբերեի կողմից և Արձինիա ասոյինանության սահմանումը

705 թ. - Հայ նախարարների ոչչակիրների Խոսրովանվի և Խոսաի եկեղեցիներում սրաբերեի կնքումը

719 թ. - Դվինի եկեղեցական ժողովը

725 թ. - Մանանվերքի եկեղեցական ժողովը

725 թ. - Հերթի աշխարհագրությունը

774-775 թթ. - Հայոց մեծ ապատանդությունն սրաբերեի շի դեմ

775 թ. սեպտեմբեր 24 - Հայերի սանմնոյաց հերետոլորդի սրաբերեի դեմ Հանգանակությունը

804 թ. - Մեծաս Մամիկոնի սրաբերեի կողմից ճանաչվում է Հայոց իշխան

850-855 թթ. - Հայերի հերոս սպատանդությունն սրաբերեան ոստիկանության դեմ

855-862 թթ. - Աշոտ Բագրատունի սպարապետ Հայոց, «Իշխանաց իշխան Հայոց և Վրաց»-ոտ Մեծ Իշխանի «Իշխանաց իշխան»

874 թ. - Լեռան ոստիկանի վերջանումն Հայաստանից

885 թ. - Հայ Բագրատունյաց թագավորության հռչակումը: Աշոտ Ա Բագրատունին «Թագավոր Հայոց և Վրաց»-ի (885-890 թթ.)

885-1045 թթ. - Հայ Բագրատունյաց թագավորությունը

885-908 թթ. - Հայ Բագրատունյաց պետության հերոս տերությունի

908 թ. - Սասունի Աշոտ Գ Ողորմածի թագավորության հիմնադրումը

914-928 թթ. - Աշոտ Գ Երկաթ Բագրատունին «Շահնշահ Հայոց և Վրաց»

950-1003 թթ. - Գրիգոր Նարեկացի, բանաստեղծ, փիլիսոփա, մաթեմատիկոս և հնագիտ

961 թ. - Մեծեն Հայաստանի ծայրաքաղաք

963 թ. - Կարսի (Անեցի) թագավորության հիմնադրումը

982 թ. - Տաշիր-Զորագետի Կյուրիկյան թագավորության հիմնադրումը

987 թ. - Մյուս-Լոռու թագավորության հիմնադրումը

990-1020 թթ. - Գագիկ Ա Բագրատունի «Շահնշահ, թագավոր Հայոց և Վրաց»

998 թ. - Հայոց և վրաց գրերի հարգանքն Նորպատականի սարբարության բեռ Մաղասեցիի Ծնունդ գլուխ-ման

1001 թ. - Մեծեն Հայաստանի կատարման ավարտը

1003 թ. - Փասիտուսի թագավորության կլանումն Մեծեն թագավորությանը

1021 թ. - Սենեքերիմի թագավորության կլանումը Բյուզանդական կայսրության և Մեծեն Հայքի տեղամասերի միջև Սեբաստիա

1042-1080 թթ. - Հայերի ազատագրամարտը կայսր Թոր Ռոմանոսի Միջագնաց, Ամորիի և Կիլիկիա

1045 թ. - Մեծեն գրաբարյան թագավորների կողմից և Լենի Բագրատունյաց թագավորության թագավորության անկումը

1047-1048 թթ., 1048 թ., 1054 թ. - Մեծեն-գրաբերի առաջին, երկրորդ և երրորդ սարբարեցիների Հայաստանում

1058 թ. - Սասունի Թոռնեցիկանների հարձակվելը սելջուկ-թյուրքերի Հայաստան

1064թ. - Մեծագնաց տարեկան Վեր-Լեռանի սարբարեցիներ Հայաստանում: Մեծեն գրաբերի

1071 թ. - Բոլորանցիների պատերազմը Մանազկերտի ճակատամարտում և Հայաստանի մեծ մասի գրաբերեի սելջուկ-թյուրքերի կողմից

1071-1086 թթ. - Գրիգոր Մագիստրոսի իշխանությունը Փոքր Հայքի հարավարևելյան, Կիլիկիայի արևելյան և Հյուսիսային Միջագնդի շրջանակներում Մարաշ կենտրոնով

1080թ. - Նորքիրակի իշխանության հաստատումն Կիլիկիայում

1085 թ. - Լենք բարձրադիր գլխամի հենմուռնս Հոռիանենս Սարկավագի կողմից

1098-1099 թթ. - Խաչակրաց սարբարեցիս Մեծամնոր Կիլիկիա

1110-1113 թթ. - Հայերի գրաբերի ազատագրումի ոտաց սելջուկների դեմ

1124 թ. - Սելջուկների ազատագրումի ոտաց սելջուկների դեմ

1126 թ. - Սելջի բիսպությունի հերոսական պնդամարդությունը Հաղբատանքների

1130 -1213 թթ. - Միխիթար Գոշ, օրենսդիր, ասպետական և հասարակական գործիչ

1149 թ. - Հայոց կարգոնիությունը հաստատուն է Հռոմկլայում

1153-1198 թթ. - Ներսես Լամբրոնացի, ասպետական, մատենագիր, հասարակական և բանաստեղծ

1170 թ. - Մյուս Լոռու բաղաքներում անկումը

1170-1235 թթ. - Կարապետ Աբեղեցի, ասպետական, մատենագիր

1184 թ. - Միխիթար Հերացու «Տիրամեղ միխիթարությունն» բժշկագիտական աշխատությանը ավարտը

1184-1193 թթ. - Միխիթար Հերացու «Գիրք գանձ»-ի թարգմանությունն ֆ-ն Հայոց դատաստանագիրքը:

1185 թ. - Սարգիս Պարպարյան Ջնանկարի վրաց բանակի ամիրապասաց (սպարապետ)

1192 թ. - Սարգիս Պարպարյան ասված որդի Զաքարեի նշանակումը վրաց զորքի ամիրապասաց, իսկ կրտսերին՝ Իվանեին՝ մասնագրությունը (արքունի մեծ վեզիր, սպարապետ)

1194 թ. - Լեվոնը Կիլիկիայի գերադարձն Լևոն Բ Մուրինյանի իշխանության նկրտո

1198թ. - Կիլիկիայի հայկական թագավորության հուսկուրան: Լևոն Բ իշխանը Կիլիկիայի Լևոն Ա թագավոր

1199 թ. - Էնիի վերջնական ազատագրումը հայ-վրացական զորքերի կողմից

1200-1271 թթ. - Վերլուծու Գանձանիի, պատմիչ, վարդապետ

1203 թ. - Գնդեկ Ա թագավորությունը հայ-վրացական զորքերի կողմից

1204/1205 թթ. - Հայ-վրացական զորքերի հաղթանակը Ինդնիայի սուլթան Ռուքն-էդ-Դինի բանակի դեմ Բասենիի դաշտում

1206-1207 թթ. - Վարսի ազատագրումը հայ-վրացական զորքերի կողմից

1208-1276 թթ. - Սմբատ Սպարապետ (Գունդստաբլ), գրագիր, պետական գործիչ, դիվանագետ և պատմագիր

1220-1222 թթ. - Մեծագրական բանակի առաջին արշավանքը Հայաստան և Այսրկովկաս

1223/25-1284 թ. - Պռոշ Հռոդոսական Իշխան, գրագիր

1224 թ. - Խորասանշահ վանքի և դպրոցի հիմնադրումը Վանևանում գարգարատի կողմից

1225 թ. - Հռոդեշշան Տնյալ-էդ-Դինի պարսկական Հայաստան

1230 թ. - Ջալալ-էդ-Դինի պարսկական Երևանի ճակատամարտում Դվինիքան և Մյուրդանենի զորքերի կողմից

1234-1315 թթ. - Թեղի, բանաստեղծ

1236 թ. - Հրատարակվեցավ Հայաստանի և Կիլեկյան Կիլիկիայի գրավոնոց ինդոնական գրավաքար Շարմշահի և նրա գրավարվեցիների կողմից

1240 թ. - Հասան-Ցալալի Իշխանությունի հաստատումը Էրզրումում

1242-1245 թթ. - Հայաստանի մնալյալ տարածքների գրավումը մոնղոլների կողմից

1253-1256 թթ. - Կիլիկիայի հայոց Հեթում Ա թագավորի ուղևորությունը Կարա-Կորում և հայ-մոնղոլական պայմանագրի կնքումը

1254 թ. - Լեռնային պշտահանքերի

1258 թ. - Բարդաղի գրավումը մոնղոլների կողմից և Հուլյոյանների պետության ճանաչումը: Հայաստանի հայտնվումն է Հուլյոյանների պետության մեջ:

1258-1304թթ. - Մատենադարանի Օրբելյան, պատմիչ, և հեղինակ գրքերը

1259-1261 թթ. - Հայ-վրացական պայմանագրությունը մոնղոլական տերությանության դեմ

1266-1268 թ. - Մեսրոպի գրատարան ճանաչելի մատենադիրի կողմից: Հայերենագրական հարատարան կնքումը

1280 թ. - Գլաձորի հանձնաժողովի հիմնադրումը

1292 թ. - Հռոմկլայի ճակատամարտի կողմից և կարգոնիությունում տեսանվերնոց Մամ ծայրաքաղաք

1316 թ. - Էրզրումի հիմնադրումը

1313-1386 թթ. - Հովհան Գիրգիս, գիտնական, ասպետական, Տարի հանձնաժողովի հիմնադրի (1373 թ.)

1346-1409 թթ. - Գրիգոր Նարեկացի, ասպետական, գիտնական, գիրքիանի մանրանկարիչ

1367 թ. - Լևոնը Հաղբատարեանցն Եղեմյանյան հայերի եկեղեցական կենտրոն

1375 թ. - Կիլիկիայի հայկական թագավորությունի անկումը

1386-1387 թթ. - Լենկթեմուրի առաջին արշավանքը Հայաստան: 1387 թ. կատարի գրավումը՝ Բարձր գյուղերի Ամանոր գիրքը

1390-անվի թթ. - **1446թ.** - Գարդեշ Լ Մեծագնա վանքի բարձրակարգ դպրոցը

1399-1403 թթ. - Լենկթեմուրի երրորդ արշավանքը Հայաստան և Մեծամոր Կիլեքը

1402 թ. - Լենկթեմուրի ոսկեպանիկ հաստատումը Օսմանյան տարածությունում

1406 թ. - Կարա-Յուսուֆի կողմից Թավրիզի գրավումն և Կարա-կոյունլուների Իշխանության վերականգնումը

1410-1468 թթ. - Կարա-կոյունլուների տիրապետությունը Նորպատականում, Բարգուշ և Հայաստանում

1424 թ. - Հայոց Սմբատ թագավոր հիշատակությունը Լեռնային Կիլիկիայում

1427 թ. - Մարիի հայկական իշխանության անկումը

1435 թ. - Մահմեդական իշխանությունը ճնշվեցավ, Մյուսոյոյ իշխան Բեշքրեն Ղրրեշլանի (հնագույն ընտանիքներ) տեսանվերնոց Լոռի

1441 թ. - Մեծեռամ Հայոց կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգումը Էջմիածնում

1453 թ.-մայիսի 29-ն. Պոլսի գրավումն օսմանյան թուրքերի կողմից

1461 թ. - Տրապիզոնի կայսրության անկումը

1467 թ. - Կարա-կոյունլու Ջահանշահի պարտությունը և մահը Ակ-կոյունլուների դեմ վճռական ճակատամարտում

1468-1502 թթ. - Հայաստանում Ակ-կոյունլուների Իշխանության ներքո

1473 թ. - Դեբրանի ճակատամարտում Ակ-կոյունլուների պարտությունը օսմանյան թուրքերից

1500-1704 թթ. - Կարգեշ Բարձրի Ամիրյան գնալի բարձրագույն դպրոցը

1502 թ. - Էնի-կոյունլուների պետության անկումը և նրա տարածքի ենթադրումը Սեֆյանների պետության կազմը

1512 թ. - Հայերեն առաջին տպագիր գրքի տեղադրագրի՝ Իրանատարածքում Վանանիտ Հարի Մարաստացի կողմից

1514 թ. - Չալդրանի ճակատամարտում օսմանյան թուրքերը պարտության են ենթարկում սեֆյանների և գրավում Թավրիզը

1547 թ. - Սահակաս Ի Մաքսաստաց կաթողիկոսը հրավիրում է Էջմիածնի նորոգաստորոգ և պեղաքննում հնագիտական ուսումնասիրություն Ավանում Եղեղնայա Հայաստանի ազատագրության նպատակով:

1555 թ. - Սեհանքի հաշտությամբ Հայաստանի բաժանումը Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև

1562 թ. - Մաքսաց Ի Սաքսաստաց Սարգսանդարտ հրավիրում է խորհրդաժողով և Աբգար Թարատեցու գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկում Արևելյան Եղեղնայա Հայաստանի ազատագրության խնդրով

1567 թ. - Հաշիլական առաջին տպարանի հիմնումը Կուստանդնապոլսում Աբգար Թոքատեցու կողմից

1590 թ. - Շահ-Աբբաս Մեծ կողմից հաստատյան կենտրոն Օսմանյան կայսրության հետ, որով Հայաստանի ամբողջությամբ հայտնվում է բարգավաճ սեֆյանական ազդեցիկ

1603 թ. - Շահ-Աբբաս Ա-ն ռազմական է Արևելյան Հայաստանը և 1604 թ. բռնագաղթեցնում 330 հազարից ավելի հայություն դեպի Պարսկաստան

1604-1605 թթ. - Բռնագաղթվեան հայերի կողմից Նոր Ջուղայի հիմնադրումը Սպահանի մերձակայքում

1615 թ. - Մյուսոյոյ Մեծ անասյան (Հարանց անասյան) բարձրակարգ դպրոցի հիմնադրումը

1638 թ. - Հայկական տարածքի հիմնադրումը Նոր Ջուղայում

1639 թ. - Պարսկա-թուրքական Կասրի-Շիրինի պայմանագրով Հայաստանը նեղարկվում է նոր բաժանման:

ԱՌԻ ՊԱՏՄԻՉՔԵՂԻՆ
(XVII դ. կեսերից մինչև 1918 թ. մայիսի 28-ը)

1661-1722 թթ. - Նատալ Հովնաթան, գրիչ, նկարիչ, բանաստեղծ և աշուղ
1666 թ. - Հայաքաղ Գնչուի Բոգդան Սարգսոնով հասնում էր Մոսկվայում
1667 թ. - Սեմյոնովան պարմնական կերտում Ռուսաստանի և Նոր Զեռուզի հայ նահատակների ցնծերդության մասին
1668 թ. - Հայկական տպարանի հիմնադրումը Լիվոնոնում
1669 թ. - Սեմսոնիզմների տպագրվում է Առաքել Դավրիժեցու «Պատմութիւն»-ը
1673 թ. - Հայկական տպարանի հիմնադրումը Մարսելում
1677 թ. - Հանրի Գ. Ֆոլդոյանի կաթողիկոսը գալանի խորհրդանիշով Իրաքիում Էրբիլանոմ Հայաստանի պատանդարքում խնդրում։
1695 թ. - Մեսոնդարանում առաջին անգամ իրականացվում է «Հանդուստաստան ազիատիացոց» բարտեզ և Մոլանա Խոջենցացու «Պատմութիւն Հայոց»-ի տպագրությունը։
1700 թ. - Գնում հայաբարարքի հիմնումը Տրանսիլվանիայում (Ռումինիա)
1701 թ. - Բարձրել Օրթի Մինաս վարդապետի հետ մեկնում է Մոսկվա Հայաստանի պատանդարքի խնդրանքով։
1712-1795 թթ. - Սայաթ-Նովա, բանաստեղծ, աշուղ
1717 թ. - Մինիոյ Սեբաստացու կողմից մի բարձրաբերձ և սպա դարդի հիմնումը Մի Կարգով կարգում
1722-1730 թթ. - Պետությունական կոնվենցիա Ստամբուլում՝ Դավիթ-Բեկի և Մինիոյ Սարգսյանների, Աբրահամ Տեռյանի Հասան-Ջելալյանի և Աշան-Նուբարյանի պետությունների միջև։
1722-1723 թթ. - Ռուսաց Պյոտր I ցարի Պարսկական նվաճումը արշավանքը
1724 թ. - Երևանի նուռնաս հերոսական պաշտպանությունն օսմանյան զորքերի հարձակման դեմ
1725 թ. - Հայերը Կարսուհարտում ոչնչացնում են օսմանյան վեց հազարանոց զորաբանակը
1727 թ. - Հաղիրձոի հերոսական ճակատամարտը, Բեկի իշխանության ճանաչումը պարսկական Թահմասպ-շահի կողմից
1736 թ. - Հունաստի մեկբերդությունների միությունի ստեղծումը
1738-1823 թթ. - Մելքում Ծաղչան, պատմագիր, ավանդապատմ և մանկավարժ
1746 թ. - Հայկական դատարանի հիմնադրումը Կարգոնիանում
1759 թ. - Հոնեվան Բեմիր գարնի Լ Հայաստան՝ պատանդարքի պայմանի կազմակերպման նպատակով
1769 թ. - Հայաստանի պատանդարքում ծրարի կազմումը Մոսկոս Սարգսյանի կողմից և Ռուսաստանի պատանդի զորքերի կոնվենցիան Թեղերաշենքում
1770-անգամ թթ. - «Դոր տեսրակ, որ կոչի յորդորանք ազիատաստրաքի հրատարակումը Մադրասում
1771 թ. - Էջմիածնի տպարանի հիմնադրումը

1780 թ. **հունվարի 10** - Հովհաննեսիս Լազարյանը Հայաստանի պատանդարքում զենդանգիրքի հերկրաչացնում է գրքասաքա Մուզոնդիկ
1780 թ. - Նոր Նախիջևանի հայերական գաղութաշրջի հիմնադրումը
1781 թ. - Հայկական տպարանի հիմնադրումը Պետերբուրգում
1783 թ. - Հայաստանի պատանդարքում ծրարի ջնդանգ Հ.Էրդոյանի կողմից։ «Տեղում դր կոչի նշանակ»-ազիատարքում հրատարակումը Մադրասում
1783 թ. - Գնդոքիանի պատմանագի կնքումը, որով Վրաց (Ռաքրլ-Կախեթի) թագավորությունն ընդունում է Ռուսաստանի հովանավորությունը։
1784-1786 թթ. - Վենետիկում լույս է տեսնում Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց»-նուսնաստ աշխատությունը։
1788-1789 թթ. - «Հրոպաց Փառաց»-ի հրատարակումը Մադրասում
1794-1796 թթ. - Հայկական առաջին պարբերական՝ «Աշխարհաբար»-ի հրատարակումը Մադրասում (Ինմնատիր-Իսրայել Հարությունի Շնորհալու և Մկրտիչ Պետրոսյանների 2000 բանիկ)։
1795 թ. - Ղազա-Մահմեդ խանի առաջին արշավանքը Էջմիածնին։ Քիշիսի գրավումը։
1797 թ. - Ղազա-Մահմեդ խանի երկրորդ արշավանքը, Շուշիի գրավումն և նրա ազատագրումը
1800 թ. - Վրաց բագրատիոնյանների կողմից ընդունում է Ռուսաստանի հովանավորությունը, որով Վրեն Հայաստանի մի շարք գավառներ հարձակում են ռուսական հովանավորության վերջին։
1801 թ. **մեծարվեցի** 12 - Վրաստանը Ռուսաստանի Կենդանի Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու մասին, որով սկսվեց Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման գործընթացը և ռուսական սիրաստանության սուպ անցան Գանձակը, Շուշյարան, Նասրադին Շամշադին։
1802-1889 թթ. - Գարբիկ Պատկանյան, պատմագիր, հրատարակչություն, բանաստեղծ և մանկավարժ
1803-1858 թթ. - Մեսրոպ Թաղիադյան, գրող, մանկավարժ և հրատարակչություն
1803-1820 թթ. - Վենետիկում Լ.Ինձիչյանի խմբագրությամբ «Տրամակ թիւզանեան»-Բազմավէպ» տարեգրքի հրատարակումը
1804-1813 թթ. - Հոյս-պատմական պատանդարքի
1804 թ. **հունվարի 3** - Ռուսական զորքերը գրավեցին Գանձակը (Գանջա), որը միասնաբար հիմնադրեցին (մինչև 1918 թ.)։
1804 թ. **մայիս-դեկտեմբեր** - Ռուսական զորքերի առաջին արշավանքը Երևան, որն ապարտվեց անարդյունք։
1805 թ. **մարտի 30** - Շուշյարան տարածության (Արեւելյան Հիրան) գրավումը ռուսական զորքի կողմից, իսկ հունվարերին՝ ռուսական հովանավորության ընդունումը
1805 թ. **մայիսի 14** - Կուրանի (ինա՝ Ջրաբլուսյաց) պատմանագրի Ռուսաստանին միացումը
1806-1812 թթ. - Ռուս-թուրքական պատերազմ
1807 թ. **հունվար 18** - Ռուսական սվիններ Գաղոնվիշ պատրոնում ասանեց բուրբերնի Արեւելյան Ինա՝ Արարյան ճակատամարտում։
1808 թ. **սեպտեմբեր-նոյեմբեր** - Ռուսական զորքերի երկրորդ արշավանքը դեպի Երևան, որն ավարտվեց անարդյունք։
1808 թ. **նոյեմբերի 1** - Ռուսական զորքերի գեներալ-մայոր Ն.Գորչակովի գլխավորությամբ Ղարսի գրավումը։
1808 թ. - Մարաշ Կարսական (Կատարսիկ) Գաղանեանց փաշայի կողմից Զեյթունի Գանձա անարդյունք պաշարումը
1809-1848 թթ. - Խաչատուր Լիսիցյան, գրող, մանկավարժ և լուսավորիչ
1810 թ. - Հայաստանության ամերիկի հիմնումն Փարիզի Արեւելյան լեզուների դպրոցում
1810-1880 թթ. - Գարբիկ Էլիազարովիչ, մանկավարժ, պատմագիր, Կեղեցիական և հասարակական գործիչ

1810 թ. **դեկտեմբերի 8** - Ռուսական զորքերի կողմից Վրաստանի գրավումը
1810 թ. - Հայկական Նոյաբարաքում պարոյի հիմնումն Նատրախանում
1811 թ. **փետրվարի 18** - Վանենցի Մխիթարյանների միաբանության հիմնումը
1812 թ. **հունիսի 12**-Ն Պոլսում առաջին հայ-ռուսական կապ-մանկերարտան՝ «Էջրարտնեաց ազգերտրեան»-ի հիմնումը։
1813 թ. **հունվարի 12** - Գլուխանանի պայմանագրի կնքումն Պարսկաստանի հետ, որով վերջին ճանաչում էր ռուսական նվաճումները Անդրկովկասում, այդ թվում Նասրադին, Գանձակի, Լոռու, Քաջարանի, Կապանի, Հաճարանի-Նախիջևանի և Շորագյալ-Շիրազի միացումը Ռուսական կայսրությանը։
1814 թ. - Հեռանա Ե Աշտարակեցիների Ջնանանվում է Վերսահայց թեմի առաջնորդ։
1815 թ. - Լաստյաան ճնեռաանի բարձումը Մոսկվայում (1827 թ-ին Արեւելյան լեզուների հրատարակչության Լաստյաան ինստիտուտ)
1815-1890 թթ.-Մերսիդ Էնիմ, բանաստեղծ, պատմագիր և մանկավարժ։
1816 թ. **դեկտեմբերի 2** - Վենետիկ է գալիս Յոհաննես Հայոց լեզու սովորելու
1817-1900 թթ.-Հուլիանոս Էդեսացի՝ մի, Ծովեցի
1818-1903 թթ. - Մատաթիա (Մնասոն) Կարապաշյան, պատմագիր, միջիտաներ
1819-1876 թթ. - Նատանայու Ռուսինյան, բժիշկ, լեզվագետ և հասարակական գործիչ
1820-1901 թթ. - Վնեոն Ալշյան, բանաստեղծ, բանաստեղծ, պատմագիր, աշխատասիրատեղ և բարգմանիչ
1821 թ. - Կարկաբարտ «Շտեմնարան» անանգի հրատարակումն և Մարգարետիան ճնեռաանի բարձումը
1821-23 թթ.- Թարգ-սարգսյան գրաբարագիտ
1822-1888 թթ.-Գեղեմեն Հիշմնանան, գրող, հասարակական
1824 թ.-Ղեղոնիան գարնի բարձումը Քիշինում
1825-1912 թթ. - Գարբիկ Սուքուրեյան, դրամատուրգ, հասարակական գործիչ, գրող
1826-1828 թթ.- Ռուս-պարսկական պատերազմը
1826 թ. **հունվարի 25-մայիսի 28**-ին - Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը Արաս-Մրազայի զորքերի դեմ
1826 թ. **մայիսի 28**-ին - Շուշիի ճակատամարտում ռուսական զորքերը գեներալ Վ.Գ.Մադատովի դեկավարությամբ բանբարեցնում են պարսկական բանակը։
1826 թ. **մայիսի 28**-ին - Ռուսական զորքերը Երևանամերձ ամրոցում են Ներսես Գեղարքունու գերեզմանի մոտ։
1827 թ. **մարտի 30** - Հայկանանդիների զորամատնիցը Քիշինում
1827 թ. **օգոստոսի 17** - Օշականի ճակատամարտը
1827 թ. **հունվարերի 1** - Ռուսական զորքերը գրավում են Նրեանը, գրավվում Ժանանակ պարսիկում է Հոյոյերարքան հերոս Աշուսին։
1827 թ. - Հայկական տպարանի հիմնումն Շուշիում
1828 թ. **փետրվարի 10** - Նեղբանում է Թարքմենչայի ռուս-պարսկական հաշտությունի պայմանագիրը, որով Ռուսական կայսրությանն են անցնում Երևանի և Նախիջևանի խանությունները։
1828-1829 թթ. - Պարսկական զորքը Արեւելյան Հայաստանի տերությունը (պարսկերեն 40-45 հազար հարեր)։
1828 թ. **մայիսի 21** - Հայկյան գարնի ստեղծումը, կենտրոն՝ Երեանն։
1828-1829 թթ.- Ռուս-թուրքական պատերազմ
1828 թ. **հունիսի 23** - Կարսի գրավումն ռուսական զորքերի կողմից
1828 թ. **օգոստոսի 28** - Ռուսական զորքերը և հայկական աշխարհազորը գրավում են Բայազետը, կրա ամենամեծ Ալաչկերտը։
1828-1868 թթ. - Մեսրոպ Պեշիքյաշյան, բանաստեղծ, հասարակական-մանկավարժ
1829 թ. **հունվարի 30**- Պարսկաստանում Ռուսաստանի դեսպան Ա.Ս. Գրիբոյեդովի սպանությունը Թեհրանում
1829 թ. **հունվարի 27**- Էջմիածնի գրավումն ռուսական զորքերի կողմից
1829 թ. **մարտերի 3** - Ավարանդայի ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագրի կնքումը
1829-30 թթ. - Արևմտահայերի գաղթ դեպի Արևելյան Հայաստան ռուսական սեփականությունը (մոտ 100 000 մարդ)
1829 թ. **մարտերի 27** - Դարպասի (արմ՝ Նարտոս) հանդարտարի գարձնեցու Թերիքերի Պարսքում և Ալրովլուսի ճնեռաանում են Մասիսի գագաստը։
1829-1866 թթ.- Մեսրոպ Նազարեանց, գրող, հրատարակչություն, վիրաբուժ և գրաքննիչ
1829 թ. - Լաստյաան ճնեռաանի տպարանի հիմնադրումը
1830 թ. **հունվարի 8** - Կոստանդնուպոլի կարգին հաստիր իրավունք են ստանում բնիկները և հանձնեք ունենան։
1830-1901 թթ. - Մատթեոս Մամուրյան, հրապարակախոս, բարգմանիչ և վիրաբուժ
1830-1892 թթ. - Ռաֆայել Պատկանյան, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ
1831-1874 թթ.- Հարությունի Մեսրոպյան, հասարակական-գրական գործիչ
1831-1838 թթ.- Հայկական Կիլիկիայի գրավումը Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամմեդ Ալի զորքերի կողմից
1832 թ.- Երևանի գավառական պարոյի բաղումը
1832 թ. - «Լոյս գնի Մնձի տեղուանն Օսմանեան» շաբաթաթերթի հրատարակումը Պոլսում
1833 թ. **փետրվարի 27** - Նիկոլայ I-ը հանանատում է Հայկական գարի գինանանը
1833-1889 թթ.- Մեսրոպ Պետրոսյան, հայագետ, գրականագետ
1834 թ. - Մխիթարյանների Մուրադյան վարժարանի բացումը Պարսկաստանում (Խոյանում)
1834-1887 թթ - Գրիգոր Օտյան, հրապարակախոս, հասարակական-բարոյական գործիչ
1834 թ. - Մոսքվայի Լազարեի պարտեզում Արեւելյան Հայաստանի բրդյանների կիսանանկարի իշխանությունները հայատանկերնեցու համար
1835-1888 թթ.- Բաբինի (Մեղրա-Հանրյան), գրող, հասարակական գործիչ
1836 թ. **մարտի 11**-Նիկոլայ I-ի գալիքանանում է հայ լուսավորչական եկեղեցու կանոնադրությունը (Ներսիսյան)
1836 թ. **մեծարեցվեցի** 11 - Մխիթարյանների Բազմաբնակ վարժարան հիմնումը Վենետիկում
1836-1898 թթ. - Տիգրան Հովհաննես, կոմսությունը, գիրիշոր և հասարակական գործիչ, գրականագետ
1837-1884 թթ. - Ղեղոնա Վարժարանյան, Կոստանդնուպոլի հայոց պատրիարք, բանաստեղծ, հասարակական-բարոյական գործիչ
1837 թ. **հունվարի 1**-Ն Ալաշյոր Արեւելյան Հայաստան

1837-1907 թթ. - Պետրոս Պարոյան, գրող
1837 թ. **հունվարերի 4** - Գրուզիոն վերանվանում է Ալեքսանդրապոլ (1924-1991 թթ. Լենինական, 1991-ից՝ Գյումրի)
1838 թ. - Գրուզաքանվան շարժումներ Փամբակ-Հրազդանի (Շիրակ) շրջանում, Հոյ Բարգամանում
1838 թ. **հունվարի 22** - Հայոց հոգևոր բնակավայրերի հիմնումը Շուշիում
1838 թ. - Հյուսիսային Կովկասում հայաբնակ Արմավիր քաղաքի հիմնումը
1839 թ. **նոյեմբերի 3** - Գլուխանանի «Խարդ-Շեբեկ»-ի կոչմամբ հրամանանի հրապարակումը Էջրդու-Մեջրի տարածքի կողմից
1839 թ. - Սեղանանանի հոկտոր դարդի հիմնումը
1840 թ. **սպտեմբի 10** - Վերսաշեջ Հաշվական մարդ և Մեղրիվանանի ատեանների Վրաց-Իմերեթական նահանգ ու հասանական մարդ
1840 թ. **օգոստոսի 10** - «Էջրդուրաց Արարատանեան» պարբերական հրատարակումը Շնորհալիաթում
1840-1892 թթ. - Կարիքի Սրբանձնաքեղ, բանաստեղծ, հրապարակագիր, հասարակական-բարարական գործիչ
1841 թ. - «Էջրդարար Բիլգանեան» շաբաթաթերթի հրատարակումը Կ.Պոլսում
1841-1918 թթ. - Մարգարիտ Գրիմանյան, բանաստեղծ, պատմագիր, կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք
1841 թ. **դեկտեմբերի** գրքերի վերադարձը Հնդկաստան
1842 թ. - Թիֆլիս-Երևան ճանապարհի շրջիր (Մանանի, Նարարքինի, Դիմբրաշի և Լոռու շրջանների) տուս սարաքարարների բնակիչների ցարքերի կողմից
1843 թ. **մարտի 1** - Վենետիկի Մխիթարյանների հրատարակում են «Բարձանէաց» անանգիր, որը գերծեցնում է ցարաքը
1843-1891 թթ. - Գաբրիել Պատրոնյան, գրող, նկարիչ, հրատարակիչ
1843 թ. - Կարսանի հանդարտանում հայոց ինքի ամբիոնի բացումը (վարչ՝ Ստեփանոս Նազարյանց)
1844 թ. **հունվարի 17**- Կ. Պոլսում ստեղծվում է Աշարքի ժողով՝ բարեկամաց 16 ամբիոնանիներից 14 ամբիոնատարերները
1844 թ. **նոյեմբերի**- Կովկասի փոխարքայությունն ստեղծումը
1844 թ. - Մարքահանանի անգկաղում Օսմանյան ֆայտարությունում (2,4 միլիոն հայ)
1845-1892 թթ. - Գրիգոր Լազերան, հրապարակագիր, հասարակական գործիչ, տնտեսագետ
1845 թ. **հունվարի 3** - Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի առաջին տոնանանանի բացումը
1845-1852 թթ. **օգոստոսի 16** - Մ.Թադանդյանի հրամայանով է «Հէրատաբ»-ի հրատարարքը Կալկաթայում։ 1848 թ. այն վերանվանվեց «Հէրատաբ Էրարատեան»
1845 թ. - Մանկան Պետերբուրգի հանձնաժողովում հայ-վրաց. բարարական թեարեների ազբերնի հիմնումը, որը 1855 թ. վերածվում է Արեւելյան թեարեների խարարանի
1846-1848 թթ. - «Հովվաբան» շաբաթաթերթի հրատարակումը հայերեն լեզվով Թիֆլիսում
1846 թ. **դեկտեմբերի 14**- Մեղրիվանանում ցարքերը տտեղում է Թիֆլիսի, Բաքվի, Շամախու և Կարինի ցարանանիներ
1847-1863 թթ. - Վենետիկում Մխիթարյանների «Եվրոպաց» շաբաթաթերթի (սպա Կիրակու հանեն) հրատարակումը
1848-1921 թթ.- Մեղրոնդ Փորթուգալյան, գրական, հասարակական-մանկավարժական գործիչ
1849 թ. **սպտեմբի 27** - Փաթիվի սրեանանայ ուսանողության կողմից «Էջրարատեան ընկերութիւն»-ի հիմնադրումը
1849 թ. **հունվարի 9** - Կազանվում է Երեանի ճեռանոց՝ Երեանի, Խանթիանանի, Նոր-Բայազետի և Օրդուբադի գավառներով
1849-1891 թթ.-Պետրոս Մշակյան, գիրուանի
1850 թ. **հունվարի 2** - Երեանի պետական թաղամի առաջին (Հոնիսիանյան) դպրոցի հիմնումը
1850 թ. **հունվարի 29** - Թիֆլիսում Ռուսական ազիատիանական բնկերության Կովկասյան բաժանմունքի հիմնումը
1850 թ. **սեպտեմբեր**-«Էջրարատ» շաբաթաթերթի հրատարակումը Գարդիկ Պատկանյանի խմբագրությամբ
1851-1872 թթ. - Պատրաստվում, բանաստեղծ, գրամատուրգ
1851 թ. **նոյեմբերի 8** - Հայոց թատրոնի բացումի Թիֆլիսում ծարտարարանա Գարդիկ Փամամշյանի միջոցներով
1852-1929 թթ.-Ղեղոնա Չեպոյան, հրապարակագիր, բարարական գործիչ
1853-1902 թթ. - Գրիգորաշոյ Կարա-Մուրզա, կոմսությունը, խմբագիր, հասարակական գործիչ
1853-1856 թթ.-Կրիմի պատերազմ
1854-1908 թթ.- Մարտաքն (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան), գրող
1855 թ. **հունվարի 15** - «Մասեաց սասունցի» անանգի (1859-1865 թթ. լույս է տանել Թիֆլիսարանում) հրատարակումը Գարիկ Գրիգորի
1855 թ. **հունիս** - «Էջրոն» Կասարարանական պարբերական հրատարակումը Կ.Պոլսում Մ.Խրիմյանի խմբագրությամբ (1858-1864 թթ. հրատարակվում է Վարդապետական, 1872 թ-ից կիսամեկ Պոլսում)
1855 թ. **հունիս** - Գարիկ Սամամեան Ռուսական խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Էրեանց» կիսամսյա հանեն։
1855 թ. **նոյեմբերի 16** - Կարսի գրավումն ռուսական զորքերի կողմից
1856-1951 թթ. - Երեանի Շահանդիր, գրականագետ, պատմագիր և սարարարան
1856 թ. **փետրվարի 6** - «Խարքց Հուսայոն» կոչմամ հրամանանի հրապարակումը Էջրդու-Մեջրի տարածքի կողմից
1856 թ. **սեպտեմբերի 15** - «Էջրդու» կիսամսյա ազնտեանի տասնամյա հանեանի (1872-1874 թթ. պարբերական, իսկ՝ 1874 թ. Գարդիկ Գրիգորի հրամայանությամբ և Գ.Պալանդի հրամայանությամբ Գ.Պալանդ
1857 թ. **մարտի 1** - Ժանանգաբերդ վարժարանի բացումը Վարագանանցերում (որտեղ տեղերքու հրատարակ սասանամ որ ի սեռերան կրեանաներ)
1857-1925 թթ.- Գեղոն Բաշինջյանցի, գեղարվեստ
1858 թ. **հունվարի 1** - «Մեղրու Հայաստանեան» պարբերական հրատարակումը Թիֆլիսում
1858-1864 թթ. - «Հիշատակարան» պարբերական հրատարակումը Մոսկվայում Ստեփանոս Նազարյանցի խմբագրությամբ
1858-1935 թթ.- Գեղարանոյ Շիրվանցյան, գրող, դրամատուրգ
1858 թ. - Ղազանի և Աստրախանի գրքասաքանների շահագործումը
1858-1862 թթ. - «Ռեսաաա

1860 թ. - «Կռուն Լեոյց ազիպաթիա» պարբերական հրատարակուն թիՖիլիտ Մարկոս Նազարեանի խմբագրությամբ
1860-1932 թթ. - Լեո (Լեոպոլդ Բարխուդարյան), պատմաբան, հրապարակախոս, գրող
1860 թ. մայիսի 24 - Ալեքսանդրիայի «Էջիպտի սահմանադրությանն» ընդառաջ Պարսկաստանում ժողովի կոչից Կ. Պոլսում
1860 թ. սեպտեմբերի 1 - Հայոց բարեգործական ընկերության հիմնումը Կ. Պոլսում
1861 թ. հունվար - Մեր ազգայի պրն.Սեղանյանի գրքասարի հիմնումը
1861-1915 թթ. - Գրիգոր Զոհրապ, գրող, բարդատեսակ գրքեր
1861 թ. հունվարների 8 - Հայկական օրիորդաց ուսումնասիրաց բաղձոց Էջր Նանիբեանում
1861 թ. գարնանից 14 - Աշխարհ բաղարդի հիմնումը Կ. Պոլսում
1862 թ. վերջերին - Մարգարյան գրքասարի գրքերաց հիմնումը Ղազարի դեմ
1862 թ. մայիս - Մ. Նազարեանցի «Երբեմնագրութիւն որպէս ուղղ ճանապարհ» աշխատության հրատարակումը (Միանգամ Մանկության Ծանանումեան) Փարիզում
1862 թ. հունիսի 27 - Ալեկ մաշակ արշալուսէ է Զեյթունի վրա
1862 թ. օգոստոսի 2 - Զեյթունի հերոսական ապստամբության սկիզբը
1863 թ. մարտի 17 - Սուրբ Սահակ կաթողիկոսի կողմից կոնսուլ Կոնսուլով Ազգային սահմանադրության հաստատումը
1863 թ. - Մուշ հայրապյան գնիկաշ նոյոյ բերդ գեղատեսակների դեմ
1864-1931 թթ. - Բարսեղ Լազարյան, ազգագրագետ, բանահավաք և հեղինակ
1864 թ. մայիսի 21 - «Հայոց ազգասիրական ընկերություն» հիմնումը Բալքանում
1864 թ. հունվարներ - Վարչական նոր բաժանում Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանում
1865 թ. - Մանուկ Աբեղյան, բանաստեղծ, գիտնական և անվանի
1865 թ. հունվարներ - Հայկական թատրոնի հիմնումը Երևանում
1865-1927 թթ. - Մնացականիկ Ղազարյան, հայ ազգային ազատագրական շարժման գործիչ, գրադավար
1865 թ. - Զեյթունի կիսանվիկաց վիճակի վերացումը
1866 թ. հունիսի - «Մեղու» սանդարի հրատարակությունը Երուսաղեմում
1866-1920 թթ. - Գրիգոր Զարգարյան, գրող, հրապարակախոս
1867-1933 թթ. - Նար-Դոս, գրող
1867 թ. - «Ալեքսանդրի վարդապետ մասին» գրքերի հրատարակումը
1868 թ. մայիսի 1 - «Մշակաստ» սանդարի հրատարակումն Էջմիածնում
1869-1923 թթ. - Հովհաննես Թումանյան, բանաստեղծ, արձակագիր, և հասարակական գործիչ
1869 թ. հունիս 17 - Գայլանյան գրիգորյաց գարդի բացումը թիՖլիսում
1869-1935 թթ. - Կոռիսաս (Սողոմոն Սողոմոնյան), կոմպոզիտոր, երաժշտագետ, երգչ, խմբավար, մանկավարժ, հայկական ազգային նոտագրման գրիչի հեղինակը
1870 թ. մայիսի 14 - Ալեքսանդր II-ի մահվանով Անդրկովկասում ազատության ոճիրն ամենաչնչին մասին
1870-1896 թթ. - «Հայաստան» պարբերական հրատարակումը Կ. Պոլսում
1870 թ. - Պետական Երեսփոխանի գրիգորաց գարդի հիմնումը
1872-1920 թթ. - «Էշուպ» գրքերի հրատարակումը թիՖլիսում Գրիգոր Աբգարյանի խմբագրությամբ
1872 թ. մարտի 3 - «Մշոյեան» թերթերի գաղտնի գրքերաց հիմնումը Կարսում
1874 թ. - Հովիսեփ գրիգորյաց գարդի հիմնումը Բաքվում
1874 թ. սեպտեմբերի 28 - Կեղծյան մանկական հիմնումը Էջմիածնում
1874 թ. - Մասիսի սպարանի հիմնումը Երևանում
1875 թ. հունվարներ - Մալտանգիրության Զեյթունում, որի արդյունքում զեյթունցիները վիճվեց 1878 թ. պատգամավոր և թեթևի կիսանվիկաց հեռացումը
1875-1957 թթ. - Վլադիմիր Բասիևյանց, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ
1876 թ. դեկտեմբերի 1 - Թոքրյան սանդարի ստանձնումը գրքերի կողմից
1877-1878 թթ. - Ռուս-թուրքական պատերազմ
1877 թ. հունիսի 1 - Դարձ դարի ճանապարհարար
հունիսի 9 - Դարձարի ճանապարհարար
հունիսի 3 - Զեյթունի ճանապարհարար
1878 թ. վերջերսին - Երբորդի գարձորդ ուսումնական գրքերի կողմից
1878 թ. փետրվարի 19 - Ռուսական հրամանագիր
1878 թ. մարտի 8 - Հայկական պատվիրակության մեկնումը Բեռլին Մեծագույն Երիշխավոր գերիշխանությունը՝ Հայկական հարցը Բեռլինի կոնգրեսում մեկուսացնելու նպատակով
1878 թ. հունիսի 1 - Բեռլին պայմանագրի կնքումը
1878 թ. օգոստոս - Զեյթունցիների կողմից օսմանյան իշխանությունների դեմ
1878 թ. - Վանի Տարանի վարժարանի հիմնումը
1879 թ. հունիսի 27 - Կարմիր հարեթի բարեփոխումների բերդարան գրադարանի մեկնաբանումը Օսմանյան կառավարության
1879-1919 թթ. - Լեռան Մասեանյան, պետական-հասարակական գործիչ
1881 թ. հունիսի 6 - Թիֆլիսում հիմնվում է «Հայոց բարեգործական ընկերություն»-ը
1881 թ. հոկտեմբերի 1 - Սանասարյան վարժարանի հիմնումը Կարմիրում
1881 թ. - «Պարտական հարեմնեաց» գաղտնի կազմակերպության հիմնումը Կարմիրում Հայաստանը Վերերչական գիտությունը
1881 թ. - «Հաղթեմնարդենի մեղրերեն» գաղտնի ազատասիրական խմբակի հիմնումը Մուսլիյանում հայ ուսանողների կողմից
1882-1883 թթ. - «Հայ հայրենասիրեանքն» գաղտնի խմբակի հիմնումը թիՖլիսում
1884 թ. հունվար-1912 թ. - «Էջմեանք» թերթի հրատարակումը Կ. Պոլսում
1885 թ. մարտիսի - Հայերական նկեղեցական-ծիսական գարդերի գիպերի ցարդերի կողմից
1885 թ. հունիսի 20-1923 թ. - «Մշոնեան» շաբաթաթերթի հրատարակումը Մ.Փոքրագույնի կողմից Մարսելում, ապա՝ «Մշոնեան» գիտությունների կոնգրեսի հիմնումը
1885 թ. - Արմենական գաղափարագրական ատենդոն Վանում Մկրտչ Մկրտչյանի (Թերլեմեզյան) գիտակարգաց
1886-1955 թ. - Գարեգին Նժդեհ, ռազմական, պետական - քաղաքական գործիչ, գիտնական և հրապարակախոս
1887 թ. հունվարի 1-ից սկսած - «Հանդէս ամսօրեայ» հանդեսի հրատարակումը Մինասյանների կողմից Վենետիկում
1887 թ. - «Հնչակ» թերթի հրատարակումը Ժնևում և Հնչակյան կուսակցության կազմակերպումը
1887 թ. - Կոնսալի արտադրությունը Երևանի Դ.Թութունի գինու գործարանում (1899թ. այն գնվել և վերատարածվել է Ն.Շուստովի կողմից)
1889-1907 թթ. - «Մեղու» սանդարի հրատարակումը թիՖլիսում Ավետիք Իսահակյանի խմբագրությամբ
1890 թ. հունիսի 15 - Գոհանվարի ցույցի կազմակերպումը Կ. Պոլսում Հնչակյանների կողմից
1890 թ. սեպտեմբեր - «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» կազմակերպումն հիմնումը թիՖլիսում
1891 թ. փետրվար - Գրիգորյան «հանձնիս» կոչող գրաբարյանների կազմակերպումը սուլթան Հաղիթ կողմից հայերեն կոտորածու հանում
1892 թ. - «Հայ բանձիր հեղափոխականների սառնգաներաց» թիՖլիսում թիՖլիսում, որը հայտնաբերվում է 1895 թ. գաղական ոստիկանության կողմից և ջարդարարում
1894-1897 թթ. - Հայերեն Բանալիկ ԱԳԱՆ Ծոնվանա
1894 թ. օգոստոս - Սասունի հայ բնակչության կոտորածը և կոտորածի բուրքական գրքերի կողմից Զեյթի փաշայի հրամանատարությամբ
1894 թ. - Մարաբարանի (Մարաբան) գիմու-կոնդսկի գրտարարանի հիմնումը Երևանում
1894-1896 թթ. - Սվիսի քան 300 հազար արեևմտահայի կոտորածները Արևելահայ Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում Ռուսական Հանիոյի կազմակերպությամբ
1895 թ. մարտի 11 - Կ. Պոլսում Սեպտեմբ. Երեսունմեկ Ռուսական դեպանատնից Բարձր Դռան ներկայացնում են Արևելահայ Հայաստանում անկարգությունների ուսումնասիրելու հանձնաժող
1895 թ. սեպտեմբերի 18 - Պասաբ-Աշի ցույցի կազմակերպումը հեղափոխական կոմիտե Պասաբ (4000 մարդու մասնակցությամբ)
1895 թ. դեկտեմբեր - Զեյթունի հերոսամարտաց բուրքական գրքերի դեմ
1896 թ. օգոստոսի 14 - Բեռլինի ստանդարտ-ի դեղ հոդվածի եվեսաբերման գաղափարով Կ.Պոլսում օսմանյան բանկի գրավումը մի խումբ գիլիան ազգանվանվածների կողմից
1896 թ. դեկտեմբեր 16-1918 թ. - «Բիլանչոնեան» թերթի հրատարակումը Կ.Պոլսում
1897 թ. օգոստոս - Խոնարհի արշավանքի կազմակերպումը ազատագրական գաղափարներ Ռուսաստանում (այդ թվում և Արևելյան Հայաստանում)
1897-1937 թթ. - Եղիշե Չարենց, բանաստեղծ, արձակագիր
1897-1982 թթ. - Հովհաննես Բարդիզյան, ԽՍՀՄ մեդալ
1898 թ. նոյեմբեր-1911 թ. - «Մեսեռիան» սանդարի հրատարակումը Փարիզում Աշչակ Չոպանյանի խմբագրությամբ
1898 թ. փետրվարի 7 - թիՖլիս-Աշբարանքաղաքաց նոխաբարտաց շահագործումը
1899 թ. դեկտեմբերի 1 - թիՖլիս-Կարս նոխաբարտաց շահագործումը
1899 թ. Մարբարեանական խմբակի հիմնումը Ծայլաստանում Մ. Շահուռյանի կողմից
1901 թ. դեկտեմբերի 13 - Աշբարանքաղաքաց-Բաքու նոխաբարտաց շահագործումը
1902 թ. դեկտեմբեր - «Հայ սոցիալ-դեմոկրատական միություն» կազմակերպումն թիՖլիսում
1902 թ. հունիսի 4 - Հայաստանյեան գիրգաշյանի կոնդանդ Բրյուսովում (հայտնված հարցերի եվ անցագարտուեան Ժան Մորեան և հորդ)գեր)
1902 թ. հունվարներ - Հայ ազգային-գիտնական գրքերի «Պրոմեթեան» գրքերի հրատարակումը թիՖլիսում
1902-1903 թթ. - Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների մի կազմակերպությունների ձևավորումը Երևանում, Էջմիածնաքաղաքում, Հարությունյան Աշոտիցիների ազգ գեղջոնում
1903 թ. մարտ - ԱՄՆ-ի Կովկասյան միությունական կոմիտեի հիմնումը թիՖլիսում
1903 թ. հունիսի 12 - Ցարական կառավարության հրամանի Հայոց եկեղեցու ստոյդ բռնացությունը մասին, որն առաջ բերեց ազգակամարտի նյութերը: Հեղափոխական նյութերից գիպանակ է VIII.1905 թ. այն հեղյալ է հանգարտում և Հայոց եկեղեցու կալվածքերը վերադարձվում են:
1903 թ. մեծերը - Ոստիկիության ցեղասպանաց տարարեն հիմնադրումը թիՖլիսի Հավալարար բարաքսամում
1903 թ. նոյեմբերի 8 - Հայազան գյուղացիների նոյոյ կազմակարգ Բաբաքալի դեմ
1903-1978 թթ. - Լեռան հայաբարյան, կոմսարիատ, գիրքեր և հասարակական գործիչ
1904 թ. մարտ-ապրիլ - Սասունի ապատամարտյան բուրբ-բրդական հարատևարիչների դեմ
1904 թ. - «Հոնոմեիսական ուսիմնական» հրատարակումը Սա. Շահուռյանի բարգամանությամբ
1905 թ. մեծերը - Հայ-բարբարական ցեղիարտանցեր Բաքվում, Գանձակում, Երևանում, Նախիջևանում և այլ վայրերում՝ կազմակերպված ցարիզմի կողմից
1905 թ. նոյեմբերի 19 - Սասնամեջ կարգասի բանձիր-ծառայողների գործադուլ
1905 թ. նոյեմբերի 20 - Հաղարանոյ ազատասալ Աշաղերս 4000 բանձրների գործադուլ
1906 թ. փետրվար - Սրբոնանի Մեկնեանցը, Բոնանցը և այլ գրողի ոգեարձեռնոց ցարական գրքերի կողմից սպասած գրադարձերի ամարեկաներ համար
1906 թ. սեպտեմբեր - Հայկական բարեգործական ընկերությունը գիտությունների կազմակերպությունների մեջ Հայերեն գրքերի հրատարակումը համար
1906 թ. սեպտեմբեր - Հայկական բարեգործական ընկերությունը գիտությունների կազմակերպությունների մեջ Հայերեն գրքերի հրատարակումը համար
1906 թ. սեպտեմբեր 18 - Հայ-Հաղարանոյ գարդի կազմակերպումը հեղափոխական կոմիտե Պասաբ (4000 մարդու մասնակցությամբ)
1895 թ. դեկտեմբեր - Զեյթունի հերոսամարտաց բուրբական գրքերի դեմ
1896 թ. օգոստոսի 14 - Բեռլինի ստանդարտ-ի դեղ հոդվածի եվեսաբերման գաղափարով Կ.Պոլսում օսմանյան բանկի գրավումը մի խումբ գիլիան ազգանվանվածների կողմից
1896 թ. դեկտեմբեր 16-1918 թ. - «Բիլանչոնեան» թերթի հրատարակումը Կ.Պոլսում
1897 թ. օգոստոս - Խոնարհի արշավանքի կազմակերպումը ազատագրական գաղափարներ Ռուսաստանում (այդ թվում և Արևելյան Հայաստանում)
1897-1937 թթ. - Եղիշե Չարենց, բանաստեղծ, արձակագիր
1897-1982 թթ. - Հովհաննես Բարդիզյան, ԽՍՀՄ մեդալ
1898 թ. նոյեմբեր-1911 թ. - «Մեսեռիան» սանդարի հրատարակումը Փարիզում Աշչակ Չոպանյանի խմբագրությամբ
1898 թ. փետրվարի 7 - թիՖլիս-Աշբարանքաղաքաց նոխաբարտաց շահագործումը
1899 թ. դեկտեմբերի 1 - թիՖլիս-Կարս նոխաբարտաց շահագործումը
1899 թ. Մարբարեանական խմբակի հիմնումը Ծայլաստանում Մ. Շահուռյանի կողմից
1901 թ. դեկտեմբերի 13 - Աշբարանքաղաքաց-Բաքու նոխաբարտաց շահագործումը
1902 թ. դեկտեմբեր - «Հայ սոցիալ-դեմոկրատական միություն» կազմակերպումն թիՖլիսում
1902 թ. հունիսի 4 - Հայաստանյեան գիրգաշյանի կոնդանդ Բրյուսովում (հայտնված հարցերի եվ անցագարտուեան Ժան Մորեան և հորդ)գեր)
1902-1903 թթ. - Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակների մի կազմակերպությունների ձևավորումը Երևանում, Էջմիածնաքաղաքում, Հարությունյան Աշոտիցիների ազգ գեղջոնում
1903 թ. մարտ - ԱՄՆ-ի Կովկասյան միությունական կոմիտեի հիմնումը թիՖլիսում
1903 թ. հունիսի 12 - Ցարական կառավարության հրամանի Հայոց եկեղեցու ստոյդ բռնացությունը մասին, որն առաջ բերեց ազգակամարտի նյութերը: Հեղափոխական նյութերից գիպանակ է VIII.1905 թ. այն հեղյալ է հանգարտում և Հայոց եկեղեցու կալվածքերը վերադարձվում են:
1903 թ. մեծերը - Ոստիկիության ցեղասպանաց տարարեն հիմնադրումը թիՖլիսի Հավալարար բարաքսամում
1903 թ. նոյեմբերի 8 - Հաղարանոյ

1918 թ. մայիսի 26-28 - Ստեղծվեցին սեյմի գրուպը: Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հուշկոլոր անկախ հանրապետությունների

մայիսի 28 - Հայաստանի Հանրապետության հուշկոլոր

հունիսի 4 - Բաթումի պայմանագրի կնքումը Օսմանյան կայսրության և Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակությունների կողմից, որով Կովկասում վերջ դրվեց մեծ մասամբ Օսմանյան կայսրությունը

հուլիսի 31 - Բաքվի կոմունայի անկումը

սեպտեմբեր 20 - Բաքվի 26 կոմիսարների գնդակահարումը Ադրբեջանական սովետական

1919 թ. հունվարի 9 - Սեռնամետ կրթերնի հիշեցնում ՀՀ և Վրաստանի կառավարությունների միջնորդությունի կոնֆլիկտի որոշումը «Լոռու շեջոց գոտու» ստեղծման

ապրիլի 20 - «Նայրաստան» կազմակերպության հիմնադրումը Եղիսատայոց կոմսությունների կողմից Երևանում

սեպտեմբեր 25 - Հայաստան-գրքերի մուտքը կարս

մայիսի 16 - Հայկական հանձնաժողովի հիմնումը Էջեբանգ-դյուզյում

օգոստոսի 1 - Հայաստանի խորհրդային բարձրագույն դպրոցը Երևանում

սեպտեմբեր - (Ռոբերտ Հայաստանի կոմիսարի (Ստեփանոյան) ոլորտում

1919-2006 թթ. - Միլիա Կապուտոնյան, բանաստեղծուհի, հասարակական գործիչ և հրապարակագիր

1920 թ. սպտեմբեր 28 - Խորհրդային իշխանության հաստատումը Ադրբեջանում

մայիս - Ցիմբան խոտորյանների Սվերանոցարան, Կարսում Սարբարեվիրան, Նոր Բայազետի, Գիլիջանի գավառներում, Զանգեզուրում և այլ վայրերում

մայիսի 31- Խորհրդային Ռուսաստանի և ՀՀ կառավարական պատվիրակությունների բանակցությունները Մոսկվայում

օգոստոսի 10 - Մեզի պայմանագիրը կնքվեց: Քիչ 88-93 հոգեվոնիցը վերադարձավ Լեմ Հայաստան:Օգոստոսի 10-ի Խորհրդա-հայկական հանձնաժողովի կնքումը Թիֆլիսում, որով պատասխանվում էր հորդորյալն գորբերի հուզվեց ռազմավարված Լեռնայնի Ղարաբաղը, Շուռնուգորի և Նախիջևանը ճանաչվեց որպես «թիմի տարածք»

սեպտեմբեր22 - Թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը

1920 թ. դեկտեմբեր 2 - Վերջանցրաստանի պայմանագրի կնքումը Մեծամարի Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև, որով Հայաստանը դիտվեց կնամ սեղանով բուրգերեն

դեկտեմբեր 2- Խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում

դեկտեմբեր 5 - Հեղինվ Կեռնտրն և Հեղինվ Հեղինվի գրագրությունը «տարեկան հրատարակիչ Երևանում հարեղեմ: 1921 թ. մայիսից այն վերանվանվեց «Խորհրդային Հայաստան», իսկ 1940 թ-ից՝ «Տիզնոսական Հայաստան»

դեկտեմբեր 9 - ՀԽՍՀ Հեղինվի գեկտեմով հարեղեմ ճանաչվեց պետական մեր

դեկտեմբեր28 - ՀԽՍՀ Հեղինվի կողմից հրդեհ ազգայնացնում մասին դեկտեմբերի ընդունումը

1921 թ. հունվարի 21 - ՀԽՍՀ Հեղինվի կողմից Հոգևորականի ստեղծվեց մասին դեկտեմբերի ընդունումը

դեկտեմբեր 23 - Հրդեհի մոլորվոլական հանձնաժողովի վերապրացումը (1923 թվի՝ պետական հանձնաժողով)

վերադրվեց 5 - ՀԽՍՀ Հեղինվի կողմից Էջմիածնի ծառեմնադարանի բացումի վրա Հայաստանի կոլտնտ-պատմական գիտական թեատրատուս ՀՀԽՍՀ առաջին վերատեսությունի հիմնարկի հիմնելու մասին դեկտեմբերի ընդունումը

վերադրվեց 13 - Գեղարվարտ պատմարդարության սկիզբը

վերադրվեց 16 - «Լոռու շեջոց գոտու» պատասխանում վրաց մեկնելու պետական հարաբերությունը

վերադրվեց 25 - Խորհրդային իշխանության հաստատումը Վրաստանում

սարքեց 22 - Ադեպտոնյանի շրջանի մարքերի բարբարան ազգերվերիոր

մայիսի 21- ՀԽՍՀ Հեղինվի վերակազմումը ՀԽՍՀ Տոկոնոմիարի Մ. Մյասնիկյանի նախագահությամբ

հունիսի 26-իսկ հունիսի 13 - Բաղդաքցիական կոնվենցիայի Հանձկացում

հունիս - Սոչաջի խորհրդային տնտեսագիտական (սովնտեսի) ստեղծումը Հայաստանում

օգոստոսի 21 - Հայաստանի կոնեբերտիզացիա առաջին հանձնաժողովի հաստատումը Երևանում

հոկտեմբեր 13 - Կարսի պայմանագրի կնքումը մի կողմից՝ Հայաստանի, Վրաստանի, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքիայի Քեմալական Թուրքիայի միջև

դեկտեմբեր - Հայերի հայրենադարձությունը Խորհրդային Հայաստան

1921թ. - Ռանվարար-ազատասակարկների կուսակցության հիմնադրումը Սվյատոյով

1921-1983 թթ. - Ստեփ Բարբարյան, կոնդրատիոր, դաշնակահար

1922 թ. հունվարի 26 - Հարբ-ի առաջին հանձնաժողի հրամիրումը

հունվարի 26 - Առաջին պետական դրամատիպ բասորոի բացումը Երևանում (1937 թ-ից Գ. Սունդուկյանի անվան)

վերադրվեց 3 - ՀԽՍՀ առաջին սահմանադրության հաստատումը ՀԽՍՀ Խորհրդային հանձնաժողով

մարտ 12 - Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դեհերանով Միության (ԱԽՍՀՄՄ) հիմնադրումը Թիֆլիսում

սեպտեմբեր 7 - Պետական հարեղեմի գրատարանի բացումը Երևանում (այժմ Սպյուռք)

դեկտեմբեր 10 - Բաքվում Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական հանձնաժողի որոշումով ԱԽՍՀՄՄ-ի վերանվանվելու մասին

դեկտեմբեր 30 - Խորհրդային հանձնաժողովի հանձնաժողովը ԱԽՍՀՄՄ-ի հանձնաժողովում ՀԽՍՀ-ի ներկայացվելու մասին

մարտ 12 - Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Դեհերանով Միության (ԱԽՍՀՄՄ) հիմնադրումը Թիֆլիսում

սեպտեմբեր 7 - Պետական հարեղեմի գրատարանի բացումը Երևանում (այժմ Սպյուռք)

1924 թ. հուլիսի 12 - Հեղինվ Կեռնտրի, Եղբայրների և ՀԽՍՀ Կենտրոնական օրգան «Ռոմանտիա» թերթի հրատարակումը ռուսերեն լեզվով

սեպտեմբեր 6 - Հայաստանի հարստացուցիչ ֆարթիկյանի գործարանը

նոյեմբեր 5 - Լենինականի (այժմ Գյումրի) մանվածքանոցի թեատրատուս հիմնումը

1935 թ. մայիս - «Պետ»-առաջին հայկական հեշտն կենտնկարի գուգաղարտը

հուլիսի 26 - ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղի (Լիդգեռան) բացումը

օգոստոսի 5 - Լենինականի ոսկի կոմբինատի գործարկումը

1936 թ. հուլիս - Թիֆլիսում սպանվեց Հայաստանի Կոլ-ի առաջին բարտուղար Ա. Խաչատյանը

1936 թ. դեկտեմբեր 5 - Հարբ-ի մասով Հանգեստի ջրէկը

1937 թ. - Մեծ շարքերի բռնաճնշումներ հայ մտավորականության նկատմամբ

1938 թ. հունվար 12 - Բարձրագույն ՀԽՍՀ առաջին գուգաղարտ Գեղարվեստի առաջին նատաշրջանը

1939 թ. հունվարի29 - Հայկական արվեստի առաջին տասնօրյակի բացումը Մոսկվայում

1940 թ. մարտի 17 - Երևանի Ս.Մ.Էյզենշտեյնի քաղաքական գործարանում ստեղծագործությունների բարարկեց նոր տեսակի տիպերների կատյուն

1941 թ. հունիսի 22 - Հայրենական Մեծ պատերազմի սկիզբը

դեկտեմբեր 21 - 89-րդ Հայկական հրաձգային գիվիզիայի կազմավորումը Գեղարվեստ

1942 թ. հունիսի - 390-ոդանոցի գիվիզիայի ձևավորումը Կեղի թերակղզուում: ՀԽՍՀ-ում տեղակայված 409-րդ գիվիզիան՝ հանգրվեով հայ ռազմիկներով ու սպանեցով, վերամանվեց Հայկական գիվիզիա

1942 թ. - Հայկական հանձնաժողի հիմնադրումը

1943 թ. սեպտեմբեր 16 - Պատերազմում գոնեից Հունան Ամերիկայում, որը հետևանս արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման

հոկտեմբեր 9 - Թատեսնդան բերանդերս ազատագրման հանձնաժողի ձևավորումը Ռուսերեն հրատարակությունների հանձնաժողի 89-դդ հրամանագիր ոլորտերում թիվ 2 գնդերվեց Ինանմնայան գերուղեցի

դեկտեմբեր 29 - ՀԽՍՀ վերադարձելի անկանոնների բացումը

1943 թ. - «Հանդեսանոց» և «Էյ-Մեկ»ոյանի անվանս» հայկական պատրաստանների ստեղծումի կազմակերպումը Ռեկոգնոսցիաների և Բեկտոսանիստ

1944 թ. փետրվարի 21 - Փարքիում գնդակահարվեց Ցուսանեսյանի դեմոնստրատիվ շարժման ակտիվիստի գործիչ Միասա Մանուչյանը

մարտ 18 - Ռազմանանդասանում տեղեկ գրվեց «Մասուռնի Դավիթ» տանվեալի շարաբտուն (ստեղծվել էր սարյոբասեանյան միջոցներով)

դեկտեմբեր 29 - Ստրասանեանյանում ներկերի հետ բարեկամության և մշակութային հարաբերությունների հիմնադրումը

5 սարքեց 29 - 89-դդ Հայկական գիվիզիան մարտերը Բեռլինի վերոյնմնում

մայիսի 9 - Հայկական գիվիզիան ազատագրեց Բեռլինի Նեյան Մանսարյան Ամանակներ «Մեծ սատան» մարտի ղեկավարի

մարտի 27 - ՀԽՍՀ Գիտությունների խորհրդի և գիտնականների ստեղծումը

հուլիսի 2 - Մեսրոպ մեծ հայրենասպասարարում

1947 թ. սարքեց 30 - Հանձնաժողովի հարկական կոնքերի հավաքումը ՍՍՌՄ-ում

1949 թ. հունվար 11- ՀԽՍՀ կենտնկոյի դրոնակ խորհրդարանությունում որոշվեց իրականորեն ԽՍՀՄ կառավարության որոշումը «սարքարեր» տարբերեն» Աբրամ պատրան ձևանմ: Պատրվիրանի ազիզ բան 13 000 մարդ: Դեռ ասանվեց մեծ հետ ոդ մեսարանների հետ գերատարանի

1949 թ. նոյեմբեր 11 - Մեսանի սատրդանտաց ջրէկի շահագործումը

1950 թ. - Բանանդերի ազատումին և նրանցի պոլիմերիկացեանտ գործարանի շահագործումը

1951 թ. - Բարգասարի ազիզանանդերի կոնքենանի շահագործումը

1951 թ. - «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական հրատարակության Ա հատորի լույս ընծայումը

1952 թ. - Երևանի Մաս. Շահուրյանի շրջանի մեսարան և Դասատվեցերի արձանագրությունների կոնքենանների շահագործումը

1953 թ. սարքեց 26 - Գեղամյան ջրէկի առաջին հերթի շինարարության ավարտը

1954 թ. մարտ 15 - ՀԽՍՀ կոնքենանների առաջին խոշոր մեսարանը Ղազարեանում՝ մասնակցությամբ իսում ու խորհրդի հերթի բարգասարի

1955 թ. մարտի 3 - Հանձնաժողիս Խանդիվեր Հորդիրեպ Միության ճանապարհի ծովնկարի կրոնում և հանձնվեց «Մարշալական սատոր» սարքերատեղեր

մարտի 11 - Բանանի գենեսաց Հովհաննես Բարդարյանին Հոգեորդանի Միության մարշալի կոչում ընդունում

1955 թ. - Հայաստանում սարեռի հիմնադրումը Բեյրութի Հայազգաց լոգիստ: «Հայաստանական սարաքի գեկեղարտաց» հիմնադրումը ԱՄՆ-ում

1956 թ. - ԽՄԿԿ XX համագումարում իսկար ընդունվումից սանատի պաշտամունքը, բացահայտվեցին դրա բացասական հետևանքները, «Մեծատան պաշտամունքի և դրա վերատան հետևանքները հաղթահարելու մասին» որոշման ընդունումը

1956թ. սեպտեմբեր 19 - Բյուրականի սատոյանասարան հանձնաժողի բացումը

1957 թ. նոյեմբեր 17 - Երևան-Մեխնա (այժմ՝ Հրազդան) կոկարտոյ հանձնաժողի

1958 թ. դեկտեմբեր 29 - Հայկական ԽՍՀ-ում գաղաբանորեն Ազգերի բրաբանությունների

1959-1999 թթ. - Կազգեն Սարգսյան, գեներալ և ռազմական գործիչ, սպայական կազդր

1960-սկսած թթ. - Կառուցվեցին Երևանի, Հրազդանի, Վանաձորի ջեռուստաբանական ինստիտուտները

1960 թ. փետրվարի 10 - Հարաբատ-Ագաբեկ-Տեռնեան գագաձուորի շահագործումը

1960-ական թթ. - Սեռնամետ Ազգերի կրթերի

1960-80-ական թթ. - 393 խորդ սարդուտերքարանների մեծանարդությունների կատարումը, սարդուտերքարանի նոր հատաքրիքների ձևավորումը: Ծնունդ առավ Արոլյան, Արքիկ, Արարատ, Սալարյան, Բաղդասարյան, Ղարեգեանի, Նարեկացի, Նոր Հաճն և այլ բաղարքներ ու բաղեցիական ավանների

1960-80-ական թթ. - Հանրապետությունում գործունեության համար դատապարտվեցին և ուղիղ աշխատանքային գաղութերը ուղարկվեցին ավելի քան 70 մարդ

1962 թ. նոյեմբեր 9 - Կիրովականի (այժմ Վանաձոր) արհեստական մետաղաբանական գործարանի գործարկումը

1964 թ. հունիսի 25 - Մեխրուտաբաղրարաս հետ ձկնարարության հարկի կոմիտի հիմնադրումը Երևանում

1965 թ. սարքեց 22 - «Գեղարտ» ընդարձակում Հայկական ԽՍՀ-ի սեռական գրքասեղերի սանմանները» ՀԽՍՀ Մեխրատարեի խորհրդի որոշումը

1965 թ. սարքեց 24 - Հանձնաբաղեի ցույց Երևանում՝ Մեծ եղեռնի 50-ամյակը ճշելու պահանջով

1967 թ. մարտի 25 - Մարդարաբաղում ճանաչանանդերի ճվիրման հուշահամարքերի բացումը

նոյեմբեր 28 - 1915 թ. Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին Գեղեցեանգերի բարձրանի վրա կառուցված հուշահամարքերի բացումը Երևանում

1968թ. հունվարի 16 - Խորհրդային Հայաստանը ներկրող անգամ պարգևատրվեց Լենինի շրջանցնով

հոկտեմբերի 18 - Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի տոնախաղաքարերը

1970-սկսած թթ. - Մի խումբ սարաքի ընդհատակյա կազմակերպությունների ստեղծումը, որոնք հանդես էին գալիս կոմունիստական ազդրազանությունի դեմ, բարձրացուցի էին հայ ազգի և ցեղասպանության մեղադրանքի ճանաչման խնդիրը, Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ միավորվելու հարցը, Հայաստանի ինքնավարության վերականգնման, Նախիջևանի և ազատամիջոցների քանակ ազգերի խնդիրները

1974-1987 - Հայաստան խորհրդային հարգանքանարարան (12 հիմնական և մեկ ցանցային) հատորներ հրատարակվեցին

1976 թ. - Հայկական սատոնային էկեղարտական առաջին էկեղարտիկի (Գրիգորիոս՝ 1979 թ.) շահագործումը

1976-1986 թթ. - Սևան-Հոռոմա-Ձոր (Նորբ), Մասիս-Նռուեռնս, Իջևան-Հրազդան հեղեղատաձորերի և մի շարք ամենամյա ոլորտների, Եղեգնի մեծարատուների, «Էվաբարեռ», «Էրեբունի» և Գյուտերի օդանավակայանների շահագործումը: Գյուղատնտեսական կարգերների հանար 18000 հա ոռոգանելի բարձրացում

1978 թ. - Խորհրդային Հայաստանը ներրոյ սարգսյանարարից Լենինի շքանշանով

1980-սկսած թթ. կեսեր - Հանրապետությունում ուեեր 27 բարաքա, 31 բարաքասարեալ սպան, բանձրոնեքի թիվը 1985 թ-ին կազմեց 950 000 մարդ

1981 թ. - Արմա-Մաան սառբանեցաս ջրատար բրենքի (42 կմ) եկեղարտքանի շահագործումը

1985 թ. - Հանրապետությունում 180 սարատաբանանեցնիների ստեղծումը ազիզանի բարդ 85 հեղինվ

1986 թ. - ԽՄԿԿ XXVII համագումարում հոչակեց «Վերակառուցման» կուրս

1988 թ. փետրվարի 20 - Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակիչների պատանեքի նստաշրջանի որոշումը դնելու Ազգերեսի, ՀԽՍՀ և ԽՄԱՄ Գերագույն խորհուրդների Լեռնային Ղարաբաղի կազմից դուրս բերելու և ՀԽՍՀ-ի միացնելու պահանջով

1988 թ. փետրվարի 21 - Առաջին զանգվածային հանրահավաքը Երևանի Թատրոնի հրապարակում

1988 թ. փետրվարի 21- ԽՄԿԿ կոչ բաց բարդարի հասշրանաց և գնտամեծավոր որոշումը՝ սարքեսեանարարի ազատագրական շարժումը դրական դրական «ծառայեսանավ»-ի բարեկամ

1988 թ. փետրվարի - Արաքսիյան շարժումը գնվանարատ կոմիտեն-ի ստեղծումը

1988 թ. մարտի 21 - Ամենամեծ զանգվածային հանրահավաքը Երևանի Թատրոնի հրապարակում

1988 թ. փետրվարի 21- ԽՄԿԿ կոչ բաց բարդարի հասշրանաց և գնտամեծավոր որոշումը՝ սարքեսեանարարի ազատագրական շարժումը դրական դրական «ծառայեսանավ»-ի բարեկամ

1988 թ. փետրվարի - Արաքսիյան շարժումը գնվանարատ կոմիտեն-ի ստեղծումը

1988 թ. հունիսի 15 - ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը որոշեց հանձնաժողով ստեղծել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարցերը ուսումնասիրելու համար: Հանձնաժողովի նախագահ դարձավ Ս.Ալեքսանյանը

1988 թ. հունիսի 15 - ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը որոշեց հանձնաժողով ստեղծել Լեռնային Ղարաբաղի ՀԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու ԽՄԿԿ-ի ազատագրիչների խնդրանքին: Որոշվեց դիմել ԽՄԱՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի այդ որոշումի

1988 թ. հուլիսի 18 - Արցախի խնդրը ընդհանրամարդկային Հայոց ազգային խորհրդի նախագահությունում ՀԽՄՀ-ի, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության մասնակցությամբ։ Միջտիվիկի Լ.Մ.Ռ-ի ՀԽՄՀ-ին վերադարձնելու մասին որոշումներ

1988 թ. հեկտեմբեր - Հայերեն գաղջանգամար պատարագների պատասխանները ՀԽՄՀ-ում, ԽՍՀՄ միջազգային հանրապետությունում և արտասահմանում։

1988 թ. նոյնեմբեր - Փաստաթղթերի կազմումը ՀԽՄՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան որոշում ընդունվեց,որ ՀԽՄՀ-ում կազմով նեն վեհաժողովել նշանակությունները միջազգային միջազգային որոշումներ, որոշ պատասխանատար կիսամյակ հանձնաժողովում Գերագույն խորհրդում։

1988 թ. նոյնեմբերի 7 - Հոկտեմբերյան հեղափոխության տոնախաղաշրջանը Երևանում վերածվեց բողոքի բազմահազարանոց ցույցի, որի մասնակիցները պահանջեցին Արցախի միացումն Սայր Հայաստանիին

1988 թ. նոյնեմբերի վերջ - Հատուկ դրության և պատերազմի մասին մոցնելու Երևանում

1988-89 թթ. - ՀԽՄՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունրությունների մասնակցությամբ ՀԽՄՀ-ի Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովներ ընդունվեցին Ղարաբաղ-Հայաստան հարաբերությունների վերաբերյալ։

1988 թ. դեկտեմբերի 7 - Տեղի ունեցավ Սպիտակի 10 բալանոց երկրաշարժը, որի զոհերվեց հանրապետության տարածքի մեկ երրորդը։ 514 հազարից ավելի մարդ զրկվեց օրականից։Աշխարհի 170 պրոդուցերներ մեծ նվիրատվություններ։ Զոհերի թիվը կազմեց 25000, իսկ վիրավորներինը՝ 20 000 մարդ

1988-89 թթ. - Ղեբրավաշենի և Մոսկվան բաներ ուղարկվեցին Ադրբեջանում յարժման պնդագործեցին։ Ավելուց բաժով բարուսկեցիան նեմ ցուցքեմ ու հանրամասնվեցինք։ Հայ ժողովի արդարացի պահանջը պաշտպանեցին Ա.Սախարովը, Գ.Սամարսկայանվն, Վ.Ռազինը, Ս.Նովոլենսկայան։

1989 թ. մեկնար - Կոտորածի ոչխատում էին 60 հազար մասնակցություն և գնվերսկանեցին՝ վիրտեսնելու ցույց հանրապետությունից։ Նախատասնեալում էր ատեղի գտնին վերանկանեցին երկու տասյում։ Մեծ օգնություն հասցվեց արտասահմանյան 113 երկրներից և սեփականատերերից

1989 թ. հունիսի - Լեռնային Ղարաբաղում տեղերվեց անվերջանկանեցին Մոսկվան նեղությունում մեր Հանուկ կառավարման կոմիտեն Ա.Վեղկոս***պետական կոմիտեի

1989 թ. գարուն - Բանասարերությունց ազատվեցին «Հայաստան» կոմիտեի անդամները և կրեցին ազատ շարժման գլուխ

1989 թ. նոյնեմբեր - Նոր մասնաբաժան Հայոց հանձնաժողովի շարժման (ՀՀՇ) հիմնադիր հանգամանքի գումարումը

1989 թ. դեկտեմբեր - «Ղարիբոս» գիտաարտադրանքի միավորման, Հայկական ատոմակայանի և Կանաչի փաղանը

1990 թ. հունվար - Գերագույն Փոքրագույնի ճանապարհ կոդեց Բաքվում հայերի ցանկալիությունի նոր ջարդի սանձահարմանը։ Հայրյոր հազարավոր հայեր՝ նի կեսով վերկվեալ, հեռացան Ղարեբաղից

1990 թ. հունվար-փետրվար - Ղարեբաղանական գիշերամ բանաձևերի հարձակումը ՀԽՄՀ-ի ռազմանձնակազմ ոչ երկաբանության

1990 թ. մարտի 20 - ՀՀՀ-ի ներկայացուցիչների հարցազանկը ՀԽՄՀ Գերագույն խորհրդի ընդունրությունում։ Հանձնախումբ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը

1990 թ. օգոստոսի 23 - ՀԽՄՀ Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը ընդունեց «Հայաստանի անկախության մասին», որով ղոնվեց հանրապետության անկախության գործընթացի սկիզբը։ Հայաստանը ՀԽՄՀ-ի անկապատի մեջ էր հուսկնում Մրգաստ

1990 թ. հունվար 29 - «Գոյությանիսկան և գաղտնական կոտորածների անեծնությունների մասին» օրենքի ընդունումը։ Սկսվեց հայի ինքնամաքրագործումը

1991 թ. օգոստոսի 1- «ՀՀ ազատության մասին» օրենքի ընդունումը

1991 թ. սեպտեմբեր 2 - Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում հուշարձան

1991 թ. սեպտեմբերի 21 - Հանրաքվեությունում ստեղծագործի անկախության հանրաքվե ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու հարցի մասին։ Մեկնաբերական օգտին քվեարկեց 2 միլիոն 43 հազար մարդ քվեարկության իրավունք ունեցողների՝ 94,39%-ը։

1991 թ. սեպտեմբեր 23 - Հայաստանի Հանրապետության հուշարձան անկախ պետության Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից

1991 թ. հոկտեմբերի 16 - Մոսքվեն անկախ ազգությունարարանի ընդունրությունների անեծքությունը՝ Հայաստանի հանրապետության Լևոն Տեր-Պետրոսյանը։

1991 թ. դեկտեմբերի 21 - Հանրաքվեությունում Արցախի հանրապետության անկախության հանրաքվե։ Անկախության օգտին քվեարկեց 2 միլիոն 43 հազար մարդ քվեարկության իրավունք ունեցողների՝ 94,39%-ը։

1991 թ. սեպտեմբեր 23 - Հայաստանի Հանրապետության հուշարձան անկախ պետության Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից

1991 թ. հոկտեմբերի 16 - Մոսքվեն անկախ ազգությունարարանի ընդունրությունների անեծքությունը՝ Հայաստանի հանրապետության Լևոն Տեր-Պետրոսյանը։

1991 թ. ծրնիբերի-դեկտեմբերի - «ՀՀ Գերագույն խորհրդի» և «Հանրապետության կառուցվածքի մասին» օրենքների ընդունումը

1991 թ. դեկտեմբերի 8 - Բելարուսի Բելովեժսկի ընդավարությունում Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելարուսի ղեկավարների կողմից ԽՍՀՄ-ի գոյությունդադարեցնելու մասին համաձայնագրի ստորագրումը

1991 թ. դեկտեմբերի 14 - ՀՀ անկախությունը ճանաչվեց Թուրքիայի կողմից

1991 թ. դեկտեմբերի 21 - Ղազախստանի Ալմա-Աթայում ԽՍՀՄ ստեղծելու մասին համաձայնագրի ստորագրումը Ռուսաստանի, Ուկրաինայի, Բելարուսի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Տաջիկստանի, Թուրքմենստանի, Ադրբեջանի, Մոլդովայի և Հայաստանի Հանրապետության կողմից։ Դրանով ԽՍՀՄ-ի գոյությունը, նախապահ Միխայիլ Գորբաչովն սեղմված իրավաքաղաքացի

1991-92 թթ. - Հանրապետության 865 կրոնական դարձերների ու պետական անասնաբուծական լուծարումը։ Ավելի քան 338 հազար անասնական սեռնամարդերի նկատմամբ

1992 թ. մարտի 2 - Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ ՄԱԿ-ի անդամ

1992 թ. մայիսի 9 - Հոլշի պատասխան

1992 թ. օգոստոս - «Պետական ձեռնարկությունների և անվանված շինարարական օբյեկտների ազատագրման» մասին օրենքի ընդունումը

1992-93 թթ. - Երկրաշարժ կամավորական ջոկատներից և զինվորականների կամավորական բանակի ստեղծումը

1993 թ. մայիսի - Շրջանառության մեջ դրվեց հայկական սեռնադրամ՝ դրամ

1993 թ. - «Ինքնորոշման բանի մասին» օրենքի ընդունումը

1994 թ. մայիս - Ղեկուցարանի կնքումն է Արցախյան պատերազմի դադարը

1994-95 թթ. - Հանրապետության յուրց 800 արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը

1995 թ. մարտի 16 - «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան բազմաբնական ատեղծ» պայմանագրի կնքումը Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև։

1995 թ. հունիսի 12 - ՀՀ բոնիցում մասնագիտանում ուսուցման հանձնարարությունների 4 տարի, ծագմատաստուրա՝ 2 տարի և նանամատուրա՝ 3 տարի

1995 թ. հուլիսի 5 - ՀՀ սահմանադրության ընդունումը հանրաքվեի միջոցով

1995 թ. դեկտեմբեր - Վարչատարածքային նոր վերաժանիությունը ՀՀ բաժանումը մարզերի։ Ստեղծվեցին 11 մարզ՝ Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Շիրակի, Գյումրիի, Վայոց ձորի, Տավուշի։ Մարզի կարգավիճակ տրվավ Սևանի ավազանին

1918-2008 թթ. - Հայոց ցեղասպանությունի պատասխանատուներ և ճանաչումը բազմաթիվ պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից։

1918 թ. նոյնեմբերի 4 - դեկտեմբերի 12 - Օսմանյան կայսրությունի (Թուրքիա) խորհրդարանի անդամների դատապարտեցին հայերի կոտորածները

1919 թ. մարտի 8, մայիսի 22, հուլիսի 5,1920 թ. հունվարի 13- Օսմանյան կայսրությունի (Թուրքիա) ռազմական պատասխանը դատապարտեցին դատապարտելիքն հայերի կոտորածները կայսեվերաբերյալ բարդությանն մի քանի պետական և կուսակցական բարձրատեսակ գործիչների և մեծությանտի մեջնո կայսրեցիների երկրի բրնեանվերի մասնակցեցին

1920 թ. օգոստոսի 10 - Թյուսեսեվրի Մեր բարդարում սասմեցիր պետությունն, այդ թվում Օսմանյան կայսրությունը (Թուրքիա) և Հայաստանի Հանրապետությունը, պայմանագիր կնքեցին, որտեղ սառուցյուն կոդնեն արձանագրեցին Օսմանյան կայսրությունի Կոդնեն հայերի ոչնչացման և տեղահանման փաստերը

1965 թ. մարտի 20,1972 թ. օգոստոսի 9 - Ուրուգվայի Սենատը և Ներկայացուցիչների պալատը Գլխավոր ասամբլեայի հանատեղ նիստում որոշում ընդունվեցին Հայոց ցեղասպանությունի զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին, իսկ յոթ տարի անց Հայոց ցեղասպանությունն ճանաչում ստացավ

1965 թ. հունիսի 15 - Հեսիինիում տեղի ունեցավ Խաղաղության կոդնեմանվերեն Հանձնաժողովի կոնդեսը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը

1975 թ. սարդի 24 - Կիպրոսի Հանրապետության Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր նշելու մասին

1979 թ. - Միավորված ազգերի կազմակերպությունն մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդերը որակեց որպես «XX դարի ցեղասպանություն»

1982 թ. սարդի 29 - Կիպրոսի Հանրապետության Ներկայացուցիչների պալատը հայ ժողովրդի նկատմամբ եղած ոճիրը ընդունվեց որպես ցեղասպանություն

1983 թ. օգոստոսի 10 - Վանադայի Կանկոնելեր բարդարում հրաքիլան Ներկեղեցիների հանձնաժողովի խորհրդյալ դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը

1984 թ. սարդի 13-16 - Փարիզում հրավիրված Մտրդուդյունների մշտական դատարանի հանդեպ նստաշրջանն որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին

1985 թ. սարդի 23 - Սրբանվանքում Ազգային կոնգրեսը որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին

1985 թ. հունիսի 2 - Միավորված ազգերի կազմակերպությունում նեթանանեսնեսերի 38-րդ նստաշրջանը 1915-1916 թթ. հայերի կոտորածները ընդունվեցին որպես ցեղասպանություն օրինակ

1987 թ. հունիսի 18 - Եվրոպական խորհրդարանը հայերի բանաձև ընդունեց և դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը

1988 թ. նոյնեմբերի 22 - Հայաստանի ԽՍՀ Գերագույն խորհրդում օրենք ընդունեց Հայոց 1915 թ. ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին

1990 թ. սարդի 19 - Կիսքյան խորհրդարանը հայերի բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին և Ապրիլի 24-ը հայտնեց հայ ժողովրդի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր

1995 թ. սարդի 14 - Ռուսաստանի Դաշնորդան Պետությունն հայտարարություն ընդունեց հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն դատապարտելու մասին

1996 թ. սարդի 23 - Կանադայի խորհրդարանի Ներկայացուցիչների պալատը որոշում ընդունեց մեղքոր Սեղատանը անմեղությունն ստանալու մասին, բորգասիրյան սարդի 20-27-ը հայտնարարեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր

1996 թ. սարդի 25 - Հունաստանի խորհրդարանը օրենք ընդունեց Ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հասատանելու մասին

1998 թ. մարտի 26 - Բելգիան Սենատը որոշում ընդունեց Օսմանյան կայսրությունում սարդոյ հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունի մասին

1998 թ. սարդի 22 - Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը խորհրդարանը ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտողում որոշում

1998 թ. սարդի 24 - Եվրոխորհրդի խորհրդարանական ժողովը Հայոց ցեղասպանությունի հանդեպ XX դարի առաջին ցեղասպանությունն

2000 թ. մարտի 29 - Շվեյցարի խորհրդարանն ընդունեց բանաձև Հայոց ցեղասպանությունի մասին։ Ամերիկան ասամբլեայի մասին

2000 թ. մայիսի 15 - Լիբրանանի խորհրդարանը ճանաչեց Օսմանյան կայսրությունում իրականացված հայերի ցեղասպանությունը

2000 թ. հոկտեմբեր 10 - Վատիկանի իր հայտնությունում մեջ Հայոց ցեղասպանությունի հանդեպ XX դարի հետաքա բարդ սարանեցիի վերաբերյալ

2000 թ. հոկտեմբեր 17 - Իտալիայի խորհրդարանի սառորի պալատը որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունն դատապարտելու մասին

2001 թ. հունիսի 18 - Թրանսիայի Հանրապետության Սենատի ժողովը և Սենատը հանատեղ օրենք ընդունեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին։ Հունվարի 29-ին Թրանսիայի Հանրապետության նախագահ վավերացրեց խորհրդարանի ընդունած որոշումը

2003 թ. դեկտեմբերի 15 - Հվիյցերիայի Սենատն խորհրդը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը

2004 թ. սարդի 21 - Կանադայի խորհրդարանը որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին

2004 թ. հունիսի 30 - Սրբանվանքի Ազգային ժողովը որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին

2004 թ.դեկտեմբերի 21 - Նիդերլանդների խորհրդարանի սառորն պատասխանեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին

2005 թ. սարդի 19 - Լեհաստանի Սեյմն որոշում ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին

2005 թ. հունիսի 14 - Վենեսուելայի խորհրդարանը հայտարարություն ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունն ճանաչելու մասին

2005 թ.դեկտեմբերի 15 - Լյուքսեմբուրգի խորհրդարանն ընդունեց Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանությունն ճանաչելու հանձնաժողովի մասին

2007 թ. հունվարի 7 - Չիլիի Սենատն ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին որոշում

1996 թ. սարդի - ՀՀ արդյունաբերության և ենթակառուցվածքների հիմնարկի հանձնաժողով երեսնամեկ։ Էներգետիկայի միությունն տեղծեցին

1996 թ. հունվարերի 22 - ՀՀ ենթակառուցվածքի ընդունրությունը։ Երկրորդ անգամ նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը։

1997 թ. օգոստոսի 20 - «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բարեկամության, համագործակցության և մարտահրավերի օգնության մասին» պայմանագրի ստորագրումը

1998 թ. փետրվար - ՀՀ ենթակառ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականը

1998 թ. մարտ - ՀՀ ենթակառի ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանի

1998 թ. մայիսի 5 - ՀՀ բարաբարանական օրենսգրքի ընդունումը

1999 թ. մայիսի 30 - ՀՀ Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունները։ «Միասնություն» դաշինքի հաղթանակը։ Ազգային ժողովի նախագահի ընտրվեց Կարեն Տեր-Պետրոսյան, իսկ վարչապետ նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը

1999 թ. հոկտեմբերի 27 - Մեսրոպ Մեսրոպյանի հանձնաժողովում խորհրդարանում։ Սպանվեցին Կ.Դեմիրճյանը, Վ.Սարգսյանը և մեկ պատգամավորներ

2000-2007 թ. - «Անվտանգություն կոնսալիդացիան ենթադրան Ենթադրեցին Սարգսյանին ՀՀ վարչապետ

2001 թ. մայիսի 2 - ՀՀ հողային օրենսգրքի ընդունումը

2001 թ. - Ղշիմ Հայաստանում էիշխատնեմնայի պետական կնոջ հոլանան 1700-ամյակը

2002 թ. օգոստոսի 11 - ԼՂՀ ենթակառանական ընտրությունները։ Նախագահի ընտրվեց Արկադի Ղուկասյանը

2002-2008 թթ. - Ստեղծվեց տեխնիկատնտեսագրահանանան մոնիտորինգի կենտրոնը, տեղադրվեց Երկրի հեռահար գոնեագնիման տեղեկատվության ընդունիչ կայան, տեղեկիցվեցի ՀՀ սարգսյան գեղեցիկանան ցանցը՝ WGS-84 հասանչարտիալի կողոորինատային համակարգում և ՀՀ պետական բարձունքային գեղեցիկանան ցանցը, ՀՀ պետական ռաստրատրային ռաստրի 1:10000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000, 1:200 000, 1:500 000, 1:1 000 000 մասշտաբի տեղագրական բարտեզներ, հավաքածու և գրանցվեց շուրջ 40 000 ՀՀ աշխարհագրական անվանում

2003 թ. սեպտեմբեր - Հայաստանում միջազգային հանամարդի հրավերներ Երևանում

2004 թ. - Հիմնվեցին ազգաբնակ պարտնյորական մեծանկյունությունների պատասխանատվություն։

2004 թ. - Ուրուսան-Արցախ-Սևան ջրատեխնիկական կառույցի շինարարության անգործություն

2005 թ. սարդի 24 - Ղեկուցվեց Մեսրոպ Մեսրոպյանի 90-ամյակը

2006 թ.դեկտեմբերի 10 - ԼՂՀ սահմանադրությունի ընդունումը

2006 թ. - Հանրաքվեական զարգացնեցում մոցվեց 12-անձա ուսուցում (սարգսյանի՝ 4 տարի, հիմնական՝ 5 տարի և ավագանական դպրոց՝ 3 տարի)

2006 թ. - Հանրապետությունում գործում էին 1417 դպրոց, 475,5 հազար աշակերտուհի և 42 719 ուսուցիչներով

2007 թ. հունվարի 19 - Սասանդուստ սպանվեց «Ալիս» բերի խմբագիր Հրանտ Դինքը

2007 թ. հունվարի 28 - Հայոց բանակի կազմավորման 15-ամյակի տոնակատարություն

2007 թ. մարտ - Բրասի-Հայաստան կապամոդի շահագործումը

2007 թ. մայիս - ՀՀ հողերի դասակարգման ընդունումը

2007 թ. հունիսի 20 - ԼՂՀ ենթակառական ընտրությունները։ Նախագահի ընտրվեց Բակո Սահակյանը

2008 թ. դեկտեմբերի 19 - ՀՀ ենթակառական ընտրությունները։ Նախագահի ընտրվեց Սերժ Սարգսյանը

2007 թ., 2008 թ. - «Հայաստանի Ազգային ատոմակայան»-ի Ա և Բ հանձնաժողովի նիստերը

---

* Կրտսերաթանենի հարատևությունը արական գծով սպառվել է 1 թ. և այդ պատճառով Էրատոյի երկրորդ գահակալությունը չի տրված հանատատ ժամանակագրության մեջ։

** Ջրդյան Ա.թ (Արտաշես) բազաներորդության հասատատմից հետո Հռոդանիների և Տիգրան Բ-ի գահակալությունը Մեծ Հայքում սպարզվեն էր։

*** Հնության որոշ հուլիսերի, այն Մարջերական սատանաքերի հետևանքով չկարողացավ կատարել իր սարգեբությունը։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՀՄԵՐ

I. Հայկյաններ

1. Հայկ (մ.թ.ա. XII դ. վերջ)
2. Արամանյակ
3. Արամայիս (մ.թ.ա. 1032 թ. հռչակվել է թագավոր)
4. Ամասիա
5. Գեղամ
6. Հարմա
7. Արամ(ե) (մ.թ.ա. 859-843)
8. .....

II. Վանի թագավորության (Ուրարտու) արքայատոհմ

1. Սարդուրի Ա (835 - 825)
2. Իշպուինի (825 - 810)
3. Մենուա (810 - 786)
4. Արգիշտի Ա (786 - 764)
5. Սարդուրի Բ (764 - 735)
6. Ռուսա Ա (735- 713)
7. Արգիշտի Բ (713 - 685)
8. Ռուսա Բ (685 - 645)
9. Սարդուրի Գ (645 - 635)
10. Սարդուրի Դ (635 - 625)
11. Էրիմենա (Արամանի) (625 - 617)*
12. Ռուսա Գ (617 - 609)
13. Ռուսա Դ (609 - 590)

III. Երվանդունիների արքայատոհմ

1. Երվանդ Ա Սակավակյաց (580 - 560)
2. Տիգրան Երվանդյան (560 - 525)
3. Հյուդարեես Ա (մ.թ. ա. VI դ. վերջ)
4. Հյուդարեես Բ (մ.թ. ա. V դ. սկիզբ)
5. Հյուդարեես Գ (մ.թ. ա. V դ. կես)
6. Արտաշիր (Արտաշես մ.թ. ա. V դ. երկրորդ կես)
7. Երվանդ Բ (Օրոնտաս) (404 - 360)

III ա. Հայաստանի (Մեծ Հայք) Երվանդունիների արքայատոհմ

8. Երվանդ Գ (Օրոնտաս) (331 - 300)
9. ..... աճես (մ.թ. ա. III դ. առաջին կես)
10. Երվանդ Դ Վերջին (220 - 201)

III բ. Ծոփք - Կոմագենեի Երվանդունիներ

1. Շամ (Սամոս) (մ.թ. ա. III դ. առաջին կես)
2. Արշամ (240 - 220)
3. Աբդիսարես (220 - 215)
4. Քսերքսես (215 - 201)

IV. Արտաշիսյանների արքայատոհմ

1. Արտաշես Ա Բարի (189 - 160)
2. Արտավազդ Ա (160 - 115)
3. Տիգրան (Տիրան) Ա (115 - 95)
4. Տիգրան Բ Մեծ (95 - 55)
5. Արտավազդ Բ (55 -34)
6. Արտաշես Բ (30 -20)
7. Տիգրան Գ (20-8)
8. Տիգրան Դ (8 -5)
9. Արտավազդ Գ (5 - 2)
10. Տիգրան Դ և Էրատո (մ.թ.ա. 2 - մ.թ.1)
11. Էրատո (վերսահին՝ 6-11)

* Վանի թագավորության գահակալների ժամանակագրությունը տրված է միմչ օրս ընդունված ձևով, չնայած Էրիմենա (Արամանի)-ից սկսած Հայաստանում գահակալել են Երվանդունիները:

V. Մեծ Հայքի հռոմեական դրաձո թագավորներ

1. Արիոբարզան (2-4)
2. Արտավազդ Դ (4-6)
3. Տիգրան Ե (6)
4. Վոնոն Արշակունի (12 - 16)
5. Արտաշես Գ (Ջնոն - Արտաշես) (18-34)
6. Արշակ Ա (34 – 35)
7. Միհրդատ Իբերացի (35 - 37)
9. Կոտիս (37 - 43)
10. Միհրդատ Իբերացի (վերստին՝ 43 - 51)
11. Հռադամիզդ (51 - 54)
12. Տիգրան Զ (60 - 61)

VI. Հայ Արշակունիների արքայատոհմ

1. Տրդատ (Արտաշես) Ա (52/61/66 - 76)
2. Սանասարուկ (76 - 110)
3. Աշխադարհ (110 - 113)
4. Պարթամասիր (113 - 114)
5. Վաղարշ Ա (117 - 140)
6. Տիգրան Է (140-147)
7. Սոհեմոս - Տիգրան Ը Վերջին (147 - 161)
8. Բակուր Ա (161 - 163)
9. Սոհեմոս - Տիգրան Ը Վերջին (վերստին՝ 164 - 191)
10. Վաղարշ Բ (191 - 211)
11. Խոսրով Ա Մեծ (Տրդատ Բ) (211-259)
12. Արտավազդ Ե (252 – 256, 259-261)
    Որմիզդ - Արտաշիր Սասանյան (261 - 272)
    Որմզդակ (272-273)
    Ներսեհ Սասանյան (272 -293)
    Շապուհ Սասանյան (415 -419)
13. Տրդատ Գ Մեծ (Տիրան) (274-276, 288-330)
14. Խոսրով Բ Կոտակ (331 -339)
15. Տիրան (339 - 350)
16. Արշակ Բ (350 - 368)
17. Պապ (369 - 373)
18. Վարազդատ (373 - 377)
19. Արշակ Գ (378 - 386, արևմտյան մասում՝ 386-388)
20. Խոսրով Գ (արևելյան մասում 386-387, ամբողջ Մեծ Հայքում՝ 388)
21. Վռամշապուհ (388 - 414)
22. Խոսրով Գ (վերստին՝ 414 -415)
23. Արտաշես Դ (Արտաշիր՝ 422 - 428)

VII. Բագրատունիներ

1. Աշոտ Ա (885 - 890)
2. Սմբատ Ա Տիեզերակալ, թագավոր Հայոց և Վրաց (890 - 914)
3. Աշոտ Բ Երկաթ Շահնշահ (914 -928)
4. Արաս(928 -953)
5. Աշոտ Գ Ողորմած(953 - 977)
6. Սմբատ Բ Տիեզերակալ (977 - 990)
7. Գագիկ Ա (990 -1020)
8. Հովհաննես- Սմբատ (1020 -1041)
   Աշոտ Դ (1021 -1041)
9. Գագիկ Բ (1042 - 1045)

VIII. Անի թագավորության ստորակա արքայատոհմեր

VIII ա. Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորներ

1. Գագիկ (908 - 943)
2. Դերենիկ (943 - 958)
3. Աբուսահլ – Համազասպ (958 - 968)
4. Աշոտ – Սահակ (968 - 990)
5. Գուրգեն – Խաչիկ (990 -1003)
6. Սենեքերիմ – Հովհաննես (1003 - 1021)

VIII բ. Վանանդի կամ Կարսի Բագրատունի թագավորներ

1. Մուշեղ (961 - 984)
2. Աբաս Ա (984 -998)
3. Գագիկ Ա Կարսեցի (998 - 1020)
4. Աբաս Բ (1020 - 1049)
5. Գագիկ Բ Կարսեցի (1049 - 1065)

VIII գ. Տաշիր - Զորագետի կամ Լոռու Բագրատունի թագավորներ (Կյուրիկյաններ)

1. Գուրգեն (977/982 -989)
2. Դավիթ Ա Անհողին (989 -1050)
3. Կյուրիկե Ա (1050 - 1089)
4. Դավիթ Բ (1090 -1145)
5. Կյուրիկե Բ (1145 -1170)
6. Աբաս (1170 - 1176)

VIII դ. Սյունիքի կամ Կապանի թագավորներ

1. Սմբատ Ա Սահակյան (987 - 998)
2. Վասակ (998 - 1040)
3. Սմբատ Բ (1040 - 1051)
4. Գրիգոր Ա (1051 - 1072)
5. Սենեքերիմ (1072 -1096)
6. Գրիգոր Բ (1096 - 1166)
7. Հասան Խաչենցի (1166 - 1170)

IX. Կիլիկիայի Հայոց իշխաններ և թագավորներ

IX ա. Ռուբինյան իշխաններ

1. Ռուբեն Ա (1080 -1095)
2. Կոնստանդին Ա (1095 - 1100)
3. Թորոս Ա (1100 - 1129)
4. Լևոն Ա (1129 - 1137)
5. Թորոս Բ (1145 - 1169)
6. Մլեհ (1169 - 1175)
7. Ռուբեն Բ (1169)
8. Ռուբեն Գ (1175 - 1185/1187)
9. Լևոն Բ (1187 - 1198)

Ռուբինյան թագավորներ

Լևոն Ա* (1198 - 1219)

10. Զաբել (1219 - 1222)
11. Փիլիպ (1222 - 1225)

IX բ. Հեթումյանների, Լուսինյանների և Նղրեցիների արքայատոհմեր

12. Հեթում Ա (1226 - 1270)
13. Լևոն Բ (1270 - 1289)
14. Հեթում Բ (1289 – 1296, 1299 - 1301)
15. Սմբատ (1296 - 1298)
16. Կոնստանդին Ա (1298 - 1299)
17. Լևոն Գ (1301 - 1307)
18. Օշին (1307 - 1320)
19. Լևոն Դ (1320 - 1342)
20. Կոնստանդին Բ Լուսինյան (1343 - 1344)
21. Կոնստանդին Գ Նղրեցի (1345 - 1363)
22. Լևոն Բռնավոր (1363 - 1365)
23. Կոնստանդին Դ Նղրեցի (1365 - 1373)
24. Լևոն Ե Լուսինյան (1374 - 1375)

* Լևոն Բ իշխանը թագավորում է որպես Լևոն Ա թագավոր:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀՈՎՎԱՊԵՏՆԵՐ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

ա. Հայրապետներ *

1. Թադեոս Առաքյալ
2. Բարդուղիմեոս (Բարթողիմեոս) Առաքյալ
3. Զաքարիա
4. Զենենտոս
5. Լևորներսեն
6. Մուշե
7. Հահեն
8. Հավարշ
9. Վանոնիոս
10. Մեհրուժան

բ. Կաթողիկոսներ **

1. Գրիգոր Ա Պարթև Լուսավորիչ	(301 - 325)
2. Արիստակես Ա Պարթև	(325 - 333)
3. Վրթանես Ա Պարթև	(333 - 341)
4. Հուսիկ Ա Պարթև	(341 - 347)
5. Փառեն Ա Աշտիշատցի	(348 - 352)
6. Ներսես Ա Մեծ Պարթև	(353 - 373)
7. Շահակ Ա Մամիկոնյան	(373 - 377)
8. Զավեն Ա Մամիկոնյան	(377 - 381)
9. Սապուրակես Ա Մամիկոնյան	(381 - 386)
10. Սահակ Ա Պարթև	(388 - 439)***
11. Հովսեփ Ա Հողոցմնեցի	(439 - 452)
12. Մելիտե Ա Մամիկոնյան	(452 - 456)
13. Մովսես Ա Մամիկոնյան	(456 - 461)
14. Գյուտ Ա Արահեզացի	(461 - 478)
15. Հովհաննես Ա Մանդակունի	(478 - 490)
16. Բաբկեն Ա Որմսեցի	(490 - 516)
17. Սամվել Ա Արծրեցի	(516 - 526)
18. Մուշե Ա Այլաբերցի	(526 - 534)
19. Սահակ Բ Ռշտունի	(534 - 539)
20. Քրիստափոր Ա Տիրատիճցի	(539 - 545)
21. Վանոնդ Ա Եռաստեցի	(545 - 548)
22. Ներսես Բ Բագրեվանդցի	(548 - 557)
23. Հովհաննես Բ Գաբեղյան	(557 - 574)
24. Մովսես Բ Եղիվարդեցի	(574 - 604)
25. Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի	(607 - 615)
26. Կոմիտաս Ա Աղցեցի	(615 - 628)
27. Քրիստափոր Բ Ապահունի	(628 - 630)
28. Եզր Ա Փառաժնակերտցի	(630 - 641)
29. Ներսես Գ Տայեցի (Շինարար)	(641 - 661)
30. Անաստաս Ա Ակռոեցի	(661 - 667)
31. Եսայեյ Ա Որմսեցի	(667 - 677)
32. Սահակ Գ Ձորոփորեցի	(677 - 703)
33. Եղիա Ա Արճիշեցի	(703 - 717)
34. Հովհաննես Գ Օձնեցի	(717 - 728)
35. Դավիթ Ա Աբասմոնեցի	(728 - 741)
36. Տրդատ Ա Որմնեցի	(741 - 764)
37. Տրդատ Բ Դասամավորեցի	(764 - 767)
38. Մովսես Ա Բաղվանեցի	(767 - 775)
39. Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի	(775 - 788)
40. Ստեփանոս Ա Դվնեցի	(788 - 790)
41. Հովաբ Ա Դվնեցի	(790 - 791)
42. Սողոմոն Ա Գառնեցի	(791 - 792)
43. Գևորգ Ա Բյուրականցի	(792 - 795)
44. Հովսեփ Բ Փարպեցի	(795 - 806)
45. Դավիթ Բ Կակաղեցի	(806 - 833)
46. Հովհաննես Դ Ողայեցի	(833 - 855)
47. Զաքարիա Ա Ձագեցի	(855 - 876)
48. Գևորգ Բ Գառնեցի	(877 - 897)
49. Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի	(897 - 898)
50. Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի	(898 - 929)
51. Ստեփանոս Բ Ռշտունի	(929 - 930)
52. Թեոդորոս Ա Ռշտունի	(930 - 941)
53. Եղիշե Ա Ռշտունի	(941 - 946)
54. Անանիա Ա Մոկացի	(946 - 968)
55. Վահան Ա Սյունի	(968 - 969)
56. Ստեփանոս Գ Սևանցի	(969 - 972)
57. Խաչիկ Ա Արշարունի	(973 - 992)
58. Սարգիս Ա Սևանցի	(992 - 1019)
59. Պետրոս Ա Գետադարձ	(1019 - 1058)
60. Խաչիկ Բ Անեցի	(1058 - 1065)
61. Գրիգոր Բ Վկայասեր	(1066 - 1105)
62. Բարսեղ Ա Անեցի	(1105 - 1113)
63. Գրիգոր Գ Պահլավունի	(1113 - 1166)
64. Ներսես Դ Շնորհալի (Կլայեցի)	(1166 - 1173)
65. Գրիգոր Դ Տղա	(1173 - 1193)
66. Գրիգոր Ե Քաջաբերդ	(1193 - 1194)
67. Գրիգոր Զ Ապիրատ	(1194 - 1203)
68. Հովհաննես Զ Սսեցի	(1203 - 1221)
69. Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի	(1221 - 1267)
70. Հակոբ Ա Կայեցի	(1268 - 1286)
71. Կոստանդին Բ Կաստուկեցի	(1286 - 1289)
72. Ստեփանոս Դ Հռոմկլայեցի	(1290 - 1293)
73. Գրիգոր Է Անավարզեցի	(1293 - 1307)
74. Կոստանդին Գ Կեսարացի	(1307 - 1322)
75. Կոստանդին Դ Լամբրոնացի	(1323 - 1326)
76. Հակոբ Բ Անավարզեցի	(1327- 1341,1355 - 1359)
77. Մխիթար Ա Գոշնեցի	(1341 - 1355)
78. Մեսրոպ Ա Արտազեցի	(1359 - 1372)
79. Կոստանդին Ե Սսեցի	(1372 - 1374)
80. Պողոս Ա Սսեցի	(1374 - 1382)
81. Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի	(1382 - 1392)
82. Կարապետ Ա Կեղեցի	(1392 - 1404)
83. Հակոբ Գ Սսեցի	(1404 - 1411)
84. Գրիգոր Ը Խանձողոյ (Խանձողոյան)	(1411 - 1418)
85. Պողոս Բ Գառնեցի	(1418 - 1430)
86. Կոստանդին Զ Վանկացի	(1430 - 1439)
87. Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանց	(1439 - 1441)
88. Կիրակոս Ա Վիրապեցի	(1441 - 1443)
89. Գրիգոր Ժ Ջալալբեկյանց	(1443 - 1465)
90. Արիստակես Բ Արոտակալ	(1465 - 1469)
91. Սարգիս Բ Աջատար	(1469 - 1474)
92. Հովհաննես Է Աջակիր	(1474 - 1484)
93. Սարգիս Գ Մյուսայլ	(1484 - 1515)
94. Զաքարիա Բ Վաղարշապատցի	(1515 - 1520)
95. Սարգիս Դ Վրաստանցի	(1520 - 1536)
96. Գրիգոր ԺԱ Բյուզանդացի	(1536 - 1545)
97. Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի	(1545 - 1567)
98. Միքայել Ա Սեբաստացի	(1567 - 1576)
99. Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատցի	(1576 - 1590)
100. Դավիթ Դ Վաղարշապատցի	(1590 - 1629)
101. Մովսես Գ Տաթևացի	(1629 - 1632)
102. Փիլիպոս Ա Աղբակեցի	(1632 - 1655)
103. Հակոբ Դ Ջուղայեցի	(1655 - 1680)
104. Եղիազար Ա Այնթապցի	(1681 - 1691)
105. Նահապետ Ա Եղեսացի	(1691 - 1705)
106. Աղեքսանդր Ա Ջուղայեցի	(1706 - 1714)
107. Աստվածատուր Ա Համատանցի	(1715 - 1725)
108. Կարապետ Բ Ուլնեցի	(1726 - 1729)
109. Աբրահամ Բ Խոշաբեցի	(1730 - 1734)
110. Աբրահամ Գ Կրետացի	(1734 - 1737)
111. Ղազար Ա Ջահեցի	(1737 - 1751)
112. Միսաս Ա Ակնեցի	(1751 - 1753)
113. Աղեքսանդր Բ Բյուզանդացի	(1753 - 1755)
114. Հակոբ Ե Շամախեցի	(1759 - 1763)
115. Սիմեոն Ա Երևանցի	(1763 - 1780)
116. Ղուկաս Ա Կարնեցի	(1780 - 1799)
117. Դավիթ Ե Էնեգեթցի	(1801 - 1807)
118. Գանիել Ա Սուրմառեցի	(1807 - 1808)
119. Եփրեմ Ա Ձորագեղցի	(1809 - 1830)
120. Հովհաննես Ը Կարբեցի	(1831 - 1842)
121. Ներսես Ե Աշտարակեցի	(1843 - 1857)
122. Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի	(1858 - 1865)
123. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի	(1866 - 1882)
124. Մակար Ա Թեղուտցի	(1885 - 1891)
125. Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ)	(1892 - 1907)
126. Մատթեոս Բ Կոստանդնուպոլսեցի	(1908 - 1910)
127. Գևորգ Ե Տվղիսեցի Սուրենյանց	(1911 - 1930)
128. Խորեն Ա Մուրադբեկյան	(1932 - 1938)
129. Գևորգ Զ Չորեքչյան	(1945 - 1954)
130. Վազգեն Ա Պալճյան	(1955 - 1994)
131. Գարեգին Ա Սարգիսյան	(1995 - 1999)
132. Գարեգին Բ Ներսիսյան	(1999 - ա/օրս)

* Ներկայումս շրջանառվող ժամանակագրությունն այսօր հարուցում է ուսումնասիրողների լուրջ առարկությունները, ուստի հայրապետների թվականները չեն տրվում:

** Կաթողիկոսների ժամանակագրությունը հիմնականում տրվում է ըստ Մ. Օրմանյանի՝ բացառությամբ վերջին կաթողիկոսների:

*** Սահակ Ա Պարթև կաթողիկոսը՝ հանձնայն սոմսարագիտանան ստույգ հաշվարկների, մահացել է 439 թվականին՝ հովվապետելով 51 տարի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՔ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐԵՆՍԴՐՈՒ, ԳՈՐԾԱԴՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (ԱՌԱՋԻՆ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (1918-1920թթ.)

ՎԱՐՉԱՊԵՏՆԵՐ

1. Քաջազնունի (Տեր-Իպիդիսանյան) Հովհաննես Մաթևոսի- 6.VII.1918թ.-5.VIII.1919թ.
2. Խատիսյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի (Իվանի)-7.VIII.1919թ.-5.V.1920թ.
3. Օհանջանյան Համազասպ (Հատո) Հովհաննեսի-5.V.1920թ.-23.XI.1920թ.
4. Վրացյան Սիմոն Ղազարի -23.XI.1920թ.-2.XII.1920թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ (ՊՈՒՌԱՄԵՆՆԵՐ) ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Սահակյան Ավետիք Հովհաննեսի (Հայր Արբահամ) - Հայաստանի խորհրդի նախագահ-1.VIII.1918թ.-5.VIII.1919թ.
2. Սիաբոռնյան Ավետիս Առաքելի-5.VIII.1919թ.-2.XII.1920թ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

1. Խաչատիսյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի (Իվանի)-6.VII.1918թ.-4.XI.1918թ.
2. Ցիգանյան Սիրական Թադեյի-4.XI.1918թ.-24.VI.1919թ.
3. Օհանջանյան Համազասպ (Հատո) Հովհաննեսի-24.VI.1919թ.-23.XI.1920թ.
4. Վրացյան Սիմոն Ղազարի-24.XI.1920թ.-2.XII.1920թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ (ԵՐԿՐՈՐԴ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (1920-1991 թթ.)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐՆԵՐ

1. Ալիխանյան Գևորգ Սարգսի-12.VI.1920թ.-4. .IV.1921թ.
2. Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս Լուկաշի-4.IV.1921թ.-18.IV.1922թ.
3. Հովհաննիսյան Աշոտ Գարեգինի-19.IV.1922թ.-6.VII.1927թ.
4. Հովսեփյան Հայկ Ալեքսանդրի-7.VII.1927թ.-5.IV.1928թ.
5. Կոստանյան Հայկազ Արշակի-28.IV.1928թ.-7.V.1930թ.
6. Խաճոյան Աղասի Դևոնդի-9.V.1930թ.-9.VII.1936թ.
7. Ամատունի (Վարդապետյան) Ամատունի Սիմոնի-15.VII.1936թ.-23.IX.1937թ.
8. Հարությունյան (Լրուտինով) Գրիգոր Արտնի-24.IX.1937թ.-30.XI.1953թ.
9. Թովմասյան Սուրեն Հակոբի-1.XII.1953թ.-28.XII.1960թ.
10. Ջաղորյան Յակով Նիկիտայի-28.XII.1960թ.-5.II.1966թ.
11. Քոչինյան Ամոռե Երվանդի-5.II.1966թ.-24.XI.1974թ.
12. Դեմիրճյան Կարեն Սերոբի-24.XI.1974թ.-21.V.1988թ.
13. Հարությունյան Սուրեն Գուրգենի-21.V.1988թ.-6.IV.1990թ.
14. Մովսիսյան Վլադիմիր Սիրական-6.IV.1990թ.-28.XI.1990թ.
15. Պողոսյան Սեռեժան Կարապետի-28.XI.1990թ.-14.V.1991թ.
16. Սարգսյան Լևոն Կասպարի-16.V.1991թ.-27.XI.1991թ.

ՀԽՍՀ ՀԵՂԿՈՄԻ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Կասյան(Տեր-Գասպարյան) Սարգիս Հովհաննեսի-Հեղկոմի նախագահ- 29.XI.1920թ.-21.V.1921թ.
2. Մյասնիկյան Ալեքսանդր Յովսեփի-21.V.1921թ.-12.III.1922թ.
3. Լուկաշին (Սրապիոնյան) Սարգիս Լուկաշի-12.III.1922թ.-21.VI.1925.թ
4. Հովսեփյան Սարգիս (Սաքո) Բաբայեկի-21.VI.1925թ.-20.III.1928թ.
5. Տեր Գաբրիելյան Սահակ Միրզայի-20.III.1928թ.-19.II.1935թ.
6. Կուլյան Ալբահամ Արբահամի-19.II.1935թ.-23.IX.1937թ.
7. Փիրուզյան Արամ Սերգեյի-23.IX.1937թ.-8.XI.1943թ.
8. Սարգսյան Աղասի Սողոմոնի-8.XI.1943թ.-29.III.1947թ.

ՀԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Կարապետյան Սահակ Կարապետի-31.III.1947թ.-20.VI.1952թ.
2. Քոչինյան Ամոռե Երվանդի-20. VI.1952թ.-5.II.1966թ.
3. Մուրադյան Բաղաչ Հմայակի-5.II.1966թ.-21.XI.1972թ.
4. Կրզուժանյան Գրիգոր Ավագեոի-21.XI.1972թ.-28.XI.1976թ.
5. Սարգսյան Թադեյ Տաճատի-17.I.1977թ.-16.I.1989թ.
6. Մարգարյանց Վլադիմիր Սուրենի-16.I.1989թ.-6.VIII.1990թ.

ՀԽՍՀ ԿԵՆՏԳՈՐԾԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Համբարձումյան Սարգիս (Սաքո) Բաբայեկի-30.I.1922թ.- 21.VI.1925թ.
2. Կարինյան Արտաշես Բալայակի- 21.VI.1925թ.-4.VII.1928թ.
3. Կասյան (Տեր-Գասպարյան) Սարգիս Հովհաննեսի - 4.VII.1928թ.-18.II.1931թ.
4. Ամանյան Լրմնեն Հարությունի -18.II.1931թ.-16.VI.1933թ.
5. Մարտիկյան Սերգեյ (Սերգո) Նիկոլայի- 16.VI.1933թ.-17.XI.1936թ.
6. Հաճեսսոլյան Գևորգ Սարիբեկի-17.XI.1936թ.-6.X.1937թ.
7. Պապյան Սացակ Պետրոսի-6.X.1937թ.-12.VII.1938թ.

ՀԽՍՀ ԳԵՐԿԱՐԳԻՉ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ (ԳԽՆ) ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Պապյան Մացակ Պետրոսի-12.VII.1938թ.-1.VI.1954թ.
2. Լեռուչանյան Շմավոն Մինասի-1.VI.1954թ.-4.IV.1963թ.
3. Հարությունյան Նազուշ Խաչատուրի-4.IV.1963թ.-3.VII.1975թ.
4. Սարկիսով Բաբկեն Եսայու-3.VII.1975թ.-6.XII.1985թ.
5. Ռսկանյան Հրանտ Մուշեղի-6.XII.1985թ.-4.VIII.1990թ.

ՀԽՍՀ ԳԵՐԿԱՐԳԻՉ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Հակոբջանյան Խաչիկ Միսակի-12.VII.1938թ.-26.VII.1943թ.
2. Սարգսյան Ալյան Սողոմոնի-26.VII.1943թ.-16.III.1944թ.
3. Սահակյան Սիմակ Սկրտչի- 16.III.1947թ.-29.IV.1961թ.
4. Թոքչյան Էդուարդ Մտեփանի-29.IV.1961թ-6.VII.1971թ.
5. Պարսամյան Լևոնեն Հովսեփի-6.VII.1971թ.-29.XII.1972թ.
6. Գասպարյան Լեռնուհի Մարտիրոսի-29.XII.1972թ-3.VII.1975թ.
7. Համբարձումյան Սերգեյ Ալեքսանդրի-3.VII.1975թ.-20.III.1980թ.
8. Տոնոյան Սամսոն Խաչատուրի-20.III.1980թ.-20.VII.1990թ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

1. Բեկլարյան Ալեքսանդր Արտեմի -6.XII.1920թ.-5.VI.1921թ.
2. Մռավյան Լաբանաց Հարությունի-6.VI.1921թ.-2. I.1923թ.
3. Կարապետյան Սահակ Կարապետի-1944-1947թթ.
4. Հովհաննիսյան Գևորգ Հովհաննեսի-1947-1954թթ.
5. Քոչինյան Ամոռե Երվանդի-1954-1958թթ.
6. Մարտիրոսյան Բալաբեկ Գրիգորի-1958-1972թթ.
7. Ուղուժյան Կամո Բաբիկի-1972-1975թթ.
8. Կիրակոսյան Ջոն Սահակի-1975-1985թթ.
9. Սիրաչյան Ամասուլի Աշոտի-1986-1990թթ.
10. Եղիազարյան Աշոտ Երեմի-պաշտոնակատար-1990-1991թթ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ (ԵՐՐՈՐԴ) ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ (1991 թ-ից)

ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Տեր-Պետրոսյան Լևոն Հակոբի-16.X.1991 (11.XI.1991թ.)- 3.II.1998թ.
2. Քոչարյան Ռոբերտ Սեդրակի-30.III.1998թ. (10.IV.1998թ.)-19.II.2008թ. (9.IV.2008թ.)
3. Սարգսյան Սերժ Ազատի-19.II.2008թ. (9.IV.2008)-ից*

ԳԵՐԿԱՐԳԻՉ ԽՈՐՀՐԴԻ (ԳԽ), ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ (ԱԺ) ՆԱԽԱԳԱՀԵՐԸ

1. Տեր-Պետրոսյան Լևոն Հակոբի-4.VIII.1990թ.-16.X.1991թ. (11.XI.1991թ.)
2. Աբաբարյան Բաբկեն Գուրգենի-ՀՀ ԳԽ պաշտոնակատար-11.XI.1991թ., ՀՀ ԳԽ-24.XII.1991թ.-5.VII.1995թ., ԱԺ-5.VII.1995թ.-4.II.1998թ.
3. Հարությունյան Խոսրով Մելիքի- 9.II.1998թ.-30.V.1999թ.
4. Դեմիրճյան Կարեն Սերոբի-10.VI.1999թ.-27.X.1999թ.
5. Խաչատրյան Արմեն Ավագի-5.XI.1999թ.-30.V.2003թ.
6. Բաղրաասարյան Աղբուր Վահանի-12.VI.2003թ.-29.V.2006թ.
7. Թորոսյան Տիգրան Սուրիկի-4.VI.2006թ.-26.IX-2008թ.
8. Աբրահամյան Հովիկ Արգամի 29-IX-2008թ-ից

ՎԱՐՉԱՊԵՏՆԵՐ

1. Մանուկյան Վազգեն Միքայելի-6.VIII.1990թ.-27.IX.1991թ.
2. Բագրատյան Հրանտ Արարատի- պաշտոնակատար-27.IX.1991թ.-21.XI.1991թ., վարչապետ-3.II.1993թ.-19.XI.1996թ.
3. Հարությունյան Գագիկ Կարուշի-22.XI.1991թ.-30.VII.1992թ.
4. Հարությունյան Խոսրով Մելիքի-2.VIII.1992թ.-27.I.1993թ.
5. Սարգսյան Լրմնեն Վարդանի-20.XI.1996թ.-20.III.1997թ.
6. Քոչարյան Ռոբերտ Սեդրակի-20.III.1997թ.-30.III.1998թ. (10. IV.1998թ.)
7. Հարրիկյան Արմեն Ռազմիկի-10.IV.1998թ.-11.VI.1999թ.
8. Սարգսյան Վազգեն Զատիկի-11.VI.1999թ.-27.X.1999թ.
9. Սարգսյան Արամ Զատիկի-3.XI.1999թ.-2.V.2000թ.
10. Մարգարյան Անդրանիկ Նահապետի-12.V.2000թ.- 25.III.2007թ.
11. Սարգսյան Սերժ Ազատի- 4.IV.2007թ.-9.IV. 2008թ.
12. Սարգսյան Տիգրան Սուրենի-9.IV.2008թ-ից

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ

1. Հովհաննիսյան Բաֆֆի Ռիշարդի-1991-1992թթ.
2. Կիրակոսյան Լրմնեն Ջոնի -պաշտոնակատար-1992-1993թթ.
3. Փափազյան Վահան Հակոբի-1993-1996թթ.
4. Աբգուժանյան Ալեքսանդր Ռոբերտի-1996-1998թթ.
5. Օսկանյան Վարդան Մինասի-1998-2008թթ.
6. Նալբանդյան Էդուարդ Լեվոնի-2008թ-ից

* Նախագահների հաշվառ առաջին թվականը տալիս է ընտրության տարին և օրը, երկրորդը՝ պաշտոնավարման տարին և օրը:

ԱՏԼԱՍԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՆ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ, ԳԵՐԱՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ցուցակը կազմվել և պատրաստվել է հրատարակության Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր անշարժ գույքի կադաստրի պետական կոմիտեի «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության («Գեոքարտ» կենտրոն) կողմից 2008 թ.

Ազնիվիրյան Պ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
10, 142-143, 144
Լուսարարյան Ա.
91,149
Բաղալյան Գ. - պատմաբան
43, 49, 50, 51, 55, 56-57, 64, 66, 71, 73, 78, 83, 84, 85, 86, 88ա, 91, 97, 136, 138, 139, 140, 152-153, 154, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213
Բալայան Կ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
180-181
Գասպարյան Բ. - ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող
11,12
Գասպարյան Մ.
186-187
Ջրհրաբյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
170
Խաչատրյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
172
Խաչատրյան Ժ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
146, 147, 148
Խտտարյան Ա. - պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
159, 162
Կարապետյան Հ.
188-190
Կուսիանցյան Է. - պատմական գիտությունների դոկտոր
163
Հակոբյան Հ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
18, 132, 133
Հասրաթյան Մ. - արվեստագիտության դոկտոր
184-185
Հարությունյան Բ. - ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
7-8, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22-23, 24, 25, 26, 28-29, 30-31, 32, 33, 34, 35, 38-39, 40-41, 42, 45, 46, 47, 48թ, 52, 53, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 75, 76-77, 79, 80-81, 82, 87, 88թ, 89, 90, 92-93, 94, 95, 99, 100թ, 101, 102-103, 104, 105, 106-107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 134, 135, 137, 166, 220-224
Հարությունյան Կ. - պատմական գիտությունների դոկտոր
118-119
Հրոյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
171
Հովհաննիսյան Պ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
193-194, 225-226, 227
Հովհաննիսյան Վ. - քարտեզագիր
188-190
Հովսեփյան Յու. - պատմական գիտությունների թեկնածու
98, 111, 112, 115, 116
Ղազանչյան Վ. - պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
96թ
Ղազարյան Ռ. - պատմական գիտությունների դոկտոր
164
Ղազազարյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
36, 37, 120, 121, 157, 158
Ղարիբյան Ի. - պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
10, 11, 12, 150, 151, 168, 169
Մարության Հ. - պատմական գիտությունների դոկտոր
173
Մելիքյան Վ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
96ա
Մելքոնյան Ա. - ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
100ա
Մելքոնյան Հ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
152-153, 154
Մինասյան Է. - պատմական գիտությունների դոկտոր
126-130, 228
Շահնազարյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
44, 48ա
Չորանյան Պ. - պատմական գիտությունների դոկտոր
58,155,156
Պետրոսյան Լ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
167
Պետրոսյան Հ. - պատմական գիտությունների դոկտոր
168,169
Պողոսյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
172,178-179
Պողոսյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
174-175, 176-177, 182-183
Սարգսյան Գ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
152-153, 154
Սարգսյան Հ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
74, 117, 160-161, 165,
Սիմոնյան Հ. - պատմական գիտությունների թեկնածու,դոցենտ
186-187,188-190
Սրբենիանյան Ա. - պատմական գիտությունների թեկնածու
174-175, 182-183
Վարդանյան Ռ. - պատմական գիտությունների թեկնածու
170
Տեր-Թադևոսյան Ա. - գեոերազ-մայոր
122, 123
Փիլիպոսյան Ա. - պատմական գիտությունների դոկտոր
145
Քալանթարյան Ա. - ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր
150, 151
Քոսյան Ա. - պատմական գիտությունների դոկտոր
13
Օհանյան Զ. - ֆիզկուլտուրայի և սպորտի վաստակավոր աշխատող
191
«Գեոքարտ» կենտրոնի Թեմատիկ քարտեզագրության բաժին
1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 27, 124, 125, 131, 141, 192, 214, 215-218, 229-259

Ծանոթ. Հեղինակների անունների և ազգանունների կողքին տրվում են նրանց հեղինակած քարտեզների թվահամարները:

Քարտեզագիր խմբագիրներ՝ **Ա. Ստեփանյան, Ա. Դավթյան, Լ. Հակոբյան, Յու. Հակոբյան, Մ. Մարտիրոսյան, Ն. Նազարյան, Ռ. Սարգսյան, Հ. Ստեփանյան, Ա. Վարդանյան**
Համակարգչային ձևավորողներ՝ **Լ. Բարսեղյան, Ք.Գեորգյան, Յու. Հակոբյան, Ն. Պալասյան, Մ. Մարտիրոսյան, Ռ. Սարգսյան, Ա. Վարդանյան**
Դիզայներ՝ **Լ. Երիցյանի**
Լուսանկարները՝ **Բալգի Հրտրի, Ժ. Թոչաթրյանի, Ղ. Խաչիկյանի, Կ. Հարությունների, Հ. Հակոբյանի, Հ. Մելքոնյանի, Ջ. Սարգսյանի, Մեմ Սուրիի, Հ. Սիմոնյանի**
Գեոդեզիկները՝ **Ն. Գրիգորյանի, Ա. Պապրիկի, Վ. Մուսինեանցի, Ա. Ֆերոմանյանի**
Վիճ և միջնաղարյան քարտեզները՝ **Ռ. Դալչեանի Ֆոնդից**
Օգտագործվել են նաև՝ **Երևան քաղաքի պատմության քանգարան, Մարդաբանական հուշահամալիր Հայաստանի ազգագրության պետական հավաքածուների, Հայաստանի Պատմության քանգարան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, «Հայկական ճանապարհորդություն» հրատարակչության, Հայ ամենաբանական ակերեցու լուսանկարները**

Ցուցակը գրախոսել են՝

ՀՀ պետքադաստրության, ՀՀ արտաքին գործերի, ՀՀ Կրոնոմիկայի, ՀՀ կրթության և գիտության, ՀՀ մշակույթի,
ՀՀ սպորտի և երիտասարդության հարցերի, ՀՀ ֆինանսների նախարարությունների,
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան («Պատմության, հնագիտության և ազգագրության, Լրմենքի ինստիտուտները),
Երևանի պետական համալսարանը, Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանը,
«Հայկական ճանապարհորդություն» հրատարակչությունը,
Հայկական աշխարհագրական ընկերությունը, ՀՀ լեզվի պետական ինստիտուտը,
Մայր արտ Սուրբ Էջմիածին

Աղյուսը կազմվել և պատրաստվել է հրատարակման
ՀՀ կառավարությանն առընթեր անշարժ գույքի
կադաստրի պետական կոմիտեի
«Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ-ում
ՀՀ ք. Երևան, Կոմիտասի պող. 35/2

Ստորագրված է տպագրության
Թղթի չափը 64x90 1/8
Թուղթը 135 գ/մ²
Տպագրական ծավալ 58,0
Տպաքանակը՝ 2 500 օրինակ, Պատվեր՝ N
Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տպարանում
ՀՀ ք. Երևան, Արշակունյաց պող. 2

© «Գեոքարտ կենտրոն» ՊՈԱԿ 2008 թ.